

Asya Tipi Üretim Tarzı

 ant

e... Godelier... Lichteim... Varga... Chesneaux...

Telif Haklı ve İlk Yayını:
EDITIONS SOCIALES
1969, Paris

Orijinal Adı :
SUR LE MODE DE PRODUCTION ASIATIQUE

Türkiye Yayını:
ANT YAYINLARI
Temmuz 1970, İstanbul

Kapak :
İNCİ ÖZGÜDEN

Kapak Deseni :
**TEB'TEKİ BİR ESKİ MISIR
MEZARI FRESKİNDEN**

Dizgi
OSMANBEY MATBAASI

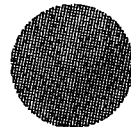
Baskı :
İLERİ SANAT MATBAASI

Chesneaux, Varga, Lichteim,
Godelier, Suret-Canale, Parain
Bibicou, Melekechvili, Banu

ASYA TİPİ ÜRETİM TARZI

Türkçesi :
İrvem KESKİNOĞLU

ANT YAYINLARI
Cağaloğlu, Başmusahip Sok. 10/12 İSTANBUL

Sunuş

Eski Anadolu toplum yapısının ne olduğu, bugünkü Türkiye toplum yapısının hangi üretim biçimi kalıntılarını bünyesinde taşıdığı, son yıllarda Türkiye sosyalist hareketinin en çok tartıştığı konulardan biridir. Özellikle doğru devrimci stratejinin saptanması bakımından büyük önem taşıyan bu yapı analizleri, çeşitli araştırmacıların ve bilimadamlarının giderek yoğunlaşan çalışmalarıyla oldukça zenginlik kazanmış, hatta aynı devrim stratejisini benimseyen araştırmacılar arasında dahi bu bakımdan önemli görüş ayrılıkları belirlediği görülmüştür.

Toplum yapısı ve üretim biçimi üzerine çalışmalar, bir yandan marksist olmayan tarihçilerin sadece özellikleri belirten ve tipolojiden kaçınan tesbitleri, öte yandan marksist araştırmacıların Anadolu toplum yapısını ve üretim biçimini feodal yada Asya Tipi Üretim Biçimi'ne sokan değerlendirmeleriyle geliştirilmektedir.

Marksist olmayan tarihçiler, tarihi belgeleri de günışığına çıkartarak Anadolu toplumlarının özellikleri üze-

rine bazı yararlı bilgiler sağlamışlar, ancak sosyalist olduklarını ileri süren bazı kişiler ve gruplar, marksist yöntemi bir yana atarak ve sadece tarihi bilgi niteliğindeki bu tesbitleri sonuna kadar zorlayarak Osmanlı, hatta Türkiye toplumunun «sınıfsız toplum» olduğunu ileri sürmüşler, «islam sosyalizmi», «Türkiye'ye özgü sosyalizm» gibi bilim dışı kavramlar ortaya atmışlardır.

Buna karşılık, marksist araştırmacılardan bir kısmı, klasik beş aşama (ilkel komünal, köleci, feodal, kapitalist ve sosyalist) görüşünü sürdürmekte ve feodalite kavramının sınırlarını genişleterek Osmanlı toplumunu da klasik tipolojiye dahil etmektedirler.

Bir kısım marksist araştırmacılar ise, Fransa'daki Marksist Araştırmalar ve İncelemeler Merkezi'nin 1962'den sonra üzerinde yoğun çalışma sürdürdüğü «Asya Tipi Üretim Tarzı» kavramını, Anadolu toplumlarının bazı özelliklerini ve genel olarak az gelişmişliğini açıklamada yararlı bir varsayım kabul etmektedirler. Ancak bu marksist araştırmacıları, zaman zaman «Asya Tipi Üretim Tarzı» varsayımını bilim dışı «sınıfsız toplum», «Türkiye'ye özgü sosyalizm», «islam sosyalizmi» kavramları için bilimsel dayanak olarak kullanmağa kalkışan kişiler ve gruplarla aynı kategoride görmek büyük hatadır. Bu araştırmacılar, Asya Tipi Üretim Tarzı kavramını derinleştirmeye, marksist özüne geri götürmeye özellikle sınıf gerçeği üzerinde durmağa dikkat ederek bilimsel çalışmalara yönelmektedirler.

Asya Tipi Üretim Tarzı kavramına açıklık kazandırmak ve tanınmış marksist bilimadamları arasında bu konuda süregelen tartışmaları Türkiye devrimcilerine iletmek üzere hazırladığımız bu kitap, Marksist İncelemeler ve Araştırmalar Merkezi'nce 1962'den beri düzenlenmiş olan kolektif çalışmaların ürünlerinden seçmeler yapılarak meydana getirilmiştir. Büyük bir kısmı

daha önce ilk şekilleriyle La Pensée'de yayınlanmış ve Editions Sociales tarafından «Sur le Mode de Production Asiatique» adıyla kitap haline getirilmiş bulunan bu araştırmaları, «Asya Tipi Üretim Tarzı» kavramını ilk defa Eylem Dergisi'nin 1 Mart 1965 tarihli sayısında «Asya Tipi Üretim Biçimi» adlı makalesiyle Türkiye okurlarına tanıtmış bulunan Selâhattin Hilâv'ın bir önsözünü sunuyoruz.

Bu değerli araştırmaları sunarken şu hususu da özellikle vurgulamak isteriz:

Türkiye'de Asya Tipi Üretim Tarzı kavramı üzerine çalışma yapan araştırmacıların, bu kavramı politik mücadele dışında teorik seviyede bir tartışma olarak sürdürmekle yetinmekten kaçınmaları, işçi sınıfının iktidar mücadelesinin günlük sorunlarına açıklık getirmeleri, somut hedefler göstermeleri, teori - pratik birliğini sağlamaları, geliştirdikleri tezin pratik için geçerli olup olmadığını ortaya koyacaktır. Bu yapılmadığı sürece, bu çalışmalar, pratikten kopuk, teorik bir tartışma olmaktan öteye gidemeyecektir.

ANT YAYINLARI

**ASYA TİPİ
ÜRETİM TARZI**

Asya Tipi Üretim Tarzı ve

«Asya tipi üretim tarzı» yada «Asya üretim tarzı» diye adlandırılan kavramın, Türkiye sosyalist hareketi içinde sadece beş yıllık bir geçmişi olduğunu sanıyoruz. 1929-1931 yılları arasında, Tiflis ve Leningrad'da bu kavram üzerinde yapılan tartışmaların, Türkiye sosyalist hareketinde yankı doğurup doğurmadığını; bir yankı doğurmuşsa, bu kavrama karşı ne gibi bir tavır takınıldığını bilmiyoruz. Bu yıllarda ve daha sonra yayınlanmış, sosyalist dergi, broşür ve kitaplardan, bugün elimizde bulunanlarda, bu tartışmaların herhangi bir izine rastlamak mümkün değil. Daha etraflı ve derin araştırmalar, Türkiye sosyalist düşüncesinin, Asya tipi üretim (ATÜT) Kavramı ve tartışması karşısında aldığı tavır konusunda, bugünkü bilgilerimizi değişikliğe uğratan yeni bulgular ve veriler ortaya koyabilir. Ne var ki, şimdilik, eldeki yayınlara ve Türkiye sosyalist hareketinin bugüne kadarki genel teorisine ve pratiğine bakarak, ATÜT kavramının, Tiflis ve Leningrad tartışmaları sırasında ve daha sonra ele alınmamış ve bu kavrama değinilmemiş olduğunu söylemek yanlış olmaz.

Marx'ın, ATÜT kavramını tutarlı ve sistemli bir şekilde açıklayan *Formen* adlı ünlü yazısı, ilk olarak 1939 yılında Moskova'da basıldı. 1948'de, Japonca'ya, çevrildi, 1953'te, doğu Berlin'de yeniden Almanca yayımlandı, 1956'da İtalyancaya ve Romenceye, 1964'te İngilizceye, 1966'da Fransızcaya çevrildi. Türkçe çevirisi 1967'de yapıldı. Demek ki, Marx'ın bu kavramı tutarlı ve sistemli bir şekilde açıklayan metni, sosyalist düşünceye, yazılış tari-

Türkiye Sosyalist Hareketi

hinden aşağı yukarı seksen beş yıl sonra sunulmuştur. Bu durum, Türkiye sosyalist hareketinin, ATÜT konusuyla ilgilenmeyişiini açıklayan bir mazeret olarak düşünülebilir. Ama, Marx ve Engels'in, başka eserlerinde bu kavrama sık sık değindikleri ve çeşitli ülkelerin marksist araştırmacılarının *Formen*'in yayınlanmasından önce ATÜT konusunda araştırmalar yaptıkları düşünülecek olursa, Türkiye sosyalist akımının bu konudaki ilgisizliğini açıklamak bir hayli güçleşir. Nitekim, *Formen*'in yayınlanmasından önce, 1930'larda, Japonya'da, ATÜT üzerinde çeşitli araştırmalar yapılmıştı. Japon marksisti Jiro Hayakawa, 1934'ten itibaren, bu üretim tarzının, aşiret düzeyinin yıkılmasından sonra «haraç rejimi» yada «toplu vergi ödeme rejimi» üzerinde temellenen bir sosyal organizasyonu ifade ettiğini ve bu rejimin, kölecilik yada derebeylik gibi üretim tarzlarından farklı olduğunu ileri sürdü. Öte yandan, 1929-31 yıllarında bu konuda sovyetlerde yapılan tartışma sonunda, ATÜT, bağımsız bir üretim tarzı olarak kabul edilmediği halde, Plehanov, Lenin, Riyazanov ve Troçki'nin, bu tarihlerden daha önce, ATÜT üzerinde durdukları biliniyordu (yada bilinmesi gerekirdi). İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra da, çeşitli ülkelerin marksistleri, ATÜT üzerinde durdular. 1960'lardan sonra, bu kavramın marksist düşünce içinde genel bir tartışmaya konu olduğu ve çeşitli araştırmalara temel teşkil ettiği okuyacağınız bu kitaptaki incelemelerde açıkça görülecektir.

Bu durum karşısında, Türkiye sosyalist hareketinin

ATÜT kavramından ve probleminden ancak 1965 yıllarında haberdar olması ve 1920 ile 1965 arasında bu konuya değinmemesi, ilk bakışta, garip görünebilir. Türkiye sosyalist hareketi en azından adı dolayısıyla kendisini doğrudan doğruya ilgilendirmesi gereken bu kavram üzerinde niçin durmamıştır? Bu sorunun cevabı, çeşitli açılardan bakılarak cevaplandırılabilir.

İlk akla gelen neden, 1920-60 arasındaki fikri baskılardan ötürü, Türkiye sosyalist hareketinin bu çeşit çalışmalardan haberdar olamayışdır.

İkinci bir neden, 1920'lerden ve özellikle 1935'ten sonra, sosyalist düşüncenin tek merkezli ve bütün ülkeler için geçerli soyut bir öğreti haline gelmesinde ve bu öğretinin Türkiye sosyalist hareketine yaptığı basınçta aranabilir. Özellikle Stalin'in toplum yapıları gelişmesi hakkında ileri sürdüğü şema, uzun yıllar tek tek ülkelerin toplum ve tarih özelliklerini araştırma yerine genel ve soyut bir şemayla yetinmek eğilimini doğurmuştur. Stalin, toplumların gelişme şemasında, sırasıyla, beş dönemden yada üretim tarzından (İlkel sınıfsız toplum, kölecilik, feodalite, kapitalizm, sosyalizm) geçildiğini söylüyor ve bunun, bütün toplumlar için, yani evrensel tarih için geçerli olduğunu ileri sürüyordu.

Türkiye sosyalist hareketinin ATÜT gibi bir kavramla ilgilenmeyişinin bir üçüncü nedeni olarak da, yine baskı rejimi dolayısıyla, pratiğe yeterince inilmesi ve eldeki teorinin pratikle sınanması; pratiğin kıstasına vurulup doğrulanması imkanının mevcut olmayışı ileri sürülebilir.

Ne var ki, probleme yakından bakınca, «haberdar olmayış», «tek merkezli soyut bir düşüncenin ve şemanın basıncı» ve «pratik eksikliği» gibi cevapların, nedenlerden çok sonuçları dile getirdiğini ve bu problemi yeterince aydınlatmadığını görürüz. Soruya cevap gibi görünen bu

açıklamalar aslında, birer soru haline dönüşmektedirler. Böylece, «niçin haberdar olunmamıştır?», niçin «tek merkezli soyut düşüncenin ve şemanın etkisi bu ölçüde olmuştur?», niçin «pratik eksikliği ortadan kaldırılamamıştır?» gibi üç ayrı soru karşımıza çıkar. «Haberdar olmayış», «dış fikri basınç» ve «pratiksizlik», aynı çağlarda, başka ülkeler için de geçerli olduğu halde, ATÜT konusunda ve marksizmle ilgili daha birçok konularda, bu ülkelerin sosyalist düşüncesinde, Türkiye sosyalist akımında görülenden farklı tavır ve tutumların ortaya çıktığını biliyoruz. Öyleyse, analizi daha derine indirerek, Türkiye sosyalist hareketinde, genel olarak marksist öğretiyeye ve özel olarak ATÜT'e karşı alınan tavrı, bu düşüncenin içinde yer aldığı ekonomik, toplumsal ve tarihi çevreyle açıklamamız gerekir. Böyle bir araştırma, bizi, önce, eski Anadolu toplumunda genel olarak düşünce hayatı ile bu toplumun ekonomik ve tarihi gerçekleri arasındaki ilişkiyi aramaya götürecektir. Daha sonra, bu ilişki üzerinde. Batı dünyasının akılcı ve bilimsel geleneğinin en olgun ürünü olan marksist metod ve dünya görüşünün, Anadolu toplumundaki fikri gelenek ve birikim ile ne gibi bir ilişki kurduğu ve kurabileceği üzerinde düşünmemiz gerekecek. Ayrıca, yine Anadolu toplumu içinde, belli bir dönemde sosyalist düşüncenin taşıyıcısı olarak ortaya çıkan aydınların, ekonomik ve toplumsal temele dayanan özel yerlerinin ve fonksiyonlarının neler olduğunu; yönetici kadronun aydın zümreleri ve halk ile, sosyalist aydınlar arasındaki ilişkilerin mahiyetini açıklamak zorunlu olacaktır. Başka bir deyişle, Türkiye sosyalist akımının bugüne kadarki genel teori ve pratiğini olduğu gibi ATÜT konusundaki özel davranışını da, dış etkiler kadar ve belki de onlardan daha fazla, iç dinamiğe ve belirlenmelere dayanarak açıklamak zorunda kalacağız.

Eski Anadolu toplumunda ekonomik ve toplumsal

yapı gereği, hür ve araştırmacı düşüncenin yani akılcı ve bilimsel düşüncenin karşısında, din ile tutucu ve yanıltıcı ideolojilerin ağır bastığını; bu «geleneksel toplumun», felsefi ve bilimsel düşünceye uygun bir ortam ve birikimin ortaya çıkmasını önlediğini; son yüzyıllarda, kapitalizmin ve emperyalizmin darbesi altında, aynı toplumun, «batılılaşma» hareketinden kurtuluş umduğunu, ama bu hareketin köke işlemeyen ve sadece hakim zümrelerin iktidarını pekiştirmeye yarayan ideolojik bir silah olduğunu; bundan ötürü, fikir hareketlerinin de yalınkatlıktan kurtulamadığını, başka bir yerde ana hatlarıyla belirtmeye çalışmıştık.⁽¹⁾ Ayrıca, sınıf mücadelesinin ve fert olmanın akılcı düşünce açısından taşıdığı önem üzerinde durduk. Bu açıklamalarla, Batıya yönelme eğiliminin ağır bastığı; kapitalist sınıfı yetiştirmenin amaç olarak kabul edildiği Tanzimat ve Cumhuriyet devirlerinde, çeşitli nedenlerden ötürü (bu nedenlerin başında, eski Anadolu toplumunun ekonomik yapısı yani iç dinamiği ve belirlenmeleri gelmektedir), bu amacın gerçekleştirilemeyişi ve ıslahat yada «devrim» hareketlerinin satıhta kalması dolayısıyla, fikir hayatında yani akılcı ve bilimsel araştırma ve hür düşünce alanında da, köke inmeyen yalınkat akımlarla karşılaşıldığını belirtmek istedik. Başka bir deyişle, Batının kapitalist düzenini özümleyip kendisinin malı haline getiremeyen Anadolu toplumunun, Batının akılcı ve bilimsel düşüncesini de gerektiği gibi özümleyip kendisinin kılamadığını ileri sürdük. Bundan ötürü, burada, Türkiye sosyalist akımının, Batı akılcılığının en olgun ürünü olan marksizm karşısında da, bu geleneklerin, çerçevenin ve birikimin etkisinde kalarak belli doğrultulara girmiş ve belli tutumlar göstermiş olduğunu söyleyeceğiz. Marksizm gibi en evrensel ve aşıcı bir düşünce bile, ileri sürüldüğü toplumun ekonomik ve tarihi şartlarının etkisinde kal-

(1) Bk. **Felsefe Elkitabı**, V. Bölüm, Gerçek Yayınevi.

maktan kurtulamaz. (Önemli olan nokta, marksist düşünce-
nin içinde ileri sürüldüğü toplum ortamının bu düşünce
üzerinde ne ölçüde etki yaptığını kestirmek ve marksizmi
yine kendisine döndürerek, yani uygulayarak, sürekli bir
teorik ve pratik eleştirmeye bu belirlenmeleri aşmak; pa-
siflikten ve belirlenmiş olmaktan, aktifliğe ve belirleyicili-
ğe, geçmektir.) Türkiye sosyalist akımının, içinde bulun-
duğu toplum şartları, fikri gelenekler ve birikim bakımın-
dan, yukarda açıklandığı şekilde belirlenmesine, dışardan
gelen «tek merkezli ve soyut sosyalist öğreti»nin etkisi ve
ayrıca 1920-60 arasındaki yani Cumhuriyet devrindeki
baskı da eklenince (ve böylece pratikten yoksun kalınan-
ca), eleştirme, irdeleme ve ülkenin özel gerçeklerine inme
imkanı iyice kaybolmuştur. Bu açıdan ele alınca, Türkiye
sosyalist düşüncesinin, ATÜT yada uluslararası resmi
sosyalist öğretinin ele almadığı ama marksizmin, dünya
görüşü ve metodu gereği her zaman ön planda tuttuğu
başka problemler karşısındaki ilgisizliğini anlamak pek
güç olmayacaktır.

Geleneksel Anadolu toplumunun fikri yapısının, ül-
kemizdeki sosyalist düşünce üzerinde belirleyici bir etkisi
olduğunu söyledik. Bu ileri sürüşle, şunu kastedtik: Tür-
kiye sosyalist akımı da, tıpkı batıcılık akımı içindeki öte-
ki fikir hareketleri gibi, geçmişin ağır yükü altında, eleş-
tirici, araştırmacı ve tam anlamıyla bilimsel bir düşünce hâ-
line gelememiştir; bu nitelikleri taşıdığını ispat edeme-
miştir. Okur, belki de bu yargıyı çok ağır bulacaktır. Düş-
üncemizi açıklamak için, birkaç somut örnek vereceğiz.

Stalin'in görüşleri, aşağı yukarı otuz beş yıl boyunca,
genel sosyalist düşünce üzerinde etkili olmuştur. Tarih
alanında, yukarıda sözünü ettiğimiz beş kademeli gelişme
şeması, bütün toplumların içinde yer aldıkları kademeleri
gösteriyor ve bu aşamaların ardarda gelişi bir zorunluk
olarak düşünülmüyordu. Yani herhangi bir toplum, bu üre-

tim tarzlardan biri içinde mutlaka bulunuyor ve ilkel sınıfsız toplum - kölecilik - feodalite - kapitalizm - sosyalizm çizgisi içinde gelişmek zorunluğunu taşıyordu. Bu görüş, ülkelerinin tarihini bu kademeler içine sıkıştırırmayan marksist tarihçilerin, olguları ve gerçekleri zorlamaları; bu şemaya uydurmaları sonucunu doğurdu. Çeşitli ülkelerde 1935-1956 arasında yazılmış marksist tarih kitaplarında bu zorlama açıkça görülür (daha sonra da görülmüştür). Türkiye sosyalist akımı, bu çeşit bir çaba harcamış mıdır? Osmanlı toplumunun kölecilik yada feodalite üretim tarzlarından geçtiğini ileri süren ve bunu tarihi olgularla göstermeye çalışan sistematik eserlerin sayısı, bizde, iki yada üçü geçmez. Ayrıca bunların Osmanlı tarihinin olguları ve bugünkü Türkiye toplumunun durumu açısından «başarılı» eserler olduğu söylemek de zordur. Bu eserlerde, modern Türk tarihçilerinin sırf ampirik bir zihniyetle ve tarih bilimi metodu açısından yaptıkları tasvir ve tesbitlerin ele alındığı, özümlendiği ve sistemleştirildiği de pek görülmez. Tarih bilimi, çok sayıda araştırmacının ortaya koyduğu ürünlerin bir araya getirilmesini, eleştirilmesini ve senteze ulaştırılmasını gerektiren bir bilimdir. Muhtevasının genişliği ve çeşitliliği bunu gerektirir. Ayrıca, eski tarihçilerin tanıklıklarından ve yabancıların gözlemlerinden de yararlanmak, bütün bunları ekonomik ve toplumsal temellere oturtmak gerekir. Marksist olmayan tarihçilerin tesbit ve tasvirlerini, marksist tarih sentezi içine almak ve eritmek kaçınılmaz bir ödevdir. Ama yukarıda söylediğimiz gibi, uluslararası resmi sosyalist öğretinin, toplumsal gelişme, devreleşme ve üretim tarzlarının ardarda gelmesi konusunda ileri sürdüğü belli tezleri kabul eden Türkiye sosyalist tarihçileri, zorlamayla da olsa, geçmişimiz hakkında ilgi çekici çalışmalar yapmamışlar ve eserler vermemişlerdir. Biz, bu davranışta, geleneksel Anadolu toplumunun ekonomik ve

toplumsal yapısı tarafından belirlenen fikri birikim ve alışkanlığın izlerini görüyoruz. Bu davranış, batıcı fikir hareketlerinde görüldüğü gibi, hakikati aramaktan çok «hakikatin elde olduğu» düşüncesine dayanmaktadır. Böylece, dış fikri basıncın da etkisiyle, «soyut ve resmi» hakikatin, özel bir muhtevada, yani Türkiye tarihinde gerektiği gibi aranmasına ve örneklendirilmesine bile kalkışılmamıştır. Uluslararası sosyalist düşüncenin dogmatizm doğrultusuna girmesi, bizim iç nedenlerimizin de etkisiyle, Türkiye sosyalist akımını, somut gerçeğe ve olgulara yönelmekten; eleştirme, irdeleme, arama ve bulma çabasından iyice uzaklaştırmıştır. Tarih bilimi alanındaki bu tutumun sonucu, sosyalist akımın strateji ve taktiğini kesin olarak belirlemiştir. Bu belirleniş, «geçmiş»in anlaşılmasından ötürü, «bugün»ün yeterince kavranmamasında ve tam anlamıyla etkin bir devrimci pratiğin ortaya konulmamasında kendini gösterir. Bütün samimiyete, fedakarlığa ve yiğitliğe rağmen, Türkiye sosyalist akımı, 1920-60 arasında işçi sınıfına, emekçilere ve halk kitlelerine gerektiği gibi kök salamayan bir akım olarak kalmıştır. Bu durum, pratikteki aksaklığın, teoriyi yeniden belirlemesine yolaçmış; teori gittikçe soyutlaşmak, içine kapanmak ve ayağını yerden kesmek durumuna düşmüş; teorinin bu aksaklığı, pratiğe yeniden yansiyarak fasit daire sürekli olarak yenilenmiş ve aşılmamıştır.

Ülkenin geçmişinin ve somut gerçeklerinin gerektiği gibi tanınmaması, Türkiye sosyalist akımının, hakim sınıf ve zümrelerin ideolojisi ile kurduğu fikri ilişkide de kendini gösterir. Hakim sınıf ve zümrelerin, Cumhuriyet devri boyunca çeşitli yollarla (devlet gücü, eğitim, basın, v.b.) yaydıkları ve kabul ettirdikleri belli görüşler ve değerler, sosyalist düşünce içine sızmış ve eleştirmeden geçirilmediği için, bu düşüncenin bir parçası haline gelmiştir. Mesela sosyalist akım, pratikte, Cumhuriyet devri yö-

netimi ile çatıştığı ve baskıya maruz kaldığı halde, teo-ride, Anadolu toplumunun geçmişine, sınıf mücadelesine, sınıfların kişiliğine ve yerine, yine Cumhuriyet devri ideolojisi içinden bakmış; bu devrin ideolojisi yerine, kendi eleştirici ve aşıcı bilimsel kavramlarını ve açıklamalarını koyamamıştır. Bu fikri kargaşa günümüze kadar devam etmiştir ve hâlâ sürmektedir. Sosyalist düşüncenin bugün de, kapsayıcı ve bilimsel bir teori olarak, Anadolu toplumunun geçmişini ve bugününü bağımsız bir açıklama sistemi içine sokamadığını görüyoruz. Nitekim, Cumhuriyet devri ideolojisinin (ki kökleri çok daha gerilere uzanır), «baticılık», «ilericilik-gericilik», «laiklik-yobazlık», «şarklılık», «halkçılık», «devletçilik», v.b. konusunda ileri sürdüğü ideolojik görüşler ve değer yargıları köklü bir eleştirmeden geçirilmemiş; bunların altında yatan ve kimi zaman taşıdıkları anlamın tam tersini ifade eden nesnel (objektif) durumları ve pratikleri ifade eden aldatıcı kavramlar oldukları bilimsel olarak gösterilmemiştir.⁽²⁾ Cumhuriyet devri ideolojisi ve yarattığı mitoslar, devrimci eylemin şartı olan «ülkenin özelliklerini kavramak»ı imkansız kıldığı için, sosyalist düşünceyi teori bakımından sakatla-

(2) İdeolojik kavramların ve değerlerin bilimsel açıdan ele alınarak gerçek anlam ve fonksiyonlarının ortaya çıkarılması, son yıllarda ülkemizde yayınlanan ilgi çekici bazı eserlerde görülmektedir. Bu yöndeki çalışmalar ve bizim burada sınırlı bir konuyla ilintili olarak ileri sürdüğümüz tez-lere paralel daha kapsayıcı açıklamalar için bakınız:

S. Divitçioğlu, **Asya Tipi Üretim Tarzı ve az-gelişmiş ülkeler**, Elif Yayınları, **Asya üretim tarzı ve Osmanlı Toplumunu**, İstanbul üniversitesi yayınlarından; İ. Küçükömer, **Düzenin yabancılaşması**, Ant yayınları; N. Berkes, **Türkiye İktisat tarihi**, Gerçek yayınevi; İ. Cem, **Türkiye'de geri kalmışlığın tarihi**, Cem yayınevi; M. Sencer, **Osmanlı toplum yapısı**, Ant yayınları; T. Çavdar, **Osmanlıların yarı-sömürge oluşu**, Ant yayınları; D. Ceyhun, **Haçlı emperyalizmi**, Habora Kitabevi; E. T. Eliçin, **Kemalist devrim ideolojisi**, Ant yayınları, T. Ağaoğlu, **Kavram Kargaşası** (5. Şubat 1970'te Milliyet gazetesinde yayınlanan makale). Asya tipi üretim tarzı üzerine bizde yayınlanan ilk yazılar şunlardır: S. Hilâv, **Asya tipi üretim biçimi**, Eylem dergisi, 1 Mart, 1965; 0.

makta ve pratik bakımdan bu düşüncenin halka kök salmasını engellemektedir. Çünkü, halk, hakim sınıf ve zümrelerin ideolojilerinden yada yargılarından sıyrılmamış ve onların tutumunu bir yana bırakarak kendi öz tutumunu yaratamamış olan kimseyi, yanılmaz sezgisiyle hemen farketmekte ve yerine koymaktadır. Bu durum bizi bir başka somut probleme, yani sosyalist düşüncenin taşıyıcısı olan kadrolarla emekçi kitleler arasındaki ilişki problemine götürmektedir. Sosyalist düşüncenin, halk kitleleri içinde kendiliğinden ortaya çıkmadığı ve dışardan yani bu düşünceyi öğrenip hazmetme imkanına sahip aydınlar yada başka sınıflardan gelen devrimciler tarafından «taşındığı» bir gerçektir. Ama öteden beri bizim ülkemizde, aydının yada okumuşun, toplumsal ve tarihi şartlar dolayısıyla çoğunlukla hakim zümreler yanında bulunmuş ve halk ile aydının arasının iyice açılmış olması, bu «taşınma» ve «bilinçlendirme» işini daha da güçleştiren bir özelliktir. Toplum gelenekleri ve birikimi, okumuş insanı, sosyalist düşüncenin taşıyıcısı da olsa, farkına varmadan, halktan irak düşürmekte, ortak dilin bulunmasını güçleştirmekte, devletin yada yönetici kadronun temsilcisi olan bir «yabancı» haline dönüştürmektedir. (Halkın içinden çıkan devrimciler için bile bu durumun geçerli olduğu söylenebilir.) Bu durum, bizim toplumsal geçmişimizin bir kalıntısıdır ve hem halkın hem de okumuşun yukarıda açıklanan doğrultuda şartlanması sonucunu doğurmaktadır. Bütün bu güçlüklerin aşılması, şüphesiz ki, içinde yaşadığı

Varga'dan çev. K. Somer, **Asya tipi üretim biçimi**, Sosyal Adalet dergisi, no. 20, **Sovyet bilim adamları Asya tipi üretim biçimini tartışıyor**, Dönüşüm Dergisi, 15 Kasım 1966; S. Hilâv, **Asya-tipi üretim nedir?**, Yön Dergisi, No. 150, 151; K. Marx'ın **Türkiye üzerine'sine** Önsöz, Gerçek yayınevi. Asya tipi üretim hakkında dilimizde yayınlanan belli başlı eserler şunlardır: M. Godelier, Çev. A. Tokatlı, **Asya-tipi üretim tarzı**, Sosyal yayınlar; K. Marx, çev. M. Belli, **Kapitalizm öncesi ekonomi şekilleri**. Bu sonuncu eser, **Formen'** in çevirisidir.

ğımız toplumun ekonomik, toplumsal ve tarihi gerçeklerinin somut bir şekilde derinlemesine kavranmasına; bu kavrayış içinde yanıltıcı ideolojik görüşlerden sıyrılmaya (hem düşünce, hem duygu, hem davranış olarak) yani kendinin - bilincine tam anlamıyla ermeye ve bu bilinci hem teori hem de pratikte gerçekleştirmeğe bağlıdır. Yani eskilerin deyişiyle önce «bilme» ve «olma» uğraklarına varmaya bağlıdır. Ancak o zaman teorik aksaklıklar ve pratik güçlükler yenilebilir. Başka bir deyişle, Türkiye'de sosyalist düşüncesinin taşıyıcısı olan güçler, hakim sınıf ve zümrelerin içinde bulunduğu durumdan, yani halktan kopmuşluk ve halka yabancı olma durumundan kurtulmak zorundadır. Bu kopmuşluk ve yabancılık ortadan kaldırılmadıkça, hakim sınıf ve zümreler arasındaki klik çatışmaları ve bölünmeler daha küçük çapta ama çok daha kötü sonuçlar doğuracak şekilde sosyalist düşüncenin temsilcileri arasında kendini sürekli olarak gösterecektir. Bu durumdan kurtulmanın biricik yolu, ülke gerçeklerine ve özelliklerine bilimsel açıdan eğilmek; yanıltıcı ideolojik görüş, yargı ve davranışlardan kurtulmak, doğru devrimci teori ve pratiği bulup uygulamak ve böylece, sosyalist eylemi yuvasına oturtmaktır.

Türkiye sosyalist hareketinin ATÜT problemi karşısındaki tutumu ve bu tutumun nedenleri hakkında yaptığımız bu kısa analiz, bizi, ATÜT'ün, bugün, marksist metot ve araştırma açısından taşıdığı önem problemine getirmektedir. Yukarda açıklananlar gözönünde tutulunca, bir araştırma varsayımı (faraziyesi) olarak ele alınacak olan bu üretim tarzı kategorisinin önemi kendiliğinden ortaya çıkar. ATÜT'le ilgilenmenin çeşitli eğilimlerden doğduğu ileri sürülebilir. Nitekim Batı'da, özellikle Fransız marksistleri arasında, bu konu, Marx'ın, üzerinde gerektiği gibi durulmamış veya politik nedenlerden ötürü bir yana atılmış bir görüşünün ortaya çıkarılması ama-

ciyla ele alınmıştır. Bu arada, uzun yıllar etkisini göstermiş olan dogmatik marksist anlayıştan sıyrılmak ve evrensel tarihe daha geniş bir çerçeveden bakmak eğiliminin de etkili olduğu söylenebilir. Her iki durumda da, batı marksistlerinin soruya yaklaşımları, genellikle teorik zorluktan ötürüdür. Bizde ise, ATÜT'e karşı duyulan ilgi bu çeşit teorik bir arayışın yanı sıra, aslında Türkiye sosyalist akımının pratikteki aksaklıklarının gözlenmesinden ve Türkiye gerçekleri ile klasik şemaların uzlaştırılması konusunda güçlük çekilmesinden doğmuştur. Türkiye toplumunun geçmişini ve bugünü marksist teorinin kaynaklarına inerek ve marksist metodu kullanarak bilimsel açıdan incelemek konusunda, ATÜT'ün yararlı bir varsayım olabileceği düşünülmüştür. Okuyacağınız bu kitapta, çeşitli ülkelerde, bu tür çalışmaların marksistler tarafından yapıldığını göreceksiniz. Şüphesiz ki, araştırmaların bu döneminde, ATÜT, Türkiye toplumunun geçmişi ve bugünü hakkında ancak bir «bilimsel çalışma ve araştırma varsayımı» niteliği taşıyabilir. Ayrıca, ATÜT'ün, zamanla, dış etkiler ve özellikle kapitalizm darbesi altında kendine has bir başka biçime dönüşmüş olduğu yani S. Divitçioğlu'nun deyimiyle «bozuk ATÜT» haline gelmiş olduğunu kabul etmek ve varsayımı soyut bir şekilde ele almamak ta gereklidir. Öte yandan, çağdaş Türkiye tarihçilerinin yaptıkları incelemeler (Ö. L. Barkan, H. İnalçık, M. Akdağ, N. Berkes), ampirik açıdan, böyle bir varsayımın genel çerçevesi içinde yer alabilecek niteliktedir. Ayrıca, günümüz gerçeklerinin analizinden hareket ettikleri gibi tarihi perspektivi de temel olarak alan ve maddi (ekonomik) şartların incelenmesini bilimsel açıklamanın yolgöstericisi olarak kullanan araştırmacılar (S. Divitçioğlu, İ. Küçükömer, T. Çavdar, İ. Cem, M. Sencer), ATÜT doğrultusunda verdikleri somutlayıcı eserlerle dikkati çekiyorlar.

Bu çalışmaların genişlemesi, derinleşmesi, Türkiye'-de marksist düşünceye yeni açılımlar getirebilir. Unutmamak gerekir ki, marksist düşünce sadece politik teori ve politik pratik değildir. Marksist düşünce, insan bilgisinin ve yaratışının bütün alanlarını kapsamak, kendisinden önce ortaya konulan bütün ürünleri özümleyerek aşmak; her alanda bilimsel açıklamalar getirmek zorunda olan bir düşüncedir. İlk ağızda, politik açıdan geçerli ve eyleme temel teşkil edecek ilkeleri ileri süremese de, marksist ilkelere ve metoda uygun çalışmaların, daha sonraları hem teoriye hem pratiğe yepyeni ve geniş ufuklar açması ya da eski düşünceleri zenginleştirip yeni bir senteze varılmasına önayak olması da mümkündür. Marx'ın dediği gibi, «sadece hakikat devrimcidir». Ama hakikat, dışardan kolaylıkla ithal edilemeyen; bilimsel araştırmalar ve çabalarla «somut»un ve «özel»in içinden çıkarılması gereken bir şeydir ve hiçbir zaman sadece «soyut» değildir.

1

Asya Tipi Üretim Tarzının Açtığı Yeni Araştırma Alanları

Bilindiği gibi Marx, *Ekonomi Politikin Eleştirilmesine Katkı*'da⁽¹⁾ diğer üretim tarzlarıyla birlikte (ilk çağ köleciliği, feodalizm, kapitalizm) «Asya tipi üretim tarzı»nı da saymaktadır. Eserlerinin çeşitli kısımlarında, bu kavramın içeriğine uygun düşen tariflere rastlanır. 1930'larda Sovyetler Birliği'nde ve Enternasyonal'de heyecanlı tartışmalara yolaçmış olan Asya tipi üretim tarzı sorunu bir kaç yıldan beri yine günün konusu haline gelmiştir. Bu konunun yeniden ele alınışının sebeplerini araştırmanın faydalı olacağı kanısındayız.

Bu, herşeyden önce, dünya meselelerinde Asya, Afrika ve Latin Amerika ülkelerinin gittikçe daha önemli bir yer tutmalarının sonucudur. İkinci Dünya Savaşının sonundan beri ulusal kurtuluş hareketlerinde görülen atılım, Birleşmiş Milletler'e Asyalı ve Afrikalı pek çok yeni devletin girmesi, ekonomik kalkınma, ve yeni bağımsızlığına kavuşan devletlerdeki kapitalist olmayan yolun tanımlanması

(1) Contribution à la critique de l'économie politique, Editions sociales, Paris, 1968, s. 5.

sorunları; bağımsızlıktan önce olduğu gibi, sonra da bu ülkelerdeki siyasal mücadelelere yön verecek olan sınıf yapılarının doğru bir şekilde değerlendirilmesi zorunluluğu marksistleri kapitalizm öncesi devresinde bulunan, Avrupalı olmayan toplumları eskisinden daha sıkı bir şekilde incelemeye zorlayan sebeplerin başlıcalarıdır. Bu ülkelerin yakın tarihleri dikkatli ve titiz bir şekilde incelenmelidir, zira politik ve ekonomik alanda stratejiler buradan elde edilen sonuçlara göre çizilecektir. Ama aynı şekilde tarihlerinin daha eski safhaları da, sömürge veya yarı-sömürge haline düşmeden önceki durumları da incelenmelidir. Çünkü eski tarihin çoğu zaman ülküleştirilen anısı günümüzde bir «yeniden canlandırma»⁽²⁾ işleminde kullanılmakta, bu ulusların milli şuurlarının kuvvetlendirilmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Angkor'un⁽³⁾ anısının bir Kamboçlunun milli hislerine nasıl hitap ettiğinin, Gana veya Mali'deki ortaçağ imparatorluklarının bugünkü Ganalı veya Malililer için nasıl bir değerleri olduğunu gözümüzün önüne getirebilirsek bu durumu daha iyi anlarız. Bunun dışında, sosyal hayatta, ortak değer ölçülerinde hâlâ eski tarihin izleri görülmektedir.

Hemen her zaman olduğu gibi, burada da, bilimin temelini teori ile pratik arasındaki çift yönlü ilişki teşkil etmektedir. Asya ve Afrika halklarının zamanımızdaki tarihi hareketleri bizi onların geçmişini daha iyi öğrenmeye, bu geçmişi daha iyi incelemeye ve özellikle daha iyi tanımlamağa zorlamaktadır.

Günümüzde Asya tipi üretim tarzı kavramının yeniden ele alınmasını öneren marksistlerin önemli bir kısmının Ü-

(2) Bu hipotezi «Genç Asya ve Afrika devletlerinde geleneksel tarihin canlandırılması» adlı bir incelemede ele almıştık. Bu yazı Jacques Berque'in yönetimindeki *De l'impérialisme à la décolonisation* adlı derlemede yayınlanmıştır. Paris 1965, s. 301-312.

(3) Angkor: Kamboç'taki eski Khmer uygarlığının merkezi. Ç. N.

çüncü Dünya ülkelerinden olmaları bir tesadüf eseri değildir: devletin toprak sahibi olmasının ve kırsal toplulukların (komünöterlerin) bütün Mısır tarihi boyunca oynadıkları önemli role dikkati çekmekte olan İbrahim Amer⁽⁴⁾; Güney Amerika'lı marksist tarihçilerden Mariategui (Peru) ve Roger Batra (Meksika)⁽⁵⁾; eski Hindistan'da kölelik sorunu konusunda S.A. Dange ile giriştiği polemikle meşhur olan Hintli tarihçi N.D. Kosambi⁽⁶⁾; ve Batı Afrikalı pek çok marksist, klasik kölelik ve feodalite kategorilerinin ülkelerine uygulanamayacağını, «Asya tipi üretim tarzı»nın bu ülkelere daha uygun düşeceğini belirtmektedirler.

Asya tipi üretim tarzı kavramına yeniden ilgi duyulmasının ikinci sebebi, Avrupa dışındaki ülkelerdeki eski toplumların tarihi ile ilgili bilgilerimizdeki son gelişmelerdir. Doğu, Afrika ve Amerika ile ilgili incelemeler uzun bir süre, modası çoktan geçmiş ve dar görüşlü (oryantalizm sözcüğü de bunu iyi belirtmektedir) anlayışların boyunduruğu altında kalmış, filoloji, dinsel ibadet usulleri ve metinlerin incelenmesi, askeri ve siyasi tarih, arkeoloji, kitap bilgisi gibi oldukça özelleşmiş bilim dallarının tekelinde tutulmuş, temel sorunlara eğilinmemiştir. Günümüzde ise, artık daha geniş ve daha verimli araştırmalara yönelinmektedir. *Journal of economic and social history of*

(4) İbrahim Amer: *El Arz ve Fellâh, el mesele-ül Ziraiyya fi Mısır* (Toprak ve fellah, Mısır'da tarım sorunu) Kahire, 1958.

(5) Mariategui'nin eseriyle ilgili olarak, Peru'da marksizmin kurucularından olan Roger Paris'nin incelemesine bak: *Annales*, Paris, 1966, no: 4. Son olarak Roger Bartra Aztek toplumuna Asya tipi üretim tarzının uygulanabilmesi olanaklarıyla ilgili araştırmanın yönetimini ele almıştır. (bk. Mexico'da yayınlanmakta olan *El Gallo Ilustrado* dergisindeki yazıları).

(6) bk. *India To-Day*, haziran ve temmuz 1951; ayrıca bk. Kosambi'nin daha genel eseri: *Introduction to the study of history*, Bombay, 1958.

(7) 1958'den beri Leyde'de arkadaşımız Claude Cahen'in yönetiminde yayınlanmaktadır.

Orient⁽⁷⁾, *Cahiers d'histoire mondiale*⁽⁸⁾ gibi dergilerin koleksiyonları karıştırıldığında son onbeş yılda bu alanda kaydedilen gelişmeler derhal göze çarpar. Artık, marksistlerin görevi geri kalmayıp çağdaş bilgilerin daima en ileri seviyesinden haberdar olmak, şimdi elimizin altında bulunan, özellikle sosyal yapılar ve toprak düzenleriyle ilgili verileri inceleyip, pratikte kullanılacak sonuçlar elde etmektir. Bugünkü marksistlerin elinde, Marx, Engels ve Lenin'in, Avrupalı olmayan toplumlar hakkındaki malumatlarıyla kıyaslanamayacak kadar zengin malzeme vardır. Dolayısıyla artık sadece batı toplumlarını inceleyerek değil, değişik toplumlarla ilgili somut bilgilere dayanarak, bütün ülkelerin, bütün halkların tarihini kapsayan, çok daha açık bir teori meydana getirmeğe teşebbüs edebilir. Özellikle tarihsel araştırmalardaki dogmatizmin ve getirdiği olumsuz sonuçların eleştirilmesi, daha geniş bir araştırma ortamının yaratılmasına yolaçmıştır. Dogmatizme karşı bu eleştiri kampanyası dünya işçi hareketi içerisinde, Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin 20. ve 22. kongrelerinde açılmış, ve «beş evre»li tarihi gelişmenin tek doğrusal ve evrensel olduğunu öne süren görüşlerin yeniden incelenebilmesini sağlamıştır. Stalin'in *Diyalektik ve Tarihi Materyalizm* adlı eserinin bu görüşlerin doğru olarak kabul edilmesinde büyük payı vardır. Nitekim Stalin kendisi de, bu eserinin dogmatik bir biçimde yorumlandığını hiçbir zaman inkar etmemiştir. Bu yorum tarzı «şahısların putlaştırıldığı» dönemin son onbeş yılında iyice yaygın bir hale gelmiştir. Yeniden kavuşulan serbest araştırma ortamında, Avrupalı olmayan eski toplumları, hiçbir önsel (a priori) şema olmaksızın, objektif bir şekilde incelemek mümkündür. Bu ortamın yaratılmasıyla birlik-

(8) 1946'dan beri, UNESCO tarafından, yine bu örgütün hazırlamakta olduğu, uygarlıkların mukayeseli tarihine katkıda bulunmak için yayınlanmaktadır.

te, Asya tipi üretim tarzı kavramına ve 20. kongreye hakim olan fikirlere karşı en sert tepkinin Çin'den gelmesi, beş evre teorisinin evrensel geçerliliğini sürdürüebilmek için en büyük gayretin Çin'de gösterilmesi manidardır.

Nihayet, marksist teoriyi tahrif edenlere ve ona ihanet edenlere karşı polemik yürütülmesi zorunluluğunun da Asya tipi üretim tarzına yeniden ilgi duyulmasında payı vardır. Az ilerde de göreceğimiz gibi, bütün bir dönem boyunca, marksist teorisyenler ve tarihçiler, Marx'ın ana hatlarını belirlemiş olduğu bu verimli tahlil aracını, Asya tipi üretim tarzı kavramını, yararlarına olmayan bir tutumla, bir kenarda bırakmışlardır. Marksizmi yanlış göstermek isteyenler -ki Wittfogel bunların en tanınmışıdır- bu durumdan yararlanmışlar ve Marx'ın Asya tipi toplumlarla ilgili düşüncelerini kendi amaçları için kullanmağa teşebbüs etmişlerdir. Wittfogel ve benzerleri Marx'ın bu konudaki fikirlerini kendi kafalarına göre değiştirip işlerine gelmeyen kısımlarını çıkarıyor, sonra da elde ettikleri sonuçlara dayanarak marksizme ve dünya sosyalist hareketine karşı kaba saldırılara girişiyorlardı. Mesela Wittfogel 1957'de basılan *Oriental society, a comparative study of total power* adlı eserinde Asya tipi üretim tarzını tanınmıyacak kadar gülünç bir hale sokuyordu. Wittfogel'in sunduğu Asya tipi üretim tarzında, Marx'ın anlayışına göre, üretim güçlerinin belirli bir gelişme seviyesine ulaştığı zamanki üretim ihtiyaçlarıyla sosyal ilişkiler arasındaki münasebetlerin ana öğelerinden biri olan *sosyal üretim tarzı*'ndan eser yoktu. Wittfogel'in elinde Asya tipi toplum sihirli bir formülle, «su işleriyle uğraşan toplum» haline geliyor ve yazar buradan kalkınarak çağdaş sosyalist dünyaya gazez dolu eleştiriler yöneltiyor, ilkel bir coğrafi determinizmle, sosyalizmin geçmişteki Asya despotizmlerinin değişik bir kılıkla yeniden ortaya çıkmasından ibaret olduğunu iddia ediyordu. Oysa, binlerce yıl önceki gerçeklerden kalkınarak or-

taya konmuş tarihi ve sosyal bir kavramın (despotizmin), o zamandan beri üretim güçlerinde meydana gelen gelişmelerle tamamen değişmiş olan günümüz dünyasına, bütününe değişik üretim ilişkilerine -sosyalist- sahip ülkelere hiçbir şekilde uygulanamayacağı açıktır.

Burada, marksistlerin uzun bir süre, Marx'ın ortaya koyduğu marksist kavramlardan biriyle (Asya tipi üretim tarzı) ilgili olduğu için, bu çeşit düşüncelerle mücadele etmekten çekindiklerini açıkça söylemek gerekir. Oysa Wittfogel Marx'ın kullandığı kavramın değiştirilmiş ve gülünç bir hale getirilmiş şeklinden yararlanıyordu. Böyle bir durum, özellikle entellektüel faaliyetin gelişme imkanı olmadığı, şahısların putlaştırıldığı dönemin sona ermesinden sonra sürüp gidemezdi. Yeniden Asya tipi üretim tarzıyla ilgilenilmesini sağlamak için en çok gayret sarfedenlerden biri olan Macaristanlı Çin uzmanı Ferenc Tökei, son eserinde⁽⁹⁾, bu zengin kavramı marksizmi yanlış göstermek isteyenlerin elinden alıp, tamamen bilimsel bir şekilde işleyip geliştirmek gerektiğini belirtiyor.

Bizim buradaki amacımız, sadece Asya ve Afrika tarihi uzmanlarına değil, bütün marksistlere açık olan bir tartışmayı başlatmak, Asya tipi üretim tarzının genel sorunlarını ortaya koymaktır. Bunun için de Marx'ın bu konuyla ilgili görüşlerinin içeriğini ve niteliğini kısaca hatırlatmak, bunun ardından da bu konuda marksistler arasında hemen hemen bir asırdır süregelen tartışmaların ana hatlarını belirtmek yeterlidir.

Marx'da Asya tipi üretim tarzı tutarlı ve özümlemiş

(9) *Sur le mode de production asiatique*, a.g.e. s. 63-66. F. Tökei özellikle «Asya tipi toplumlar ve devletle, sosyalist toplum ve devlet arasında yapılan her türlü benzetmenin, bilimsel açıdan, çocuksu olduğunu, marksistler için böyle benzetmelerin ciddiye alınacak bir yanı bulunmadığını» belirtmektedir.

bir kavramdır. Bu kavramın taslağı Marx'ın *Kapitalizm öncesi ekonomi şekilleri* adlı, marksistlerin uzun bir süre varlığından habersiz kaldıkları⁽¹⁰⁾ incelemesinde geliştirilmektedir. Bu incelemede Marx «Asya tipi» mülkiyet şeklini hem «antik» mülkiyetten, hem de «germanik» mülkiyetten kesin bir şekilde ayırdeder. Marx'a göre, hepsi de ilkel toplumun parçalanmasından sonra ortaya çıkan, üç türlü mülkiyet şekli vardır ve bu mülkiyet şekillerinin her birisi değişik bir sınıflı toplum tipine tekabül eder. Germanik mülkiyet şeklinde kişi topluluğa (einigung) kendi toprak parçasının efendisi olarak katılır, Asya tipi mülkiyet şeklinin ise belirgin niteliği topluluğun (einheit) bireyler üzerindeki kontrolünün sıklığı ve fertlere bu topluluğun bir üyesi sıfatıyla toprak verilmesidir. Temeli teşkil eden bu birimlerin üzerinde Asya tipi devlet, Marx'ın deyimiyle «üst birlik», yer alır. Bu «üst birlik» bütün köy topluluklarını (komünotelerini) bir arada tutar ve üyelerini toptan bağımlı kılar («genelleştirilmiş kölelik»), aynı zamanda politik ve bilhassa ekonomik alandaki «gerçek» görevlerini yerine getirir (büyük çalışmalar gibi). Antik mülkiyet şekli ise daha karmaşık ilişkiler üzerine kurulmuştur. Burada hem fert topluluğa (komünoteye) aittir ve böylece *ager publicus* hakkını elde eder, hem de özel mülkiyetin üretim araçları ve özellikle esirler üzerindeki denetimi gittikçe artmaktadır (bu denetim önceleri müşterek toprak üzerindeki haklarından «mahrum edilmiş» kişiler tarafından gerçekleştirilmektedir.)

Kapital'de, ve özellikle *Kapital*'in üçüncü kitabının⁽¹¹⁾

(10) Bu yazı ilk olarak Moskova'da 1939'da yayınlanmıştır, bu da 1930 Tiflis ve 1931 Leningrad tartışmalarına katılanların bu incelemeden habersiz olduklarını gösterir. İnceleme 1948'de japoncaya çevrilmiş, Doğu Berlin'de 1953'de yeniden yayınlanmış, 1956'da İtalyanca ve Romence'ye, 1964'de İngilizceye, 1966'da Fransızcaya, (1967'de Türkçeye. Ç. N.) çevrilmiştir.

(11) Editions Sociales, Paris, 1968, 8 cilt.

birçok yerinde Marx kırsal komünlerle ilgili enteresan açıklamalarda bulunmaktadır. Bu komünler tarımla zanaatın birbirlerinden ayrılmamasıyla belirlenmekte ve politik üst yapıları pek çok kere kurulup yıkılırlar da, kendileri uzun süre varlıklarını koruyabilmektedirler. Marx, hemen hemen doğal bir halde bulunan, ne ticaretin ne de tefeciliğin bozmadığı bu ekonomi düzeninin olağanüstü sağlamlığı, iç yapısının gösterdiği fevkalâde dayanıklılık üzerinde ısrarla durmaktadır. Ticari üretimin ortaya çıkmasından sonra antik toplumun yıkılmasına sebep olan ticaret ekonomisi bu kırsal komünlerin yapısını sarsmamaktadır.

Marx ve Engels arasındaki *Yazışma*'dan da, ikisinin de bu konuyla ısrarla ilgilenmelerinin sebebi anlaşılabilir. Özellikle 1853 haziranındaki mektuplaşmalarında özel mülkiyetin bulunmamasının «bütün Doğu'nun kilit noktası»nı teşkil ettiği kanısında oldukları açıkça görülür.

Buna karşılık, Engels'in 1884 de yazdığı *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*'nde Asya tipi üretim tarzından bahsedilmemektedir. Bu eksiklik, marksist teorinin bu konudaki evriminin uzmanları için önemli bir sorun teşkil etmektedir. Bu noktadaki tartışmalar henüz yeni başlamaktadır. 1883'de okuduğu Morgan'ın *Ancient society* (1877) adlı eserinin Engels üzerinde ne gibi bir etkisi olmuştur? Plehanov, Engels'in böyle tutum değiştirmesinde Morgan'ın etkisi olduğunu iddia etmiştir. Son olarak Godelier de sorunu bu şekilde açıklamaktadır.

Böyle bir sonuca varılabilir mi? Wittfogel'in yaptığı gibi, Engels Marx'ın Asya tipi üretim tarzıyla ilgili görüşlerine açıkça sadakatsizlik göstermekle suçlanabilir mi? Burada adı geçen eserin [*Ailenin, özel mülkiyetin...*] bütün insan toplumlarının evrimini tahrif etmek için yazılmadığını, dolayısıyla Asya tipi üretim tarzının burada zikredilmesinin söz konusu olmadığını belirtmek daha yerinde bir davranış olmaz mı? Morgan ve Engels'in yazdıklarının

etkisiyle marksistler uzun bir süre «askeri demokrasi» kavramına oldukça önemli bir yer vermişler, hatta işi onun ilkel komünlerin dağıldığı sıralarda bütün toplumların geçirdiği bir evre olarak görmeğe kadar vardırmışlardır. Şimdi illa bunun tam zıddını yapmak, Asya tipi üretim dolayısıyla bu «askeri demokrasi kavramını tamamen bir kenara bırakmak mı gerekir? Asya tipi üretim tarzı sorunu Plehanov'la Lenin arasındaki tartışmalarda da önemli bir yer tutar. Asya tarihinin özellikleri ve Çarlık rejiminin bir despotizme, Asya'dakilere benzer bir hareketsizliğe eğilim göstermesi Lenin'i yakından ilgilendiriyordu. 1905 ihtilalinin başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra Rusya'da «Asyai bir düzenin yeniden kurulması»ndan korktuğunu saklamıyordu. Ama bu konudaki düşüncelerinin gelişme tarzı yeterince iyi incelenmemiştir.

1920-25 Enternasyonal'inde batılı endüstri ülkelerinde kısa dönemde bir sosyalist devrim yapılması ihtimali olmadığı ortaya konduktan, dünyadaki devrimci mücadelenin ağırlık merkezi doğuya doğru bir kayma gösterdikten sonra 'Asya tipi üretim tarzı yeniden ön plana geçmiştir.

Bu devirde, Asya toplumlarındaki sınıfların arasındaki ilişkiler Sovyet marksistleriyle Enternasyonal'e bağlı Asya sorunları uzmanlarının çok ilgisini çekiyordu: Burada mesele bu sınıf ilişkilerinden doğru bir devrim stratejisi çıkarabilmektir. Enternasyonal'de, bu karmaşık konuyla ilgili, yapılan ideolojik tartışmaları burada teferruatlı bir şekilde inceleyemeyiz⁽¹²⁾. Bizi ilgilendiren mesela Riazanov'un

(12) V. N. Nikiforov'un yeni bir incelemesi: «Sovyet tarihçileri arasında Çin'de 1925-31 arasındaki sosyo-ekonomik rejim konusundaki tartışma» «Narody Azii i Afriki, no. 5; yazar, sürekli olarak, o zamanlar Asya tipi üretim tarzını savunan tarihçilere karşı bir tutum takınmasına rağmen, zengin bilgiler sağlamaktadır. Ama Nikiforov, mesela temel bir noktaya, Leningrad tartışması sırasında Marx'ın **Kapitalizm öncesi ekonomi şekilleri** adlı kitabından Sovyet tarihçilerinin haberdar olmamalarına dikkati çekmekten imtina etmektedir.

Marx'ın Hindistan ve Çin üzerine makaleleri arasında yapılan bir seçmeye yazdığı önsözde, veya Magyar'ın Çin tarımı konusundaki eserlerinde⁽¹³⁾ Asya tipi üretim tarzına yeniden dikkat edilmeye başlanmasıdır. Bunlardan bazıları Asya tipi üretim tarzını, mesela Çu'lar devrindeki Çin'de görüldüğü gibi, orijinal bir sosyal oluşum olarak almak istiyorlar, başkaları ise Asya tipi üretim tarzını feodalizmin veya köleciliğin değişik bir şekli gibi mütalaa ediyorlardı.

Ama 1925-27 Çin ihtilalinin başarısızlıkla sonuçlanması ve Stalin'le muhalifleri arasındaki anlaşmazlığın belirgin bir hal alması Asya tipi üretimle ilgili incelemeler ve araştırmalar üzerinde olumsuz bir etki yaptı. Bu konuda ilk toplantı 1930'da Tiflis'de oldu. Bundan daha önemli bir toplantı da 1931 şubatında Leningrad'da yapıldı. Bu toplantı, gerçekten bilimsel olmaktan çok, politik bir amaç taşıyordu. Tartışmada Asya tipi üretim tarzı taraftarlarıyla Troçkistler bir tutuldular. Halbuki Magyar ve arkadaşlarının Çin'in hâlâ feodal olmayan, «Asya tipi» bir evrede bulunabileceğini ve sosyal yapısının her halükarda pek çok özellikleri haiz olduğunu öne sürmelerine karşılık troçkistler Çin'i, genel olarak, şimdiden kapitalist döneme girmiş ve feodalizmi aşmış bir ülke olarak kabul ediyorlardı.

Bu tartışmaların sonunda Asya tipi üretim tarzının taraftarları azalırken, bir yandan da bu sorunla ilgili marksist araştırmalarda yeni bir dönem açılıyordu. Bu dönemde, Çin'de⁽¹⁴⁾ ve bilhassa Japonya'da⁽¹⁵⁾ (Japonya'da bu konu-

(13) *Ekonomika selskogo khoziastva v'kitae*, Moskova - Leningrad, 1928.

(14) Mesela Şanghai'da çıkan marksist *Duşu-za-şi* dergisi 1931-32 yıllarında «Çin toplumunun yapısı üzerine» önemli bir tartışma yayınlamıştır.

(15) Japonya'da bu konuda yapılan tartışmalar hakkında topluca bilgi veren bir yazı Kimio Shiozawa tarafından sunulmuştur: «Les Historiens japonais et le mode de production asiatique» *La Pensée*, no: 122, Ağustos 1965.

da tartışmalar hâlâ sürmektedir) tartışmalara çok hararetili bir şekilde devam edilirken, Sovyetler Birliği'ndeki marksist Doğu uzmanları böyle bir üretim tarzının varlığını, ve hatta böyle bir terimin kullanılmasını dahi reddediyorlardı⁽¹⁶⁾. Özellikle 1934'den sonra, bu uzmanlara göre, doğu toplumlarında görülen, feodalizmin yada köleciliğin değişik şekillerinden ibarettir. Uzun bir süre Sovyet doğu-bilimciliğinin resmi görüşü bu olarak kalacaktı. Bunda özellikle akademi üyesi V.V. Struve'nin etkisi olmuştur. V.V. Struve'nin, 1940'da yayımladığı, meşhur on maddelik makalesinde⁽¹⁷⁾, Asya tipi üretim tarzı sorununun «kesin olarak çözümlendiği» kanısında olduğu görülmektedir.

Sovyetler Birliği'ndeki bu durum 1965'den beri çok değişmiştir. Şimdi Sovyet tarihçileri ve doğu-bilimcileri Asya tipi üretim tarzıyla ilgili uluslararası tartışmalara aktif bir şekilde katılmaktadırlar. E. Varga'nın, ölümünden sonra yayınlanan, Leningrad tartışmalarının zayıf taraflarını ortaya koyan yazısının bu konuda çok etkisi olmuştur⁽¹⁸⁾. 1965'den sonra, *Voprosy Istorii, Narody Azii i Afriki*, *Voprosy Filosofii* gibi büyük Sovyet dergilerinde sorunla ilgili pek çok inceleme yayınlanmıştır. Moskova ve

(16) Asya tipi üretim tarzı, Stalin'in hazırladığı **Komünist Bolşevik Partisi'nin Kısa Tarihçesi** (1938) adlı resmi el kitabında gösterilen beş üretim tarzı arasında yer almıyordu. 1960'da da Jean Suret-Canale'in Siyahi Afrika üzerine hazırladığı eserin birinci baskısının rusça çevirisinden eski Afrika toplumunun tahlilinde kölecilik veya feodalite yerine «Asya tipi yapılı» teriminin kullanıldığı kısımlar da çıkarılmıştır.

(17) «Marksovo operedelnie rannoklassovo obchtchestva» (Sınıflı toplumların başlangıçtaki durumlarının Marx tarafından tanımlanması) *Sovietskaia etnografia*, 1940, s. 1-22

(18) Bu yazı **Otcherki po problemam polit-ekonomii kapitalizma** derlemesinde 1964'de yayınlanmış, bu derleme 1967'de, Editions Progrès, Moskova tarafından **Essais sur l'économie politique** adıyla Fransızcaya çevrilmiştir. s. 373-394.

Leningrad'daki tarih, felsefe ,doğu halkları, etnografya enstitülerinde bu soruna hasredilmiş kollokiyumlar [doktrin sorunlarının tartışıldığı oturumlar Ç.] düzenlenmiştir. Bu tartışmaların geniş kitleleri ilgilendirmeğe başlamalarından tam bir hürriyet havası içinde cereyan etmelerinden, dogmatizmin artık söz konusu olmamasından, üzerinde tartışılan bilgilerin çok çeşitli ve yüksek bilimsel seviyede bulunmasından memnuniyet duymamız gerekir. Şimdi artık yüzlerce, binlerce Sovyet alimi çok daha uzmanlaşmayı gerektiren seviyelerde ,Doğu'nun eski uygarlıklarını incelemektedirler. Leningrad tartışmasının olduğu senelerde böyle bir çalışma ritminden eser yoktu. Bu çok yararlı çalışmalar ve tartışmalar devam etmelidirler, zira böylece, yalnız Avrupa dışındaki toplumların evrensel tarihi süreç içinde aldığı yer konusundaki düşüncelerimiz zenginleşmekle kalmamakta, «sosyal oluşum» gibi marksizmin temel kavramlarının içeriğinin yoğunlaşmasını da sağlamaktadırlar. Asya tipi üretim tarzı meselesini yeniden ilk ele alanlardan olan batılı marksistler Sovyetler Birliği'nde bu konuda tekrar başlayan tartışmaların çok şeyler getireceğini ummaktadırlar.

Çin'de ise, aksine, 1949'dan beri ve bilhassa bu son dönemde, genel olarak, mekanik bir şekilde Doğu'nun tarihini Batı'nınkinin içinde yok etmek ve Batı'daki beş evrenin (ilkel komünal toplum, kölecilik, feodalizm,kapitalizm, sosyalizm) Doğu'da da mekanik olarak birbirlerini izlemesini sağlamak isteği görülmektedir. Artık «Asya tipi üretim tarzı»nın sözü bile edilmemektedir, oysa daha 1949'da tarihçi Hu Wai-lu Eski Çin'le Asya tipi üretim tarzı arasındaki benzerlikler sorununu ortaya koyuyordu⁽¹⁹⁾. Tarihçi Tian Chang-vu yeni yayımlanan bir makalesin-

(19) **Zong-guo-dai şihuinsi** (Eski Çin toplumunun tarihi), Şanghay, 1949, adlı eserinin bölümlerinden biri bu adı almaktadır.

de⁽²⁰⁾ Marx ve Engels'in eski Asya toplumları konusundaki görüşlerini incelemekte, ancak bunların çok eski, ilkel komünizmden hemen sonraki, bir geçiş devresiyle ilgili olduklarını iddia etmektedir. Yazar *Kapitalizm öncesi ekonomi şekilleri*'ni incelemekte, Marx'ın burada genelleştirilmiş kölelik kavramını kullanmasını hatalı bulmakta ve bu hatanın Hegel'in Marx üzerinde olan olumsuz etkisi yüzünden meydana geldiğini öne sürmektedir. Yani, kısacası çinli tarihçiler Eski Çin'i kölelik ve feodalite terimleriyle tanımlamakla yetinmektedirler. Ama çeşitli Çinli tarihçilerin kendi toplumlarının evrimini evrelere ayırışları arasında görülen tutarsızlıklar, bu dogmacı tutumun, aslında, önlerine nasıl engeller koyduğunu göstermeğe yaramaktadır. Bazıları köleci dönemi Han'lar devrine (milattan hemen sonrasına) kadar uzatırlarken, diğerleri feodalizm dönemini «ilkbaharlar ve sonbaharlar» diye adlandırılan çağdan (yani M.Ö. 7-5. yüzyıldan) başlatmakta, hatta feodalizmin M.Ö.11. yüzyılda başladığını söyleyenler dahi bulunmaktadır.

Asya tipi üretim tarzı konusunda marksistler arasında süregelen tartışmaların bu ufak tarihçesi de Asya tipi üretim tarzı sorununun önümüze ne gibi güçlükler çıkardığını göstermeğe yeterlidir. Bu kavramı, Sovyetler Birliği'nde şahısların putlaştırıldığı dönemde, halen de Çin'de olduğu gibi, tamamen yok addetmek bilime aykırı düşeceği gibi, onu şimdiden tam oluşmuş bir teori gibi öne sürmek de aşırı cüretkarlık olur. Elinin altında bizim bugün Avrupalı olmayan eski toplumlar hakkındaki malumatımıza (daha önce de sözünü ettiğimiz, bu alandaki bütün yeni gelişmelere rağmen) nisbetle çok daha zengin belge-

(20) «Ma — ke — si En — ge — si lun ya — zu gu — dai şi - hui ven - ti» (Marx ve Engels'in Asya toplum sorunuyla ilgili görüşleri.), Pekin Üniversitesi tarafından 1964'de yayınlanan *Li—şi lun—kong di—yi—ji* (Birinci tarihi tartışmalar derlemesi) adlı çalışmanın 1-58. sayfaları.

ler bulunan Marx'ın bu verilerle bilimsel bir teori meydana getirebilmesi için yirmi yılı aşkın bir süre gerekmemiş miydi? Ama herşeye rağmen, özellikle, bu konuda yapılacak temel araştırmalara ve tartışmalara hız vermemiz gerekmektedir.

Bizi böyle bir atılımı önermeye iten sebep Marx'ın bu konuda yazdıklarıyla eski doğu tarihinin problemlerinin karşılaştırılmasından elde edilen sonuçtur. Marx'ın eski doğu toplumları konusunda yazdıkları kapitalizm yada, onun kadar olmamakla beraber, feodalizm veya köleci düzen konusunda yazdıkları kadar mükemmel bir şekilde hazırlanmamıştır. Buna rağmen bu metinlerin incelenmesi bize, Asya, Afrika ve keşif öncesi Amerika toplumlarının evriminin, hatta Avrupa tarihinin bazı evrelerinin, bilimsel bakımdan tatmin edici bir şekilde ancak Asya tipi üretim tarzı kavramıyla açıklanabileceğini gösterdi. Sömürgeleşmeden önceki Afrika toplumlarını mekanik bir şekilde bati feodalizmi veya köleciliğiyle özdeşleştirme çabalarının, veya Çin tarihiyle ilgili Çin'deki benzeri çabaların, marksist uzmanları nasıl güç durumda bıraktığından daha önce bahsetmiştik.

Ama Asya tipi üretim tarzının yeniden ele alınması marksizmin en yüce iddialarından olan evrenselliği yeniden tartışma konusu etmez mi? Bu yapılırsa insan toplumlarının, ortak teorik ilkelere dayanarak, hakikaten genel bir şekilde incelenmesi yarıda bırakılmış olmaz mı? Bütün toplumların gelecekte sosyalist olacağı gerçeğinin gözden geçirilmesi gerekmez mi?

Biz bu kanıda değiliz. Herşeyden önce şu temel hususu belirtelim: Asya tipi üretim tarzı beraberinde her zaman, zorunlu olarak, hareketsizliği de getirmez, zamanla başka sosyal oluşum şekillerine, özellikle feodalizme, dönüştürülebilir. Ayrıca, daha genel olarak, belirli bir dönemde, Asya tipi üretim tarzı insanlığın evriminde ayrı bir doğ-

ru izlemiş olsa da, diğerleri gibi bir *üretim tarzı* niteliğini taşır. Yani, üretim ilişkilerinin ana güç olduğu tarihsel evrimin ortak ve evrensel ilkelerine göre tanımlanır. Dolayısıyla böyle bir «Asya tipi üretim tarzı» kategorisini önermek, bu kategorinin uygulanabileceği toplumların insanlık tarihinin «dışında kalmasına» sebep olamaz. Aksine, böylece, insanlık tarihinin, evrim ilkesine göre ve dolayısıyla gelecekte de sürecek, temel birliği daha tatmin edici bir şekilde, tarihin somut evriminin daha açıkça ortaya konmasıyla onaylanmış olur. Asya tipi üretim tarzıyla, bazı doğu uzmanlarının sandığı gibi, özel için genel gözden çıkarılmamaktadır⁽²¹⁾. Bilakis, daha yüksek ve daha sağlam bir genellik seviyesine ulaşılmaya çalışılmaktadır.

Asya tipi üretim tarzının ele alınmasıyla tarihi maddeciliğin temel görüşleri tartışma konusu edilmemekte, sadece şahısların putlaştırılması döneminde uğradığı mekanik ve dogmatik yorumların getirdiği sonuçlar, yani beş safhanın birbirini izlemesinin evrenselliği yeniden incelenmektedir⁽²²⁾. Ancak, burada kapitalist evrenin evrensel

(21) Böyle bir şeyden korkulduğu, Mayıs 1965'de, Moskova'da, Asya Halkları Enstitüsünde toplanan konferansta belirtilmiştir. Bk. adı geçen konferansın tutanakları: *Obščtee i osobennoe v'istoričeskom razvitii stran vostoka* (Doğu ülkelerinin tarihinin gelişmesinde genel ve özel) Moskova, 1966.

(22) 1964 ocağında Paris'te düzenlenen III. Marksist düşünce haftasının kapanış konuşmasında Fransız Komünist Partisi Siyasal Büro Üyesi ve Marksist İncelemeler ve Araştırmalar Merkezi Yönetmeni Roger Garaudy, dogmatizm döneminde «partinin durumunun ve parti zihniyetinin bozulduğundan» söz etmiş ve örnek olarak: «Yalnız Asya tipi üretim tarzını değil, Yunan köleciliğinden kapitalizme uzanan klasik gelişme doğrusunun dışında kalan herşeyi reddeden beş evreli şemanın zorla kabul ettirilmesini» göstermiştir. (Humanité, 27 ocak 1964). Fransız Komünist Partisi yöneticileri de, Asya tipi üretim tarzıyla ilgili olarak yapılan çalışmaları anlayış ve ilgiyle karşılamışlardır. Fransız Komünist Partisi'nin resmi organı *Cahiers du Communisme*, 1966 martında Merkez Komitesi Üyesi Jean Suret-Canale'in, bu konuda yapılan en son tartışmalarda varılan sonuçları belirten, «Asya tipi üretim tarzı marksist kavramı üzerine» başlıklı bir yazısını yayınlamıştır.

olup olmadığının tartışılması söz konusu değildir, zira zaten işçi sınıfının ve onun siyasal temsilcilerinin yürüttükleri bilinçli eylemlerle sosyalist devrimin «bir evre atlanarak», kapitalist aşamada hiç durmadan gerçekleştirildiği görülmektedir. Ne klasik köleci üretimin ve hatta ne de klasik feodal üretimin evrensel olmayabilecekleri, sadece belirli sosyal yapılarda gerçekleşebilecekleri fikri -ki az zaman öncesine kadar, Avrupalı olmayan toplumların da böyle bir sosyal yapıya sahip oldukları kabul ediliyordu- günümüzde bazı marksist araştırmacıları güç durumda bırakmaktadır⁽²³⁾. Ancak, kanımızca, aslında böyle bir güçlüğü mahal yoktur, zira başka bir kategori, Asya tipi üretim tarzı, gerçek tarihin bazı safhalarını daha doğru değerlendirmemizi sağlamaktadır. Burada marksistlerin bilimin temelini teori ile pratik arasındaki çift yönlü ilişki olduğunu unutmamaları lazımdır.

Önceden yapılması gereken bu itirazları böylece cevaplandırdıktan sonra, şimdi Asya tipi üretim tarzının içeriği, sosyal bilimler alanındaki marksist araştırmalara sağlayacağı faydalar konusunda kendimize daha derinlemesine sorular sorabiliriz.

Asya tipi üretim tarzı üretime göre tanımlanması ve üretimin ihtiyaçlarını tatmin etmek için ortaya çıkan toplumsal ilişkileri belirtmesi gereken bir kategoridir. «Temel kuralı»nı üretim tekniklerinde, coğrafi zorunluluklarda

(23) Bazı araştırmacıların nasıl güç bir durumda kaldıkları Vietnam'lı marksist tarihçi Nguyen Long-Bich'in ilginç makalesinde görülmektedir: «Phuong Thuc San xuat chau A-la-gi» (Asya tipi üretim tarzı nedir?). **Nghien-cun-Lich-su** (Tarihi incelemeler dergisi). Hanoi, no: 53 ve 54. ağustos ve eylül 1963. Yazar ülkesinin tarihini Marx'ın «Asya tipi» köy toplulukları (komünöterleri) hakkında söyledikleriyle ilgilenmemelik edemeyecek kadar iyi bilmektedir. Ama, klasik üretim tarzlarının, yani kölecilikle feodalitenin evrenselliğini reddetmeğe cesaret edemediği için Asya tipi üretim tarzını üretimin tarzına bağlı olmayan bir «sosyal rejim» gibi almakla yetinmektedir.

(sulama, kurak iklim gibi) veya sosyal ve politik teşkilat şekillerinde (kabile aristokrasisi, bürokrasi gibi) değil, ancak üretimin bizzat kendisinde aramak gerekir.

Bir üretim tarzı, doğa ve insanın birlikte sömürülmesinin özel ve özgül (spesifik) bir şeklidir. Bir üretim tarzı hem çalışmanın teknik bir şekilde örgütlenmesini, hem emeğin sosyal bir şekilde düzenlenmesinin ve işbirliğinin bir biçimini, hem de bir sosyal baskıyı içerir. Marx'ın bu konuda verdiği bilgiler yeniden bir araya getirilip incelenirse köy topluluklarının [komünotelerinin] birlikte üretim faaliyetinde bulunmalarıyla, bu toplulukları [komünoteleri] hem yönetip hem sömüren bir devlet otoritesinin bir arada bulunmasının Asya tipi üretim tarzının belirleyici niteliği olduğu görülür. *Ferden değil*, toplu halde uygulanan bu sömürüyü Marx «genelleştirilmiş kölelik» diye adlandırmıştır. Ama, muvakkat da olsa, böyle bir tanımlama aşağıda sorunların incelenmesini gerektirir:

1. Köy üretiminin belirleyici nitelikleri nelerdir?

Marx, Hindistan örneğindeki gibi köy topluluklarının [komünatelerinin] sağlam ve tutarlı iç yapılarına hayran kalmıştır. *Kapital*'de, *Yazışmaları*'nda ve *Kapitalizm öncesi ekonomi şekilleri*'nde, özel toprak mülkiyeti bulunmasını, tarımla zanaatın birbirinden ayrılmazlığını, köyde üretilenlerin bütün tüketimi karşılaşmasını üç esas nitelik olarak gördüğünü kısaca belirtmektedir. Ancak bu üç esas nokta üzerindeki incelemelerimizi, bir aşırıdır büyük gelişmeler kaydeden eski doğu toplumları hakkındaki bilgilerimizin yardımıyla derinleştirebiliriz.

Topraklar hangi sisteme göre ayrılıyor ve üleştiriliyorlardı (bu konuyu daha ileride ele alacağız)? Bunun dışında, tarımla zanaat arasında ne gibi somut ilişkiler vardı? «Tarımla zanaatın ayrılmazlığı» deyimini ne dereceye

kadar geçerliydi? Çünkü, daha, eski doğu topluluklarından itibaren teknik bir işbölümünün meydana çıkmağa başladığı bilinmektedir: tarımın ölü mevsimlerinde zanaatkarlıkla uğraşılmakta, ailenin bazı fertleri (genellikle kadınlar) belirli zanaatlarda uzmanlaşmakta uzmanlaşmış ekiciler olarak köyün içinde kalmakla beraber zanaatkarların (demirci, çömlekçi gibi) da eksik olmadığı görülmektedir. Nihayet, Marx'ın «Asya toplumlarının dağışmezliğinin ana sebebi» olarak gösterdiği⁽²⁴⁾ bu köy içinde kendi kendine yeterlilik [özyeterlik] ne seviyededir? Özellikle bazı ürünlerin ve ana besin maddelerinin (tuz, işlenmemiş yada yarı işlenmiş madeni ürünler gibi) sıkıntısının çekildiği zamanlarda, mutlak bir kapalı ekonomiden söz edilemez. Yine Marx sadece «üretilenin en büyük parçasının» topluluğun [komünötenin] iç ihtiyaçlarına tahsis olunduğunu belirtmektedir. Genel olarak, bütün bu toplumlardaki köysel üretimin ne şekilde düzenlendiği, içeriği ve ürünlerin ne şekilde dışarıya yollandığı hakkında çok daha sarih bilgiler edinmemiz gerekmektedir.

2. Devletin ekonomik alandaki fonksiyonları nelerdir, Devlette köy toplulukları (komünöteleri) arasında ne gibi ilişkiler vardır.

Asya tipi üretim tarzını uygulayan bu köy topluluklarını [komünötelelerini] eski ilkel komünal toplumlardan ayıran ana öge tam bağımsızlıklarını uzun zamandan beri yitirmiş olmalarıdır. Köy toplulukları [komünöteleri] artık daha büyük bir ekonomik bütünün parçasını meydana getirmekte, devlet otoritesine bağlanmış bulunmaktadır. Marx'ın Asya tipi üretimle ilgili olarak hazırladığı tahlil taslaklarında doğu devletinin kendisinin, tıpkı Yunanlı yada Romalı esir sahibinin, feodal senyörün, çağdaş kapi-

(24) Le Capital, 1. kitap, cilt II. s. 47-48.

talistin her birinin kendi zamanında yaptığı gibi, üretimin ve dolayısıyla birlikte çalışmanın düzenleyicisi olduğu sonucuna varılmaktadır⁽²⁵⁾. Yani Ch. E. Welskopf'un belirttiği gibi⁽²⁶⁾, devlet «bütün iktisadi alanın yönetimini» elinde bulundurmaktadır.

Ama devlet bu üretimi düzenleme görevini, iktisadî alanın yönetimini ne şekilde gerçekleştiriyordu? Marx'la Engels bunun bilhassa *suyla ilgili* [hidrolik] büyük çalışmalar sayesinde olduğunu düşünüyorlardı. Onlara göre bu «bütün asyalı iktidarlara düşen iktisadi görev, kamu hizmetlerinin iyi işlemesi görevi» idi⁽²⁷⁾. Engels,

«Iran'da ve Hindistan'da kurulup yıkılan çok sayıda despotlukların hepsi de ilk görevlerinin ırmak vadileri boyunca ortak sulamanın korunmasının sorumlulu müteahhitliğini yapmak olduğunun farkındaydılar. Çünkü sulamasız tarım mümkün değildir»⁽²⁸⁾, di-yordu.

Ama bu «bütün iktisadi alanın yönetimini elinde tutmak» terimi başka görevleri de içermektedir; toprakları

(25) N. Vitkine ve N. Ter-Akopian (Voprossy Filosofii, mart 1965) *La Pensée*'nin Asya tipi üretim tarzı özel sayısı (nisan 1964, no: 114) üzerine hazırladıkları raporda diğer görüşlerimizi olumlu karşılamakta, ancak bu benzetmeye karşı çıkmaktadırlar. Onlara göre burada sadece bir «dış benzerlik» vardır, zira kapitalist, feodal senyör ve köleci üretim araçlarına sahip oldukları için üretimi düzenleyici bir rol oynamaktadırlar. Oysa «doğulu despot, ispat da olduğu gibi, toprağın sahibi değildir.» Bizce, bu iki yazar böylece, dikkatlice incelenmesi gereken temel bir sorunu biraz çabuk bir sonuca bağlamaktadırlar. Bu da devletin, komünöterlerin ve ferdlerin toprak üzerinde olan haklarının üst üste gelmeleri sorunudur. Bazı nadir istisnalar dışında devletin hakları en başta gelmekteydiler; bu konu biraz ilerde de ele alınmaktadır.

(26) «Probleme des Periodisierung des Altengeschichte: die Einordnung des Alten Orients und Alt-Amärikas in die Weltgeschichtliche Entwicklung» *Zeitschrift für Geschichte*, Doğu Berlin, 1957, s. 296-313.

(27) New York Daily Tribune, 25 haziran 1853.

(28) *Anti-Dühring*, almanca baskısı, s. 249.

kullanma hakkının sırayla değişmesinin denetimi, yolların bakımı ve yol güvenliğinin sağlanması (köylerde mutlak bir kapalı ekonomi söz konusu olmadığına göre belirli bir ulaşım da olacaktı); köylerin göçmen kabilelerinin akınlarına ve yabancı istila ordularına karşı savunulması; madenler ve madencilik alanında (devlet dökümü) olduğu gibi yapılmış esya üretiminin köy topluluklarının [komünötelere] imkanlarını aşan bazı sahalarda doğrudan doğruya devlet tarafından işletilmesi gibi. Devletin ekonomik alanda oynadığı bu diğer rollerin incelenmesi sulama sorunundan çok daha önemlidir. Sulama sorununun Asyalı toplumların tarihinde hiçbir zaman Marx'ın sandığı gibi evrensel ve sürekli bir önemi olmamıştır. Devletin üretime müdahalesi dolaylı yoldan da olabilir.

Devletin bu çeşitli ekonomik görevlerini yerine getirebilmesi için bol miktarda emekçiye ve çalışmaları denetleyecek bir görevliler teşkilatına ihtiyaç vardır. Bu iki unsur da ortaya pek çok mesele çıkarırlar. Her şeyden önce, devletin görevlileri somut bir bürokrat tipi meydana getirmekte midirler? Görevlerin babadan oğula geçtiği dışı kapalı bir sosyal tabaka mı meydana getirmektedirler, yoksa dışarıdan sürekli olarak yeni elemanlar alınmakta mıdır? Öte yandan, bürokrasi haline gelmiş olan eski kabile aristokrasisinin köy topluluğuyla [komünötesiyle] ne derecede ilişkileri vardır, yoksa hiçbir ilişkileri kalmamış mıdır? Bu bürokrasiyle köy topluluklarının doğal başkanları arasında ne gibi ilişkiler vardır? Bazı durumlarda, mesela Vietnam'da, devletin, köy üzerinde otoritesini daha iyi gösterebilmek amacıyla, sadece bu doğal başkanların başkanlığını onaylayıp görevlerine devam ettirdiği görülmektedir.

Öte yandan, kamu hizmetlerinde veya devletin yükümlendiği zahire nakliyatında kullanılan iş gücü nereden sağlanmaktadır? Bunların büyük kısmı, çalışmakla yükümlü bulunan kırsal toplulukların [komünötelere] üyelerin-

den mi⁽²⁹⁾, yoksa, mesela V.V. Struve'nin öne sürdüğü gibi, ayrı bir sosyal sınıftan, sürekli olarak devlet tarafından kullanılan «tarımcı olmayan emekçiler»den mi teşekkül etmektedir? Bilindiği gibi, V.V. Struve «ataerkil kölelik» terimini kullanarak bu toplumlari klasik köleciliğin basit bir değişkeni olarak göstermektedir. Buna karşılık Charles Parain, henüz pek başarılı olmamasına ve klasik kölelikle «Asya tipi» toplu sömürü arasındaki farkı yeterince belirtememesine rağmen, «genelleştirilmiş kölelik»⁽³⁰⁾ teriminin orijinal ve zengin olduğunu iddia etmiştir. Charles Parain'e göre genelleştirilmiş kölelik hem eski kölelikten hem de feodal angaryadan tamamen farklıdır. Genelleştirilmiş kölelikte tamamen despotun kararları geçerlidir, oysa feodal angarya bazı sözleşmelerle sınırlandırılmıştır; öte yandan, genelleştirilmiş kölelikte uzmanlaşmamış bir emekçi kitlesine ihtiyaç vardır, gerçek anlamıyla kölelikte ise kölelik bireysel bir kurumdur ve köleler nisbeten uzmanlaşmışlardır. Bu iki özellik de genelleştirilmiş köleliğin, üretim güçlerinin daha az gelişmiş bir seviyede bulunduğu, daha ilkel bir sömürü biçimi olduğunu göstermektedir.

Toplulukların [komünotelerin] bu şekilde devlet tarafından sömürülmesi, belirli bir «artık-ürün»ün görevlileri vasıtasıyla devlete verilerek el değiştirmesine yol açar. Bu artık-ürün genellikle aynı olarak (bilhassa hububat olarak) ödenir. Ama buna şüphesiz, kamu hizmetlerinin gerçekleştirilmesinde erkeklerin bedava olarak kullanılan emeğini de ekleyebiliriz. Bu artık-üründe hem bir baskının, hem de bir yararlılığın ifadesi görülür, zira bir yandan ar-

(29) Marx da **Kapital**'in 3. kitabında «dolaysız üreticilerden zorla alınan bedeli ödenmemiş emek»ten söz etmektedir.

(30) «La protohistoire méditerranéenne et le mode de production asiatique» La Pensée, no: 127, haziran 1966. Bu kitapta bk.: «Akdeniz bölgesinde öntarih devirleri ve Asya tipi üretim tarzı.»

tık-ürün kuvvet yoluyla üreticiden alınmakta, öte yandan da köy topluluğunun [komünotesinin] üretim güçleri üreticinin kendi üretiminden arta kalan bu kısmın dışarıya yollanmasını iyi kötü sağlamaktadırlar. «Asya tipi» artık-ürünün bu orijinallikleri Marx tarafından hiç incelenmemiştir.

3. Asya tipi toplumlardaki temel sınıf çelişkisi nedir?

Artık sınıflı bir toplum söz konusudur. Ama üretim araçları henüz yönetici bir sınıfın (daha sonra ortaya çıkan köle sahipleri, feodal senyörler, kapitalistlerde olduğu gibi) özel mülkiyeti haline gelmedikleri için buradaki sınıf ilişkileri bir özellik arz etmektedirler.

Köy topluluklarında [komünotellerinde] genel bağımlılık, genelleştirilmiş kölelik hali görülmektedir. Bu topluluklar [komünotelere] doğrudan doğruya devlet iktidarına ve ekonomik görevlerin yerine getirilmesini sağlayan, artık-ürünleri toplayan, angaryaları düzenleyen, asker devşiren görevlilere (bürokrasi, aristokrasi) bağımlıydılar. Ancak, bu yönetici sınıfın üyeleri, Bayan Welskopf'un yerinde bir deyimiyse, sadece «görev yetkisi»ni haizdiler; kamuyu yöneten güçlerin sadece bir kısmını ellerinde bulunduruyorlar, ülkenin ekonomisinin yönetimine ve köylülerin sömürülmesine şahısları adına pek ufak bir oranda katılıyorlardı. Sömürüden esas yararlanan ve iktidarı elinde bulunduran bizzat devletin kendisiydi.

Köy topluluklarıyla [komünoteleriyle] devlet iktidarı arasındaki sınıf çatışması diyalektik karşılığını da beraberinde getirmekte, Marx'ın *Kapitalizm öncesi ekonomi şekilleri*'nde belirttiği gibi, köy topluluklarıyla, onları sömüren ve aynı zamanda ekonomik faaliyetlerini düzenleyen devlet daha üst bir birlikte bir araya gelmektedirler. Dola-

yısıyla, tapınaklar, anıtlar gibi «prestij için yapılan inşaatlar», Bayan Welskopf'un belirttiği gibi, büyük önem taşımaktadırlar. Marx'ın yine aynı eserde dediği gibi, bunlar «tiranın keyfi için» yapılan şeyler değil, o «üst birliğin» cisimleştirilmesi, siyasal alanda somut bir şekilde ifade edilmesi, «övlmesi» için meydana getirilen eserlerdir.

Nihayet, «asya tipi» toplumdaki sınıf çatışmalarının, devletle köy toplulukları [komünöterleri] arasındaki karşıtlıkların, askeri fetihler sonucunda meydana çıkan politik ve etnik karşıtlıklar tarafından ne kadar desteklendiklerini (yada desteklenmediklerini) araştırmak gerekir. Çünkü, çoğu zaman, doğu toplumlarında devlet aygıtının [cihazının] dışardan gelme kişilerin eline geçtiği, böylece bu kişilerin ülkedeki, zamanla fazla değişiklik göstermeyen, kırsal toplulukların [komünöterlerin] de hakimi haline geldikleri görülür. Tiro Hoyakawa ve Yoşimşi Watanabe gibi⁽³¹⁾ bir çok Japonyalı marksist tarihçiye göre, bir komünötenin bir diğeri tarafından fethedilmesi «Asya tipi üretim tarzı»nın temel belirleyici niteliklerindedir. Aynı görüş, son olarak G.H. Melekechvili tarafından da, eski doğu toplumlarının sınıf yapılarıyla ilgili bir incelemede öne sürülmüştür⁽³²⁾.

4. Asya tipi toplumun toprak düzeni nasıldır?

Bu sorun şüphesiz bundan önceki iki soruna sıkı bir şekilde bağlıdır. Burada, incelemenin kullanılabilirliği, kolay anlaşılabilirliği için ayrı olarak ele alınmıştır. Bu konuda, N. Ter-Akopian'ın yazımızla ilgili olarak yaptığı uyarıyı tamamen yerinde buluyoruz⁽³³⁾. Marx, Asya tipi toplumda

(31) Bu tarihçilerin görüşleri Kimio Shiozawa'nın adı geçen eserinde özetlenmişlerdir.

(32) «K. voprossu o khraaktere drevoreichikh klassovykh obchtchestv» (En eski sınıflı toplumların belirleyici nitelikleri sorunu) *Voprossy İstorii*, 1966, no: 11.

(33) Bu uyarı *La Pensée*'nin 114. sayısıyla ilgili raporunda yapılmıştır, *Voprossy Fillosofi*, 1965,3.

ferdin toprak üzerindeki bütün haklarını bağlı olduğu topluluk [komünote] vasıtasıyla edindiğini, toprağın bireysel tassarruf hakkının topluluğun [komünotenin] aracılığıyla alındığını *Kapitalizm öncesi ekonomi şekilleri* adlı eserinde güçlü bir şekilde göstermektedir. Marx bazen, toprağın hakiki sahibinin devletin kendisi olduğunu ısrarla belirtmekte⁽³⁴⁾, bazen de, aynı zamanda, köy topluluklarının [komünotelerinin] kendilerinin sahip oldukları mülkiyet hakkının önemi üzerinde durmaktadır⁽³⁵⁾. Şüphesiz bu iki gözlem arasında bir çelişme yoktur. Burada yapılması gereken, değişik topluluk ve kurumların, köylerle devletin haklarının üst üste geldiği, ve merkezi iktidarın az veya çok kuvvetli oluşuna göre birisinin veya ötekisinin hakkının hakim duruma geçtiği bir düzeni tanımlamağa çalışmaktır. Çeşitli toplumlarda köyün mülkiyet hakkıyla devletin üstün mülkiyet hakkının ne şekillerde bir araya geldiğini inceliyebilmek için birçok somut araştırma sonucuna ihtiyaç vardır.

Bazı özel toprak mülkiyeti «tomurcukları»nın görül-müş olması durumu kökünden değiştiremez. Toprakların köyler veya köy grupları halinde, yüksek memurların, aristokratların, dinsel vakıfların (tapınaklar, pagodlar, camiler) varidatını sağlar duruma gelmeleri de temel toprak mülkiyeti ilişkilerinde bir değişiklik yapmaz. Çünkü, bunlar devletin verdiği hakları yine ancak onun verdiği yetkiyle, onu temsilen kullanan zilyedlerin elinde bulunan «sahte fief-ler»dir. Bu zilyedler köylerden artık - ürünü toplarlar ve angaryaları düzenler. Ancak, devletin yerini bu kişilerin özel yararlarının alması köydeki üretimin yapısını de-

(34) Mesela 5 ağustos 1853 tarihli *New York Herald Tribune*'de yayınlanan makalesinde veya *Kapital*'in III. cildinde.

(35) Özellikle *Kapitalizm öncesi ekonomi şekilleri*'nde, ve yazıldıktan çok uzun bir süre sonra *Sovetskoö Vostokoved-nie*'nin 1958 3. sayısında yayınlanan, Kovalevski'nin kırsal komünler hakkındaki teorileriyle ilgili yorumunda.

ğıştırmaz, temel unsur olan özyeterliğe ilişmez. Marx, mesela Hindistan'daki *zamindar*'ların aslında hakiki feodal toprak sahipleri değil, devletin gelirlerinden yararlanmak imtiyazını haiz kişiler olduklarını belirtmişti. Zamindar'lar feodal toprak ağası niteliğini ancak İngiliz hakimiyeti sırasında kazanmışlardır.

5. Bu toplumlarda ticari mübadeleler ve şehir hayatı nasıl bir yer tutar?

Bu sorun da, köydeki üretimin toplum hayatında temel bir yer tuttuğunu ve kolay kolay değişmez bir nitelik gösterdiğini *a contrario* olarak [bir sonucun sebebinin zıddının da zıd bir sonuç doğuracağını kabul eden düşünce düzenine göre, Ç.] ispatlıyabilir ve dikkatle incelenmesi gerekir. Nitekim, Asya tipi toplumlarda mübadeleler köyde ve yöresinde yeteri kadar bulunmayan birkaç besin maddesinin temininden ve artık -ürünün devlet tarafından toplanmasından (hububat, çeşitli hammaddeler gibi) ibarettiler. Yani ticari mübadeleler kâr veya zararı fazla gözetmeden veya tek yönlü olarak yapılmakta ve köydeki üretim - tüketim birliğini bozma olanaklarından yoksun gözükmetedirler. Pekiyi, ya devlet tarafından el konulup ticaret eşyası haline getirilen besin ürünleri ne işe yarıyordu? Onlar da muhtemelen devlet memurları arasında paylaşılıyor ve devletin emrinde sürekli olarak çalışan emekçilere (Çin İmparatorluğu'nun tahıl ambarlarında çalışanlar gibi) dağıtılıyor, yada para karşılığında devlet tarafından şehirde yahut başka ülkelerde satılıyordu.

İ. Sachs bu uzun mesafeler arasında yapılan ticaret meselesinin «Asya tipi» üretimi feodal üretimden çok iyi bir şekilde ayırdetmeğe yarıyabileceğini öne sürmüştür⁽³⁶⁾.

(36) «Nowa fasa dyskusj o formacjach» (Sosyal yapılar üzerine yapılan tartışmalarda yeni bir safha), Nowe Drogi, Polonya Komünist Partisi'nin merkez komitesinin organı, Varşova, Mart 1966.

Asya tipi üretimde şehirle kırlar arasında ticari ilişkiler kurulmamıştır, uzun mesafeler arasında yapılan ticaret hükümdarın kontrolü altındadır.

Feodal toplumda ise, aksine, şehirle kırlar arasında ticari ilişkiler kurulmuş ve şehir ferdi hürriyetleri olan köylüler için bir pazar yeri olmuştur.

Buna dayanılarak da, Asya tipi toplumda kentlerin ekonomik alanda önemli bir rolleri olmadığı öne sürülebilir. Marx, *Kapitalizm öncesi ekonomi şekilleri*'nde şöyle demektedir:

«Şehirler sadece, dış ticarete bilhassa elverişli mevkilerde, devlet başkanının yada ilbaylarının (satraplarının) artık - ürün halindeki gelirlerini emekle değiş edip bu emeği yaptırıkları inşaatlarda harcıyabildikleri yerlerde ortaya çıkıyorlardı.»

Böylece Asya tipi toplumda kentlerin aslında pek bir fonksiyonları bulunmadığını, lüzumsuz olduklarını söyleyebiliriz.

Bu yukarıdaki soruları sormadan Asya tipi üretim tarzını, onun temel ekonomik kuralını ve bu kurala bağlı olarak gelişen sosyal ilişkileri yeterli bir şekilde tanımlayamayız.

Ancak bu sorulan soruları cevaplandırmak için yapılacak incelemeler epeyce ilerledikten sonra daha önemli bir sorunu ele alabiliriz, bu sorun da marksist evrensel tarih teorisinin bütünü içinde Asya tipi üretim tarzının ne yer tuttuğudur. Asya tipi üretim tarzı köleciliğin yada feodalizmin Asya'ya ait özelliklerinden ibaret midir? Hâlâ onu böyle addedenler vardır ve bu görüş 1965-66 Sovyetler Birliği tartışmaları sırasında birçok kereler belirtilmiştir. Buna karşılık başkaları, «Asya tipi» yapıyla klasik yapılar (kölecilik ve feodalite) arasında temelde değişiklikler olduğu üzerinde ısrar etmektedirler. Mesela Parain geliştirilmiş kölelik konusunda ne kadar önemli niteliksel

farklar olduğunu göstermiştir⁽³⁷⁾; İ. Sachs Asya tipi toplumla feodal toplumu birbirinden ayırdeden unsurları uzun uzun sıralamıştır. Aynı şekilde, yukarda adını ettiğimiz makalesinde E. Varga çok basit ama çok inandırıcı bir örnek almaktadır: Kitab-ı Mukaddes'deki Yusuf'un rüyası. Varga'nın belirttiğine göre, yedi yıl bolluktan sonra yedi yıl kıtlık çekileceği, bir feodal senyörün görevlisinin aklına bile gelmez, böyle bir sorumluluk ancak «Asya tipi» bir toplumdaki yüksek dereceli bir devlet memurunda görülebilir.

«Asya tipi» toplumu klasik köleci toplumdan ayıran özellikleri göstermek için Melekechvili, yine çok başarılı bir şekilde, klâsik eski çağda yaşamış olan tarihçilerin tanıklıklarına başvuruyor. Herodotos⁽³⁸⁾ ve Megastenes gibi, tamamen köleci bir *Weltanschauung* [dünya görüşü] ile yetişmiş ve dolayısıyla başka yapıda olan bir toplumun özelliklerini derhal farkedemeyen yazarların Mısır veya Hindistan hakkında bize anlattıkları pek çok değerlidir. Yine aynı şekilde, C. Parain de Etrüsk toplumunun «Asya tipi» niteliklerini daha iyi belirleyebilmek için Titus Livius'un gözlemlerinden yararlanmaktadır.

«Asya tipi» toplumlardaki üretim tarzının klasik köleciliğin veya klasik feodalitenin sadece değişik bir şekilden ibaret olduğunu öne sürmek gittikçe güçleşmektedir. Bundan sonra bu üretim tarzının sınıfsız toplumdan sınıflı topluma bir geçiş biçimi mi, yoksa, marksist deyimle, gerçek bir oluşum mu olduğu üzerinde tartışmak daha yerinde olur. F. Tökei bu şıklardan birincisini [bir geçiş biçimi olduğunu] daha muhtemel görmektedir⁽³⁹⁾. Bize ka-

(37) bk. a.g. makale.

(38) Herodotos: Tarihin babası olarak adlandırılan eski Yunan tarihçisi, M. Ö. 5. yüzyılda Halikarnassos (Bodrum)'da doğmuştur. Ç. N.

(39) Sur le mode de production asiatique, a.g.e., s. 68.

lırsa, halen her yerde araştırmaların yapılmakta olduğu bir dönemde, bu soruyu bu kadar çabuk sonuca bağlamak vakitsiz yapılmış tehlikeli bir davranıştır. Çünkü bu konudaki bilgilerimiz artıp düşüncelerimiz geliştikçe, Asya tipi üretim tarzının hakiki bir temel oluşum olduğunun meydana çıkması pek mümkündür.

Başka düşünürler ise doğu toplumlarının evrensel tarih sistemi içinde tuttukları yer konusunda değişik bir hipotez ortaya atmışlardır. Bu düşünürler doğu toplumlarında değişik üretim tarzlarının, özellikle kölecilikle feodalizmin bir bileşiminin meydana geldiğini ileri sürmektedirler. Meselâ L. S. Vasiliev ile I.A. Stutchevski eski Mısır'la eski Çin hakkında böyle bir görüşü savunmaktadırlar⁽⁴⁰⁾. G.A. Melekechvili'nin de, adı geçen eserinde, eski Ortadoğu toplumlarının köleciliğin, feodalizmin ve bazı hakiki Asya tipi niteliklerin birbirine eklenmesiyle oluştuğunu kabul etme eğiliminde olduğu görülmüyor.

Uсталıkla hazırlanmış bu varsayımlar, yukarda adı geçen eserde de belirtilen, Asya tipi toplumla kölecilik ve feodalizm arasındaki niteliksel farkları yeterince önemsememişlerdir. Daha genel olarak, bu sinkretist [çeşitli sistemlerin karışımıyla ortaya çıkan] görüşler bütün değerini muhafaza etmekte olan bir marksist kavramı, «hakim üretim tarzı»nı bir kenara bırakmaktadırlar. Oysa, mesela A.B.D.'de 19. yüzyılın ilk yarısında köleciliğin olduğu bir gerçektir, ama bu kölecilik Amerikan ekonomisinin temelinden kapitalist niteliklerinde hiçbir değişiklik meydana getirmemiştir. Hakim üretim tarzını tanımlamadan, birbirine eklenmiş üretim tarzlarından söz etmek güçlükten kaçmak olur.

(40) «Tri modeli vozniknovenia i evoliutsii dokapitalit-ches kikh obchtchestv» (Kapitalizm öncesi toplumların doğuğu ve gelişmesiyle ilgili üç örnek) Voprossy İstori, 1966, no: 5.

Asya tipi üretim tarzı kategorisi hangi toplumlara uygulanabilir? Başka bir deyişle ne derecede evrenseldir?

Bu konuda ilk akla gelen isimler Çin, Vietnam, Hindistan ve İran'daki klasik Asyalı toplumlardır. Çin'de Asya tipi üretim tarzının genel belirtilerinin Çu'lar hanedanı zamanında (M.Ö. 8. yüzyılda) güçlü bir şekilde görüldüğü F. Tökei tarafından ispatlanmıştır⁽⁴¹⁾. Nitekim bu hanedanın zamanında, Marx'ın yazdığı bütün belirleyici nitelikler görülmektedir: hakiki özel toprak mülkiyeti bulunmamakta; kral toprakların intifa hakkını «topluluğun [komünötenin] yüce temsilcileri» sıfatıyla yüksek memurlara vermekte; devlet üretimi düzenlemekte, besin stoklarının toplanmasını ve idaresini sağlamakta, toprakların belirli dönemler için dağıldığı köylerde ilerlememiş bir işbölümü göze çarpmaktadır. Şehirlerin de önemli bir fonksiyonu bulunmamakta, sadece prenslerin saraylarına, hazinelerine, ambarlarına, tapınaklarına konutluk vazifesini görmektedir. Esas üretim köylerde yapılmakta ve köylüler toplu bir halde *wang*'ın (kralın) uyruğu olup, onun çıkarına angaryalarda çalışıp onun hesabına toplanan artıklarına katkıda bulunmaktadırlar. Görüldüğü gibi ortada sınıflı bir toplum vardır, ancak bu toplum ne kölecidir, ne de feodaldir.

Han'lar devrinden itibaren Çin'de ne gibi değişiklikler görülmeğe başlamıştır? Çin uzmanlarının çoğunun bu devirde ortaya çıktığını kabul ettikleri özel mülkiyetin Çin toplumunun Asya tipi yapısı üzerinde ne gibi etkileri olmuştur? Şüphesiz özel toprak mülkiyetinin meydana çıkması evrimin feodal görünüşte bir rejime doğru yönelmesinde temel rolü oynamıştır. Ancak devlet bu sırada da sulama, madenlerin kontrolü, ticaretin denetimi gibi önemli ekonomik fonksiyonları elinde bulundurmuştur. Öte yandan orijinal bir sosyal vakıa olan imparatorluk bürok-

(41) Toprak mülkiyeti koşulları, a.g. makale.

rasisi klasik feodalizmle hiçbir benzerlik göstermemekte ve İmparatorluk devrindeki Çin'i alıp doğrudan doğruya feodal bir ülkeymiş gibi göstermeğe yeltenen marksist Çin uzmanlarını güç durumda bırakmaktadır⁽⁴²⁾. Vietnam da Asya tipi üretim tarzının özellikle geçerli olduğu bir yerdir. Burası Fransız sömürgesi olduğu sıralarda köy toplulukları [komünöterleri] tam faaliyettedirler. Mamafih, en azından Le'ler hanedanından (15. - 18. yüzyıl) itibaren, kendileri gibi komünöte üyesi oldukları halde köylüleri feodal usullere göre sömüren büyük toprak sahiplerinin toprakları özel mülkiyetleri haline getirmek istedikleri görülmüştür. Vietnam'da sulama sorunu ana meseleyi, hatta devletin bile temelini teşkil ediyordu. Öte yandan, kralın bütün toprakların tek sahibi olduğu ilkesi geçerliliğini o kadar yakın zamanlara kadar korumuştur ki, sömürge idaresi Tonkin topraklarını, sömürgeci şirketlere verebilmek için, kralın elinden almak zorunda kalmıştır⁽⁴³⁾.

Li hanedanı zamanındaki Kore (14. - 19. yüzyıl) he-

(42) N. V. Nikiforov, genellikle Asya tipi üretim tarzını onaylamamasına rağmen, yukarıda adı geçen incelemesinde, şen-şi'ler (Çin'de devlet görevlerine alınan özel bir sınıfı meydana getiren konfiçyusçular) sorununun 1930'larda klasik Çin'i feodal bir yapıda gösterecek şekilde tahlil etmek isteyenlerin halledemedikleri tek mesele olduğunu itiraf etmektedir.

Öte yandan, İmparatorluk devrinde Çin devletinin ekonomik alandaki tek yönetici olduğu konusunda, Çin'li marksist Çi Çao-ting'in, küçük olduğu halde çok şeyler veren ve haksız yere unutulmuş olan kitabını burada hatırlatmak gerekir: **Keg economic areas in chinese history, as revealed in the development of public works for water control**, Londra, 1936.

(43) Bütün bu konularla ilgili olarak, **Contributions à l'histoire de la nation vietnamienne**, Editions sociales, 1965, adlı kitabımızda öne sürdüğümüz fikirleri katiben yeterli bulmamaktayız. Bu eserde kapitalizm öncesi Vietnam'ı mekanik bir şekilde klasik feodal bir yapıda gösteriyor ve böylece Asya tipi üretim tarzı kavramıyla çok daha kolaylıkla yorumlanabilecek birçok olguyu bir kenara bırakıyor-duk.

men hemen mükemmel bir Asya tipi üretim tarzının temel niteliklerini taşıyan toplum örneğidir: Özel toprak mülkiyeti yoktur, bir «görev» bürokrasisi toprakların hakimidir, köy topluluklarında tarım ve yapılmış eşya üretimi birbirlerinden ayrılmamışlardır⁽⁴⁴⁾.

Aynı şekilde, Angkor uygarlığı zamanındaki Kamboç'u, klasik Siam ve Birmanya'yı, Srijivaya'lar ve Modjopahit'ler zamanındaki Endonezya'yı da «Asya tipi» toplumlar olarak tahlil etmek şüphesiz yerinde olacaktır. Bu ülkelerde, Hint siyasi geleneğinde olduğu gibi, kral «toprağın ve suyun» efendisidir⁽⁴⁵⁾.

Hindistan tarihi bütünüyle Asya tipi üretim tarzı kavramıyla değerlendirilebilmek için fazla zengin ve fazla karmaşıktır. Bu ülkenin tarihinde çok değişik zamanlarda ve çok değişik yerlerde çok farklı durumlara raslanır. Ama yine de, sadece kuzey Hindistan'ı içermesine ve nisbeten yeni bir devirle ilgili olmasına rağmen, Marx'ın Moğol istilası altındaki Hindistan hakkında yaptığı gözlemlerin Asya tipi üretim tarzıyla ilgili genel düşüncelerinin çıkış noktası olduğunu ve sağlam belgelere dayandığını burada hatırlatmak gerekir. Marx özellikle, Bernier gibi 17. yüzyıl Fransız seyyahlarının betimlemelerinden [tasvirlerinden] ve ilk İngiliz görevlilerinin raporlarından kaynaklanıyordu. Ancak bugün elimizde bulunan gereçler

(44) Son olarak, Kore'li marksist tarihçi Lee Je Mu da Japonya'da yayınlanan *Shakai kugaku Kenkyu* (Toplumsal bilim araştırmaları) dergisinde, cilt 14, no: 1, bu yorumu önermektedir.

(45) Le Thank Khoi: *Histoire de l'Asie du Sud-Est*. Özdeş terimlerin, kralın iktidarının «ekonomik yetkilerini» belirtmek için eski Afrika toplumlarında da kullanılması ilginçtir. Jean Suret-Canale «altının efendisi» (yani ticaret yollarının), «yağmurun ve çalılık alanların efendisi» (avın), vb... terimlerin de kullanıldığını belirtmektedir. Ancak, burada «efendisi» değil de «sorumlusu» olarak tercüme edilmesi, politik alandaki anlamını daha iyi verebilmesi bakımından, yerinde olacaktır.

[malzemeler], özellikle toprak düzeni⁽⁴⁶⁾ ve Moğol hanedanı zamanı da dahil olmak üzere⁽⁴⁷⁾, Hindistan'da devletin «ekonomik alanda tek yönetici» güç olması konularında, çok daha geniş kapsamlı araştırmalar yapmamızı mümkün kılmaktadır. N.D. Kosambi gibi pek çok tarihçi Hint «feodalizm»inin batı feodalizminden son derece farklı olduğu kanısındadırlar. Kosambi bu konuda bir «yukarıdan yönetilen feodalizm »ile (gerçekten Asya tipi) «aşağıdan yönetilen feodalizm» ayırımı yapılmasını önermiştir⁽⁴⁸⁾.

Sümer, Babil, eski İran, Urartu, Mısır toplumları gibi Marx'ın haklarında pek az şey bildiği eski Ortadoğu toplumlarının da Asya tipi üretim tarzı kavramı çerçevesi içerisinde yeniden incelenmesi gerekir. Bu toplumlardaki toprak düzenini, kırsal toplulukların (komünotelerin) oynadıkları rolü, devletin ekonomik sorumluluklarını, bürokrasinin fonksiyonunu [işlevini], kölecilik veya feodalizme rastlamak için hiçbir ön niyet beslemeden, yeniden incelemek gerekir. Yukarıda da adını ettiğimiz, 1940'da Asya tipi üretim tarzını kati surette «ortadan kaldırmak» amacıyla yazdığı, makalesinde V.V. Struve de ilginç bir şekilde, Makedonyalı Ptolemios'lar hanedanı zamanındaki [M.Ö. 323 - 30. Ç.] Mısır'daki ve Marx'ın «Asya tipi» olarak kabul ettiği, Moğol yönetimindeki Hindistan'daki kırsal topluluklar [komünoteler] arasında bir benzerlik kurmaktadır. Hindistan'da yönetici, vergi toplayıcı, zabıta teşkilatı başkanı olan *potil* Mısır'da *komark* adını alır; tarım işlemlerinin hesabını tutan Hintli saymanın Mısır'daki karşılığı *komogrammat*'dir; Hindistan'da, düzenli yürümesi için, tarım çalışmalarını gözleyen *kurnun* Mısır'da kö-

(46) bk. İrfan Habib'in İktisadi Tarih Uluslararası Kongresi'ne sunduğu bildiri, Münih, Ağustos 1965: **The social distribution of landed property in pre-British India.**

(47) J. N. Sarkar'ın incelemesi: «Monopolies and monopolistic control in Mughal, India», **The Quarterly review of historical studies**, Kalküta, cilt 4, No: 4, de yayınlanmıştır.

(48) **Intoduction to the study of Indian history**, a.g.e.

yün yaşlı kişisine tekabül eder; Hindistan'da ürünün kaldırılmasına nezaret eden *toti*'ye Mısır'da *genematofilak* denir. Bütün bu benzeşmeler çok anlamlıdır.

Marksist Fransız tarihçisi A. Casanova da İsa'dan önceki son yüzyıllardaki Yahudi krallıklarının «Asya tipi» toplumlar olarak incelenmesini önermektedir⁽⁴⁹⁾. Nitekim bu toplumlarda hem kırsal komünötelere sağlam bir şekilde varlıklarını sürdürdükleri, hem de insanlarla tanrı arasındaki dini ve kültürel ilişkileri düzenleme görevini yerine getiren dinsel yapıda bir aristokrasi biçimindeki bir sömürücü sınıfın egemen bulunduğu görülmektedir.

Bizans'ı da bu tip toplumlar arasında sayabilir miyiz? Hélène Antoniadis - Bibicou, bu kitapta da yer alan yazısında bizans toplumunun Asya tipi değil feodal olduğu tezini savunmaktadır⁽⁵⁰⁾. Ancak bu Bizans tipi feodalizm, özellikle tarihi dinamizmi bakımından, batı feodalizminden oldukça farklı bir görünüş arzetymekte, ticari kapitalizme doğru en ufak bir geçiş belirtisi göstermemektedir.

Şimdiye kadar hep klasik «doğu despotluklarını» inceledik, şimdi bir adım daha ileri gidip araştırma alanımızı biraz daha genişletmeyi deneyelim.

Mesela Jean Suret - Canale'nın 1958'den beri öne sürdüğü ve daha sonra daha gelişmiş bir şekilde tanıttığı⁽⁵¹⁾ Siyahi Afrika'yı ele alalım. Sömürgelik dönemi öncesi Afrika toplumlarının, bazı nadir istisnalar dışında, gerçek anlamlarıyla köleciliğe veya feodalizme hiçbir şekilde uymadıkları bir hakikattir⁽⁵²⁾. Ama bu toplumlar bütünüyle

(49) «Le Christianisme primitif» *La naissance des Dieux*, Paris, 1965, bölüm III, s. 99-103.

(50) bk. «Bizans ve Asya tipi üretim tarzı». Bu kitapta.

(51) bk. «Tropikal Afrika'daki geleneksel toplumlar ve Asya tipi üretim tarzı kavramı». (Bu kitapta) Bu yazı ilk olarak 1964 ekiminde *La Pensée*'de yayınlanmıştır.

(52) Thea Buttner, *Probleme des Feudalismus in Afrika der vorkolonialen Periode Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1964 no: 3'de bunun tersini iddia etmekle beraber ikna edici olamamaktadır.

«Asya tipi» toplumlar arasında sayılabilirler mi? Eski Afrika krallıklarında devlet ne dereceye kadar «üretimi düzenliyordu?» Bu bölgede su ile ilgili çalışmalar fazla bir önem taşımadıklarına göre, devletin kırsal toplulukların [komünöterlerin] tuz, altın gibi bazı maddeleri temin etmelerini sağlayan mübadele yollarının güvenliğini sağlamak görevini yerine getirmesini «ekonominin tek bir elden yönetilmesi» olarak değerlendirebilir miyiz? Eski Afrika'yı «Asya tipi»nin ölçüleriyle tahlil etmek isteyen Afrika uzmanlarının, sömürgecilik öncesi Afrika toplumlarıyla «doğu despotlukları»nda ortak nitelikler görülmesinde bir nevi yayılmanın, bir «örneğin» taklit edilmesinin ne derece payı olduğunu da araştırmaları gerekir. Mısır'da köy topluluklarını [komünöterlerini] sömürmekte olan devlet örgütü aynı zamanda, özellikle su ile ilgili çalışmaları yöneterek üretimi de düzenliyordu. Bu örneğin, devletin aynı ekonomik görevleri yerine getirmediği merkezi ve batı Siyahi Afrika'da da aynen taklit edilmesi söz konusu değildir⁽⁵³⁾.

Marx'ın *Kapitalizm öncesi ekonomi şekilleri*'nde sadece ismini zikrettiği keşif öncesi Amerikan toplumları da Asya tipi üretim tarzı kavramının başlıca uygulama alanlarından biri olmalıdır⁽⁵⁴⁾. Köy komünöterleri (Inka'larda *ayllu*'lar, Aztek'lerde *calpulli*'ler) geniş ölçüde kapalı bir ekonomiye sahip olmakla birlikte bütün ülkeyi kaplayan bir politik ve ekonomik aygıt [cihaza] da bağlıydılar. Bu aygıtı ellerinde bulunduranlar hakiki bir yönetici sınıf meydana getirmekte ve «ekonomiyi tek bir elden yönetmekteydiler.» Fransız etnografi A. Métraux⁽⁵⁵⁾, açıkça Asya

(53) Firavunlar devri Mısır'ından siyahi Afrika'ya doğru bir «yayılma» olup olmadığı sorunuyla günümüzde Afrika uzmanları yakından ilgilenmektedirler.

(54) bk. S. de Santis «Les Communautés de village chez les Aztèques, les Incas et les Mayas, *La Pensée*, no: 122, ekim 1965.

(55) *Les Incas*, Paris, 1962.

tipi üretim tarzı kavramını kullanmadan bile, eski Peru toplumunu bu şekilde betimliyordu [tasvir ediyordu]. Daha sonraları da Latin Amerika'lı marksist araştırmacılar bu konuyla ilgilendiler ve Asya tipi üretim tarzı üzerine tartışmaları yeniden günün konusu haline getirdiler. Bu araştırmacılar Asya tipi üretim tarzı kavramı sayesinde eski Amerikan toplumlarının daha tatmin edici bir şekilde tahlil edilebileceği kanısındadırlar. Nitekim Kolombiya Komünist Partisi Merkez Komitesi organı *Documentos Politicos* ağustos - eylül 1964 sayısında bu konuda *La Pensée*'de çıkmış olan yazılar hakkında uzun bir rapor yayımlamıştı. Meksika'da da Roger Bartra ve *Historia y Sociedad* dergisi çevresinde bu sorunlarla ilgili bir araştırma grubu oluşmuştur. Nihayet, Akdeniz öntarihindeki (protohistoire) bazı safhaları da, çok belirsiz bir kavram olan «askeri demokrasi»yle tanımlamakla yetinmek yerine, «Asya tipi»ne uygun bir şekilde tahlil etmek yerinde olacaktır. Nitekim, Charles Parain batı Avrupa megalitik uygarlığı, miken toplumu ve Etrüsk'ler devri İtalya'sı üzerine yaptığı incelemede bunun bir örneğini vermektedir⁽⁵⁶⁾. Uzun zamandan beri bilindiği gibi, Knossos ve Mikenes toplumları saraydan yönetilmekteydiler. Bu toplumlarda büyük inşaatlar önemli bir rol oynamışlar ve izleri yarı - mitik [mit'e değgin] bir halde günümüze kadar gelmiştir (Minotoros'un⁽⁵⁷⁾ sarayı, Herakles'in yerine getirdiği vazifeler, Tarquinus'un Roma şehrindeki yapıtları gibi), Marx da zaten artık - ürüne el koyan «Etrüsklü dinadamını» doğulu despot örneği olarak göstermektedir.

Görüldüğü gibi, gayet geniş araştırma alanları açılmaktadır. Bu araştırmaların sonuçları hakkında bir ön yar-

(56) bk. «Akdeniz bölgesinde öntarih devirleri ve Asya tipi üretim tarzı»

(57) Minotoros: Yunan mitolojyasında geçen, insan vücudlu, öktüz başlı canavar. Efsaneye göre Girit'te bir labirentte yaşardı. Ç. N.

giya varmaksızın, şimdiden Asya tipi üretim tarzının uzun zamandan beri şüphe götürmez bir hale gelen belirli bir evrensellik derecesine ulaştığını ve bunun tarihçileri düşündürmesi gerektiğini söyleyebiliriz. Birçok konu, geleneksel dünya tarihinin birçok meselesi yeniden incelenmelidir. Böylece, şimdiye kadar elimizde yeryüzündeki çeşitli toplumları incelemeye yarıyacak, güvenilir bir marksist tahlil aracı bulunmadığı için haklı olarak tam bir güvenle savunamadığımız varsayımları [hipotezleri] usçul [rasyonel] ve materyalist hale getirmek mümkün olacaktır. Bu konuda örnek olarak eski Çinlilerle eski Mısırlılar arasında tarihi bağlar olduğunu öne süren görüşü alabiliriz. 18. yüzyılın sonlarıyla 19. yüzyılın başlarında hakkında çok şey yazılan bu tezin, şüphesiz, Mısır'da bir Çin sömürgesi (veya Çin'de bir Mısır sömürgesi) arandığı sürece, bilimle hiçbir ilişkisi yoktu. Ancak hayali yoldan varılan bu sonuçlar bile ortada gerçekten bir savın olduğunu, eski Çin'le firavunlar devri Mısır'ının «Asya tipi» yapılarının benzeştiğini (bürokrasi, sulama çalışmaları, iktidarla köyler arasındaki ilişkiler) gösteriyordu. Diğer bir örnek de eski bir idealist iddia olan «Yunan mucizesi» düşüncesi- dir. Bu tez, eski dünyanın diğer despotik ve köylerden meydana gelmiş toplumlarına nazaran, Yunanistan ve Roma'da orijinal bir sosyo-ekonomik gelişme görüldüğü şeklinde alınırsa yeni bir anlam kazanır⁽⁵⁸⁾.

Ancak, bu safhaya geldikten sonra tartışmaların ve araştırmaların ilerlemesine zorlu bir engel olabilecek terminoloji sorununu da ortaya koymak zorunlu olmaktadır. «Asya tipi» terimi, bu isim altında Marx tarafından verilen bilgiler ne kadar değerli olursa olsun, şimdiki malumat seviyemizi ve zihnimizi meşgul eden sorunları karşı-

(58) Yunanistan ve Roma'da görülen gelişmenin hemen hemen istisnai olduğu Melekechvili'nin adı geçen makalesinde gayet iyi belirtilmektedir.

lamağa kafi gelmemektedir. Bu terim coğrafi bir sınırlama getirmekte, bir çift anlamlılığın sürüp gitmesine sebep olmakta ve evrensel tarihin biraz dışında kalan özel bir «kategori»ye ait oldukları hissini uyandırdıkları için Asya halklarının izzeti nefislerini rencide etmektedir. Dolayısıyla, «kapitalizm» veya «kölecilik» gibi (feodalizm kelimesi şimdiden fonksiyonundan çok şey yitirmiştir), belirli bir üretim tarzının meydana getirdiği sosyal ilişkilerin gerçek içeriğini (muhtevasını) yansıtan yeni bir kelime bulmak zorunluluğu vardır. Şimdiye kadar önerilen terimlerden «despotik ve köylü» (despotico - villageois)⁽⁵⁹⁾ daha geniş kapsamlı olmakla birlikte, dikkati «Asya tipi» üretim tarzının ekonomik yapısından çok sosyo - politik belirtilerine çekmektedir. Japon marksisti Jiro Hoyakawa 1934'de «toplucu haraç ödenen (tributaire) üretim tarzı» terimini⁽⁶⁰⁾ öne sürmüş ve birçok Japon tarihçisi de bu teklife katılmışlardır. Son zamanlarda Romanyalı tarihçi İon Banu da bu teklifin üzerinde durmuştur⁽⁶¹⁾. «Topluca verilen haraç (tribut)» kırsal topluluklarla [komünöterlerle] Asya tipi iktidar arasındaki orijinal, hem kölelikten, hem feodal bağımlılıktan ayrı olan ilişki şeklidir; ve Charles Parain'ın inceleyip yorumladığı «genelleştirilmiş kölelik»le hemen hemen aynı manaya gelmektedir. Herhalde, «Asya tipi» üretim tarzı kavramıyla ilgilenenler bu sıfatı kullanmaktan, araştırmaların daha kolay gelişebilmesi için, en kısa zamanda vaz geçmelidirler⁽⁶²⁾.

(59) «Asiaticus, Una questione di teoria a riesaminare: il modo di prodizione asiatico» Rinascita, İ. K. P. merkez komitesi organı, 5 ekim 1963.

(60) bk. Kimio Shiozawa'nın adı geçen makalesinde yazdığı çalışmalarıyla ilgili olarak verilen referanslar.

(61) *Revista de Filozofie*, Bükreş, 1966, cilt 13, no. 2. şı-hui ven-ti» (Marx ve Engels'in Asya toplumları sorunuyla

(62) Bu makalemizde bu terim, geçerliğinden şüphe ettiğimiz için değil, aksine, bu kelime temsil ettiği konuyu tam karşılayamadığından, ve zararı dokunduğundan tırnak içinde kullandık.

Asya tipi üretim tarzıyla ilgili araştırmalarımızın sonu açık ve henüz bitirilmemiş olmaları, diğer temel sorunlar hakkında fazla birşey söylememize imkan vermemektedir. Bu temel sorunlar arasında «Asya tipi» toplumun kökenlerini, gelişme yeteneğini ve gelişme şekillerini, ve nihayet, orijinal üst - yapısı haline gelen ideolojileri sayabiliriz. Bu karmaşık meseleleri, sadece yeni araştırma alanları açmak amacıyla yazdığımız bu makalede incelemeye çalışmak imkansızdır.

Marx, ilkel komünal toplumdaki, ilk sınıflı toplum olan «Asya tipi» topluma geçişi nasıl anladığı hakkında hiçbir açık bilgi vermemiştir. Mamafih, *Kapitalizm öncesi ekonomi şekilleri*'nde, henüz sınıf çatışmaları bulunmayan bir toplum olan kabile topluluğunun bir «üst birliğe» dönüştüğünü ve bu üst birliğin yöneticilerinin artık bu birliğe katılmış bulunan komünöterleri sömürdüklerini ısrarla belirtmektedir. M. Godelier'nin gösterdiği gibi⁽⁶³⁾ kabile aristokrasisi şüphesiz burada önemli bir rol oynamıştır. Ama yine de, kabile aristokrasisinin nasıl ve hangi koşullar altında ortadan kalkıp, yerini, «görev yetkisi»ni elinde bulunduran, ve ünvanların çoğu zaman babadan oğula geçmediği bir bürokrasiye bıraktığını açıklamak gerekir. Irmgard Sellnow'un incelediği Polinezya örneğinde⁽⁶⁴⁾ gens'lerden [ilk insan sürülerinin bölünmesiyle meydana gelen büyük aileler. Ç.] kurulu toplumdaki Asya tipi topluma geçiş aşamasında, gelişmesi durmuş gibi olan bir toplum, bir «laboratuvar»daymış gibi⁽⁶⁵⁾ rahatlıkla, incelen-

(63) «La Notion de mode de production asiatiques Temps Modernes, mayıs 1965. Daha gelişmiş bir şekli için bk. bu kitapta: «Asya tipi üretim tarzı ve marksist şemalara göre toplumların evrimine önsöz»; ve «Asya tipi üretim tarzı» Sosyal Yayınlar, 1966, İstanbul.

(64) *Grundprinzipien einer periodisierung der Urgeschichte*, Berlin, 1961. Bu yazı hakkında Charles Parain'ın önemli raporu: *La Pensée*, no: 102, nisan 1962.

(65) Charles Parain tarafından kullanılan bir deyim.

bilmektedir: şeflerin toprağın sahibi haline gelmelerine, büyük yapılar inşa ettirmeğe başlamalarına ve bir sulama sistemi kurmalarına rağmen gens örgütleri varlıklarını muhafaza etmekte, düzenli ve ayrı bir devlet aygıtı ortaya çıkmamaktadır.

«Asya tipi» toplumun ortaya çıkışı hakkında bir fikir edinebilmek için öncelikle üretim güçlerini incelemek gerekmektedir. Sınıfsız toplumun sona erip, Asya tipi toplumun belirlediği dönemlerde üretim güçlerinde oldukça gelişmeler görülür. Asya tipi toplumun sağladığı daha gelişmiş bir işbirliği sayesinde Mısır'da, Çin'de, Mezopotamya'da, Vietnam'da doğanın verdiği imkanlardan, toprağın verimliliğinden daha iyi yararlanmış, insan emeği ve gerektiğinde su daha iyi değerlendirilmiştir. Asya tipi toplum hem çok gelişmiş hem de ilkel bir oluşumdur. Bir yandan, çok süratli bir şekilde, çok yukarı dereceden bir sosyal birlik, işbirliği ve teknik gelişme sağlayabilmekte⁽⁶⁶⁾, öte yandan da bir «üst birlik» haline getirmiş olduğu, ilkel komünal toplumla pek çok benzerlikler göstermeğe devam etmektedir. Marx, *Kapitalizm öncesi ekonomi şekilleri*'nde, bu devrede insanı topluluğa [kömünoteye] bağlayan hayati bağların (kendi deyimiyle «göbek bağının») henüz kesilmemiş olduğunu belirtmektedir.

Marx, «doğunun hareketsizliği» sorununu, tam anlamıyla, bu kelime burada fazla kaçmıyacak, kafasına takmıştı. Eserlerinde, mesela *Yazışmalar*'ında, bu konu sık sık geçmektedir. Ama «Asya tipi» üretim tarzı kavramını savunan marksistler onun, şüphesiz, aklına bile gelmeyen sorunları ortaya atmakta ve belki de bu konuda ondan kesinlikle ayrılmaktadırlar.

Her şeyden önce, Marx'ın da yapmış olduğu gibi,

(66) bk. Amerikalı tarihçi Lewis Mumford'un firavunlar devri toplumunu tamamen birliği sağlanmış bir varlık olarak alan çok önemli denemesi: «La première méga-machine», *Diogené*, no: 55, temmuz 1966.

üretim tarzının kendi evrimiyle onun üzerine kurulmuş olan politik yapıların evrimini birbirinden ayırdetmek gerekir. Asya'daki imparatorlukların veya Afrika'daki krallıkların, yüzlerce hatta binlerce yıl boyunca yıkılıp yıkılıp yeniden kuruldukları herkesin bildiği bir gerçektir, ancak bu, üretim tarzının evrimi -yada hareketsizliği- sorununa hiçbir açıklık getirmemektedir.

Bazı toplumların ise «hareketsiz», dolayısıyla kalımlı bir yapıya sahip olmaları bir yana, gerilediklerinin görüldüğünü de belirtmek gerekir. Bunun en klasik örnekleri Asya'daki Angkor ve bazı Mezopotamya uygarlıklarıyla, Amerika'daki Maya'lardır. Angkor imparatorluğunun çöküşü üzerine yapılacak bir araştırma Asya tipi toplumların evrim kabiliyetleri konusunda, *zıd yoldan (A contra-rio)*, önemli bilgiler sağlayacaktır.

Bu evrim kabiliyetini belirleyebilmek için ilk önce onun devindirici [muharrik] güçlerini, yani bu toplumların temel çelişkilerini incelemek gerekir. Çoğu zaman bu konuda köy topluluklarındaki [komünotelerindeki] köylülerle devlet iktidarı, devletin görevlileri ve çıkarı devletten yana olanlar arasındaki çelişki üzerinde durulur. Gerçekten de köy topluluklarıyla devlet güçleri arasında, topraklara devlet tarafından el konmak istenmesi, haksız yere konulan vergiler ve angaryalar yüzünden çatışmalar olmuş, köylüler devlet güçlerine karşı koymuşlardır. Asya'da pek çok kere köylüler başkaldırmışlar, kanlı ayaklanmalar olmuş ve hemen hepsinde de bozguna uğratılmışlardır⁽⁶⁷⁾. Ama Asya tipi politik ve ekonomik düzenin «çalışmasın-

(67) Bayan Welskopf bu konuda Alman köylülerinin orta çağdaki «kaçış şarkılarını» hatırlatmaktadır. (a.g.m.) Yine bu konuda akla, Vietnam köylülerinin Nan-Tien'inin, bin yılda Song-koi deltasından [Kuzey Vietnam'da Ç. N.] Mekong deltasına [Güney Vietnam'da Ç. N.] gelmelerini sağlayan «güneye doğru yürüyüş»ünün aslında bir «güneye doğru kaçış», devletin ve mandarinlerin tahakkümüne karşı bir direnme şekli olabileceği gelmektedir.

daki» bu çelişme daha temelde bulunan, sistemin kendisine değgin, bir çelişmeyi görmemize engel olmamalıdır. Bu bir «yapı» çelişkisidir, «üst birlik» çerçevesi içerisinde köylülerin devlet tarafından sömürülmesiyle toprağı özel mülkiyet haline getirmek isteyen güçler arasındaki karşılıktan doğan çelişkidir.

Sorunu bu açıdan alıp toprağın özel mülkiyetini isteyen güçlerin bu isteklerini kabul ettirip ettiremediklerini incelemek gerekir. Asya tipi toplumların hareketsiz olduklarına inanmış olan Marx'ın böyle bir ihtimali aklına getirmiş olabileceğini sanmıyoruz. Oysa mesela Çin'de ve Meksika'da bu durumun gerçekleştiğı görülmektedir. Meksika'daki Aztek bürokratları, görev yetkilerini, İspanyollar gelmeden az önce, özel arazilerinin sömürülmesi şekline çevirmişlerdir.

Ancak, bu durum da daha nazik bir soruyu ortaya çıkarmaktadır: «Asya tipi» toplumun ulaşabildiğı bu feodalizm «gerçek» bir feodalizm midir? Kısa zamanda ortadan kaybolacak kapitalizm tomurcuklarından başka bir şeyin meydana çıkmasını sağlayabilir mi?⁽⁶⁸⁾ F. Tökei gibi buna ihtimal vermeyenler, Asya tipi toplumların, batı kapitalizminin bu ülkelere 18. ve 19. yüzyıllarda zor kullanılarak girişine kadar, devamlı bir hareketsizlik içinde oldukları görüşünde ısrarı tercih etmektedir.

«Asya tipi» toplumların ideolojik üst yapısı sorunu da burada kısaca gözden geçirilmelidir. İon Banu da bu sorunla ilgili son incelemesinde eski Doğu felsefe akımlarının «Asya tipi» (yazar «toplucu haraç ödenen» terimini önermektedir) üretim tarzı kategorisiyle, klasik köle-

(68) Melekechvili'nin daha önce de adı geçen makalesinde bu soru sorulmamakta, eski doğu toplumlarının katiyen köleci olmadıkları, ama çoğunlukla «feodalleşme» yolunda oldukları belirtilmekle yetinilmektedir.

ci veya feodal kategorilerle olduğundan daha iyi tahlil edilebileceğini belirterek konunun önemini gösteriyor⁽⁶⁹⁾.

Asya tipi toplumlarda bu ideolojik üst yapı genellikle, konfiçyusçulardaki gibi değişmez bir dünya düzeni inancıdır (tanrının verdiği yetki, *Tianming*), Bu bazen maddi dünyanın bütün güçlerini elinde bulunduran, tarlaların ve insanların verimliliğinden sorumlu olan, ve aynı zamanda yüce yasama gücünün de başında bulunan despotun kişiliğiyle özdeşleşen «hayali komünote»yi betimleyen, müşterek yapılmış resim veya yazılar halinde; bazan Mısır, Babil, Hint kozmogonilerinde [evrenin oluşunu açıklamaya çalışan teoriler. Ç.] olduğu gibi dinsel kurgular peşinde; bazan de «örgenci (organiciste) materyalizm» gibi daha aklileştirilmiş biçimlerde tezahür eder. Ancak hepsinde de, içinde insana hiçbir önem verilmeyen, iyice yapılanmış toplumlar görülür.

Buna rağmen insanoğlu bu hatırısayılır güçler, bu muazzam kozmik cihaz karşısında tepki gösterir. Bu tepki bazen sosyal protestolarla, tanrının suçlanmasıyla (Buna buna «antiteizm» demektir), ferdi kaçışlarla (taocuların büyü, Mısırlıların inzivaya çekilişleri, Afrika'daki murabutlar, 'tariki dünya hayatı yaşayan din adamları' gibi) olur. Bazen de fert bir karşı - topluluğa [anti - komünoteye], devletten ve görevlilerinden gördüğü zulmün öcünü almağa yarıyan yapma bir birliğe üye olur. Bu gizli örgütlerden veya tarikatlardan Çin'de, Hindistan'da, müslüman ülkelerinde, siyahi Afrika'da pek çok görülür. Bu çeşit birliklerde, saf emekçi, gerçek toplumdaki sefaletini, tarikate alınma usulleri, suni hiyerarşiler gibi şeyler vasıtasıyla unuttur.

(69) Bk. «İlkçağ doğu felsefesi açısından «Asya tipi» sosyal oluşum».

«Asya tipi» üretim tarzı ilkel komünal toplumdaki en çok rastlanan çıkış şeklidir. Dolayısıyla değişik tarihi ve coğrafi koşulların etkisiyle birbirinden pek farklı evrim ritimlerinde gelişen çeşitli bölgelerde görülür. Akdeniz'de Dor akınları sonucunda M.Ö. 10. yüzyılın başlarında ani bir şekilde yıkılmıştır; Amerika'da İspanyol fetihleri sonucunda ortadan kalkmıştır; Çin, Hindistan, Mısır gibi ülkelerde evrimini yavaş bir hızla sürdürmüştür; siyahi Afrika ve Madagaskar'da ise ilk sömürgeciler geldiklerinde tam gücüyle ayakta olduğu müşahede edilmiştir.

Mamafih, bu konudaki çalışmanın henüz hipotez safhasında olduğumuzu da açıkça kabullenmemiz gerekir. Marx o zamanlar elinde bulunan bölük pörçük malzemeyi gayet ileri görüşlü bir şekilde kullanarak Asya tipi üretim tarzıyla ilgili bilgileri ortaya koymuştur. Ancak günümüzde daha ileri giderek, eski toplumları incelerken hem marksizmin genel ilkelerini, hem de Marx'ın Asya tipi üretim tarzı konusunda verdiği somut, ama başlangıç safhasında olan bilgileri birleştirip yaratıcı bir şekilde kullanmamız gerekmektedir. Bu yeni araştırma alanlarında uzmanlar çalışacaklardır, ama yine de bu konuyla ilgili bazı genel gözlemleri, bazı metodoloji kurallarını bir bir söylemekte yarar vardır.

Her şeyden önce, Asya tipi üretim tarzı salt bir «marksoloji» sorunu değildir. Marx'ın bu konuda dağınık bir şekilde bırakmış olduğu bütün bilgileri toparlamak gereklidir, ama yeterli değildir. Dolayısıyla Marx doğru toplumların evrimi için özel bir kategori tasarlamamış olsa bile daha iyisini yapıp, ortaya böyle bir kategori koymak zorunludur. Çünkü ortada birçok toplumların alışılmış kölecilik ve feodalizm terimleriyle tatmin edici bir şekilde açıklanamadıkları gerçeği vardır.

İkinci olarak, tartışmalar, 1931'de Leningrad'da olduğu gibi, kısa vadeli siyasi amaçlarla sınırlandırılma-

malıdırlar. Şüphesiz, önceden de belirtildiği gibi, Asya tipi üretim tarzının incelenmesinde yeni bir dönemin başlaması, genel olarak, Asya ve Afrika ülkelerinde yeni bir dönemin başlamasıyla da ilgilidir. Ama esas amaç bu ülkelerdeki eski toplumları inceleyerek dünya işçi hareketindeki şu veya bu politikanın lehinde deliller bulmak değil, bu ülkelerin tarihi konusundaki bilimsel malumatı arttırmaktır. Ancak ikinci bir safhada, edinilen daha doğru bilgilerin yardımcılığıyla, daha doğru bir politik uygulama ortaya konulabilecektir.

Üçüncü olarak, Asya tipi üretim tarzı üzerinde yapılan araştırmalar ancak bilimin ve yüzyıldır uzmanlar tarafından doğu ülkeleri hakkında toplanan teknik malumatın seviyesine ulaştıkları takdirde yararlı olacaklardır. Marksizm bütün bu teknik malumattan en iyi şekilde yararlanmamızı sağlayacak yöntemdir. Ancak, bizi, hiçbir şekilde, bilgimizi derinleştirme çabalarımızdan alıkoymadığını, aksine böyle çabaları zorunlu kıldığını da unutmamak gerekir.

Öte yandan, beş evreyle ilgili dogmatik sistemin reddi bizi hiçbir şekilde, günümüzde bazı marksist araştırmacılar da bir eğilim olarak görülen, ampirizme götürmemelidir. Bir kere daha söyleyelim, eski doğu toplumlarını köleci yada feodal bir yapıda göstermek isteyen mekanik tahliller tatmin edici olmaktan uzaktırlar; ama aynı şekilde, ilkel komünle kapitalizm arasındaki sınıflı toplumların tarihini de içindekilerin tefrik edilemediği belirsiz bir bulanıklık, Yunan ve Roma köleciliğiyle batı feodalizminin de diğerleri gibi iki çeşidini meydana getirdikleri bir özel durumlar yığını olarak kabullenemeyiz. Tarihin genel kurallarını açıkça ortaya koymak, sosyal yapıları teorik terimlerle tanımlamak marksistlerin haklı isteklerinden birisidir.

«Asya tipi» üretim tarzı -hiç olmazsa bir hipotez olarak kabul edersek- kapitalizm öncesi dönemde görülen

sosyal oluşumlardan birisidir. Ancak, «Asya tipi» üretim tarzı alışlagelmiş köleci ve feodal kategorilere uymayan bütün toplumların zorla dahil edileceği «artıklardan oluşmuş» bir kavram olarak addedilemez. Bazı toplumlar gerçek anlamıyla kölecilik veya feodalizme benzemedikleri, «Asya tipi» bir yapıya da sahip olmadıkları halde, peki- la sınıflı bir toplumun niteliklerini gösterebilirler. Buna örnek olarak, yukarda da adı geçen, Okyanusya toplumlarını, Cengiz Han tarafından birleştirilip gerçek anlamıyla bir feodalizm haline gelmeden önceki Moğolistan'ı sayabiliriz. Köleliğin ve feodalitenin evrensel olduğu dogmasını kaldırdıktan sonra, yerine, «Asya tipi üretim tarzı»nın evrensel olduğu dogmasını koyacak değiliz. Ekonomistlerin bu kelimedenden anladıkları gibi, daha olgunlaşmadan, bir Asya tipi «modeli» meydana getirmeden önce somut gerçekleri incelemek gerekmektedir.

Nihayet, «Asya tipi» üretim tarzı sosyalist ülkelerde- ki, batı ülkelerindeki ve Afrika'yla Asya'daki marksistlerin müşterek araştırma konusu olmalıdır. Sosyalist bir yönetimin bulunduğu ülkelerdeki araştırmacılar sayılarının çokluğu, bilgilerinin teknik seviyesi, tecrübeleri ve maddi planda sahip oldukları mükemmel çalışma koşulları dolayısıyla esas çabayı gösterebilirler. Batılı marksistler de bu araştırmalara çok değerli bir şekilde, sürekli olarak marksist olmayan uzmanların fikirleri ve çalışma yöntemleriyle temasta bulunmaları sonucu edindikleri tecrübeyle katkıda bulunabilirler. Ancak, bu araştırmalara Asyalı ve Afrikalı marksistlerden gelecek yardım da küçümsenmemelidir. Zira, bilgilerinin derinliği bakımından diğerleri kadar zengin bir teknik malumatla donatılmış olmamakla birlikte, hiç de önemsenmezlik edilemeyecek bir avantajı haizdirler: *araştırılacak şeyin içinde* bulunmaktadırlar, üyesi oldukları toplumu sürekliliğiyle, bütünlüğüyle inceliyebilirler. Ama, bu araştırmacıların gerçek işbirliği ancak «Asya tipi» üretim

tarzına dahil oldukları için evrensel tarihin dışına atılmış oldukları kanısından kurtuldukları zaman sağlanabilecektir. Hareketsizlik sorunu burada bütün önemiyle karşımıza çıkmaktadır. Asyalı ve Afrikalı toplumların insanlarını, ulusal şereflerini rencide etmeyecek bir şekilde, bu araştırmalarla ilgilendirebilmek için, «Asya tipi» üretim tarzıyla hareketsizliği muhakkak birbirinden ayırdetmek gerekmektedir.

Bütün bu metodolojik tedbirleri de gözönünde tutarsak, açılmış olan tartışmanın verimli bir şekilde devam edeceğini ve yalnız eski toplumlar hakkındaki bilgilerimizle değil, insan toplumlarının genel teorisi konusunda da önemli ilerlemeler kaydedileceğini ümit edebiliriz.

2 | Asya Tipi Üretim Tarzı

Marx, kısa bir dünya tarihi denemesi olan «Ekonomi Politiğin Eleştirilmesine Katkı»nın önsözünde şöyle diyor: «Asya tipi, antik, feodal ve günümüzün burjuva tarzları, anahatlarıyla, toplumsal ve iktisadi oluşumun ileri çağları olarak nitelendirilebilir.»⁽¹⁾ Böylece, Marx'ın, Asya tipi üretim tarzına, daha yeni üretim tarzları ile eş bir tarihi anlam verdiği açıktır.

Hal böyleyken, Asya tipi üretim tarzı kavramı, marksist edebiyatımızdan silinmiştir, ne ekonomi, ne de marksizm - leninizm kitaplarında adı geçmemektedir. Büyük Sovyet Ansiklopedisi'nin 51. cildinde «Asya Tipi Üretim Tarzı» başlığı yoktur. Marksist doktrin bu önemli sorununun ne öğretimde, ne de literatürde ele alınmayışının nedeni hiçbir zaman açıklanmamış, mahkum edilen ve unutulmuş bu sorun sessizce geçiştirilmiştir.

Marx bu tezi gelişigüzel ortaya atmış, sonra da terkedip bir daha değinmemiş (göreceğimiz gibi durum bu

(1) K. Marx, *İktisadın Eleştirilmesine Katkı*, Paris 1857, s. 5

değildir) yada bu görüşün yanlışlığı ortaya çıkmış olsa idi, Asya tipi üretim tarzının ihmal edilmesi haklı görülebilirdi. Marx, hiç şüphesiz, yanılmaz değildi ve yanılmazlığı iddiasını herhalde kendisi de şiddetle reddederdi. Nitekim, kapitalizmin yükselerek gelişeceği dönemden henüz geçmemişken, işçi hareketleri ilk adımlarını atarken, yüzyıldan bile uzun bir süre önce bu üretim tarzının tarihi geçiciliğini dehasının ileri görüşlülüğü ile belirten Marx'ın «Avrupa'daki gelişmiş endüstri ülkelerinde kapitalizmin peşpeşe çökeceği varsayımı» ve bu çöküş için verdiği tarih doğru çıkmamıştır.

Fakat Marx, çok seyrek yanılmıştır; yukarıdaki durumlar, geçmiş olayların çözümlenmesine değil, ilerdeki gelişmelerin özelliklerine aittir. Marx'ın doktrini, günümüzdeki bilimsel düşüncenin meydana gelişinde, dünya görüşümüzde çok önemli bir rol oynamış ve kendisi pek az yanılmıştır. Yetkili marksistlerin ince çözümlenmeleri olmadan, Marx'ın ileri sürdüğü tezlerin hiçbirini ihmal etmek mümkün değildir. Asya tipi üretim tarzı konusunda bu şart hiçbir zaman yerine getirilmemiştir.

Marx'ın Asya tipi üretim tarzı kuramının neden dik-kati çekmediğini öğrencilere diğer konularda olduğu gibi açıklamak gerekirdi. Asya tipi üretim tarzı hakkındaki tezin kapalı geçilmesinin nedenini soranlara marksizm - leninizm hocalarının ne cevap verdiklerini bilmiyoruz; otuz yıl önce Komünist Enternasyonal'in doğubilimcilerinden (şarkiyatçılarından) biri bana, «Marx'ın Asya tipi üretim tarzı derken söylemek istediği, bir çeşit Asya feodalizmidir» demişti. Ben kendisine, «Marx fikirlerini açıkça belirtmeyi çok iyi bilirdi; eğer Asya tipi üretim tarzı ile feodalizm çeşidini kasetseydi, bunu açıkça söylerdi» cevabını vermiştim.

Öte yandan, Marx, insanlığın «tarihi çağları»nı sayarken, Asya, antik, feodal ve günümüzün burjuva dö-

nemlerinden söz ediyor. Eğer Asya tipi üretim tarzı ile bir «feodalizm çeşidi»ni kasetseydi, sıralaması da antik, feodal ve Asya tipi üretim tarzı şeklinde farklı olurdu. Oysa, kendisi tarafından başka yerlerde yapılan değinmelerden de, Asya tipi üretim tarzını tarihte kölelikten önceki döneme yerleştirdiği sonucuna varabiliriz.

Şimdi sorunun temelini inceliyelim.

Asya tipi üretim tarzının öbür tarzlardan esasında farklı olduğunu Marx defalarca söylemiştir. Marx (Engels de) bilimsel çalışmalarının başlangıcından ölümüne kadar Asya tipi üretim tarzının özellikleri ile ilgilenmiştir. Çok yer alacağı için, eserlerinde bu soruya değinen bütün bölümlerden örnekler verecek değil; öte yandan aktarılır, içinde buldukları metinden ayrılınca, çok zaman Marx'ın öz düşüncesi hakkında yanlış fikir verebilir. Asya tipi üretim tarzı kavramının Marx'ın iktisat doktrininin bir parçası olduğunu göstermek için hayatının değişik dönemlerinde yazdığı eserlerden parçalar vereceğiz.

1857'de «*Ekonomi Politiğin Eleştirilmesine Katkı*»nın önsözünde diyor ki: «*Burjuva iktisadının feodal, antik ve doğu toplumlarını anlayabilmesi ancak burjuva toplumunun kendi kendisini eleştirmeye başlaması ile mümkün olmuştur.*»⁽²⁾.

Aşağıdaki örneklerden ortaya çıktığı gibi Marx değişik sebeplerle kah Asya Tipi Toplum, kâh Doğu Toplumu deyimlerini kullanmıştır.

1853'te: «*İklim ve coğrafya koşullarından ve özellikle sahradan başlayarak Arabistan, İran, Hindistan ve Tataristan'ı içine alıp Asya'nın en yüksek yerlerine kadar uzanan çöl alanlarından ötürü kanallar ve çeşitli su yolları ile suni sulama, doğu tarımının temeli olmuştur. Suyun birlikte ve idare ile kullanılması zorunluğu devletin merkez-*

(2) K. Marx, F. Engels *Eserler C. 12*, s. 732 (rusça bas-
kı).

leştirici müdahalesine yolaçmış, böylelikle bütün Asya devletlerine düşen kamu işlerini sağlama görevi ortaya çıkmıştır.»⁽³⁾ diyor. Geçmişte verimli bölgeler olan Yemen, İran ve Hindistan'da geniş alanlar devletlerin su işlerini örgütleme görevlerini yerine getirmemeleri yüzünden bugün çöl haline gelmiştir. Marx'ın bu kanularından aşağıdaki açık gerçek ortaya çıkmaktadır:

1 — Afrika'nın geniş bölgelerini de içine aldığına göre «Asya Tipi Üretim Tarzı» kavramını coğrafi anlamda almamak gerekir. Bazen «Asya Toplumunu», bazen de «Doğu Toplumunu» deyimlerini kullanmasının nedeni buradadır.

2 — Marx'ın Asya tipi üretim tarzı kavramı, bütün Asya'yı değil, sadece yağışın tarımsal üretime yetersiz olduğu bölgeleri kapsamaktadır. Bundan, Çin'le uğraşan bilginlerimizin Asya tipi üretim tarzı sorununu yalnız Çin'in koşulları ile çözmeye kalkmalarının anlamsız olduğu sonucu çıkar. Aslında Çin'de bölgelerin çoğuna suni sulamayı gerektirmeden tarım yapacak kadar yağış düşmektedir, özellikle nüfusun yoğun olmadığı dönemlerde verimi arttırmak için sulama gerekmiyordu.

Kapital'i yazdığı on sene içinde Marx da, *Anti - Dühring*'te Engels'in yaptığı gibi Asya tipi iktisadın özelliklerine tedricen değinmiştir. Örneğin: «Asya'da toprak rantı, vergilerin esas ögesini meydana getirir ve mal olarak ödenir. Değişmez üretim ilişkileri üzerine kurulmuş olan bu rant biçimi ise eski üretim tarzının devamını sağlar.»⁽⁴⁾

Kapital'in üçüncü cildinde Marx bu teze defalarca değiniyor:

«...Burada üretici üretim araçlarının sahibidir... tarlasını kendisi işler, evcil köy endüstrisi ile de kendisi bağımsız olarak uğraşır. Bu koşullar içinde onu toprağın

(3) K. Marx, F. Engels «Sömürgecilik üzerine yazılar» Yabancı dilde baskılar, Moskova 1963 s. 37-38

(4) K. Marx «Kapital», Kitap 1, C. 1, s. 145-146

asıl sahibi için çalışmaya zorlayacak iktisat dışı nedenler gereklidir. Eğer üretici özel mülk sahibi ile değil devletle karşı karşıya ise ve Asya'da olduğu gibi toprağın sahibi aynı zamanda devletin de başı ise kira vergi yerine geçer, başka bir deyimle toprak kirasından ayrı bir vergi yoktur. Burada toprak mülkünü sahibi devletin başıdır, zaten devletin başı olmak memleket ölçüsünde toprak mülkünü sahibi olmaktan başka birşey değildir. Ancak bu durumda, toprağın genel ve özel olarak kullanılması ve tasarrufu mevcut iken özel toprak mülkiyeti yoktur.»⁽⁵⁾

Asya'da var olan koşulları ve angarya yolu ile ödenen kirayı Marx ayrıntıları ile çözümlenmektedir, özellikle Hindistan'daki iktisadi olmayan zorunluluklar üzerinde durmuştur. Böylelikle Asya tipi üretim tarzı özgü olanı açıkça göstermiştir.

Marx da, Engels de, eserlerinde Asya tipi üretim tarzı'ndan defalarca söz etmişlerdir. Engels «*Anti-Dühring*»de, «*Hindistan'da ve İran'da ortaya çıkıp kaybolan ceberrut güçlerin herbiri vadileri sulamanın görevlerinin başında geldiğini, sulama yapılmazsa tarımın imkansız olacağını kesinlikle biliyorlardı.*»⁽⁶⁾ diyor.

Engels antik dönemde Asyada feodal üretim tarzının varlığını tamamı ile red ediyor: «*Doğuda ilk defa Türkler ele geçirdikleri memleketlere bir çeşit tarım feodalizmini sokmuşlardır*»⁽⁷⁾ deyip, bu tezi doğrulamak için aşağıdaki örneği veriyor: «*Devletin veya köyün toprağın sahibi olduğu doğu ülkelerinin dillerinde toprak mülkü sahibi deyimine rastlanmamaktadır. M. Dühring Hindistan'da toprak mülkünü sahibi kimdir, sorusuna cevap verebilmek için kafa yoran İngiliz hukukçularından akıl danışabilir.*»⁽⁸⁾

(5) K. Marx, «*Kapital*» K. 3, C. 3, s. 171-172

(6) F. Engels, «*Anti-Dühring*» s. 212

(7) *İbid.* S. 209

(8) *İbid.* S. 209. Doğu dillerinde otorite olan akademi üyesi N. Konrad, Engels'in kanısının doğru olup olmadığı hakkındaki soruma olumlu cevap vermiştir.

Marx ve Engels'in eserlerinden başka aktarılar vermeye lüzum yoktur. Marx'ın ölümüne kadar birbirlerine yazdıkları mektuplar, kapitalizm öncesi üretim tarzları ve gelişme biçimleri ile ne derece ilgilendiklerini açıkça göstermektedir. Buna karşılık Asya tipi üretim tarzı tezinin doğruluğundan şüphe ettiklerine dair bir işarete hiçbir yerde rastlamıyoruz.⁽⁹⁾

Acaba Lenin Asya tipi üretim tarzı kavramına karşı mı idi? Katiyen, eserlerinde buna benzer hiçbir şeye rastlamıyoruz. Aksine Lenin Asya tipi üretim tarzı'nın varlığını kabul ediyordu: «*Halkın Dostları Kimlerdir ve Sosyal Demokratlarla Nasıl Savaşıyorlar?*» adlı ilk eserlerinden birinde «*Ekonomi Politîğin Eleştirilmesine Kalktı*»nın önsözünün bilinen bölümüne değinmekte ve kapsamı ile aynı fikirde olduğunu açıklamaktadır.⁽¹⁰⁾

Daha sonra yazılmış olan «*Karl Marx*»⁽¹¹⁾ adlı makale için de durum aynıdır. Üstelik Lenin Asya tipi üretim tarzı'nın Rusya'da geçmişte var olabileceğini ihtimal dışına atmamakta idi. Rusya'da toprağın kamulaştırılmasını, aynı durum çarlık sırasında da görüldüğünden, geriye doğru atılan bir adım sayan Plekhanov'la giriştiği polemikte Lenin şöyle yazıyordu: «*Moskova Rusya'sında toprağın kamulaştırılmasının iktisadi temeli (Moskova Rusyasında toprağın millileştirildiği kadar -veya- Moskova Rusyasında toprağın millileştirilmesi olmuş ise) Asya tipi üretim tarzı'dır. Yirminci yüzyılda Rusya'da hakim olan şüphesiz*

(9) ATÜT'ün geçmişte varolduğuna karşı gelen biri, «*İktisadın eleştirilmesine Katkı*»nın önsözü bir yana, eserlerinin diğer hiçbirinde kullanmamış olduklarına göre, Marx ve Engels'in bu terimden vazgeçtiklerini iddia etmiştir. Bu marksizm ile hiçbir ilgisi olmayan bir ukalalıktır. Marx aynı kavramı değişik açılardan anlatmak için farklı deyimler kullanmıştır. «*Kapital*»de «*kapitalist üretim tarzı*», «*kapitalizm*», «*kapitalist toplum*», «*kapitalist toplumsal düzeni*», v.b. deyimlerini bulmaktayız ki, hepsi aynı anlamı taşır.

(10) V. Lenin, «*Eserler*, c. 1, s. 153

(11) V. Lenin, «*Eserler*», c. 21, s. 50-51

kapitalist üretim tarzıdır. Asya tipi üretim tarzı üzerine kurulmuş kamulaştırmayı, kendisi (Plekhanov) kapitalist üretim tarzının doğurduğu kamulaştırma ile karıştırmıştır. Tezlerinden çıkan sonuç Moskova Rusya'sının yani Asya tipi üretim tarzı'nın kapitalist dönemde yeniden canlandırılmasıdır ki, bu da tamamı ile anlamsızdır.»⁽¹²⁾

Asya tipi üretim tarzı'na karşı olanlar Lenin'in bu sözlerini Marx'ın tezinin inkarı olarak almışlardır. Bu açıkça yanlıştır, Lenin Asya tipi üretim tarzını hiçbir zaman inkâr etmemiştir, onun şüphe ettiği Moskova Rusya'sında bu üretim tarzının varolduğudur, bu da Asya tipi üretim tarzı'nın temel ögesi olan sulamanın büyük ölçüde devlet eliyle örgütlenmesinin Moskova Rusyası'nda görülmemiş olması yönünden doğrudur.

Nihayet Marx'la Engels'in mektuplarının Lenin tarafından yapılan özetlemesinin yeni yayınlanan yan notları elimizdedir: «Doğu düzeninin anahtarı özel toprak mülkiyetinin yokluğudur», «Toprağın tümü devlet başkanının mülkiyettir»,⁽¹³⁾ «Asya düzenlerinin temeli, kendi kendilerine yeten Asya köyleri (doğal ekonomi) + merkezi idarenin kamu hizmetleri.»⁽¹⁴⁾

Asya tipi üretim tarzı'nın inkarı ve «Asya'ya özgü bir feodalizm çeşidi» haline getirilişi 1930-1931 senelerinde Tiflis ve Leningrad'da girilen tartışmaların sonucudur. Fakat bu değişiklik pek açık ve kesin bir biçimde yapılmamıştır. Tiflis'teki tartışmaların sonucunda şöyle deniyor: «Kendi tarihleri içinde Asya ülkelerinin özgünlüğü büyüktür Bir bakıma bu özgünlük feodalizmin Asya tipi üretim tarzı diye adlandırabileceğimiz özel bir yapısını yaratmaktadır.»⁽¹⁵⁾

(12) İbid. c. 10, s. 303 (Rusça baskı)

(13) V. Lenin, «K. Marx ve F. Engels'in 1844-1883 mektuplaşmalarının özeti» Gospolitizdat, 1959, s. 260

(14) İbid. s. 263

(15) «Asya Üretim Tarzı Üzerine», Zakkniga yayınları, 1930, s. 14

M. Godes'in Leningrad tartışmasının kapanış söy-
vinde buna benzer bir formül buluyoruz. «...Doğuda Asya
tipi üretim tarzı yerine feodalizmin özel bir çeşidinden söz
etmeyi tercih ediyoruz.»⁽¹⁶⁾

Bu hararetli tartışma, bilim bakımından kısır kalmış-
tır. Maksat bu fırsatı belli bir üretim tarzının Asya tipi
üretim tarzı mı, yoksa «feodalizmin Asyaya özgü bir de-
ğişkeni» mi olduğunu nitelemek için kullanmaksa, bu bi-
lim açısından ancak kuru gürültü ifade eder; zira adlandır-
ma sorunun kendisine hiçbir değişiklik katmamaktadır.

Tartışma sırasında ortaya çıkan fikirlerin karışıklığı-
nı çözmeye çalışalım: Duydukları büyük saygıya rağmen,
hakiki marksistlerin, Marx'ı hiçbir zaman bir «doğma»
olarak almadıklarını bir kere daha hatırlatmak isteriz. Ye-
ni olgunların, Marx'ın tezinde değişiklikler yapması, mark-
sizmin ruhuna tamamiyle uygundur; ancak bu değişiklik-
lerin sebepleri sağlam temellere dayanmalıdır.

Asya tipi üretim tarzı'nın inkarı iki sebeple doğrulan-
mış olabilir:

a) *Teorik açıdan*: Marx'ın Asya tipi üretim tarzı, fe-
odalizm de dahil, bütün öbür kapitalizm öncesi üretim tarz-
larından ayrı bağımsız bir olay olarak belirttiği doğu ül-
kelerinin toplumsal özellikleri yeterli değilse.

b) *Somut tarih açısından*: İnsanlık tarihinde Marx'ın
Asya tipi üretim tarzı diye nitelendirdiği koşullarda yaşa-
mış insan topluluklarının var olmadığı ispatlanmışsa.

Tartışmada sık sık tekrarlandığı gibi Marx ve Engels'-
in kendi teorilerini iyice anlamadıkları, söylediklerinin söy-
lemek istediklerinden farklı olduğu yolundaki ima ve iddi-
alar kat'iyen kabul edilemez.

Kanımızca dar bir doğubilimci çerçevesi içersinde geç-

(16) Tartışma bilhassa ATÜT'ün Çinde var olup olmadığı, olmuşsa iz bırakıp bırakmadığı etrafında dönmüştür. ATÜT'e karşı olanların çoğu çince bilmiyor ve tabii Çin ya-
zısını da okuyamıyorlardı.

miş olan tartışmaya katılanlar, teorik bir sorunu çözebilecek yetkide değillerdi. Tartışmaya tanınan marksist filozofların hiçbirisi katılmamış, çinologlar, doğubilimciler ve tarihçiler katılmışlardı. Doğubilimcilerin bu somut tarih sorununu çözmeye yetkili olduklarından şüphe etmekteyiz.⁽¹⁷⁾

Bizce karışıklık, sık sık Marx'tan söz eden bu kimşelerin marksist dialektik metodu gerektiği gibi anlamamalarından ortaya çıkmıştır. Asya tipi üretim tarzı'nın varlığına karşı olanlardan birinin, G. Dubrovski'nin kitabını örnek olarak verebiliriz.

Dubrovski, Marx'ın üretim tarzları konusundaki teorisini toprak ilişkileri yönünden «cüretkarca» yeniden gözden geçirmiş ve genellikle Asya tipi üretim tarzı'nın varlığını inkar ederek, Marx'ın «toplumsal ve ekonomik gelişimin ileri çağı» diye nitelediği üretim tarzlarından sadece ikisini, antik (köleci), ve kapitalist üretim tarzlarını alakoyuştur. Asya tipi üretim tarzını inkar eden yazara göre, feodal toplum, feodal üretim tarzını ve «toprak köleliği»ni içersine almaktadır. Özel üretim tarzı olarak «küçük üreticilerin ekonomisini» öne sürüp «Proleterliğin diktasında geçici dönem ekonomisi», «sosyalist ekonomi», «Dünya komünizmi dönemi» olmak üzere sosyalizmin içersinde üç üretim tarzı varsayıyor.⁽¹⁸⁾ Sonuç olarak, on üretim tarzı ve biçimlenme ortaya çıkmaktadır. Dubrovskinin, Marx'ın sadece kapitalist üretim tarzını zihninde şekillendirdiği, daha öncekileri düşünmediğini ileri sürmesine sebep, Lenin'in sözlerini anlamadan yanlış yorumlamasıdır.

Bütün bu saçmalıklar tarihçiler tarafından resmen nakzedilmiştir. Feodalizm ile «servaj»ın Avrupa'da sıkıca

(17) G. Dubrovski, feodalizmin asya tipi üretim tarzı, serflik ve ticari sermaye konusunda, M. 1929

(18) G. Dubrovski, feodalizmin asya tipi üretim tarzı, serflik ve ticari sermaye hakkında, M. 1929, s. 17-19

içiçe olduğunu ve bir gerçeğin iki yüzü gibi görüldüğünü, tarih bilgisi çok az olanlar bile bilmektedirler.

Marx: «Mülk sahibi ister devlet ister kişiler olsun, toprak kirasının mal olarak ödenmesinin yanı sıra daha eski biçimlerin, yani iş ve angarya olarak ödenen kiranın varlığı da görülür»⁽¹⁹⁾ diyor. Dubrovski «küçük üreticiler ekonomisi»ne değinirken Marx'tan söz etmektedir, fakat bu değinmeden bir biçim ekonominin dünya tarihinin farklı dönemlerinde görüldüğü ortaya çıkıyor; Antik dönemde olduğu gibi kapitalist dönemde de, yani farklı üretim tarzları içersinde ortaya çıkması, kendi başına bir üretim tarzı meydana getiremeyeceğini göstermektedir.

Dubrovski'nin tezi artık gözden düşmüş, fakat fikirlerinin yıkıcı temelleri hâlâ eleştirilmemiştir. Bu temeller, diyalektiğin bütünü ile anlaşılmasına dayanmaktadır. Önce A her zaman A, B her zaman B dir. Bir olayın belli bir açıdan incelendiğinde A, başka bir görüşle incelendiği zaman B olabileceğini anlayamamakta, Lenin'in Bukharin'in diyalektiğini açıklamak için verdiği özel örnek, kurt örneği, Dubrovski'yi hiç etkilememektedir. Biz kendimiz başka bir örnek verelim; Altın her zaman altındır. Ama altın endüstrisinde bir maden cevheri, metalürjide madendir, kimyada bir öge, kuyumcular için bir ilk madde, cimri için zenginliğin kendisi, ticaret ekonomisinde kıymetin ölçüsü, kapitalizm sırasında dünya yüzünde geçer para, para çıkartan banka için çıkan kağıt paraların karşılığıdır. Görüldüğü gibi altın hep aynı altınken, aynı şey olmaktan çok uzaktır.

Dubrovski'nin hatası kavrayamamasından ötürüdür; «*Ekonomi Politığın Eleştirisine Katkı*»nın ön sözündeki ünlü bölümü, yani «*toplumun maddi üretken güçleri gelişimlerinin belli bir döneminde, mevcut üretim ilişkileri ile ilişkiye düşerler, hukuk dili ile dendiğinde, o ana kadar*

(19) K. Marx, **Kapital**, III. Kitap, C. III, s. 175

ıçersinde işledikleri mülkiyet ilişkileri ile çelişkiye düşerler» dendiği bölümü diyalektik bir şekilde yorumlayamayıştıdır.⁽²⁰⁾

Üretim ilişkileri ile mülkiyet ilişkilerinin farklı açılardan ele alınmış bir ve aynı şey olduğu bütün marksistler için açıktır. Marx'ın bu kanısı, Dubrovski, E. Yolck ve Asya tipi üretim tarzı'na karşı olan başkaları tarafından, diyalektik kavranmadan yorumlanmıştır. Hukuki olan ideolojik üst yapıya bağlıdır, bu yüzden, sözü geçen yazarlar, mülkiyet ilişkileri ekonomik temel parçası olmadıkları gibi, üretim ilişkileri ile de müşterek hiçbir yanları yoktur derler. Dubrovski'ye göre «*üretim ilişkilerinin, özellikle toprak ilişkilerinin ekonomik temel değil üstyapı olayları olduğu bilinen bir gerçektir.*»⁽²¹⁾ İki ayrı şeyin bir birlik meydana getirebileceğini, mülkiyet ilişkileri ile üretim ilişkilerinin bir ve tek şey olduğunu anlamadan, kitabında yukarıdaki fikri defalarca tekrar ediyor: «*Sözü geçen bölümler, Marx ve Engels'in, mülkiyet biçimlerinin üretim ilişkilerini değil, üretim ilişkilerinin mülkiyet biçimlerini belgelediği temel tezini hiç bir biçimde değiştiremez.*»⁽²²⁾ Fazla olarak «*Marksistlerden hiçbiri, üretim tarzını mülkiyet biçimi ile açıklamaya kalkmamıştır*» diyor⁽²³⁾.

Dubrovski önce bir bütünün parçalarını ayırıyor, sonra bu iki parçanın arasında ortak hiçbir yan olmadığını ileri sürüyor. *Bir kimsenin bundan fazla yanıldığı seyrek görülmüştür.*

Marx diyor ki: «*Sosyal yapının derin sırrını ve gizli temelini her zaman, üretici ile üretim araçlarının sahibi arasındaki dolaysız ilişkide aramak gerekir. Bu ilişkilerin çeşitli görüntüleri, çalışma metodunun belli bir gelişimine,*

(20) K. Marx, *İktisadın eleştirilmesinde katkı*, s. 4

(21) G. Dubrovski, ATÜT sorununun niteliği, feodalizm, serflik, ve ticari sermaye konusunda. s. 27

(22) İbid. s. 142.

(23) İbid. s. 143

yani belli bir toplumsal üretim gücüne uyar.⁽²⁴⁾ Bu demektir ki, üretim güçlerinin gelişimi, üretim tarzını ve aynı bütünün parçası olan mülk ilişkilerini meydana getirir. Kapitalizm öncesi toplumlarda hükmetmek veya tabi olmak ilişkilerini tayin eden mülk ilişkileridir. Marx'a göre: «Üreticinin, geçimini sağlamak için tasarruf ettiği üretim araçları ile çalışmasının gerekli olduğu toplumlarda, mülkiyet ilişkilerinin, efendi - ırgat ilişkisi olarak ortaya çıkması gerekmektedir».⁽²⁵⁾ Böylece Marx için, üretim güçleri, mülkiyet ilişkileri ve efendi-hizmetkar ilişkileri, üretim tarzında diyalektik olarak bir araya gelmektedir. Bunu en basit işlemlerle açıklamayı denersek, normal düşünen herkes için açık olan şu gerçek ortaya çıkar:

Eğer toprak ve su, devletin değil üreticinin malı olsa, Asya tipi üretim tarzı olmayacaktı.

Eğer üretim araçları gibi, ürünü üretenler de köle sahiplerinin malı olmasalar, antik üretim tarzı olmayacaktı.

Eğer toprak derebeylerin mülkü, üreticiler de onun buyruğu altındaki serfler olmasalar, feodal üretim tarzı olmayacaktı.

Eğer üretim araçları kapitalistin malı, işçiler de bu araçlardan yoksun olmasalardı, kapitalist üretim tarzı olmayacaktı.

Sosyalist üretim tarzının doğuşunu kendi gözleri ile gördükleri için, Dubrovski, Yolk ve öbürlerinin hatası büsbütün şaşırıktır. Sosyalist üretim tarzını başlatmak için burjuvazinin siyasi gücünün devrilmesinin yetmediğini, üretim aracı biçimindeki özel mülklerine, toplumsal mülke çevrilmek üzere elkonduğunu görmüş olmaları gerekirdi. Bu durumda mülkiyet biçiminin, üretim tarzı ile hiçbir

(24) K. Marx, Kapital, K. III, c. III, s. 172

(25) Ibid. s. 171

ilişkisi olmadığını öne sürmek için akıldan yoksun olmak gerekir.

«*Üretim tarzı*» kategorisine giren başlıca tezleri aydınlatmak isteriz:

1 — «*Üretim tarzı*» deyimini, bir bilimsel soyutlama, toplumsal üretimin başlıca özelliklerinin belirlenmesi ve bireşimidir. Bu özellikler gerçek içersinde hiçbir zaman saf olarak varolmazlar. Şöyle ki: «*Jeoloji çağları için olduğu gibi, tarih dönemleri arasında da kesin sınır çizgisi yoktur.*»⁽²⁶⁾

2 — Üretim tarzları değişmez olmayıp, tarihi oluşum içersinde sürekli değişmelere uğrarlar. Bu değişmelerin birinci sebebi, mevcut üretim tarzının temellerini, gelecekte güç kazanacak tarzın tohumları ile sarsan üretici güçlerin gelişimidir.⁽²⁷⁾ Marx Asya ve özellikle Hint ekonomilerinin, durağanlığını, (her ne kadar kesin değilse de) bu sürekli değişmenin karşısına koymaktadır.

Üretim güçlerinin öbür etkenleri, başta şiddet, bu değişmelerde belirli bir rol oynamaktadır. Roma İmparatorluğunun, Germen asıllı kabileler tarafından işgali, düzenin kölelikten feodaliteye geçişini çabuklaştırmıştır. Avrupa'dan göçenler, Amerika'da bağımlı emeğe dayanan bir ekonomi kurmuşlardır. Hindistan'ın İngilizler tarafından işgali, Hint ekonomik düzeninin yıkılmasına, veya bu yıkılışın çabuklaşmasına yol açmıştır. v.b.

Toplumun bir yanda malın ve paranın sahipleri, öte yanda işçiler olmak üzere kapitalizme özgü bölünüşü için Marx, «*Bu açık olarak, toplumun bir takım eski üretim biçimlerinin yıkılması ile ortaya çıkan devrimlerin, yani*

(26) K. Marx, **Kapital**, K. 1, c. II, s. 58

(27) Sosyalist üretim tarzı istisnasıdır: Sosyalist ilişkileri sağlayacak ilkeler kapitalist düzen içersinde olgunlaşır, fakat kapitalist çerçeve içersinde sosyalist üretim tarzı imkansızdır.

daha önceki tarihi bir gelişimin ürünüdür»⁽²⁸⁾ diyor. Fakat bu aralıksız tarihi gelişimin, tarihin bütününe diyalektik yolda katılışı, yeni ortaya çıkan her üretim tarzının, kendisinden önceki üretim tarzlarının yarattığı üretici güçlerle başlayacağı mantık dizisine uyarak olmaktadır. Neticede sade bütün dünyada değil, her ülkenin kendi içerisinde var olan üretim tarzının yanı sıra geçmişteki tarzların kalıntıları ve gelecektekilerin tohumları yer almaktadır.

«Burjuva toplumu tarihin en gelişmiş ve en çok çeşitlilik gösteren üretim örgütüdür. Bu yüzden ilişkilerini dile getiren kategoriler ve düzeninin kavranması, daha önce varolmuş toplumsal biçimlerin örgütlerini ve üretim ilişkilerini daha iyi anlamaya yolaçar, çünkü bu eski toplum biçimlerinin bazı kalıntı ve öğeleri, burjuva toplumunda yaşamaya devam etmektedir...»⁽²⁹⁾

Bu, günümüzün tekeli kapitalizmi için de böyledir. Kolonicilerin boyunduruğundan kurtulan Afrika uluslarının çoğunda, eski kabile düzeninin hiçbir değişikliğe uğramadan devam ettiği görülmektedir. Avusturya, İsviçre ve Almanya'nın güneyinde, toprak kamu mülklerinin, köylüler tarafından ortaklaşa otlak ve orman halinde kullanılmasını sağlayan eski Germanik kamu mülkü kalıntıları hâlâ süregelmektedir. Devletin zorla ayarttığı işçileri, Rodezya'daki madenlere çalışmaya gönderdiği Portekiz kolonilerinde pek de saklı olmayan bir kölelik düzeni hüküm sürmektedir. Suudi Arabistan'da kölelik ancak 6 Kasım 1962'de resmen kaldırılmıştır. Bazı toprak ağalarının 500 köyün sahibi olduğu Türkiye'nin doğusunda neredeyse klasik bir feodalizm görülmektedir. Yüzölçümünün küçüklüğüne rağmen İtalya'nın güneyinde derebeylik kalıntıları süregiderken, kuzeyde tekel kapitalizmi iyice gelişmiştir.

(28) K. Marx, **Kapital**, K. 1, c. 1, s. 172 (tarafımızdan çizilmiştir. E. V.)

(29) K. Marx, F. Engels, **Eserler**, c. 12, s. 731 (Rusça baskı)

«Saf biçimde» üretim tarzı varolmadı, varolmayacaktır. Üretim tarzları sürekli değişmelere uğrar. Sosyalizmle dışındaki üretim tarzları, geçmiş tarzların kalıntıları ve gelecektekilerin tohumlarını, varolan tarzın yanı sıra sürdürmektedir.

3 — Üretim tarzı ne olursa olsun, sınıflı toplumlar üreticinin istismarı temeli üzerine kurulmuştur. Marx'a göre üretim araçlarının tekeline toplumun bir bölümünün sahip olduğu her yerde, emekçi, isteyerek veya istemiyerek bu araçları elinde tutanlar için hayati imkanlar üretmeye mecburdur, Asya tipi üretim tarzı, üretimin ilk ögesi olan toprağın sahibi devletken durum gene böyleydi: «*Bu saf köy toplulukları, zararsız görünüşlerine rağmen doğu ceberrutluğunun sağlam temelleri idiler*», «*ve unutmayınız ki, bu küçük topluluklar, yüzlerinde kastların ve köleliğin aşığılatıcı damgasını taşıyorlardı*» diyor Marx⁽³⁰⁾.

4 — İçinde farklı sınıflar bulunan bütün toplumlarda, sınıf çatışması süreklidir.

5 — Kapitalizm öncesi üretim tarzlarının hepsi, üreticinin kendisi ve üretim araçlarını elinde tutan sömürücü için üretmesi temeline dayandığından üretilenin ancak önemsiz bir kısmı ticaret meta-ı haline dönebilmekte idi. Üretim güçleri gelişim seviyesinin düşüklüğü yanında, ağır yükleri taşımaya elverişli kara taşıma araçlarının yokluğu önemli rol oynamaktaydı. Tek taşıma aracı yük hayvanları olduğundan, büyük yüklerin taşınması ancak deniz ve nehir yollarından yapılırdı, fakat gemilerin küçük ve motörsüz oluşu, nehri çıkarken insan ve hayvanlar tarafından çekilmelerini gerektirir, yüklenen yükü kısıtlardı.

Özetlicecek olursak: Tarih açısından bakınca, üretim tarzlarının hiçbir zaman saf halde varolmadıklarını görüyoruz, sürekli değişmelere uğruyorlar. Geçmişteki üre-

(30) K. Marx, F. Engels, *Kolonizasyon konusunda yazı*, s. 41-42

tim tarzının kalıntıları ve gelecektekinin tohumları, yürürlükteki üretim tarzının yanı sıra görülmeye devam ediyor. Farklı üretim tarzlarının eş olan yanları var, mesela içinde karşıt sınıflar bulunan toplumlar, sömürü esaslı üzerine kurulmuş olup, sürekli sınıf kavgalarına sahne olmaktadır. Kapitalizm öncesi toplumlarının hepsinde amaç şahsi ihtiyacı gidermektir. Asya tipi üretim tarzı, günümüzde, hiçbir yerde, egemen (ağır basan) üretim tarzı değildir. Yukarda saydıklarımız, doğubilimcileri, (şarkiyatçıları), Asya tipi üretim tarzının feodalizmin bir çeşidi olduğunu savunmaya itmiştir. Bizce bu Marx'ın fikirlerini yanlış ve gereksizce düzeltmeye kalkmaktır.

Eğer doğunun Asya tipi üretim tarzı Marx'ın anladığı şekilde ele alır ve saf, bilimsel bir soyutlama olarak, batı Avrupada varolmuş klasik feodalizm'le kıyaslarsak, farklı üst yapıları sahip, *farklı üretim tarzlarının* sözkonusu olduğunu görürüz.

Asya tipi üretim tarzında çok önemli bir üretim aracı olan toprak, devletin mülküdür. Klasik feodalizm'de toprak, *onu elinde tutanın, yani derebeyinin mülküdür*. «Senyörsüz toprak yoktur» sözü, feodalizmin temelidir. Toprak parçalanmaz ve veraset yolu ile büyük oğula geçer. (Toprağın krala ait bir «fief» yani yurtluk olmasının ve sadece kullanılmak için verilmişliğinin, ve gene, varis olmadığı durumlarda hanedana geri verilmesi gereğinin, pratikte çok az önemi vardır.)

Marx'a göre yağışın yetersiz olduğu çöl bölgelerinde görülen Asya tipi üretim tarzında halk sulanan ama yüzölçümü dar topraklarda yoğunlaşmıştır. Elemeği boldu ve sulanmış toprakların değeri çok yüksekti. Çin'de yüzölçüm birimi olan mu'nun hektarın 1/16'sı olması manidardır. Gene Çin'de çok eski zamanlardan beri toprak sahibinin adını da belirten bir kadastronun yapılmış olması bu yüzdendir.

Klasik feodalizm'de toprak bol, el emeği kıttır. Bu yüzden köylüleri ve hayvanları ele geçirmek amacı ile komşu beyliklere talan hücumları yapılırdı. Orta çağ belgeleri, toprak ve elemeği fiyatlarının değerlendirilmesindeki farkı açıkça ortaya koymaktadır. Derebeylik arazisi eldeğıştirirken yüzölçümü «Nehirden dağa, yoldan ormana kadar» diye yaklaşık olarak nitelenirken, devredilen elemeğinin cinsi büyük bir titizlikle; mesela, iki arabacı, üç fırıncı, iki demirci diye belirtilerek kaydedilirdi. Bilindiği gibi XX. yüzyılda Rusya'da bir toprak sahibinin servetinden söz ederken topraklarının yüz ölçümü yanı sıra kaç tane «serf»i olduğu da söylenirdi.

Asya tipi üretim tarzı üreticinin meydana getirdiği artık - değer tek sahibi, toprak rantını vergi olarak alan devlettir. Öbür sömürücü zümreler başkalarının emeğinden türeyen gelirlerini devlet aracılığı ile alırlar.⁽³¹⁾

Feodalizm'de sömürücü, ranta, emek ve ürün olarak elkoyan toprak sahibidir. Devletin bu işle hiçbir iliğışı yoktur.

Asya tipi üretim tarzında devlet halk için çok önemli bir görevi yüklenmekte, su yollarının yapım ve yönetimini üzerine almaktadır. Bu kanallar geniş alanları kaplamakta, onlarsız kurak bölgelerden ürün almak mümkün olmamaktadır. (Selleri önleyici tedbirler için de durum aynıdır.) Değıştirilebilir görevlilerle despotluk niteliği taşıyan merkezi bir yönetim kurulmasının sebebi budur. Ürünün kıt olacağı seneler için tedbir olarak yiyecek depoları yapan gene devlettir. Yusuf'un, yedi sene sürecek bolluktan sonra gelecek yedi sene kıtlık için firavuna yiyecek biriktirmeyi öğütlediği Tevrat hikayesi, Tevrat yazıldığı sıralarda Mı-

(31) Hint çiftçi komünötesinin üretime katılmayan, rahip, astrolog gibi üyeleri bunun dışındadır. Fakat onların geliri de köylü ve zanaatkarın gelirinden fazla değildir.

sır'da Asya tipi üretim tarzı'nın var olduğunu açıkça göstermektedir.

Klasik feodalizm'de görevlerin hemen hepsini derebeyi yüklendiği için devlet ekonomik hiçbir rol oynamamaktadır. Derebeyi sömürücü kategorilerinin tümünü temsil etmekte, silahlı adamları yoluyla köylülere hükmederek adaleti yerine getirmekte, ceza kesip hapsedebilmekte, ölüm mahkum edip öldürebilmektedir. Her bey kendi beyliğinde egemendir. «Primüs inter pares» yani bütün beylerin birincisi olan kral, aslında onlarla aynı düzeydedir. Almanya, Macaristan, Polonya gibi bazı ülkelerde kral veya imparator (belli dönemlerde) derebeyler tarafından seçilirdi, gücü kendi beyliği sınırları içerisinde geçerliydi. En güçlü bey kral olduğu zaman, bazen, gücü kendisinden az olanları buyruğu altına alabilirdi ama bu sık görülmeyen istisnai bir durumdu.⁽³²⁾

Derebeylik devletinin (eğer birliği olan bir devlet sözkonusu ise), ekonomik, hukuki ve idari hiçbir görevi olmayıp, bu görevler derebeyi tarafından yerine getirilmekte idi. Savaşların idaresi bile derebeyinin işi olup, devletin savaş birlikleri, kendi bayrakları altında döğüşen derebeyi birliklerinin toplamıydı. Kral harp ilan edebilir, fakat derebeyler kuvvetlerini göndermezlerse harp olmazdı.

Asya tipi üretim tarzının feodal üretim tarzından bütünü farklı olduğunu görüyoruz. Marx'ın sınıflandırmasını bir yana iterek, Asya tipi üretim tarzını feodal üretim tarzının bir çeşidi olarak göstermeye sebep yoktur.

Asya tipi üretim tarzının gerçekten varolup olmadığını anlamak için derin tarihi soruşturmalara girişmeye de lüzum yoktur; çünkü tartışmanın konusu Asya tipi üretim tarzının tarih içerisinde varolup olmadığı değil, feodal üre-

(32) Ancak burjuvazinin doğması, (tiers état)nın ortaya çıkması ve ateşli silahların savaşlarda feodal süvari alaylarına üstün gelmesi ile Avrupa'nın mutlak monarşileri ortaya çıkmıştır.

tim tarzının Asyadaki bir çeşidi mi, yoksa tekbaşına varolan bir üretim tarzı mı olduğunu anlamaktır.

Durum apaçık olduğu halde, hâlâ kuşkusu olanlar için iki önemli olaydan söz etmek isteriz:

a — Asya'nın ve Afrika'nın çeşitli bölgelerinde, kumlar altında kalmış şehirler bulunmuştur, arkeologlar hâlâ yenilerini bulmaktadırlar. Su yolları yapılmadan, yani sulamayı örgütleyip yöneten bir siyasi güç olmadan, başka bir deyimle Asya tipi üretim tarzı olmadan, çölün ortasında bu şehirler, büyük tapınak ve piramitler (zamanın üretim güçlerinin zayıf düzeyi bu işleri başaracak kalabalık bir nüfus gerektirmektedir) nasıl meydana gelmiştir?

b — Daha önce de işaret ettiğimiz gibi, doğu dillerinde «toprak sahibi» deyişi yoktur. Dil, tarihin yani bir milletin bütün tarihinin ürünüdür. Eğer doğuda Asya tipi üretim tarzı değil feodalizm ve toprak sahipliği varolmuş olsa idi, bu deyim dillerde bulunmayışını nasıl açıklayabilirdik?

Asya tipi üretim tarzının varlığını belgeler yardımıyla açıklamak bu kadar kolay değildir. Çok uzaklarda kalmış bu döneme ait kaynakların yetersizliği, bilginlerin bu konudaki kanılarının önemli değişmelere uğramasına yol açmıştır. Akademi üyesi V. Struvé'nin kanıları bunu doğrular.

1928'de V. Struvé Asya tipi üretim tarzı'nın hiçbir zaman varolmadığını açıklıyor, fakat 1931'de Antik çağda Mısır'da Asya tipi üretim tarzı'nın uzun süredir varlığını ispatlıyordu. Diyordu ki: «...Bütün belgelerin incelenmesi sonucu, Mısır'da feodalizm olarak adlandıramayacağımız özel bir yapının varolduğu sonucuna vardım... su yollarının yapımı bu ilkel toplulukların varlığını korumuştur. Daha sonraları, sömürücü bir oligarşi ortaya çıktığı zaman da durum değişmemiştir. Su yolları yapımının ge-

rekliliği yüzünden topluluğun parçalanmayıp kendisini suni bir biçimde koruması, Asya tipi üretim tarzına özgü bir durumdur. Bu topluluğun son dönemlere yani Ptolemaios dönemine kadar varlığını korumuş olması şaşırtıcıdır.»⁽³³⁾

Suyun Mısır'daki büyük öneminden aşağıdaki sonuç doğmaktadır: «Mısırlı köylü çok zaman toprağın sahibi iken suyun sahibi değildi suyu sadece kullanıyordu. Mısır dilinde yerleşmiş aşağıdaki deyim, bunu göstermektedir: Bir kimse, bir başkasına bağımlı olduğunu, «şunun suyun-dayım, bunun kanalındayım» diyerek dile getirmektedir.»⁽³⁴⁾

V. Struvé sonuca şöyle varıyor: «Mısırdaki Asya tipi üretim tarzının bence ne zamana kadar sürdüğü sorulursa, sanırım ki, Roma dönemine, yani Roma egemenliğinin, o zamana kadar var olan sosyal yapı yerine, bir yenisini getirmesine kadar sürmüştür diyeceğim.»⁽³⁵⁾

V. Struvé daha sonra Mısır'da Asya tipi üretim tarzı değil, köleliğin var olduğunu savunuyor.

Çin konusunda da buna benzer bir durum görülüyor. O sıralarda şiddetle tartışılan «Acaba Çin'de Asya tipi üretim tarzı varolmuş mudur?» sorusu konusunda herhangi bir kanı ileri sürmekten çekiniyoruz; çünkü tartışmaya katılanların çoğu gibi, bu konuda karar verebilmek için gerektiği kadar yetkili değiliz.

Çin çok büyük bir ülkedir, nüfusu sadece Çinlilerden meydana gelmeyip, daha aşağı gelişim seviyesindeki başka birtakım ulusları da içerisine almaktadır. Sınıf kavgalarını, hükümet darbelerini, istilaları kapsayan binlerce senelik bir tarihe sahiptir. Böyle sürekli değişimlere uğrayıp parçalanan ve başka üretim tarzları ile karışan üretim

⁽³³⁾ ATÜT konusunda tartışma, s. 96.

⁽³⁴⁾ *Ibid.*, s. 97

⁽³⁵⁾ *Ibid.*, s. 99 (E. V. tarafından altı çizilmiştir).

tarzlarını incelemek bu yüzden büsbütün zordur. Bir de buna yazılışı, geçmişte, daha da karışık olan dört bin senelik Çin hiyerogliflerinin doğru yorumlanabilme güçlüğü de katılmaktadır. Çok eski hiyerogliflerin yorumlanması konusunda Çinli bilginler arasında görüş ayrılıkları vardır. Bir hiyeroglifin yanlış yorumlanması 'Çin'de feodal düzen veya başka bir toplumsal yapı ne vakit ve nasıl varolmuştur?' gibi önemli bir sorunun anlaşılmasında sapsular ortaya çıkartabilir.

Biz Asya tipi üretim tarzı ve feodal üretim tarzlarını iki farklı tarz olarak alıyor ve birincinin de tarihte ikinci gibi varolduğunu kabul ediyoruz.

Otuz sene geçtikten sonra bugün, Asya tipi üretim tarzı'nın feodal üretim tarzının bir biçimi olup olmadığının çekişmesi yapılırken, bu üretim tarzının varlığının neden inatla kabul edilmediği; üç yıl önce bütün komünist partilerin benimsediği komintern programında, Asya tipi üretim tarzı kalıntılarının bugün bile yürürlükte olduğu ülkelerden sözedildiği halde, Marx'ın bu tezinin neden yanlış yorumlandığı şaşırtıcıdır.⁽³⁶⁾

Bu soru, Çin için, bilimsel ve siyasal - stratejik bir önem taşıymıştı. Asya tipi üretim tarzı'na karşı olanlar, 1920'lerde Çin'deki toplumsal düzenin feodal olduğunu kabul etmeyen herkese (ben de dahil), siyasi düşman gözüyle bakıyorlar ve böylece önemli sorunları aydınlığa çıkartmak imkanını ortadan kaldırıyorlardı.

Asya tipi üretim tarzı'na karşı olanların öne sürdükleri nedenleri, ayrıntıları ile incelemek zaman kaybıdır. Marx'ın diyalektik metodunu anlamadıkları ve her genel-

(36) ATÜT'ün varlığına karşı olanların en inatçıları programda, deyimim, tırnak içerisinde geçtiğini söyleyerek kendilerini haklı çıkarmaya çalışmaktadırlar. Programın yazarları hâlâ kalıntı olarak varolmasına belli bir önem vermeseler,, ATÜT'ün sözünü ederler miydi? Söz konusu tırnaklar kuşkusuz olanlara verilmiş tavizdir.

lemenin, konuyla ilgili derin bir bilgiye ve somut olguların analizine dayanması gerektiği konusundaki sürekli uyarılarına kulak asmadıkları için, bunların, metinden bağımsız olarak ele aldıkları ve yanlış anladıkları alıntılar, Marx'ın kendisini marksizmi anlamamış kötü bir marksist derekesine düşürmüştür.

Bilindiği gibi, *Ekonomi Politğin Eleştirisine Katkı'nın* önsözü'nde Marx'ın Asya tipi üretim tarzı'na antik, feodal ve kapitalist üretim tarzları gibi, insanlığın ileri dönemlerinden biri olarak verdiği öneme rağmen, tartışmaya katılanlardan biri yani E. Yolc «Asya tipi üretim tarzı doktrini... toplum hakkındaki Marksist - Leninist doktrininin ilkelerine karşıdır»⁽³⁷⁾ demektedir.

Bu bir polemik saldırısı değildir. Aynı şeyleri «Marksizmin bayrağı» adlı dergide tekrarlamıştır: «Özel Asya tipi üretim tarzı anlayışı aslında antimarksist bir sistemdir.»⁽³⁸⁾ Tartışma sırasındaki söylevinde «Asya tipi üretim tarzı, marksist - leninist teorinin sınıf ve devlet hakkındaki ilkelerine karşı olduğu ölçüde tutarlı değildir» demektedir o, böylelikle Marx'ın kendi teorisini anlamamış olduğunu ileri sürmektedir.

Bu Marx'la açıkça alay etmek olduğundan, Yolc durumu kurtarmak için, Marx'ın Asya tipi üretim tarzı ile başka bir şeyi anlatmak istediğini iddia ediyor. Ama, bu da durumu kurtarmıyor tabii.

Asya tipi üretim tarzı tezine karşı olanların baş sözcüsü M. Godes, daha dürüst davranıp, *Ekonomi Politğin Eleştirisine Katkı'nın* önsözü için, «Genellikle önsöz ve yazının tümünün anlamı, burada gelişigüzel ortaya atılmış bir formülün sözkonusu olduğunu kabul etmek imkanlarını ortadan kaldırmıştır. Bu formülde yeralan her üretim

(37) ATÜT Konusunda Tartışma, s. 68

(38) Marksizmin bayrağı altında, 1931, n. 3, s. 133

(39) ATÜT konusunda tartışma s. 21-22.

tarzı belli bir toplumsal yapı gösterip öbür üretim tarzları arasında önceden tayin edilmiş bir yer almakta ve bu yer alış özellikle Marx'ın yaptığı sıralamaya göre olmaktadır» demektedir ve şöyle devam etmektedir:

«Marx'ın bazı çalışmalarında Asya tipi üretim tarzı'nı belli bir toplumsal yapı olarak alıp almadığı konusundaki tartışmalara son vermek zamanı artık gelmiştir. Asya tipi üretim tarzı teorisi kabul edilsin edilmesin, Marx'ın bu konudaki reddedilmez fikirlerini görmemezlikten gelmeye imkan yoktur.»⁽³⁹⁾

Bu konuyu her marksist paylaşabilir. Ama, Godes, bu doğru tezdən yola çıkarak Asya tipi üretim tarzı'nı nasıl inkar edebiliyor? Godes'e göre, Marx'ın zamanında doğu ülkelerine ilişkin olayların bazıları daha bilinmiyordu ve Morgan'ın araştırmalarından haberli olmayan Marx, Asya Tipi üretim tarzı'nı bir çalışma hipotezi olarak ortaya atmıştı. «Marx, ilkel topluluk ile antik toplum düzeni ve bu düzenin sınıfları arasındaki kesin farklılaşmanın ilişkisini gözönüne alarak, tarih süreci görüşündeki boşluğu bir ara dönemle kapamaya çalışmıştı.»⁽⁴⁰⁾

Godes'in daha sonraki tezleri de, Asya tipi üretim tarzı'na karşı olan başkalarının tezlerinden pek az ayrılmaktadır. O da, Asya tipi üretim tarzı'nın feodalizm'den başka bir şey olmadığı sonucuna varmıştır. Baş kanıtı, Dubrovski'ninki gibi, sömüren ve sömürülen için, şartların aynı oluşudur. Bu soruya yukarda, Asya tipi üretim tarzı ve feodal üretim tarzlarını karşılaştırırken cevap verdiğimizizi sanıyoruz.

Asya tipi üretim tarzı'na karşı olanlar, Marx'ın yanıldığını açıklamakta sözbirliği etmektedirler. Godes bunun nedeninin Marx'ın olayları gerektiği kadar bilmemesi, Dubrovski, Marx'ın kapitalist üretim tarzını anlamış, fa-

(40) *Ibid.* s. 21-22

kat feodal üretim tarzını anlamamış olması, Yolk Marx'ın kendi eseri olan marksizmi anlamaması şeklinde görüyordu. Ve bütün bu iddialar, Marx'ın kendi eserlerinden alınmış örneklerle açıklanıyordu.

Asya tipi üretim tarzı'nın inkâr edilmesi, «Tarihi ve diyalektik maddecilik» adlı kitabında, Stalin'in bu üretim tarzından söz etmemesi ile kesin olarak onaylanmıştır.

Meseleyi şöyle özetlemek gerekir: Acaba en son araştırmalar Marx'ın «hipotezinin» yanlış veya doğru olduğunu göstermiş midir? Acaba Asya tipi üretim tarzı, nerede olursa olsun, tarihte görülmekte midir? Biz bu soruyu çözümleyecek kadar yetkili değiliz.

Kanımızca, ciddi marksist bilginlerin, filozofların, iktisatçıların ve tarihçilerin, sorunu yeniden ele alıp, Marx ve Engels'in üretim tarzları konusundaki bilimsel teorilerine yeniden itibar kazandırmaları zamanı gelmiştir.

3

Marx ve "Asya Tipi Üretim Tarzı,,

1957 yılında Profesör Wittfogel'in Doğu toplumlarını inceleyen önemli eserinin⁽¹⁾ yayınlanmasından beri marksist sosyolojide, Marx ve Engels'in Asya tipi toplumla ilgili görüşlerinden ve bu görüşlerin, özellikle «Stalinci» adı verilen dönemde Sovyet Rusya tarafından terkedilmesinden doğan bir sorun olduğu, akademik çevrelerce bilinmektedir. Yazımda Sovyetlerin bu görüşlerle ilgili davranışlarının bilindiği kanısıyla hareket ettim. Elbette Stalincilikten tam anlamıyla sıyrılmanın yada Sovyet Rusya ile Çin arasında açık bir çatışmanın, teorik alanda yaratacağı sonuçları önceden bilmenin imkansız olduğunu da gözönünde bulundurdum. Stalincilikten farklı olarak gerçek bir leninizme dönüş mümkündür. Bu yazıda inceleyemeyeceğim bir takım nedenlerden dolayı, böyle bir dönüşün bile, sahici marksist görüşlerin geri gelmesine pek

(1) **Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power** (Doğu Despotizmi: Mutlak iktidar üstüne karşılaştırmalı bir İnceleme), Karl A. Wittfogel, Yale University Press and Oxford University Press, 1957, sayfa 556.

yardımcı olacağını sanmıyorum. Hele bu vesileyle Marx ve Engels'in Asya tipi toplumlarla ilgili yazılarının yeniden ve eleştirici bir yorumla ele alınacağını hiç sanmamaktayım. Marksizmden farklı olarak leninizme ilgilenen okuyucuya Profesör Wittfogel'in eserini okumasını salık veririm⁽²⁾.

Marksizm ve leninizm arasındaki bu ayırımın, kesinlikle belirgin olmadığını başından kabul etmek zorundayız, çünkü Lenin, hiç olmazsa 1917 yılına kadar Marx'ın «Asya tipi toplum» ve «Asya üretim tarzı» anlayışına bağlı kalmıştır. Yine de Çarlık rejimini yarı Asya tipi diye nitelendirdiği ilk yazılarında bile, bu kavramı açık ve sistematik bir biçimde bürokrasinin egemen rolüne bağlamadığı, ama, toprak sahiplerinin rolünü daha fazla önemseddiği ve Çarlık hükümetini, toprak sahibi soyluların egemen olduğu bir hükümet diye tanımladığı görülmektedir. Gerçek teorik kavramlarla bir takım siyasi sloganların birleşmesinden doğan karmaşalık içinde, Lenin'in deyimiyile, Rusya'nın «eski yarı Asya tipi düzene» yada «Asya tipi üretim tarzına» dönüp dönmeyeceği soruları tartışılmıştı. En fazla şunu söyleyebiliriz: hem doğu toplumlarının niteliğiyle ilgili teorik bir mesele olarak, hem de Rusya'yı yarı Asya tipi geçmişinden kurtarmak isteyenlerin ilgilendiği pratik bir konu olarak Lenin bu sorunun farkındaydı. İçinde olduğu parti tartışmaları, sorunu daha karmaşık bir hale sokmuş ve onu zaman zaman meselenin bir

(2) Aynı eser, sayfa 372 ve sonrası. Ortodoks leninist görüşlerin bilimsel ve zekice bir anlatımı için **Marx on China** (Marx: Çin Üstüne) adlı derlemenin önsözüne bakın (editör Dona Torr, 1951). Anglo-Leninizm diye adlandırabileceğimiz görüşlerden farklı olan Sovyet görüşlerini tanımak isteyenlere, Dona Torr'un doktriner fakat bilimsel baskısını Marx ve Engels'in Hindistan ile ilgili yazılarından derlenmiş **The First Indian War of Independence** (İlk Hint Bağımsızlık Savaşı) adlı kitabın hem dürüst olmayan hem de aptalca önsözleriyle karşılaştırmalarını salık veririm. (Bu kitap Moskova Marksizm-Leninizm Enstitüsü tarafından yayınlanmıştır.)

yönünü diğerinden fazla önemsemeye sürüklemiştir. Bu yüzden 1905 yılında burjuva bir gelişmeyi savunuyor, hatta gelişmekte olan ihtilal başarıya ulaştığı takdirde, bu ihtilalin, «Rusya'da, Asya tipi değil de, ilk kez Avrupa tipi kapitalist gelişimin hızla ve yaygın bir biçimde yerleşmesine yol açacağını» belirtiyordu. (Bakınız; Two Tactics, Selected Works, London 1947, cilt 1, sayfa 375). Oysa 1906 yılından itibaren «Asya tipi» kavramını biraz yumuşatarak, «orta çağa özgü», «ataerkil» (pedersahi) yada «pre - kapitalist» (kapitalizm - öncesi), gibi belirsiz deyimler kullanmaya başladığını görmekteyiz⁽³⁾. 1911 yılında ise, Tolstoy'un yazılarına değinirken, yine aynı kavrama dönüp, 1905 ihtilaline kadar Rusya'da «Doğu sisteminin,» Asya tipi sistemin egemen olduğunu söylüyordu. Herhalde bu sözüyle Rusya'nın ihtilale kadar bir otokrasi olduğunu belirtmek istemiyordu, çünkü aynı şey Bourbon Fransası yada 1848 öncesi Prusya için de geçerliydi. Fakat kesinlikle ne demek istediği de açık değildir. Sonradan, 1905 ayaklanmasının, «'Doğu' durgunluğunun sona ermesinin başlangıcı» olduğunu söylemesi de, o dönemde marksistlerin benimsedikleri düşünceleri kabullendiğini belirtir.

«Durgunluğun» karşıtı «ilerleme» idi ve Sosyalistlerin çoğu, Marx'ı izleyerek, kapitalist ilerleme tarzını bir yere kadar tasvip ediyorlardı. Elbette bu ilerlemeyi yüceltmiyorlar; geri kalmış ülkelerle sömürülen sınıflar üstündeki korkunç etkilerini de önemle belirtiyorlardı. Bu tutumun köklerini *Komünist Manifestosuna* kadar geri götürebiliriz. Burada, «kapitalizmin bütün Çin duvarlarını yıktığı» ve «yokolma acısıyla kıvranan tüm milletleri burju-

(3) Wittfogel, adı geçen eser, sayfa 394. Lenin 1907 yılında yayınlanmış bir broşürde «devlet feodalizmi» tanımını kullanmıştı. Öyle görünüyor ki bu tanımlı, Rus orta-çağının inancı ve geleneklerinin özel niteliğini belirtmek isteyen Menşevik hasımlarından biri, bir yıl önce ortaya atmıştı.

va üretim tarzını kabullenmeğe zorladığı» belirtilmişti. (Bakınız: Marx - Engels, Selected Works, Moscow 1958, cilt 1, sayfa 38). Çin duvarlarından söz edilmesi bir tesadüf değildir: Marx'ın, Manifestosu'nun müsveddelerini hazırladığı dönemlerde, ilk Afyon Savaşı henüz sona ermişti. Yine aynı bölümde «barbarların yabancılara karşı güttüğü inatçı nefret» gibi, o dönem Avrupa'sına özgü bir takım sözler vardı. Dünyaya egemen olma yolunda yılmadan ilerleyen «burjuvazinin» bu nefreti yenmesi gerektiği, ve bu süreç sonunda burjuvazinin «tüm ulusları ve hatta en barbarlarını bile medeniyete doğru sürükleyeceği» belirtiliyordu. Bu sonucun gerçekleştirilmesi için kullanılan araçlar hakkında ne düşünürlerse düşünsünler, Marx ve Engels doğu barbarizmi (yada «durgunluğu») ile Batı'nın ilerleyişi (yada «uygarlığı») arasındaki ayrımı 1848 yılında soru sormadan kabullenmişlerdi.

II

1850'nin ilk yıllarında Marx'ın, Engels'in de yardımıyla hazırladığı yazılarda «ilerleme» kavramı *Manifesto*'da da gördüğümüz o belirsiz tavırla ele alınmaktadır. O dönemde her ikisinin de İngiltere'ye yerleşmiş ve Amerika'nın başlıca gazetelerinden birine İngiltere'nin sömürgeciliği üstüne makaleler yazmakta olmaları, bu yazıların tonunu ayrıca etkilemişti.⁽⁴⁾ Marx ve Engels'in eserlerini

(4) *Marx on China* adlı esere bakınız. Marx ve Engels'in 1851 ve 1862 yılları arasında «New York Daily Tribune» gazetesine göndermiş oldukları makalelerin, sağlam bir İngilizce derlemesi hâlâ yapılmamıştır. Riyazanov tarafından yapılan iki ciltlik derleme, bu dönemin yalnızca ilk dört yılını kapsamaktadır. (Gesammelte Schriften von Karl Marx und Friedrich Engels 1852-62, Stuttgart, 1920). Resmi Doğu Almanya basılsı *Gesammelte Werke*, bütün makaleleri kapsamaktadır, fakat bu derlemede, makalelerin İngilizce aslı işgüzarca Almancaya çevrilmiştir. Bu yüzden bu derleme ihtiyatla ele alınmalıdır.

Sovyet müelliflerinden bu kadar da öğrenmek mümkün değildir ama, Hindistan'daki İngiliz yönetimi ve Britanya hükümetinin Çin'e karşı tutumuyla ilgili eleştirileri, öz olarak, dönemin «burjuva» radikalizmine uymaktadır ve sonraki Amerikan yazılarında görülen genel sömürgecilik aleyhtarı tutumunun ilk örnekleri bu eleştirilerde görülmektedir. Amerikalı okuyucular, Marx'ın teorik bakış açısıyla pek fazla ilgisi olmayan bir takım başka nedenlerden ötürü Britanya'nın sömürge siyaseti üstüne yaptığı bu iğneliyici yorumları rahatlıkla kabulleniyorlardı. Hatta, kapitalizmin doğu toplumları üstündeki etkisinin, uzun vadede yararlı sonuçlar doğuracağına inanan Marx, bazı açılardan Britanya yönetimini, Amerikalı okuyucularından daha çok hoşgörüle karşılayabiliyordu ve *Tribune Gazetesi*'nin endüstri aleyhtarı tutumuna katılmıyordu. Bu yüzden 14 Haziran 1853 tarihli mektubunda Engels'e şöyle demişti: (*Selected Correspondence*, sayfa 101 - 102, Moscow 1956):

Elbette *Tribune* olanca gücüyle Carey'in kitabının reklamını yapmaktadır. Her ikisi de Sismondi'ci(*), hayırsever ve sözümona sosyalist bir endüstri aleyhtarlığı maskesi altında, Amerika'nın himayeci (yüksek gümrük vergileriyle yerli sanayi koruma taraftarı. Ç) yani sınıai burjuvazisini temsil etmektedir. Tüm «izm»lerine ve sosyalist gözükken tutumuna rağmen *Tribune*, işte bu yüzden Amerika'nın «en önemli gazetesi» olabilmektedir... Hindistan'la ilgili ilk makalemde bu gizli savaşımı sürdürdüm. Bu yazıda yerli endüstrinin İngiltere tarafından yıkılmasını «ihtilalci» diye tanımlamıştım. Her halde bu onları çok şaşırtacaktır.

Marx'ın değindiği yazı, *Tribune*'nun 25 Haziran

(*) Sismondi (1773-1842): İsviçre'li iktisat bilgini Kapitalizmi, küçük-burjuva görüş açısından eleştirmiştir. (Bakınız: Marx-Engels, *Alman İdeolojisi* çev. Selâhattin Hilâv, Sosyal yayınlar, sayfa 116-117 Ç.)

1853 tarihli sayısında yayınlanan «Hindistan'da İngiliz yönetimi» başlıklı makaledir⁽⁵⁾. Marx, doğu toplumlarının yapısıyla ilgili derin bir düşünceyi ilk kez bu yazısında ifade etmiştir. Engels'in pek üzerinde durmadan yaptığı bir açıklamanın, bu önemli makalenin başlıca fikirlerinden birini doğurduğunu görmek oldukça tuhaftır. Genel doğu tarihi konusunda, Marx'a yazdığı 6 Haziran 1853 tarihli mektubunda Engels, şöyle bir düşünce ortaya atmıştır:⁽⁶⁾ «bir doğu hükümetinin hiçbir zaman üçten fazla bölümü olmamıştır: mali işler, yani ülke içinde yağma; savaş yani hem yurtta, hem de yabancı ülkelerde yağma ve kamu hizmetleri yani yeniden üretimi sağlama yatırımları. İngiliz hükümeti Hindistan'da birinci ve ikinci maddeleri daha kakavanca⁽⁷⁾ bir tavırla yerine getirmiş ve üçüncü maddeyi hiçbir şekilde göz önüne almamıştır. Öyle ki, Hint tarımı bugün mahvolmaktadır. «Bu görüşleri makalesine katılan Marx, doğu toplumlarının ve «Asya tipi üretim tarzının» oluşumuyla ilgili bazı görüşlerinin bir taslağını çizmişti:

İklim ve yöresel koşullar, özellikle sahradan Arabistan'a, İran'a, Hindistan'a, Tataristana'a, oradan da Asya'nın en yüksek dağlık yörelerine kadar uza-

(5) «Die britische Herrschaft in Indien» adlı makale, *Gesammelte Werke*, Berlin, 1960, cilt 9, sayfa 127 ve sonrası; *The First Indian War of Independence 1857-1859*, Moskova, 1959 (Londra, 1960), sayfa 14 ve sonrası. Aktarılan bölümler asıl metni verdiği sanılan bu son kitaptan alınmıştır. Adı geçen makalenin, bu kitabın Berlin baskısında verilmiş olan foto-kopisine de bakınız (sayfa 128'in karşısı). (Türkçesi: Marx-Engels, *Sömürgecilik üzerine* çev. S. Hilav, s. 26-35, Gerçek Yayınevi.)

(6) *Selected Correspondence* (Seçilmiş Yazışmalar), sayfa 99 ve sonrası. Bütün yazı için, bakınız: Marx-Engels *Gesamtausgabe* (MEGA), Üçüncü Kısım, cilt I, sayfa 480 ve sonrası. (Türkçesi: Marx-Engels, *Sömürgecilik üzerine*, çev. S. Hilav, s. 76-78, Gerçek Yayınevi.)

(7) *Bakınız: Selected Correspondence*: «daha dar görüşlü bir tavırla»; Bu, çevirmenin söyleyişteki alaylı yanı kavramasından doğan bir yanlışlıktır.

nan geniş çöl arazisi; suni sulama, kanallar ve su tesisleri yapmayı gerekli kılarak, doğuda tarımın temelini kurmuştu⁽⁸⁾...

Uygarlık seviyesinin çok alçak (Marx, aynen böyle söylüyor) ve toprakların gönüllü bir işbirliği yaratamayacak kadar geniş olduğu Doğuda, suyu ortak olarak ve idareli bir biçimde kullanma gerekliliği hükümetin merkezileştiren gücünün işe karışmasına yol açmıştı. Oysa, aynı gereklilik Batı'da özel teşebbüsü gönüllü bir işbirliğine zorlamıştı; örneğin Hollanda ve İtalya'da olduğu gibi. Bu yüzden bütün Asya hükümetleri ekonomik bir görevi, yani kamu hizmetlerini yerine getirme görevini yüklenmiş oluyorlardı⁽⁹⁾.

Marx ve Engels'e göre bu durum, yani «Hint'linin... bütün Doğu'lu halklar gibi büyük kamu hizmetlerini yerine getirme görevini Merkezi hükümete bırakmış olması...» yine aynı makalede değinilen başka bir olaya bağlıydı. Bu ise; «tarım ve imalat işlerinin ev hayatında birleşmesi sonucu», nüfusun, «küçük merkezlerde», yani kendi kendini yöneten köylerde toplanmış olmasıydı. «Zararsız gibi görünen» bu küçük birimler, «her zaman doğu despotizminin sağlam temelini meydana getirmişlerdi.» Çünkü köylerde oturanlar çevrelerinde olup biten herşey, hatta katliamlara ve yabancı işgaline karşı bile tamamen kayıtsız kalmışlardı. İlk elde despotizmi mümkün kılan da bu ataletti (durgunluk ve hareketsizlikti, ç.). Fakat «bu onursuz, ha-

(8) Aynı eser, sayfa 16. Bu sözlerin eleştirisi için, Wittfogel'in adı geçen eserine bakınız. Sayfa 374 ve sonrası.

(9) Aynı eser, sayfa 18-20. Marx'ın Engels'e yazdığı 14 Haziran, 1953 tarihli mektuba bakınız (MEGA, Üçüncü Kısım, cilt I, sayfa 487; Selected Correspondence, sayfa 103-4): «Durgun (atıl) bir Asya despotizmine bundan daha sağlam bir temel olabilecek bir şey düşünemiyorum. İngilizler ülkeyi ne kadar çok İrlandalılaştırmış olursa olsunlar, Avrupalılaştırmanın sağlanması için bu kalıplaşmış eski biçimlerin yıkılması mutlaka gerekliydi.»

reketsiz ve bitkisel hayat... bu edilgen varoluş» nasıl oluşmuştu? Bu sorunun karşılığı, Marx ve Engels arasındaki yazışmalarda ima edilmektedir. 2 Haziran 1853 tarihli mektubunda Marx, François Bernier'nin 18. yüzyılda yayınlanan *Travels Containing a Description of the Dominion: of the great moğul (Büyük Moğolun Egemenliği Altındaki Toprakların Tasvirini Kapsayan Geziler)* adlı eseri hakkında şöyle der: «Bernier, toprakta özel mülkiyetin olmamasını tüm Doğu olaylarının (phenomena) kökeni olarak saymakta haklıdır (bu arada Türkiye, İran ve Hindistan'dan söz ediyor). Doğu cennetinin gerçek anahtarı budur. (bakınız: MEGA *Briefwechsel*, kısım III, cilt I, sayfa 477; Selected Correspondence, sayfa 99). Engels, 6 Haziran tarihinde yazdığı karşılıkta bu düşünceyi tekrarlar: «...toprakta özel mülkiyetin olmayışı gerçekten bütün Doğu'nun anahtarıdır. Tüm siyasi ve dini tarih burada yatmaktadır. Fakat Doğu'lular, toprak mülkiyetine ve hatta bu mülkiyetin feodal bir şekline bile niçin varamamışlardır? Öyle sanıyorum ki, bu iklimden ve toprağın tabiatından, özellikle geniş çöl arazisinden ileri gelmektedir... Burada tarımın ilk şartı suni sulamadır. Bu ise ya komünlerin, ya eyaletlerin yada merkezi hükümetin işidir.» Bu sözlerin arkasından Engels'in doğu yönetiminin özellikleri hakkındaki görüşleri gelmektedir. Marx'ın makalesine kattığı bu görüşleri yukarıda vermiştik.

Demek ki, bu dönemde Marx ve Engels şu noktalarda anlaşılmaktadır: 1) Doğu feodalizmi yoktur, 2) Böyle bir şeyin olmaması ise, toprağın özel mülkiyeti olmaması ile bir ve aynı şeydir. Bu ise iklim koşullarına bağlıdır, 3) Suni sulamayı sağlama gereksinmesi merkezi doğu despotizmini doğurmuştur, 4) Bu sistemin, İngilizler tarafından hangi amaçlarla olursa olsun yıkımı, Batılı anlamda «ilerlemenin» ön şartlarını yaratmak üzeredir, bütün bunlar Doğu halklarına çok pahalıya mal oluyorsa da... Marx,

Hegel'ci tavrı izleyerek, makalesinde, tarihsel sorunu felsefi bir açıdan ele alır. «Soru şudur: İnsanlık, Asya'nın sosyal yapısı köklü bir ihtilale uğramadan, alını yazısını gerçekleştirebilir mi? Gerçekleştiremez, diyorsak, bütün suçlarına rağmen bu ihtilali sağlamış olan İngiltere, tarihin elinde bilinçsiz bir araç olmuştur.» Bu soru, Hint el sanatlarının yıkımını, *tarihin beklenmedik masrafları* arasına sokan Marx'ın tezcanlılığını ortaya koyması yönünden bizi ilgilendirir. Gerçek teorik sorun ise burada yatmamaktadır. Hindistan'la ilgili sonraki bir yazısında,^(*) Hintlilerin «İngiliz burjuvazisi tarafından ekilen yeni toplum unsurlarının meyvalarını toplayacakları» zamanı beklediğini belirten Marx, bugün her Asyalı milliyetçinin kendisini alkışlayabileceği bir tarzda «ilerici» olmaktadır. Marx «Hintlilerin İngiliz boyunduruğunu silkip atacak kadar güçlenecekleri» bir zamana da değinmiş oluyordu şüphesiz (New York Daily Tribune, 8 August 1853; Marx-Engels, Selected Works, Vol. 1, page 356). Fakat Marx herhangi bir 19. yüzyıl ilericisi olsaydı, görüşlerine karşı özel bir ilgi duyulmayacaktı. Asıl sorumuz, Marx'ın Doğu toplumu «Asya tipi üretim tarzı» ile ilgili dağınık ve sistemsiz görüşlerinden neler çıkartabileceğimizdir.

Bu soruyu ele almadan önce Marx'ın Çin'le ilgili sözlerinden bazılarını aktararak belgelerimizi tamamlayalım. Bu sözler yine aynı dönemlerde, yani 1850'lerde edilmişti. Bu arada, kendisine yada Engels'e ait nükteli bir deyiş pek fazla önemsenmemelidir. Bu deyişe göre, en son Avrupalı gericinin Asya'ya sığınacağı bir zaman gelecekti ve bu kişiler tutuculuğun en eski kalesine, yani büyük Çin seddine vardıklarında, kapıların üstünde şu korkunç sözleri okuyacaklardı: «Çin Cumhuriyeti - Özgürlük, Eşitlik,

(*) (Metnin akışını kesmemesi için Lichteim'in belirttiği kaynağı dip not olarak veriyorum. Ç) New York Daily Tribune, 8 Ağustos 1853 tarihli nüsha, bakınız: Marx and Engels, Selected Works, Cilt I sayfa 356.

Kardeşlik (République chinoise- Liberté, Egalité, Fraternité)»⁽¹⁰⁾. Bu şakanın gösterdiği tek şey 1850'lerde Marx ve Engels için de «bu ihtilalin» diğer demokratik çağdaşları için taşıdığı anlamdan pek de farklı bir anlam taşımadığıdır⁽¹¹⁾ Marx ve Engels, lütfekar bir tavırla, «Çin sosyalizmi ile Avrupa sosyalizmi arasındaki yakınlık Çin felsefesi ile Hegel'in felsefesi arasındaki yakınlık kadar olacaktır» diyorlar ve şöyle devam ediyorlardı. «Yine de, dünyanın en eski ve en sarsılmaz imparatorluğunun, İngiliz burjuvazisinin pamuk balyaları tarafından sekiz yıl içinde sosyal bir ihtilalin eşğine getirilmesi gerçekten gülünç (evet, Marx ve Engels aynen böyle diyor. L.) ama bu ihtilalin uygarlık için büyük sonuçlar doğuracağı muhakkak»⁽¹²⁾. Marx ve Engels'in bu ihtimali «gülünç fakat kaçınılmaz» olarak görmeleri, yalnızca bütün Avrupalılarla paylaştıkları güven ve üstünlük duygularını değil, fakat dünya tarihiyle ilgili derslerinde eski Çin İmparatorluğu'nun hiç hoş olmayan bir tasvirini yapan Hegel'e bağlı olduklarını ortaya koymaktadır⁽¹³⁾. Bugün durgunlaşmış olan eski bir uygarlığın gelecekteki kaderini tartıştığı zamanlarda, Marx'ın Hegelciliği ortaya çıkmaktadır. 1850'nin son yıllarında yazdığı Çin'le ilgili bir makalesinin sonuç bölümü bunu pek güzel örnelemektedir:

Yarı barbarlar ahlak ilkelerine dayanırken, uygar insan benlik ilkesiyle ona karşı çıktı. İnsan ırkının üçte birine yakın bir nüfusu kapsayan ve zamanın dışleri arasında bitkileşen dev bir imparatorluğun, her türlü ilişkiye zorla kapılarını kapıyarak kendisi-

(10) *Neue Rheinische Revue*. Londra, 31 Ocak 1950. (1955 yılında Berlin'de kitap halinde basılmıştır.) Ayrıca bakınız: *Marx on China*, sayfa XVII.

(11) Aynı kaynaklar.

(12) Aynı kaynaklar

(13) *Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte*, editör Lasson, Leipzig, 1920-23. Özellikle cilt I, sayfa 232 ve sonrasına ve cilt II, sayfa 275 ve sonrasına bakınız.

ni tecrit etmesi ve böylece semavi mükemmellik rüyalarıyla aldanmaya çalışması (hem de, öldürücü bir düelloya girmek zorunda kalması ve köhneleşmiş dünyanın temsilcilerinin ahlaki ilkelerle, saldırgan toplumun ise, en ucuz pazarlardan satın alıp en pahalı pazarlarda satmak imtiyazını elde etmek amacıyla hareket etmesi) trajik bir şiir gibidir... Üstelik, hiçbir şairin hayal edemeyeceği kadar garip bir şiir⁽¹⁴⁾

1858-9 yılları arasında kaleme alınan ve Çin'le ilgili olan yazılarının tümünde bu mersiye havası tekrar edilmektedir. Bu arada, Antlaşma Limanlarını ticarete «açma» savaşı da sürmekteydi. En önemli ekonomik eserini hazırlamakta olan ve *Ekonomi Politikin Eleştirilmesini* geride bırakmış bulunan Marx, bu dönemin sonuna doğru teorik tartışmalarını bir araya toplamıştır:

Doğu Hindistan'da, yine çiftçilikle el sanayinin teşkil ettiği birlik, Britanya mallarının bu ülkeye girmesine uzun süre karşı koymuştu. Bugün de İngiliz mallarının, Doğu Hindistan'a ihracını engellemektedir. Fakat Doğu Hindistan'da, bu birlik toprak mülkiyetinin özel düzenine dayanmaktaydı. Yine de, ülkenin en üstün toprak sahipleri durumunda olan İngilizler, bu düzeni yıkmaya ve kendi kendine yeterli Hint köminelerine İngiliz mallarıyla mübadele karşılığında afyon, pamuk, kenevir ve diğer ham maddeleri yetiştiren çiftlikler haline zorla sokma gücüne sahiptiler⁽¹⁵⁾. İngilizler bu güçlerini Çin'de henüz kullanmadılar; bu gidişle kullanacakları da yok galiba.

Demek ki, Doğu toplumu bir kanallar (yani sulama. ç.) sisteminden daha karmaşık bir şeydir. Bir yanda, temel

⁽¹⁴⁾ NYDT (New York Daily Tribune), 20 Eylül 1858 tarihli nüsha; Ayrıca bakınız *Marx on China*, sayfa 52; *Gesammelte Werke*, Berlin 1961, cilt 12, sayfa 552.

⁽¹⁵⁾ NYDT, 3 Aralık 1859 tarihli nüsha; bakınız: *Marx on China*, sayfa 91-92; *Gesammelte Werke*, cilt 13, sayfa 544.

ekonomik fonksiyonların merkezi, yani despotça bir denetim altında olması, öte yanda kendi kendine yeterli köy ekonomisinin yaygınlığı söz konusudur burada. Fakat asıl anahtar, daha önce de gördüğümüz gibi «toprakta özel mülkiyetin olmayışında» aranmalıdır.

III

1859 yılının Ocak ayında Marx, *Ekonomi Politigin Eleştirilmesine Katki*'nin önsözünü yazarken, ekonomik süreçle, yani «maddi hayatın üretim tarzıyla», genel tarihi süreç arasındaki kesin ilişkiyi açıklayan metodunun ilk (ve son) özetini vermiştir. Bugün klasikleşmiş bir formül olan «maddeci tarih anlayışını» belirtirken, Marx dört tarihi aşamayı sıralar; «genel hatlarıyla Asya tipi, antik, feodal ve burjuva üretim tarzları, toplumun ekonomik oluşumunun ilerleyen aşamaları olarak görülebilir».⁽¹⁶⁾ Marx, bilinen tarihin belirli aşamalarında, kendi özelliklerini toplamış olan bu toplum biçimlerinin sıralarını tayin ederken, bundan böyle hiç bu kadar emin olmayacaktı. Yine de, *Önsöz*'de belirtilen bu görüş açısı ne köklü bir değişime uğrattırılacak, ne de yerine bir başkası konacaktı (Engels'in *Anti - dühring* ve *Ailenin Kökeni* adlı eserlerinde ileri sürdüğü belirlemeler, kanımca, temel bir önem taşımamaktadırlar.)⁽¹⁷⁾ Dört ve yalnızca dört tarihi devir vardır. Bunların herbiri belli bir sosyal düzene tekabül etmekte ve her düzen kendisinden bir sonra gelenen temelini atmak-

(16) *Selected Works*, cilt I, sayfa 363. İngilizce çeviri Almanca cümlelerin Hegelci tonunu aktaramamıştır. Hegel'in dünya tarihiyle ilgili görüşlerinin tam anlamıyla İngilizceye çevrilmesi, üslupça imkansızdır. Bu yüzden şunu belirtmekle yetinmek zorundayız: Marx, yalnızca dünya tarihini dört devreye ayırmakla değil, aynı zamanda güven dolu bir Avrupacılıkla üç önceki aşmayı (yani Asya-tipi, antik, ve feodal aşamaları- ç.) mahkum ederken de, Hegel'i tekrarlamaktadır.

(17) Değişik bir görüş için bakınız: Wittfogel, sayfa 382 ve sonrası.

tadır. Bu iki özellik aslında birbiriyle iç içedir. Fakat inceleme yaparken ayrı ayrı ele alınmalıdır.⁽¹⁸⁾

'Asya tarzını' tek başına ele alarak başlayalım. Bunu, diğerlerinden ayıran özellikleri daha önce görmüştük. Sistemsiz tutumuyla Engels iki özellik öne sürmüştü; iklim koşulları ve Doğu hükümetlerinde yaygın olarak görülen davranışlar. Doğu toplumlarının kendilerine özgü niteliğini, toprakta özel mülkiyet olmayışına⁽¹⁹⁾ dayandırarak, Marx, bu dağınık düşünceleri belli bir sistem haline sokmuştu. «Asya tipi sistemde gerçek toprak sahibinin»⁽²⁰⁾ Devlet olduğunu söyleyerek; bunu, merkezi hükümetin ezici gücüne bağlamıştı. Marx'ın, toprakta özel mülkiyetin 'Asya tarzını' yıkacağını düşündüğünden şüphe edemeyiz. Çünkü, *Tribune* Gazetesi'ne Hindistan'daki İngiliz yönetimi hakkında yazdığı ikinci ve son makalede, toprağın özel mülkiyetini «Asya toplumlarının en büyük «arzusu (emeli)» diye tanımlamıştı⁽²¹⁾.

(18) Kanımca, Wittfogel'in bunu yapmamış olması incelemesinin en zayıf bir yönüdür.

(19) Engels'in, Doğu toplumunda özel toprak mülkiyetinin gelişmemiş olmasının nedeninin «en başta iklim şartları» olduğunu söylemesi, bir az safça bir yorumdur ve Hegel'i, hatta Montesquieu'yü hatırlatmaktadır. Engels, zaman zaman Aydınlanma Çağı'nda görülen kaba neden-sonuç açıklamalarına yönelmek eğilimindeydi. Yukarıdaki açıklama bu eğilimi yansıtan sayısız örneklerden biridir. Bu konuyu burada ele alamayız, fakat Hegel'in *Vorlesungen* (cilt I, sayfa 178 ve sonrası) adlı eserinin okuyucusu, Engels'in Doğu tarihiyle ilgili başlıca görüşlerini nereden aldığını kolaylıkla bulabilir. Marx, tarih sürecini Hegelci bir görüş açısıyla açıklama eğilimine Engels kadar yönelik olduğu halde, belgelerini J. S. Mill'e ve ondan önce gelen diğer klasik ekonomistlere dayandırmış, ayrıca British Blue Books ile diğer resmi ve yarı-resmi kaynaklardan yararlanmıştı.

(20) NYDT, 5 Ağustos 1853 tarihli nüsha. Bakınız: *Gesammelte Werke*, cilt 9, sayfa 218. Bu makale herhangi bir nedenden ötürü, bildiğim hiçbir İngilizce derlemede yer almamıştır.

(21) NYDT, 8 Ağustos 1853 tarihli nüsha. Bakınız: *Selected Works*, cilt I, sayfa 353. (Türkçesi, Marx-Engels, *Sömürgecilik üzerine*, çev. S. Hilâv, sayfa 37-46, Gerçek Yayınevi.)

Bu yüzden, Hindistan'ın *zamindar* ve *ryotwar* sistemlerinde görülen rezaletler «nefret uyandırsalar» bile, Hint toplumunun özgürlüğü yolunda atılmış bir adım sayılmıydı. Fakat devletin rolü neydi? Marx devletin Asyada «toprağın gerçek sahibi» olduğundan hiçbir zaman şüphe etmemişti. *Kapital*'in 3. cildinde, ele aldığı üreticilerin özel toprak sahibi ile karşı karşıya olmadığını, fakat «Asya'daki gibi kendilerinin üstünde hem toprak sahibi, hem de hükümdar gibi duran devlete doğrudan doğruya bağlı bulunduğunu» söylemesi, bunu kanıtlamaktadır.⁽²²⁾ «Asya tipi toplumların» bu özellikleri, yani devletin üreticiyi denetlemesi ve toprakta özel mülkiyetin olmayışı, belki de merkezi hükümetin sulama sistemini idare etmekteki stratejik rolüne bağlıydı. Fakat bu karmaşık karşılıklı ilişkiler bütünü, tarihi olarak nasıl ortaya çıkmıştır? Engels bu kadar güç sorularla hiçbir zaman uğraşmamıştı. Fakat Marx'tan bir karşılık bekleme hakkına sahibiz. Bu soruya, Marx'ın nereye kadar cevap verdiğine bakalım:

Küçük köylülerin, «Hindistan'da da olduğu gibi, kendi aralarında az çok doğal bir üretim topluluğu kurdukları yerlerde... toprağın sözde sahibi artık-emeği onlardan ancak ekonomik baskı dışında bir takım yollarla alabilir. Bu yolların bürüneceği şekil ne olursa olsun»⁽²³⁾ denilmesi, soruya dolaylı bir cevap vermektedir. Bu sözlerden sonra devlet hükümdarının aynı zamanda toprak sahibi olmasının, vergi ve arazi rantının bir olmasına yol

(22) *Kapital*, cilt III, sayfa 771. 1960'ta Moskova'da yayınlanan İngilizce çeviri kullanılmıştır.

(23) *Kapital*, cilt III, sayfa 771. Marx buraya şöyle bir dip not eklemiştir: «Bir ülkenin fethinden sonra, fatihin aklına gelen ilk şey halkı da kendi yararına kullanabilmektir. Bakınız: Linguet (*Théorie des lois civiles*, etc., Londra, 1767). Möser'e de bakınız. «Bu sözlerin yalnızca Hint şartlarına mı değindiği, yoksa köylü mülk sahiplerinin ekonomik olmayan bir sömürü biçimi altında ezildiği bütün durumlarla ilgili olarak mı söylendiği, kesinlikle belli değildir.

açtığı belirtilmektedir. Marx devam eder: «herkesin devlete tabi olduğu böyle bir durumda, daha sert bir siyasi ve ekonomik bağımlılık gerekmez. Burada en büyük toprak sahibi devlettir. Hükümlerlik, milli sınırlar içinde toprağa sahip olmaktan, yani toprak mülkiyetinden ibarettir. Buna karşılık, özel toprak mülkiyeti yoktur, ama, hem özel, hem de müşterek olarak toprak tasarrufu ve kullanılması mevcuttur.⁽²⁴⁾

Bu sözlerle, toprakta gerçek «özel mülkiyetin» doğmasına engel olan ve kendilerine (yani fatihlere) tabi köylü nüfusa yalnız «tasarruf etme ve kullanım» hakkını bırakan bir fetih yada bir diğer siyasi baskı teorisi mi ima edilmektedir? Şaşılacak şey bu sözlerin hemen ardından şöyle denilmesidir: «Ödenmemiş artık-emeği gerçek üreticiden sızdırma işleminin belli ekonomik biçimi, yönetilenlerle arasındaki ilişkiyi belirler. Çünkü bu ekonomik biçim doğrudan doğruya üretimden doğmuştur ve karşılığında belirleyici bir unsur olarak bu üretimi etkilemektedir. Üretim ilişkilerinin doğurduğu ekonomik topluluğun tüm yapısı ve bu topluluğun belli siyasi şekli yine bu ekonomik biçim üstüne kurulmuştur»⁽²⁵⁾. Bu uzun bölümün diğer yerlerinde, toprak-köleliğine ve benzeri sosyo-ekonomik kölelik biçimlerine değinilmektedir. Bu arada, *Kapital*'in 3. cildinin Engels tarafından, bitmemiş taslaklardan derlendiğini de göz önünde tutmak gerekir. Buna rağmen, en büyük toprak sahibi olarak devleti köylü üreticinin karşısına çıkaran ilişkinin tarihi oluşumunu Marx'ın nasıl gördüğü kesinlikle bilinmemektedir. Yine de Marx, devletin egemenliğinin toprağın gerçek özel mül-

(24) Aynı eser, sayfa 771 - 2. Yukarıdaki bölüm Almanca metinden aktarılmıştır.

(25) Aynı eser, sayfa 772. Asıl metin için bakınız: **Das Kapital**, Berlin, 1949, cilt III, sayfa 841 - 2. Moskova'da yayınlanan İngilizce çeviri hem çok beceriksizce yapılmıştır, hem de aslına sadık değildir.

kiyetini, yani feodalizmin ön şartını engellediğini açıkça belirtmektedir. Marx'a ve Engels'e göre eğer herhangi bir nitelik «Doğu'yu» tanımlıyorsa, bu nitelik toprak sahiplerini, yine Marx'ın deyişiyle «sözde toprak sahipleri»⁽²⁶⁾ durumuna sokan devletin üstünlüğüdür. Demek ki, sahici bir Doğu feodalizmi olamazdı. Hiç olmazsa Marx'ın sistematik bir dikkatle incelediği iki ülkede, yani Çin'de ve Hindistan'da böyle bir şey yoktu. Marx'ın bu iki ülkenin sorunları arasında geniş bir benzerlik gördüğünü *Kapital*'in 3. cildinde, Avrupa ticaretinin Doğu üstündeki etkisine değinen şu bölüm açıklamaktadır:

Kapitalizm-öncesi milli üretim tarzlarının yapısal iç sağlamlığının ve teşkilatının ticaretin yıkıcı etkisinin karşısına çıkardığı engeller, İngilizlerin Hint ve Çin'le olan ekonomik ilişkisinde açıkça görülmektedir. Bu ülkelerdeki üretim tarzının yaygın tabanını, küçük tarımın ve ev zanaatlarının arasında mevcut olan birlik meydana getirmektedir. Hindistan'da, toprağın ortak mülkiyeti üstüne kurulmuş olan köy toplulukları biçimini de buna eklemek gerekir. Aslında, bu köy toplulukları, Çin'de de görülen ilk biçimlerdi. Hindistan'da İngilizler, yönetici ve toprak sahibi olarak siyasi ve ekonomik güçlerini, bu küçük ekonomik toplulukları dağıtmak üzere kullanmakta gecikmediler. İngiliz mallarının düşük fiyatları imalat ve tarım üretimi birliğinin en eski bütünüleyici unsuru olan iplik bükme ve dokuma zanaatlarını yıkabildiği ölçüde, İngiliz ticareti bu toplulukları parçalayabildi ve bu toplulukların üstünde ihtilalci bir etki yarattı. Buna rağmen, bu yıkım

(26) Yukarıdaki bölüm, bu sözlerin yalnızca zamindarlara değil de, İngiliz işgalinden önceki Hintli toprak sahiplerine de geldiğini açıkça ortaya koymaktadır. Marx'ın zamindarlara, yoksul Bengal köylülerinin üstüne İngiliz hükümeti tarafından gönderilen vergi toplayıcıları olarak nitelemesi, bir yanlış anlamaya yol açabilirdi. (Bakınız: NYDT, 5 Ağustos 1853 tarihli nüsha).

işlemi çok yavaş yürümektedir ve Çin'de siyasi güçle doğrudan doğruya takviye edilmeyen bu işlem, daha da yavaş ilerlemektedir. Tarımın el zanaatlarıyla birleşmiş olmasının sağladığı önemli zaman tasarrufu, büyük endüstrilerin fiyatlarına inatla karşı koydu. Elbette bu ürünlerin fiyatlarına onların hepsine yüklenen ve tedavül sürecinden gelen beklenmedik masraflar da biniyordu. İngiliz ticaretine benzemeyen Rus ticareti ise, Asya tipi üretimin ekonomik temeline el atmamaktadır.⁽²⁷⁾

Bu bölümün ilginç yönü, Marx'ın 1860'larda ve *Kapital* üstünde çalışırken, daha önce gazete makalelerinde ortaya attığı düşünceleri yeniden ele almış olduğunu göstermesindedir. İngilizlerin Hindistan'da uyguladığı «gülünç (pratikte ise bir kepezelik olan) ekonomik deneyleri» haklı olarak kınadığı ve Bengal'de «geniş İngiliz malikanelerinin bir karikatürünün» yaratılması konusu üzerinde özellikle dururken, Marx, eski düşüncelerini tekrarlamıştı⁽²⁸⁾. Fakat 1853'de toprağın özel mülkiyetini «Asya tipi toplumun büyük arzusu» diye tanımlayıp, özellikle *zamindar*'lardan söz ettiğini görmüştük. Marx Hindistan'ın eski durgunluğunu yıkmanın sömürülme ve parçalanma bahasına gerçekleştirileceğini anlamıştı; bu yüzden kendi kendisiyle çelişmeye düştüğü sanılmamalıdır. Fakat *Kapital*'de bu «ekonomik deneylerin» saçmalığı ve gülünçlü-

(27) Moskova baskısından alınmıştır, sayfa 328-9. Engels'in 1894'te, yani bu satırların yazılmasından aşağı yuvarı otuz yıl sonra eklediği bir dipnotta, Rus ticaretinin bu süre zarfında kapitalistleşmiş olduğunu söylemesi tartışmanın özünü etkilememektedir. Sovyet çevirisi yalnızca korkunç kötü olmakla kalmayıp, kişiyi yalnızca da sürükleyebilecek niteliktedir. En önemli cümle şöyle olmalıydı: «Yaptıkları ticaret, buradaki üretim tarzını ihtilalcı bir değişikliğe uğratiyorsa; bunu, yalnızca, mallarının düşük fiyatları sayesinde zanaat ve tarım birliğinin en eski bütünleyici unsuru olan iplik bükmeyi ve dokumayı yıkarak ve böylelikle bu toplulukları parçalayarak yapıyor.»

(28) L. c., (?), sayfa 328, not.

ğü üstünde durulmuş olması; çiftçilik ile el zanaatlarının birliği üstüne kurulmuş olan eski sosyal yapının sağlamlığından bahsedilmesi, oldukça değişik bir havayı yansıtmaktadır. «Toprak mülkiyetinin ortak olduğu ekonomik toplulukları karikatür haline getirmek için İngilizler, Hindistan'ın kuzey-batısında ellerinden geleni yaptılar»⁽²⁹⁾ diye bir gözlemlerde bulunurken Marx, bu dış müdahale olmasaydı köy topluluğunun daha sağlam bir yönde gelişmiş olabileceğini söylüyor, yada hiç olmazsa ima ediyor gibidir. Bunun yanısıra, modern endüstrinin beklenmedik masraflarına karşı küçük teşebbüslerin özünde yatan ekonomik tasarruflardan da söz ediyor (bu beklenmedik masraflar, Fourier'den beri sosyalist edebiyatta yakından bilinen bir konuydu, fakat Marx bunu pek önemsememişti). Bütünüyle bu bölümün tonu, Marx'ın 1880'lerde Rus köy komünlerinin geleceği üstüne yapacağı tanınmış gözlemleri önceden bildiriyor gibidir. Sanki bu bölümde bir «Narodnizm» iması vardır.⁽³⁰⁾

Öyle sanıyorum ki, aktardığımız bölümlerden sonra, Marx'ın 1850'lerde Doğu durgunluğunu yıkan Batı kapitalizminin ilerici rolünü önemseydiği, fakat en önemli ekonomik eserinin müsveddelerini hazırladığı dönemlerde ise, geleneksel toplumun hiçbir olumlu yanını içinde taşımadığından eskisi kadar emin olmadığı sonucuna ulaşmak doğrudur. Hiç olmazsa 1860'larda bu konuyla ilgili tutumunun

(29) Aynı kaynak.

(30) Rus Marksizminin yavaşça Popülist (Narodnik) kabından sıyrılmasında, elbette Lenin'in bu konudaki görüşleri başlıca rolü oynamıştı. İşlerine geldiği zaman **Kapital**'in III. cildinden bölümler aktaran Narodniklere karşı, Lenin oldukça heyecanlı bir tarzda «gerçek» Marx'ı savunmuştu. Bakınız: **The Development of Capitalism in Russia** (Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi), 1900, yeni baskı, Moskova, 1956, sayfa 340 ve sonrası. Ayrıca bakınız: Lichteim, **Marxism: An Historical and Critical Study** (Marxism: Tarihsel ve Eleştirisel bir İnceleme), Londra, 1961, sayfa 325 ve sonrası.

belirsizleştğini söyleyebiliriz. Şimdi ise, eski köy topluluklarının sağlamlığından, sanki bu hayat tarzında sahibi bir erdem (fazilet) buluyormuşçasına söz ettiğini görüyoruz. Aynı zamanda kapitalizme olan düşmanlığı da artmıştır. İşte bu noktanın üstünde, Marx'ın 1860 yıllarından önceki ihtilalci ateşini kaybettiğini öne süren tanınmış yargı açısından önemli olması dolayısıyla, durmak istiyoruz. Yaklaşmakta olan Avrupa ihtilali karşısında Marx'ın önceleri Jakobence bir görüş açısına bağlı olduğunu düşünürsek, daha sonraları, demokratik amaçlar taşıyan gerçek bir işçi hareketinin teorisyeni haline geldiği ölçüde ılımlı bir tavır benimsediği söylenebilir. Ama bu arada, burjuva toplumuna ve bir ekonomik sistem olarak kapitalizmin işleyişine karşı yönelttiği eleştiriler de sertleşmiştir. *Manifesto* paradoksal bir tutumla, hem kapitalizmin muzaffer yürüyüşünü kutlamış, hem de proleteryanın yaklaşan zaferini ilan etmişti. *Kapital*'i yazdığı sıralarda Marx, proleterya ihtilalinden çok fabrika kanunlarıyla ilgilenmekteydi. Fakat bu onu, «sistemi» daha büyük bir hoşgörülle karşılamaya sürüklememiş, tersine bunu azaltmıştı. Hoşgörü tavrı kaybolmuş, yerine kayıtsız şartsız bir düşmanlık ve küçümseyiş gelmişti. 1847 yıllarında burjuvazi, barbar Çin duvarlarını yıktığı için alkış toplamıştı. Fakat 1867'lerde «Asya Tarzından» bile olumlu bir biçimde söz edilmekteydi; hiç olmazsa köy topluluğuna değinildiğinde. Çünkü bu topluluklara sosyal dağılmaya karşı koyacak bir siper olarak değer veriyordu Marx.

IV

Tartışmamız bu noktada bir kesintiye uğramış gibidir. Marx'ın, Doğu toplumları teorisinin tarihle ilgili bölümünün *Das Kapital*'e müsvedde olarak hazırladığı ve

ölümünden sonra yayınlanan *Grundrisse*'de⁽³¹⁾ yer almış olması karşımıza bir güçlük çıkarmaktadır. Bu eseri ele almadan evvel, Marx'ın kendisinden önce bu alanda inceleme yapan kişilerden nerde ayrıldığını belirtmek daha doğru olacaktır. 18. yüzyılda ve 19. yüzyılın başlarında Asya toplumları ile ilgili ve Marx'ın da çok iyi bildiği bir görüş vardı. *Wealth of Nations* adlı eserde, bu görüş kısaca fakat özlü bir biçimde verilmişti.⁽³²⁾ Kitabın yazarı Smith'in de, Marx gibi, Bernier'nin seyahatlerini kaynak olarak vermiş olduğunu görmek oldukça eğlencelidir. Çin'in kendini tecrit siyaseti ve yabancılarla ticarete karşı ilgisizliği Smith'in dikkatini çekmişti ve bunu pek de hoş olmayan sözlerle belirtmişti: «şimdiki tutumlarını sürdürdükleri sürece, Çin'lilerin ilerlemek için Japon'lardan başka hiçbir ulusu örnek alma şansları yoktur»⁽³³⁾. Güzel bir tarihi kehanet! Çin'i, «eski Mısır ve Hindistan'la» aynı sınıfa sokan Smith, her iki ülkede de hükümetin kanal sistemine çok önem verdiğini haklı olarak belirtir.⁽³⁴⁾ Aynı zamanda şöyle der: «Çin'i, eski Mısır'ı ve Hindistan'ı değişik zamanlarda kendi aralarında paylaşmış olan çeşitli kiralıkların hükümdarları, gelirlerinin tümünü olmasa bile, önemli bir kısmını her zaman bir toprak vergisinden yada

(31) Bakınız: *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie (Rohentwurf) 1857-8*, Berlin, 1953; ilk olarak iki cilt halinde basılmıştır. (Moskova, 1939-41); Marx, baskısı 1000 sayfayı aşan bu taslağın bir kısmını yeniden gözden geçirmiş ve 1859 yılında *Zur Kritik der Politischen Ökonomie* (Ekonomi politığın Eleştirilmesi) adı altında yayınlamıştır. 1863'ten sonra bu taslak yeniden işlenerek, *Das Kapital* adını verdiğimiz şekle sokulmuştur. (Taslağın bir bölümü türkçeye çevrildi: *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Şekilleri*, çev. Mihri Belli, Sol yayınları, 1967. ç).

(32) Bakınız: *Wealth of Nations* (Milletlerin Serveti), sayfa 688 (Modern Library Edition, New York, 1937). Bu kitapta Bernier'nin *Voyages contenant la description des états du Grand Mogol*, etc. (Amsterdam, 1710) adlı eserinden *Voyages de François Bernier* diye söz edilmiştir.

(33) Aynı eser, sayfa 64.

(34) Aynı eser, sayfa 646.

rantından sağlamışlardır... bu yüzden, bu hükümdarların tarımın çıkarlarına özel bir ilgi göstermiş olmaları oldukça doğaldır, çünkü kendi yıllık gelirlerinin çoğalıp azalması, tarımın iyi olup olmamasına bağlıydı.»⁽³⁵⁾ Biraz ileride şunları söyler: «Çin'in, eski Mısır'ın ve müslüman hükümetin egemenliği altındayken Bengal hükümdarlarının, toprağın her kesiminin ürününü gerek miktarca gerekse değerce arttırmak amacıyla, iyi yolların ve kullanıma elverişli kanalların yapılmasına ve sağlam tutulmasına çok dikkat ettikleri söylenir...»⁽³⁶⁾. Smith bundan sonra «vergi toplayıcılarının görevlerini suistimal etmesi yüzünden hükümdarların uğradığı kayıpları» ve «Mandarinlerle (yüksek memurlar. Ç.) diğer vergi toplayıcılarının», kendilerine köylünün derisini yüzmek ve merkezi hükümeti aldatmak fırsatını veren aynı bir vergi usulünü sürdürmekteki çıkarlarını tartışır.⁽³⁷⁾ Burada, Doğu toplumları hakkındaki bir teorinin unsurları görülmektedir, fakat Smith'in bunları iyi değerlendirdiği söylenemez. Kendisi, Hint ve Çin yönetiminin bir takım özelliklerini sıralamakla yetinir ve bunların hangi ölçüde bir bütün teşkil ettiklerini aramaz. Bir sonraki kuşaktan James Mill, *History of British India* (1820) adlı kitabında «Asya tipi bir hükümet biçimine» değinir. (cilt I, sayfa 175 ve sonrası). John Stuart Mill ise, bu toplumların Avrupalı toplumlardan farklı olduğunu belirtmek için «Doğu toplumu» tanımını kullanır (*Principles of Political Economy*, 1848).⁽³⁸⁾ Marx bu yazarları tanıyordu, ama onlardan nerede ayrılıyordu?

Öyle sanıyorum ki, en başta, bu yazarların sağladığı

(35) Aynı eser, sayfa 647.

(36) Aynı eser, sayfa 789.

(37) Aynı eser, sayfa 790.

(38) Aynı eser, sayfa 20 (1900 yılı baskısı). Marx, genellikle «Asya tipi toplum» deyimini tercih etmektedir. Belki bu deyim ilk kez Richard Jones, *An Essay on the Distribution of Wealth* (Servetin dağılımı üstüne bir deneme) adlı yazısında kullanmıştı. (1831). Bakınız: Wittfogel, sayfa 373.

birtakım ipuçlarını hem tarihi, hem de sosyolojik bir teori haline getirmekte⁽³⁹⁾ onlardan ayrılıyordu. Ne yazık ki, hiçbir zaman sistemli bir biçimde ortaya konmamış olan bu teoriyi, Marx'ın yayınlanmış ve yayınlanmamış yazılarından, özellikle 1857-8 yıllarının *Grundrisse*'sinden bir bütün haline getirmek gerekmektedir. Fakat *Grundrisse*'de bu teori, Doğu toplumuyla Greko-Romen antikitesini karşılaştırmak üzere kullanılmıştır. Bütün bu dağınık kaynaklara ve 1845-6 yıllarında kaleme alınmış *German Ideology* adlı esere - Marx, bu kitapta kölelik ve feodalite hakkında bazı önemli ipuçları vermektedir- dayanarak şöyle bir sonuca ulaşıyoruz:

Sosyal işbölümünün gelişimindeki çeşitli düzeyler mülkiyetin değişik biçimlerine tekabül etmektedir.⁽⁴⁰⁾ «...bir halkın, avcılık, balıkçılık, hayvancılık ve en ilerlemiş durumda ise tarım yaparak geçindiği gelişmemiş bu üretim düzeyine» uygun olan «ilk biçim komünal mülkiyettir»⁽⁴¹⁾. Bu düzeyde, işbölümü gelişmemiştir ve çoğunlukla aile içinde görülen tabii iş bölümünün daha fazla gelişmiş bir şeklinden ibarettir. «Demek ki, toplumsal yapı, ailenin genişlemesi olayının sınırları içinde kalır. Ataerkil aşiret reisleri, bunların altında aşiret üyeleri ve nihayet köleler. Aile içindeki gizli kölelik, hem nüfusun ve ihtiyaçların artması ile, hem de dış ilintilerin yani savaşın olduğu kadar trampanın da genişlemesi ile yavaş yavaş gelişir»⁽⁴²⁾. Bu ilkel aşiret yada komün teşkilatının yerini,

(39) Marx'ın metodolojisi üstüne bir tartışma için, okuyucunun *Marxism* adlı eserimde «Tarihi Maddecilik» adlı bölümüne bakmasını salık veririm. (sayfa 141 ve sonrası). Kısımca Wittfogel, Marx'ın yaklaşımındaki orijinalliği ve Marx'ın teorisıyla ondan önce gelenlerin sistemsiz sözleri arasındaki temel ayrılığı pek az önemsemiştir.

(40) Bakınız: *Die Deutsche Ideologie*, MEGA, Kısım I, cilt V, sayfa 11 ve sonrası.

(41) Aynı kaynak. (Türkçesi, s. 40).

(42) Aynı eser, sayfa 12. (Türkçesi, sayfa 41)

tarihte bir «ikinci biçim» alır. 1845-6 taslağında bu biçim, «antik çağın komün mülkiyeti ve devlet mülkiyeti» ile aynıdır. Bu da, özellikle «bir çok aşiretin sözleşme yada fetih yoluyla bir şehir halinde birleşmesinden doğar ve kölelik bu şekil içinde de varolmaya devam eder. Komün mülkiyetinin yanısıra, önce menkul ve daha sonra gayrimenkul özel mülkiyetin geliştiği görülür. Ama özel mülkiyet, burada, komün mülkiyetinin buyruğunda bulunan anormal bir mülkiyet şeklidir. Hür vatandaşların, çalışan köleler üzerindeki iktidarı, ortaklaşa (kollektif) bir iktidardır ve bundan ötürü hür vatandaşlar komün mülkiyetine bağlı durumdadırlar. Bu köleler karşısında, tabii (naturwüchsig) (*) birleşme halini muhafaza etmek zorunda olan faal vatandaşların topluluğa dayanan özel mülkiyetidir (das gemeinschaftliche Privateigentum). Bundan dolayı, komün mülkiyetine dayanan toplumun bütün yapısı ve onunla birlikte halkın iktidarı, gayrimenkul mülkiyetin geliştiği ölçüde ortadan kalkmaktadır. İşbölümü daha gelişmiş haldedir. Burada, şehir ile kır arasındaki karşıtlığın ortaya çıkmış bulunduğunu... görüyoruz. Hür vatandaşlar ile köleler arasındaki sınıf ilişkileri tam anlamıyla gelişmiş bulunmaktadır» (43). Marx, «fetih olayları, ileri sürülen bu tarih anlayışı ile çelişme halinde bulunmuş gibi görünmektedir» denilmesini muhtemel bir itiraz olarak ele alır ve şunu ortaya koyar: «barbar fatih halkların yaşayışında... savaş da normal bir ekonomik ilişki tarzıdır ve bu halkların yürütebildikleri gelişmemiş ve geleneksel üretim tarzından ötürü, nüfus artışının yeni üretim araçlarına karşı doğurduğu şiddetli ihtiyacın sonucunda daha hırsla kullanılan bir ilişkidir» (44). Bu toplumsal

(43) Aynı kaynak. (Türkçesi, sayfa 41-42)

(44) Aynı eser, sayfa 12 - 13. (Türkçesi, sayfa 42).

(*) Bu sözcüğün bir açıklaması için, bakınız: Marx - Engels, Alman İdeolojisi, çev. Selâhattin Hilâv, sayfa 41 (Ç.)

yapının en gelişmiş şekli Roma toplumunda görülmektedir. Bu toplumda, «Kölelik, bütün üretimin temeli halindedeydi» ve «hür insanlar ile köleler arasında yer almış olan pleb'ler, *Lumpen proletaria*(*) durumundan bir türlü sıyrılamıyorlardı». Bunun yerini mülkiyetin «üçüncü biçimi», yani «derebeylik yada zümre mülkiyeti» alır⁽⁴⁵⁾. Başka bir deyişle, Avrupa'nın ortaçağı başlamıştır.

1845-46 yıllarında Marx, henüz doğu toplumunu ve «Asya tarzını» bulmamıştı. Bu yüzden, modern mülkiyet biçiminden önce yer alan, yalnızca üç aşama sıralar: aşiret toplumunun yerini alan ve kölelik üstüne kurulmuş antik uygarlık; ve antik uygarlığın yerini alan Avrupa feodalizmi. 1859'da, *Ekonomi Politiğin Eleştirilmesine Katkı*'nın önsözünde ise değişik mülkiyet biçimlerine tekabül eden dört aşama sıralanır: Asyatipi toplum, Antik toplum, feodalizm ve modern burjuva toplumu. Engels'in, sonradan yeni baştan ele alacağı aşiret toplumu şimdilik kaybolmuştu⁽⁴⁶⁾. Marx'ın bu çalışması, 1857-58 yıllarının yayınlanmamış *Grundrisse*'sine dayanmaktadır. Uzun zaman ihmal edilmiş olan bu eser ise, Doğu'nun ve «Asya tarzı»nın bir yandan ilkel aşiret toplumuna, öte yandan klasik uygarlığa ve Avrupa feodalizmine olan ilişkisi hakkında, Marx'ın ne düşündüğü konusunda bizi aydınlatmaktadır. Ekonomi üstüne çalışmaları sırasında Marx, İngiliz okulunun incelemelerini okumuştur. Böylece «mad-

(45) Aynı eser, sayfa 13. (Türkçesi, sayfa 44).

(46) Engels'in *Origin of the Family* (1884) adlı eserine bakınız. (Bu kitap *Ailenin, Devletin ve Özel Mülkiyetin Kökeni* adı altında Türkçe yayınlamıştır. Bakınız: Sol yayınları, 1967 çev. Kenan Somer). Şunu da belirtelim ki, Marx, 1845-6 yıllarının taslağında aşiret teşkilatının içinden köleliğin doğuşu (türeyişi) konusunda çok gerçekçi bir ipucu vermektedir. Bu sözleri, «gösterişsiz bir ahlaki büyüklüğe» sahip «eski sınıfsız alle toplumunun» dıştan gelen «uygar» baskılara nasıl ve niçin dayanamadığı hakkındaki Engels'in açıklamasıyla karşılaştırınız; bakınız: *Selected Works*, cilt II, sayfa 231.

(*) Aynı eser, Sayfa 43'teki açıklamaya bakınız (Ç.)

deci tarih anlayışı» iskeletinin ekonomi ile etlenmiş bir resmini ortaya koyuyordu.

Metoduna sadık kalan Marx, Grundrisse'de konuyu tarihsel bir yaklaşımla ele alır. «Kapitalist üretimden önce gelen üretim biçimlerinin»⁽⁴⁷⁾ neler olduğunu sormakla başlar ve şöyle karşılık verir: «özgür emeğin, kendisini gerçekleştirmiş olan nesnel (objektif) ön şartlardan ayrılması... yani, her şeyden önce çalışanın kendi doğal laboratuvarı olan topraktan ayrılması; böylece, özgür küçük toprak mülkiyetinin ve aynı zamanda Doğu komününe dayanan ortak (gemeinschaftlichen) toprak mülkiyetinin ortadan kalkması»⁽⁴⁸⁾ kapitalist üretim biçiminden önce gelmesi ve ona temel teşkil etmesi gereken tarihsel durumdur. «Toprak mülkiyetinin bu ilk biçiminde, doğal olarak (naturwüchsige) ortak amaçlarla bir araya gelmiş bir insan topluluğu ön şart olarak ortaya çıkar: yani, aile ve onun aşiret halinde genişlemesi... yada bir aşiretler birliği...» «bu aşiret mal edinmenin (die Stammgemeinschaft) bu doğal topluluk, toprağı müşterek olarak mal edinmenin ve kullanmanın bir sonucu değil, ön şarttır.» «Yeryüzü çalışmanın hem aracını ve malzemesini hem de topluluğun yerleşme yerini ve temelini sağlayan büyük bir laboratuvar, büyük bir araç deposudur»⁽⁴⁹⁾. Kan birliği bağlarıyla bir araya toplanmış olan bu ilkel insan topluluğunun üyesi olduğu ölçüde, birey, toprağın ve üretim araçlarının mülkiyetine katılabilir. «Emek süreci aracılığıyla yerelan gerçek sahip-çıkma (temellük) bu ön durumlar altında oluşur. Bu ön durumlar ise, emeğin ürünü değil, onun doğal yada kutsal gibi görünen ön şartlarıdır. Aynı ilkel ilişkiye dayanan bu biçim, bir çok değişik şekillerde kendini gerçekleştirebilir. Asya tipi şekillerin bir

(47) Grundrisse, sayfa 375.

(48) Aynı kaynak.

(49) Aynı eser, sayfa 375 - 6.

çoğunda bu küçük toplulukların üstünde yeralan, fakat onları da kapsayan (ihtiva eden) birliğin, en üstün ve biricik mülkiyet sahibi olarak görünmesi ve gerçek toplulukların ancak miras yoluyla tasarruf hakkına sahip bulunmaları, bu biçime ters düşmemektedir. Madem ki birlik, gerçek mülkiyet sahibidir ve ortak mülkiyetin hakiki ön şartıdır, tek tek birçok topluluğun üstünde yeralan belli bir şey (als ein Besonderes) olarak gözükebilir. Birey ise mülksüzdür, yada mülkiyet, tüm birlikte (bir çok topluluğun babası sayılan despotun varlığında da gerçekleşebilir bu birlik) belli bir topluluk aracılığıyla kendisine sağlanan bir bağış gibi gözükebilir. Böylece artık-ürün... aslen bu en yüksek (üstün) birliğe ait olur. Kanunen Doğu despotluğunda mülkiyetin olmayışına rağmen, bu aşiret mülkiyeti yada komünal mülkiyet despotluğun temelinde yatmaktadır. Bu mülkiyeti ise, el sanayiinin ve tarımın küçük topluluklarda birleşmiş olması yaratır. Böylece küçük topluluklar tamamen kendi kendilerini geçindiren ve yeniden üretimle, artık-üretim şartlarının tümünü kendilerinde toplayan bir hale gelirler. Toplulukların artık-emeğinin bir kısmı, en sonunda kişisel bir varlık kazanan yüksek birliğe aittir. Bu artık-emek, hem vergi, vs. olarak, hem de kısmen gerçek despotun şahsı, kısmen aşiretin muhayyel varlığı, yani tanrı olan bu birliğin yüceltilmesindeki ortak çalışmalar olarak ortaya çıkar.»⁽⁵⁰⁾

«En sonunda kişisel bir varlık kazanan yüksek birlik» tarafından bir arada tutulan bu ortak mülkiyet tarzı, tarih boyunca çeşitli şekillerde görülmüştür: ya küçük topluluklar birbirlerinden bağımsız bir yaşantı sürdürmüşler ve birey ailesiyle birlikte, kendisine ayrılan toprak parçasında bağımsız olarak çalışmıştır; yada «birlik, çalışmanın kollektifleştirilmesine kadar yayılabilir. Bu da resmi bir sistem şeklini alabilir (örneğin Meksika'da, özei-

(50) Aynı eser, sayfa 376 - 7.

likle Peru'da, eski Kelt'lerde ve bazı Hint kabilelerinde olduğu gibi), Ayrıca aşiret yapısı içindeki bu komünal şekil (die Gemeinschaftlichkeit) aşiret ailesinin başı olan kimsede, yada çeşitli aile reislerinin karşılıklı ilişkilerinde gerçekleşmiş gibi gözükebilir. Bu tür toplulukların, daha despotça, yada daha demokratik bir şekil alışı buna bağlıdır. Emek aracılığıyla gerçekten mal sahibi olmanın ortak ön şartları, yani Asya halkları için çok önemli olan *sulama işleri* (Marx bunun altını çizmiştir), ulaşım araçları vs. gibi işlemler üstün birliğin, küçük toplulukların üstünde yer alan despot hükümetin eseri gibi görünür. Şehirler, ancak dış ticaret için özellikle elverişli olan yerlerde, yada devletin başı ile valilerinin (satrap) gelirlerini, yani artık-ürünü, emek ile değiştirdikleri ve emek-fonu olarak harcadıkları yerlerde kurulur»⁽⁵¹⁾.

Tarihte, özellikle Doğu despotlukları tarafından canlandırılan bu merkezi sisteme karşı, toprakta özel mülkiyetin gelişmiş olduğu Greko-Romen antikitesi, Marx'ın «ikinci biçim» diye tanımladığını şeyi temsil eder. Bu biçimde, ilk baştaki komünal (aşiret) teşkilat daha yüksek sosyal ve tarihsel bir düzeye erişmiştir. Bağımsız toprak sahiplerinden meydana gelen şehirli Patrisyenler sınıfının, uzun bir süreç sonunda kendi kurumlarını nasıl meydana getirdiği ve bu sınıfın, yine nasıl kendi eliyle yıkımını hazırladığı etkileyici ayrıntılarla anlatılmıştır (siyasi gücü elinde tutan bu Patrisyenler sınıfının kurumları köle emeğini ve kölelerin sayısını arttırmak için yapılan sürekli savaflara dayanmaktaydı). Marx'ın bu anlatımı Hegel'e, fakat genellikle Niebuhr'a ve diğer 19. yüzyıl tarih yazarlarına da uymaktadır. Antik toplumların güçlerini yitirip, ortadan kalkmalarıyla Cermen ortaçağı başlar:

«Topluluğun kendi kendini geçindiren üyelerinin, yani çalışan bireylerin, çalışmalarının doğal şartlarına sahip

(51) Aynı eser, sayfa 377.

olmalarının bir başka biçimi de *German* mülkiyet tarzıdır. Burada, topluluğun üyesi, ne Doğu biçiminde olduğu gibi bu sıfatıyla komünal mülke ortaktır... ne de, Yunan ve Roma biçimlerinde olduğu gibi... toprak komünün elindedir...» Marx, bundan sonra, Romalı vatandaşın Roma toprağının belli bir parçası üstünde özel mülkiyet egemenliğini kullanmasını sağlayan bir kuruluş olarak *Ager publicus*'una kısa bir analizini yapmaktadır.⁽⁵²⁾ Marx'ın, orta çağın siyasi teşkilatının ilk hücresi olarak gördüğü «Cermen topluluğu» bu eski biçimlerden farklı bir şeyi temsil etmektedir. «Eski klasik tarih, bir şehirler tarihi, yani toprak mülkiyetine ve tarıma dayanan bir şehirler tarihidir. Asya tarihi ise, şehir ve köyün farklılaşmamış birliğidir (burada, büyük şehirlere, bir hükümdar karargahı, gerçek ekonomik yapıya yararsız bir şekilde eklenen varlıklar gözüyle bakılmalıdır). Orta çağ (Cermen dönemi), kır'ın tarihin beşiği olmasıyla başlar, şehir ve köy arasındaki karşıtıktan geçerek gelişir. Çağdaş tarih ise, klasik çağlarda olduğu gibi şehrin kırlaşması değil, kırın şehirleşmesidir»⁽⁵³⁾. Cermenlerde klan şeflerinin bir araya gelmesi, bu kişilerin esas bağımsızlıklarını yıkmaz. «Topluluk bir birlik değil, birarada oluştur (als Vereinigung, nicht als Verein)». Önceleri aşiretin toprak sahipleriymiş, sonradan derebeyi olan bu kişiler, topluluğun «bağımsız üyeleridir»⁽⁵⁴⁾ «Bu topluluk, antik çağda olduğu gibi, bir devlet olarak var olmaz... çünkü bir şehir olarak varlığı yoktur. Topluluğun gerçek bir varlık kazanması için, özgür toprak sahiplerinin bir toplantıda bir araya gelmeleri gerekmektedir. Oysa, örneğin Roma'da bu topluluk böyle toplantılardan bağımsız olarak, şehrin kendisinde ve onun başındaki görevlilerde varlığını kazanır»⁽⁵⁵⁾. Aslında

(52) Aynı eser, sayfa 380 - 81.

(53) Aynı eser, sayfa 382.

(54) Aynı eser, sayfa 383.

(55) Aynı kaynak.

Cermenlerin de *ager publicus*'u (kamu toprakları), vardır. Fakat bu, Roma'da olduğu gibi «özel mülkiyet sahiplerinin yanı sıra, devletin ekonomik varlığını» temsil etmez. Bilakis *ager publicus*, «kişisel mülkiyete bir ek» vazifesini görmektedir. Böylece Cermen biçimi, «bireyin» mülkiyet hakkı olmadığı, yalnızca tasarruf hakkına sahip olduğu Asya tarzının» en büyük karşıtını temsil etmektedir⁽⁵⁶⁾. Fakat bu biçim şehrin kendisine özgü bir hayatı olduğu Greko-Romen sistemine de karşıttır. Bu sistemde şehir, vatandaşların kendi özel varlıklarından farklı olarak; toplumsal yeteneklerini ortaya koydukları bir kolektif teşkilattır; ve yine şehir, bu toplumsal yeteneklerin yanı sıra ideal bir biçimde temsil edilmesi demektir. Oysa Avrupa orta çağında özel mülkiyet ta baştan beri, egemen olan biçimdir. «Topluluk yalnızca, bu bağımsız toprak sahiplerinin karşılıklı ilişkisinde varlık kazanır»⁽⁵⁷⁾. Çağdaş özlüklerimiz kökleri Cermen ormanlarında yatmaktadır, diye ekleyebilirdi Marx, fakat eklemedi.

Bundan sonra Marx, antik çağın aşiret ve komünal mülkiyet biçimlerinin çok ilginç ve derin bir analizini yapar. Bu analizin içinde kimi zaman Proudhon'a saldırılar da yer almaktadır,⁽⁵⁸⁾ fakat bunlar yazımızla ilgili değildir. Esas konuya, yani daha sonra, Doğu, Greko-Romen ve Cermen-Ortaçağ tarzı özel ve müşterek mülkiyet biçimleri halinde farklılaşmış olan ilk kaynağa, yani aşiret yapısına döndüğünde, Marx, «ilk başta, topluluğun içinde eriyip kaybolduğu» bu aşiret sisteminin, kendi üyelerinden başkasının mülkiyetini tanımadığını ve bu yüzden yenik düşen aşiretlerin tüm mülkiyet haklarından yoksun kılındıklarını ısrarla belirtir. «Bu yüzden kölelik ve toprak-köleliği kökleri aşiret sisteminde olan mülkiyetin bir sonraki

(56) Aynı kaynak.

(57) Aynı eser, sayfa 384.

(58) Aynı eser, sayfa 384 - 92.

gelişimlerinden ibarettir, ve zorunlu olarak, bu sistemin bütün biçimlerini değişikliğe uğratırlar.» Fakat el sanayii ve tarımın kendi kendine yeterli birliğine dayanan Asya biçimi»ni⁽⁵⁹⁾ pek fazla değiştiremezler. Marx'ın, klasik çağın kişisel köleliğinden farklı olarak «Doğu'nun genel köleliği» diye tanımladığı şey mülkiyet kurumunun özel bir durumu olarak ortaya çıkmaktadır. «Asya, Slav, klasik ve Cermen biçimlerinde»⁽⁶⁰⁾, mülkiyet kurumu, «çalışan (üretici)... bireyin kendi üretiminin ve yeniden üretiminin şartlarıyla ilişkisi demektir»⁽⁶¹⁾. Bu ilişki tarih boyunca değişik biçimlerde görülebilir. Bu ise, bireyin «bir aşiretin yada topluluğun üyesi (birey de bir yere kadar bu topluluğun malıdır)» olarak var olmasına bağlıdır. Oldukça ilginç bir ipucu olan bu söz, daha sonra Engels tarafından çizilen şairane görünümüne hiç uymamaktadır. Yer yüzünde insan, ilkel bir çoğulun parçası olarak ortaya çıkar: «generik bir varlık^(*), bir aşiret birimi, bir sürü hayvanı; fakat hiçbir şekilde siyasi anlamda *politik bir hayvan* (zoon politikon) olarak değil»⁽⁶²⁾. İnsan tarihsel süreç boyunca, yani çeşitli komünal ve özel mülkiyet biçimlerinin gelişim süreci olan tarihsel süreç boyunca bireyliğini kazanır (yani bireyleşir). Bu mülkiyet biçimleri de, bireyin doğa ile ve emeğinin tabii yada suni ön şartlarıyla olan ekonomik ilişkisinin çeşitli şekillerde düzenlenmesi demektir. Bu metabolizmanın değişik şekilleri, toplumun değişik aşamalarına tekabül etmektedir. Bu aşamalar içinde Doğu toplumu insanın ilkel kaynaklarına, tarihsel olarak daha yakındır, çünkü «Doğu despotluğuna rağmen» ilkel komünizmin bazı öğelerini yaşatabilmiştir. Demek ki,

(59) Aynı eser, sayfa 392.

(60) Aynı eser, sayfa 395.

(61) Aynı kaynak.

(62) Aynı eser, sayfa 395 - 6.

(*) «Generik varlık,» cinse bağlı varlık cins-varlığı anlamına gelir. Marx, bu deyimle, insanoğlunun, herşeyden önce bir cins - varlığı olduğunu söylemek istiyor.

birbiri ardından gelen bu değişik dönemler, yani Asya tipi, antik, feodal ve modern aşamalar «ilkel birliğin» ortadan kayboluşunu ve gerçek özel mülkiyetin gelişimini yansıtmaktadır. Hint yada Çin köy komünlerinin Avrupa kapı-tali tarafından parçalanması, bu süreci bütün yer küresine mal ederek tamamlamıştır.

Şimdi bu tarihsel semayı göz önünde tutarak başlan-gıç noktamıza dönelim ve Marx ile Engels'in Doğu top-lumları konusundaki sözlerini kendi içinde ahenkli bir bütüne indirgeyip indirgeyemeyeceğimizi görelim.⁽⁶³⁾

Elimizdeki belgeler bazı yönleriyle şaşırtıcıdır. Marx'-ın, Asya tipi köy komünü ile ve bu komünün Batı kapita-lizminin saldırılarına karşı direnişiyle ilgili tutumunun ge-çirdiği yavaş değişimden daha önce söz etmiştik. «Asya tipi üretim tarzının» diğer yapısal unsurunu, yani merke-zî hükümet despotizmini ele aldığımızda, Marx ve En-gels'in bu yönetim tarzına olan düşmanlıklarının gittikçe derinleştiğini ve bu düşmanlığın yalnızca özel mülkiyette değil, Avrupa feodalizminde, hatta Cermen orta çağında bir takım olumlu nitelikler bulmaya kadar vardığını gör-mekteyiz. Marx'ın 1859 yılında «genel hatlarıyla Asya tipi, antik, feodal ve burjuva üretim tarzları, toplumun ekono-mik oluşumunda görülen ileri aşamalardır» demesini, baş-ka nasıl açıklayabiliriz? Bu sözlerin, 1857-8 yıllarının ya-yınlanmamış taslağının tamamlanmasından (*Grundrisse* kastediliyor. Ç.) kısa bir süre sonra yazıldığını ve Marx'ın bu taslakta, orta çağ Avrupa'sının gelişmemiş (ilkel, ka-

(63) Kanımca, *Grundrisse*'nin 376 ile 396'ncı sayfaları arasında ana hatları verilen açıklama, Marx'ın en parlak ve en etkileyici yazılarından biridir. Ne yazık ki bu sadece bir taslak olarak kaldı ve daha kötüsü 1939 - 41 yıllarına kadar basılmadı. Bu taslak bizim zamanımıza kadar karanlık ka-lacağı yerde 1900 yılında yayınlanmış olsaydı, Max Weber ve okulu kendileriyle Marx'ın araştırmaları arasında bir ilgi kurmak için daha da iyi bir nedene sahip olabileceklerdi, diye düşünebiliriz. Gerçekten Marx, Weber'in Doğu toplumları hakkındaki sözlerinin bir çoğunu önceden ileri sürmüştür.

ba) kurumlarının özünde yatan kişisel özgürlük unsurunu yarı Hegel'ci bir tavırla ve önemle belirttiğini hatırlamak gereklidir. Marx için «ilerlemekte olan» demek, düşüncesiz taraftarları için olduğu gibi, «olup biten her şey» demek değildir. Marx'ın anlamında «ilerleme», insanın gizli güçlerinin ortaya serilmesi demektir. Asya tipi yada Greko-Romen toplumlarla karşılaştırıldığında Avrupa feodalizmi «ilerici» olmaktadır, çünkü nisbeten sağlıklı başlangıç noktası sayesinde, özünde yeni büyüme (inkışaf) ve insani gelişim (tekamül) imkanlarını taşımaktaydı. Yani Hegel'in terminolojisine göre «yeni bir ilke»yi temsil ediyordu. Açıkçası, bu imkanların varlığı Marx'ın *Grundrisse*'de kısaca değindiği bir duruma bağlıydı: yani Cermenler arasında siyasi iktidarın, ilk başta bireylerden bağımsız olarak varolmamasına, fakat halk arasında alınan ortak kararların bir sonucundan ibaret olmasına bağlıydı. Engels sonradan, Cermen barbarlarının kendi klan örgütlerinin bir takım kalıntılarını Roma İmparatorluğu'nun yozlaşmış dokusuna katıp, Avrupa'yı gençleştirdiklerini ima ederek, daha da ileri gidecekti⁽⁶⁴⁾. Sağlam tötönik ortodoksluk diye de tanımlayabileceğimiz bu söz, aynı zamanda büyük bir gerçek payı taşımaktadır⁽⁶⁵⁾ ama, Marx ve Engels tarafından ortaya konulan daha teorik kavramlarla bunun ilgisi nedir?

Her ikisinin de, bir siyasi sistem olarak Doğu yönetimine karşı duydukları ilk düşmanlığı sürdürdüklerinden, hatta bunu arttırdıklarından şüphe edemeyiz. Gördüğümüz gibi bu konuyla ilgili ilk sözler 1850'lerde söylenmişti. Bu dönemlerde ise Marx, saldırgan Avrupa'nın kaba maddeci amaçlarının karşısına zaman zaman, çökmekte olan Konfiçyüs imparatorluğunun ahlaki üstünlüğünü

⁽⁶⁴⁾ *Origin of the Family*; bakınız: *Selected Works*, cilt III, sayfa 277.

⁽⁶⁵⁾ Bakınız: Marc Bloch, *Feudal Society* (Feodal Toplum), 1961, sayfa 145 ve sonrası.

çıkarmak eğilimindeydi. Bu polemik saldırıları ciddiye almamak gerekir. Bunların kökleri, 18. yüzyılda yaygın olan, faziletli Çinlilerle iki yüzlü Avrupalılar arasındaki karşıtlığı ortaya koyma tavrına kadar uzanmaktadır. Bu sevimli düşünceyi ise Marx, Rousseau çağının diğer çocuksu saflıklarının yanına koyardı. Bir teorisyen olarak konuştuğunda «yarı Asya tipi» sözünün belirli ve hiç de iltifatkar olmayan imaları vardır. Zamanla bu söz Rusya ile ilgili olarak kullanıldı ve bu ülkenin hükümetine karşı yöneltilen klasik bir ayıplama oldu. Bu tutumu Engels başlattı,⁽⁶⁶⁾ fakat Marx, «Rusya» ile «Avrupa»⁽⁶⁷⁾ arasındaki farkları göstererek onu izledi ve bundan böyle çarlık hükümetinden, özgür olmayan bir köylü kitlesinin tepesinde duran bir despotluk diye söz etti. Bu sözler, burada verilmeyi gerektirmeyecek kadar iyi bilinmektedir ve çoktur. Daha sonra 1875 yılında Engels, tesadüfen köy komünlerinden söz ettiği bir makalede,⁽⁷⁸⁾ Rusyayı «Asya tipi» diye sınıflandırır ve daha tanınmış bir eseri olan *Anti-Dühring*'de bu görüşü kısaca belirtir: «varolmaya devam ettikleri yerlerde eski komünler, Hindistan'dan Rusya'ya kadar binlerce yıl en barbar devlet şeklinin, yani doğu despotizminin temelini meydana getirmişlerdir».⁽⁶⁹⁾

(66) *New York Tribune*'in 19 Nisan 1853 tarihli nüshasında çıkan makale, Marx'ın imzasını taşımaktadır ama Engels tarafından yazılmıştır. Rusya, ilk kez bu makalede «yarı Asya tipi» diye tanımlanmıştır. Bakınız: *Gesammelte Werke*, cilt 9, sayfa 23.

(67) NYDT, 5 Ağustos 1853 tarihli nüsha; bakınız: *Gesammelte Werke*, cilt 9, sayfa 215.

(68) «Köy topluluklarının birbirlerinden bu denli ayrı ve uzak bir halde olmaları... Doğu despotizminin doğal temelidir. Hindistan'dan Rusya'ya kadar, bu toplum şekli yaygın olduğu her yerde daima despotizmi doğurmuş ve bu despotizm daima onun bütünleyicisi olmuştur.» Bakınız: *Internationales aus dem Volstaat* (1871 - 5). Berlin, 1894 sayfa 56.

(69) *Anti-Dühring* (Almanca baskı), Moskova, 1935, sayfa 165; bakınız: Foreign Languages Publishing House baskısı, Moskova 1954, sayfa 251.

Ayrıca Engels'in 1890'lardaki yazılarında, Çarlık despotizminin çökmekte olduğu, hatta «genç Rus burjuvazisinin, devleti tamamen kendi boyunduruğu altında bulundurduğu» açıkça ima edilmektedir. Fakat bu yazılarda da «Çarın despot otarşisinin sürmesi», artık parçalanmaya yüz tutmuş olan «eski komünist köy topluluklarına» bağlanmaktadır.⁽⁷⁰⁾

Bu arada, Marx ve Engels, köy topluluklarının sosyalist bir hareketin başlangıç noktası olabileceği düşüncesini desteklemişlerdi. Bu nasıl başarılacaktı? Marx'ın bu konuda, ne yazık ki ikisi de gayet kısa olan açıklamaları vardır. Vera Zazuliç'e yazdığı 8 Mart 1881 tarihli mektubunda, köy topluluklarının kapitalizme karşı direnişinin yeni gelişmekte olan sosyalist harekete eşsiz bir fırsat tanıyacağını savunan popülist düşüncüyü kabul etme yolunda adım atmaya hazır olduğu görülmektedir. Fakat «bu topluluk Rusyada, sosyal bir yeniden doğuşun dayanak noktasıdır (point d'appui)» dedikten sonra, «her yandan saldıran zararlı etkileri», yine bu topluluğun «kendiliğinden (spontaneous) bir gelişimi için normal şartları sağlamak» üzere yoketmek gerektiğini ısrarla belirtir.⁽⁷¹⁾ Ayrıca, *Komünist Manifestosu*'nun Rusça baskısına yazdığı 21 Ocak 1881 tarihli önsözde, adeta Troçkist bir tavırla şöyle demektedir: «Eğer Rus ihtilali Batı'da bir proletarya ihtilali için de bir başlama işareti olursa (öyle ki, bu durumda, ikisi de birbirini tamamlarsa) Rusya'nın bugünkü ortak toprak mülkiyeti komünist bir gelişmenin başlangıç

---

(70) Bakınız: *Volkstaat*, I. c., sayfa 61 - 72.

(71) Tam metin Marx - Engels Archiv (Marx - Engels Arşivi), cilt I, sayfa 309 - 42, (Frankfurt, 1926) adlı kitapta yer almaktadır. Bakınız: Blackstock and Hoselitz, *The Russian Menace to Europe* (Rusya'nın Avrupa'yı tehdidi), Londra, 1953, sayfa 275 ve sonrası.

noktası olabilir»⁽⁷²⁾ Bütün bu sözler, Rus sosyalist hareketini on yıl boyunca sarsacak bir anlaşmazlığı önceden belirtmektedir, fakat kesinlikle teorik bir kavram olan «Asya tarzına» fazla bir şey katmamaktadır. Bu sözlerden en fazla şöyle bir sonuca ulaşabiliriz: Marx'ın Doğu toplumlarını incelerken karşılaştığı rahatsız edici ikileme sosyalizm bir çözümlü sunmuştu. Yani Doğu toplumlarında açıkça çok eksik olan ve Batı Avrupa feodalizminin (ve kapitalizminin) kökünde yatan bireysel özgürlük unsuru, Doğu sistemine «siyasi üst-yapının» yıkılmasından sonra girebilirdi. Başka türlü söylersek; eski komünal yapının sağlıklı özünü (nüvesini) kapitalizmin çıkarları uğruna tamamen parçalamaktansa, daha da geliştirmek fırsatını çarlığın yaklaşmakta olan yıkımı sağlıyordu.

Marx'ın ve bir ölçüde Engels'in, böyle bir fırsatın Çin'de ve Hindistan'da değil de, Rusyada gizli olduğunu görmelerine dikkat edilmelidir. Her halde Rusya yalnızca «yarı Asya tipi» bir ülke olduğu için, bunu ileri sürüyorlardı, diye düşünebiliriz. Gerçekten de, Rusya, tam anlamıyla Avrupa'lı bir ülke değildi ama, gelişme tohumlarını taşımaktaydı. Oysa gerçek «Doğu» durgundu (atıl). Ne yazık ki Rusya yine aynı nedenden dolayı Avrupa için sürekli bir tehdit teşkil ediyordu ve iç gelişimi bile, onu daha saldırgan ve daha güçlü kıldığından daha tehlikeli yapıyordu.⁽⁷³⁾ Tek çözümlü, otokrasiyi yıkacak fakat aynı zamanda Batı kapitalizmini ülkeye sokmayacak bir Avrupalılaştırma idi; liberaller bu son noktayı özellikle önem-

(72) **Selected Works**, cilt I, sayfa 24. 1894 de, Engels, bu metni yeni baştan gözden geçirirken, bu sert şaraba epey su katmıştır. Bakınız: «Russia and the Social Revolution Reconsidered», Blackstock ve Hoselitz, adı geçen eserde, sayfa 228 ve sonrası.

(73) Bakınız: Marx, **Her Vogt** (1859), **Gesammelte Werke**, cilt 14, özellikle sayfa 497 - 8. «Ayrıca şunu da belirtelim ki, serflerin, Rus hükümetinin anladığı biçimde bir bağımsızlığa kavuşması, Rusya'nın saldırganlığını yüz kere

siyorlardı. Komün yada bu yapıdan geriye kalan şeyler sosyalist bir toplumun gelecekteki temeli olarak, yada hiç olmazsa böyle bir toplumun bir ögesi (unsuru) olarak korunmalıydı. Popülistler bu analizi kabul etmişlerdi. Bunların arasında, 1880'lerde ve 90'larda yavaş yavaş marksizmi benimseyenler ise, kendilerini sosyalizme ulaştıran asıl ideallerden ve değerlerinden vaz geçmediklerini düşünebilirlerdi. Buna karşılık, Marx, sosyalizmi bireycilik öncesi (pre-individualist) ve komünal mülkiyet biçimlerine bağhyarak, ileri sürdüğü görüşleri çıkış noktasına yeniden ulaşacak şekilde tamamlamış olduğunu düşünebilirdi. Yani, burjuva toplumu «doğal» ve sürekli olmak bir yana, bir diğer sosyo-ekonomik yapı olarak görülmüş olabilir. Çözülmemiş, yada kısmen çözülmüş sorun Doğu Devletinin oluşumunda (tekevvümünde) yatmaktaydı. 1850'lerdeki ilk yazılarında Marx, bu devletin hem merkezi niteliğini, hem de oraya buraya dağılmış köy komünleri yığınından bağımsız olduğunu önemle belirtmişti. 1857-8 müsveddelerinde ise, genellikle despotizmin kökleri, kendi iç birliğini kişisel bir hükümdarda «gerçekleştirme» eğilimini taşıyan aşiret teşkilatına bağlanıyordu. Sonraları, «devlete», «en yüksek toprak sahibi» diye değinildiğini gördük. Buna rağmen despot hükümdarın çevresinde bir idare mekanizması toplayarak iktidarını nasıl kurduğu incelenmemiştir. Bütün bunlardan, Marx'ın herhangi bir nedenden dolayı bürokrasi sorununu kasden ele almadığı sonucuna varmak güç değildir. Oysa bürokrasinin rolüne diğer yazılarında, özellikle Bonapartizme karşı yönelttiği şiddetli eleştirilerinde sık artıracaktır. Bu hareket, serflere dayanan Rus toprak sahipleri sınıfının küçük otokratlarının ve kendi kendini yöneten köylü komünlerinin büyük otokratik karşısına çıkarıldığı engelleri yıkarak, otokrasiyi tamamlamak amacını gütmektedir. «Serflerin bağımsızlaştırılması» diye adlandırılan bu hareket, köylü komünlerinin maddi temelini, yani ortak mülkiyeti de ortadan kaldıracaktır.»

sık değinilmektedir. «Asya tarzı ile ilgili olarak bu noktayı ele almaması gerçekten gariptir. Belki de bürokrasiyi bir toplumsal «sınıf» olarak değil de bir «kast» olarak görmesi bu konuya karşı duyduğu ilgiyi azaltmıştı.»⁽⁷⁴⁾ Bu bir açıklama olabilir, fakat hiç bir şekilde yeterli bir savunma değildir.

«Artık-değer teorileri» adlı eserinde (1861-3), Marx, Richard Jones'un şu sözlerini verir: «topraktan alınan artık-gelir Asya'da, özellikle Hindistan'da devlet ve memurları tarafından dağıtılırdı. Bu gelir varlıklı köylülerin gelirinden sonra gelen başlıca gelirdi.»⁽⁷⁵⁾ Asya'da merkez tarafından denetlenen sulamanın önemiyle ilgili olarak Marx'ın daha önce ileri sürdüğü gözlemlerine, sonradan Engels'in Anti-Dühring'de ortaya koyduğu ilkel toplumdan egemen bir sınıfın türeyişi hakkındaki düşünceleri de eklenerek bu açıklamalarla birlikte ele alınırsa, bir Doğu despotizmi teorisinin başlıca öğelerinin ortaya çıktığı görülür. Bu öğeler, niçin tam anlamıyla işlenmedi? Engels'ten aktaracağımız uzun bir bölüm belki de bu soruya dolaylı bir karşılık verecektir. Aynı zamanda bu bölüm, Engels'in ve Marx'ın bir takım şeyleri kavramakta, önceki yazarlardan ne denli ileri olduklarını ve araştırmalarının hangi noktada Victoria devrinin devlet ve toplum hakkındaki görüşlerinin eleştirisiz bir kabullenişini sona erdirdiğini açıkça ortaya koymaktadır:

(74) Marx ve Engels'in Doğu toplumları konusundaki görüşlerinin bir eleştirisi için, bakınız: Wittfogel, sayfa 380 ve sonrası. Fakat bana öyle geliyor ki Wittfogel, Marx'ın sonraki yazılarında daha önceki düşüncelerine dönmüş olduğu iddiasını abartmaktadır. En fazla, Marx'ın daha önceki düşüncelerini sistemli bir biçimde geliştirmediğini söyleyebiliriz.

(75) Richard Jones, **Literary Remains, Consisting of Lectures and Tracts on Political Economy** (Ekonomi-politik üstüne konferanslardan ve broşürlerden derlenmiş yazılar), Londra, 1859, sayfa 488; bakınız: Marx, **Theorien Über den Mehrwert**, Stuttgart, 1921, cilt III, sayfa 501.

Bu sosyal görevlerin (functions) zamanla topluma karşı olan bağımsızlıklarının nasıl artıp toplumun üstünde bir egemenliğin kurulmasıyla sonuçlandığını incelemek burada gerekli değildir. Yani hizmetkar olanın şartlar elverişliyken nasıl efendi olduğunu, bu efendinin ise, yine şartlara bağlı olarak nasıl bir doğu despotu yada satrap, bir Grek aşiretinin (tribü) prensi, bir kelt klanının reisi olduğunu; bu değişimler sırasında hangi ölçüde kaba kuvvet kullandığını, ve nihayet tekbaşlarına egemen olan bu kişilerin nasıl olup da egemen bir sınıf halinde ortaya çıktıklarını burada incelemek gerekli değildir. Burada bizi ilgilendiren, sosyal bir görevi yerine getirmenin her yerde siyasi üstünlüğün temeli olduğunu ve bu üstünlüğün ancak bu sosyal görevleri yerine getirdiği sürece varlığını sürdürebileceğini ortaya koymaktır. İran ve Hindistan'da yönetimi ele geçiren ve kaybeden despotlukların sayısı ne kadar çok olursa olsun, bunların herbiri, herşeyden önce ırmak vadileri boyunca uzanan sulamanın topluca devamını sağlamakla yükümlü birer «müteşebbis» olduklarını ve bu ülkelerde tarımın başka türlü mümkün olamayacağını biliyorlardı. Bu durumu görememek «kültürlü» İngiliz'in kaderiydi; sulama kanallarının ve savakların mahvolmasına izin verdiler ve ancak bugün, düzenli olarak ortaya çıkan açlık tehlikesi dolayısıyla, Hindistan'daki yönetimlerini kendilerinden önce gelen hükümetlerinki kadar meşru kılacak tek çalışmayı ihmal ettiklerinin farkına vardılar.⁽⁷⁶⁾

Hindistan'daki İngiliz yönetiminin durumuyla ilgili polemikleri bir yana bırakırsak, bu bölüm şunu ima etmiyor mu: Engels ve dolayısıyla Marx -çünkü, yayınlan-

(76) Herr Eugen Dühring's Revolution in Science (Bay Eugen Dühring'in Bilimde Devrimi), Moskova, 1954, sayfa 249. Friedrich Engels, Anti - Dühring, çev. M. Reşat, Sol yayınları, 1967, cilt II, sayfa 277 - 78. ç.).

madan önce Engels'in bu yazılarını görmüştü- «egemen sınıfı» siyasi açıdan ele alıyor ve bu sınıfı, sosyal hayatın devamını sağlayan o üstün görevlerin yerine getirilmesiyle yükümlü yönetici kast olarak görüyordu. *Anti-Dühring'*-in işçi sınıfına hitap eden ve kolayca anlaşılır bir broşür olduğunu kabul etmek zorundayız. Engels burada, oldukça dağınık bir anlatım kullanıyorsa da, ne kendisinin ne de Marx'ın daha önceki sözleriyle çelişkiye düşmüyor. Toplum için gerekli olan bir sosyal görevi yerine getirme gerekliliği siyasi egemenliği doğurur, fakat sonradan bu egemenlik toplumdan (ve kendi kaynaklarından) bağımsız bir hale gelir. Yine de kökleri, iyi-kötü hizmet ettiği ortak bir ihtiyaca bağlıdır ta ki, sosyal bünye değişik bir üstyapıyı gerektirecek şekilde kendi niteliğini değiştirinceye kadar, sürüp gider bu. Kısacası devlet bir gölge - olaydır, yani kendine özgü bir varlığı olduğu halde, toplumun gerçek ihtiyaçlarına tabidir. Bu yüzden de, uzun vadede bu süreç, toplumun gerçek ihtiyaçları açısından açıklanmalıdır.

Engels yukarıdaki bölümde «egemen sınıfı» yönetici zümreyle o denli aynılaştırmaktadır ki, insan şöyle bir şey söylemek istiyor: ileri sürülen düşüncelere dayanarak Bismarck, kendisinin Alman toplumunun, seçimle işbaşına gelen Reichstag'dan daha meşru bir temsilcisi olduğunu iddia edebilir. «Herhangi bir toplumun siyasi elit'i (seçkinler zümresi) topluma egemen olan sınıftan her zaman daha üstün ve daha başkadır ve öyle kalmalıdır» iddiasını Engels'in nasıl karşılayacağı pek açık değildir. 19. yüzyıl Almanya'sında ve bir yere kadar da Victoria devri İngiltere'sinde bu ikisi (yani topluma egemen olan sınıf ve siyasi elit Ç.) bir birlik içindeydi, çünkü toprak sahibi soylular sınıfı ekonomik gücünü burjuvazi lehine sürekli olarak terk ederken, siyasi ve toplumsal rolünü koruyabilmişti. Fakat bu ortak yaşama, Avrupa tarihinin kendi-

ne özgü bir özelliğiydi ve Marx'ın 1857-8 yıllarının taslağında da belirttiği gibi, bu özelliğin kökleri, orta çağın ilk dönemlerinde kamu hayatının (public life) nispeten özgür ve muhtar bir gelişim göstermesinde yatmaktaydı. Doğu ise, hiç bir zaman buna benzer bir şey yaşamamıştı. Madem ki Engels, merkezi ekonomik görevleri yerine getirme konusunda, devletin, yani bürokrasinin önemli rolüne parmak basmıştı, yönetici kastın, hangi anlamda «egemen bir sınıf» olduğunu açıklamak da ona düşerdi. Bu konuya açıklık getirmemiş olmak, genel olarak, siyasi egemenlik ve devlet sorununun karanlıkta kalmasına yol açtı.

Bu noktada, modern çağın eşğine ulaşmış bulunuyoruz ve bu yüzden de, Victoria devrinin zirvesinde Marx ve Engels'in siyasi egemenlik sorununu bir Doğu çerçevesi içinde araştıran kısa incelememiz sona ermiş oluyor. Marx ve Engels'in bir sanayi toplumunda despot bir yönetimin ortaya çıkması imkanını yani «totaliterlik» diye adlandırmayı öğrendiğimiz sorunu ciddi bir şekilde incelememiş olmaları, çağdaş okuyucuyu her halde pek şaşırtmayacaktır. Böyle bir şeyi yapmış olmak, çağdaşlarıyla paylaştıkları öndüşüncelerin sınırlarını aşmış olmak demektir. Bu öndüşüncelerin en belli başlısı da, Avrupa'da toplumun despotça bir biçimde tepeden düzenlenmesinin, bu toplumun kendi doğal yapısından ötürü imkansız olduğuna kesin olarak inanmalarıydı. Eğer son yıllarda, bu inancı şüphe ile karşılıyorsak, Batı'nın tarihsel gelişiminin iç ilkesini başlangıcından beri gerek Doğu'dan, gerekse Greko-Romen antikitesinden değişik olduğuna dair Marx'ın inancından kendimize istediğimiz kadar rahatlama payı çıkartabiliriz. Bence Marx diğer bir çok konuda olduğu gibi burada da haklıydı. Bu yüzden, Avrupa tarihine, kendine özgü bir diyalektik tarafından güdülen bir gelişim diye bakabilir ve Doğu tarihinde buna paralel

bir şey olmadığını düşünebiliriz. Avrupa, yada Batı toplumunun, diğer «bütün» büyük uygarlıklar için de geçerli olan bir büyüme ve çökme yasasına (yada moda sözleri kullanarak bir «meydan okuma ve cevap verme» yasasına), tabi olduğu düşüncesiyle bu Hegelci-Marksist görüşün hiç uzlaşmadığını söylemek gerekli bile değildir. Hatta, bu görüş (Hegelci-Marksist görüş Ç.) Batı'nın tek olduğunu (yani evrensel bir gelişmeyi değil, sadece kendine özgü bir gelişmeyi gösterdiğini. Ç.) ısrarla belirtmektedir. Öyle ki bu araştırmanın yazarı, bu bakımdan, kendine Hegelci demekten çekinmemektedir.

4

«Asya Tipi Üretim Tarzı ve Marksist Şemalara Göre Toplumların Evrimi»ne Önsöz⁽¹⁾

İlk defa 1964'de yayınlanan bu makale üzerinde SSCB'de, Polonya'da, Çekoslovakya'da⁽²⁾, Meksika'da ve Peru'da, bazen polemige kadar varan tartışmalar yapıldı. 1968'de, üzerinde bazı ufak düzeltmeler yapılarak yeniden yayımlandı.

O zamandan beri, öne sürmekte olduğumuz - ve az sonra yine belirteceğimiz - tezlerin geçerliğini azaltacak birşey olmadı. Bununla beraber ikincil [tali] bir noktada, Engels'in Morgan'ı okuduktan sonra «Asya tipi üretim tarzı» kavramını terkedip etmediği konusunda vardığımız sonuç hatalıydı. Marx'ın ve Engels'in yazışmalarının daha ince ve *kronolojik* bir tahlili ikisinin de Asya'da, Rusya'da veya başka yerlerde eski tarım toplulukları [komünöterleri] temeli üzerine kurulan «despotik» devlet şekillerinin varlığı konusunda 1853'ten 1877'ye kadar ge-

(1) Adı geçen eser ülkemizde «Asya tipi üretim tarzı» adıyla 1966'da Sosyal yayınlar tarafından yayınlanmıştır, Çev. A. Tokatlı.

(2) Petr Skalnik-Timoteus Pokora: «Beginning of the discussion about the asiatic mode of production in the USSR and the People's Republic of China. «Prag 1966, S. 179-187.

liştirdikleri fikirleri terketmemiş olduklarını açıkça ortaya koydu.

1881'de, Vera Zassoulitch'e yazdığı cevabın müsveddelerinde, Kovalevsky ve Morgan'ı yeni okumuş olan Marx, Rusya'da despotik bir devletin varolduğunu bir ke-re daha doğruluyor. Böyle bir devletin varlığının temellerini ise sulama tesisleri yapma ve benzeri gibi büyük çapta çalışmaların zorunluluğunda değil de, tarım topluluklarının [komünotelerinin] dağınık ve birbirlerinden ayrı oluşlarında (1858'de aynı şekilde Hindistan konusunda önerdiği gibi) ve Moğol egemenliğinde arıyordu.

1882'de Marx'la birlikte *Manifesto*'nun rusça baskısının önsözünü imzalamış bulunan Engels, «Frank Çağı»-nı kaleme alırken, Marx'ın Vera Zassoulitch'e 1881'de yazdığı cevaptaki fikirleri de yeniden ele alıyor.

Bu yazısında Engels eski germanik köy topluluklarının [komünotelerinin] başka bir tarihi konteks içinde geliştikleri takdirde Rus tipi «despotik» bir toplum olabileceklerini öne sürüyor. Daha kesin olarak, Engels, 1884 ocak ve şubatında, «Ailenin Kökeni»ni yazmağa başlamadan dört hafta önce, Bebel ve Kautsky'ye «devlet sosyalizmi» konusunda yazdıklarında Java, Hindistan, ve Rusya örneklerinde insanın insan tarafından sömürülmesiyle «despotik» bir devletin nasıl «en geniş temellerini» ilkel topluluklardan [komünotelerden] aldığına açıkça görüldüğünü belirtiyor.

Bütün bunlar ne Marx'ın, ne de Engels'in, Morgan'ı okuduktan sonra eski tezlerini terketmediklerini ispatlamağa yeter. Kaldı ki, bu nokta zaten fazla bir önem taşımamaktadır, zira bu tezler Marx ve Engels tarafından bırakılmış olsalar bile, eğer bilimsel malumatın günümüzdeki seviyesi onları yeniden aktüel hale getiriyorsa, hiçbir şey bu tezlerin yeniden ele alınmalarını önleyemez.

Nitekim *Ailenin kökeni*'nde Asya ve Amerika'nın

tarihinden söz edilmemektedir, çünkü Engels'e göre bu kıtaların tarihlerinde, Batı dünyasındakinde olduğu gibi, eski klan topluluğundan [komünötesinden] *tipik* devlet ve sınıflı toplum şekillerine *en dolaysız* yollardan geçildiği görülmemektedir.

Böylece, Engels'in 1877'de *Anti Dühring*'te önerdiği, devlete iki geçiş yolundan birisi olan, üretici köleliğin ve pazar için üretimin genelleştirilmesini de beraberinde getiren, batı usulü geçiş, *Ailenin Kökeni*'nde, Morgan'dan edinilen bilgilerin ışığında, incelenmektedir.

Rusya, Peru, Hindistan gibi ülkelerde ise ikinci bir geçiş yolu, eski topluluk örgütünü ortadan kaldırmadan, devlet ve sınıflı toplumun ilkel, basit ve despotik biçimlerine ulaşmaktadır.

Demek ki *Formen* [«Kapitalizm öncesi ekonomi şekilleri»], *Anti-Dühring* ve *Ailenin Kökeni* birbirlerine bağlı olarak yazılmış metinlerdir. Asya tipi üretim tarzıyla ilgili tezler Engels'in indinde değerlerini kaybetmişler ve sınıfsız toplumlardan sınıflı toplumlara *geçişin bir* şekli olmakta devam etmişlerdir. Engels'e göre bu sona ermemiş denilebilecek ve toplumsal gelişmede durgunluk veya yavaşlığa yol açan bir geçiştir.

Ama metinler arasında gerçekten varolan bu bağ Marx ve Engels'in düşüncelerinin bitirilmemiş, sonu açık niteliğini görmemize engel olmamalıdır. Bu nitelik, tezlerinin bazılarının arasında uyarsızlık olmasından veya tam uyarlık olmamasından da belli olmaktadır. Örneğin Marx 1881'de Kovalevsky'yi okuduktan sonra Hindu, Rus veya Germanik toplulukların [komünötesinin] toplumun eski «ilkel oluşumu»nun en son şekilleri olduklarını ve Eski Yunan, Roma, Sami, vb topluluklarda görülmeyen bir dinamizm ve canlılık gösterdiklerini öne sürdüğü vakit, 1853'ten 1877'ye kadar geliştirilmiş olan tahlillerde önemli bir değişiklik meydana geliyordu. Bu değişiklik

Asya'yı «gençleştiriyor» ve Asya binlerce yıldır hareket-sizlik ve sefalet içine gömülmüş, uğradığı yabancı istilalarına pasif bir şekilde katlanan bir kıta olarak görülmekten kurtuluyordu. İkel toplulukların [komünöterin] bu genç şekillerine Marx «kırsal topluluk [komünöte]» adı veriyor ve dinamizmlerinin bir kısmını üyeler arasındaki «sıkı ama dar» aile ilişkilerinin artık topluluğun tek temeli olmaktan çıkmasından ileri geldiğini belirtiyordu.

Engels ise, tam tersine, ilkel aile ilişkilerinin dayanıklılığı ve klan örgütünün canlılığı üzerinde durmakta, tarihin ilk çağlarını açıklamak için, barbarlığın aşağı ve orta evrelerini belirten, avcı-tarımcı klan tipi toplumların hindu modelinden «hintli» modeline kesin olarak geçmekte, bütün eski tarım topluluklarını [komünöterin] yeniden «ailesel» [gens'lere değgin, gentilice], yani aile ilişkileri üzerine kurulmuş, toplum şekilleri haline getirmekte ve böylece Marx'ın onlarda 1881'de keşfettiği «yeni gençliği» kısmen ortadan kaldırmaktadır.

Gerek Morgan ve Engels'in metinlerini yazdıkları sırada arkeoloji (1870-73 arasında Schliemann'ın Truva kazıları, 1874'de Miken kazıları), etnoloji ve tarih dallarındaki koşulları *tarihi bir şekilde* yeniden bir araya getirmeğe çalışırken, gerekse Morgan'ın «askeri demokrasi» kavramının Engels'in, Aztekler ve İnkalar konusunda Asya tipi üretim tarzı üzerine olan tezlerini, ve Anti-Dühring'teki kabile aristokrasisinin ortaya çıkışı sürecinin tahlillerini -ki bu süreç, bizim indimizde, ilkel sınıflı toplumların oluşumu sorununun anahtarıdır- yeniden ele almasını önlediğini gösterirken olumlu bir iş yapıyorduk. Ama bütün bunlar, hiçbir şekilde, Engels'in Asya tipi üretim tarzı hipotezini bıraktığını ispatlamıyordu.

Fakat makalemizde üzerinde asıl durulan konu, Engels'in Asya tipi üretim tarzı kavramını Morgan'ı okuduktan sonra bırakıp bırakmadığı değildi. Bu esas iddia-

yı, son yıllarda yapılan uluslararası tartışmalarda geçerliklerinden hiçbirşey kaybetmeyen, üç tez halinde özetleyebiliriz:

1. Asya tipi üretim tarzının özgüllüğü.

Asya tipi üretim tarzı kavramı ne ilk çağın köleci üretim tarzıyla, ne de feodal üretim tarzıyla karşılaştırılmıyacak kadar *özgül*, *orijinal bir üretim tarzını* belirtir.

Burada toprağın ortak bir şekilde kullanıldığı, hâlâ kısmen, aile ilişkilerine göre örgütlenmiş, ilkel *topluluklar* [komünoteler] ve bu toplulukların gerçek veya hayali *birliğini* temsil eden, ana iktisadi kaynakların kullanımını *denetleyen*, ve egemenliği altında bulunan toplulukların emek ve ürünlerinin bir kısmına *aracısız olarak sahip çıkan* bir devlet gücü söz konusudur. Bu iki ögenin [ilkel toplum ve devlet gücü] bir arada bulunması Asya tipi üretim tarzının özünü meydana getirir.

Bu üretim tarzı sınıfsız toplumlardan sınıflı toplumlara *geçiş* şekillerinden *birini*, belki de en eskisini, meydana getirir ve bu geçişin *çelişkisini* de içinde taşır. Bu çelişki ilkel topluluklara *özgü* [komünoter] üretim ilişkileriyle henüz çekirdek halinde bulunan devlet ve sömürücü sınıfların bir arada bulunmasıyla meydana gelmiştir.

2. Devletin ve sınıflı toplumların ilkel şekillerinin ortaya çıkışının temeli.

Mahalli köy topluluklarının [komünotelerinin] üstünde merkezi bir iktidarın ortaya çıkışı konusunda Engels'in 1853'te önerdiği izah tarzının yerine, Marx çok daha geniş bir alanı kapsayan ve çok daha geliştirilmeğe elverişli bir hipotez koydu. Bu hipotez *Anti-Dühring*'teki «siyasal bir hakimiyetin temelinde, daima, sosyal görevlerin yerine getirilmesi vardır» cümlesiyle özetlenebilir. Sosyal

bir azınlığa ait olan bu görev yetkisinin, giderek bir sömürü yetkisi ve bir sömürücü sınıf egemenliği haline dönüşmesi sınıflı toplumların ortaya çıkmasına yolaçan temel değişikliktir.

Bu cümle, ekolojik⁽³⁾ bir determinizmle, bir devlet iktidarının despotik şekillerde ortaya çıkışının ana sebebi olarak su ve sulama durumunu düzeltici büyük çalışmaların düzenlenmesini gösteren Engels'in 1853'teki dar görüşlü açıklamasını aşmaktadır. Engels'in bu açıklaması Marx tarafından eleştirilip geliştirilmiştir. K. Wittfogel ise aynı açıklamayı habire tekrarlamakla yetinmiş ve onu, bu konuda uyarılmamış bilim adamlarına, Marx'ın hakiki düşüncesiymiş gibi göstermiştir (Carrasco, Leach Murdoch, vb... gibi).

Oysa Marx'ın bu hipotezi Asya tipi üretim tarzı sorununu *aşmaktadır*. Çünkü burada, özellikle aile ilişkilerine göre örgütlenmiş, sınıfsız toplumların birbirlerinden farklı sınıflı toplum ve devlet şekilleri meydana getirmek için izledikleri *çeşitli evrim şekilleri genel* sorunu ortaya çıkmaktadır. Asya tipi üretim tarzı *yegane* devlete geçiş şekli olarak değil de, geçiş şekillerinden sadece *birisi* gibi kabul edilirse, yeni bir dogmatizmin yaratılması, Stalin'in sıraladığı «zorunlu evrelere» bir yenisinin *eklenmesi* önlenmiş olur.

Zaten, Marx'ın, sömürücü sınıfların sosyal bir azınlığın görevlerinin dönüşmesinden ortaya çıktığı fikri sonuna kadar sürdürülürse Asya tipi üretim tarzının *ötesine* geçilmiş olur. Çünkü bu görevler yalnız ekonomiyi ve özellikle «Asya» halklarının ekonomisini değil, dini, siyasal otoriteyi, aile ilişkilerini de ilgilendirirler. Dolayısıyla bu görevlerin dönüşümünü derinlemesine tahlil edebilmek

(3) Ekolojik: canlı varlıkların yaşayıp üredikleri çevrelerin ve bu çevrelerle olan ilişkilerinin incelenmesine değgin. (Ç).

için dinsel, sosyal, ekonomik antropoloji, arkeoloji, dil-bilim [lengüistik] ve tarih tarafından biriktirilmiş olan malumatı seferber etmek, işe yarayabilecek olan bu bilgileri birleştirmek, değişik üniversite kurumlarında birbirlerinden ayırdedilmiş bilim kollarıyla özel uygulama yöntemlerini işbirliğine sokmak gerekir.

Bütün bu çağdaş bilgilerin ışığında insanlığın evriminin ilkel şekilleri konusunda 19. yüzyıldan kalma hipotezler ile evrimciliğin [evolüsyonizm] konut [postüla] ve yöntemleri karşılaştırılıp eleştirilmelidirler. Arkeoloji, antropoloji, tarih ve dil-bilimin [lengüistik], 19. yüzyılda olduğu gibi, ama yeni bir teorik temel üzerinde, birlikte aynı sorunu çözümlenmeğe yöneldikleri bu büyük, karşılaştırmalı araştırmada öncülük görevini yüklenmek istiyorsa, marksizmin de kendini geliştirmesi gerekir.

Marksizmdaki bu gelişme, 1964'te de belirttiğimiz gibi, Marx'ın Asya tipi üretim tarzı üzerine olan tezlerinin zenginliğine rağmen, bir Marx'a dönüş değildir ve olamaz.

3. «Marx'a dönüş» değil, marksizmin geliştirilmesi.

Halen yapılmakta olan araştırmalar hiçbir şekilde basit bir «Marx'a dönüş» olarak alınamazlar. Bunun iki sebebi vardır: birincisi bu dönüşün ilkel toplumlar konusunda *kısmen asılmış* bir teorik kavramlaştırma ve malumat seviyesine yeniden inildiği anlamına geleceğidir, ikincisi ise şimdiki bilgi seviyemizin alt-yapı, üst-yapı, hakim yapı, bir yapının nedenselliği ve tarihi zorunluluk gibi bazı temel marksist kavramlar üzerinde *daha ileri götürücü, daha ayrıntılı* çalışmalar yapılmasını gerektirdiği.

Bunun için, Asya tipi üretim tarzı kavramının, yahut da *eş anlamlı* ama daha uygun bir şekilde adlandırılmış diğer bir kavramın «işlerliği» çağdaş bilimlerden

«yeniden» sağlanabilir ve sağlanmalıdır. Bu ise ancak kavramın *canlılığını kaybetmiş* kısımlarından *kurtarılması*, işe yarayabilecek *bütün* bilgilerle *karşılaştırılması*, ve, sınıfsız toplumların yada sınıflı ilkel toplumların ekonomik, dini, ailesel yapılarının *yeni* bir teorik tahliliyle *zenginleştirilmesi* yoluyla gerçekleştirilebilir.

Canlılığını yitirmiş öğeler arasında şunları sayabiliriz:

a) Bilimsel değil ideolojik bir kavram olan «despotizm». Bu kavram beraberinde 18. yüzyılın felsefi ve politik çatışmalarını da getirir ve, genel olarak, ilkel devlet şekillerinde devletin hükümdarın şahsında temsil edilmesi, onun keyfi isteklerine bağlıymış gibi gözükmesi olgusunu bozulmuş ve kısmi bir şekilde yansıtır. Afrikalı geleneksel hükümdarlar konusunda Radcliffe-Brown'un belirttiği gibi, kral yürütme kuvvetinin başkanı, yasa koyucu, baş yargıç, dinsel reis ve ülkesinin ana zenginlik kaynaklarının yöneticisiydi. Bütün bu görev ve yetkilerin bir tek insanın şahsında «birleşmesi», çoğu zaman, batılılara hükümdarın keyfi arzularından başka yasa kabul etmeyen, «despotik» bir iktidarın belirtisi gibi gözükmüştür.

b) Sınıfsız toplumlarla sınıflı toplumlar, barbarlıkla uygarlık arasında, sona ermemiş bir geçiş devresi içinde, binlerce yıldır uyuklayan bir Asya hayali, Doğu'nun ve Yeni Dünya'nın tarihindeki ve arkeolojisindeki gelişmeler karşısında dayanamazdı. Nitekim, eğer firavunlar devrindeki Mısır'da, Mezopotamya'da, keşif öncesi Amerikan imparatorluklarında görülen Asya tipi üretim tarzı türüne uygun birşeyse, bu, Asya tipi üretim tarzının insanoglunun yer yer ama kesin olarak toprak işgali ekonomisinden kurtulduğu, tarımı, hayvancılığı, mimariyi, hesabı, yazıyı, ticareti, parayı, hukuku, yeni dinleri, vb., şeyleri icadettiği zamana ait olduğunu gösterir. Yunanistan'da doğan Uygarlık değil, onun özel şekillerinden biri olan

ve bütün uygarlık üzerinde egemenliğini kurup onu temsil ettiğini iddia edecek olan Batı uygarlığıdır.

İlk ortaya çıktığı haliyle Asya tipi üretim tarzı durgunluğu değil, bilakis üretim güçlerinde, eski toplulukların [komünotelerin] üretim ve sosyal hayat şekillerinin temelinde meydana gelen en büyük ilerlemeyi göstermektedir. Öyleyse Asya tipi üretim tarzı durgunluk ve despotizmi *zorunlu olarak* içermemektedir. Ama Marx'ın tezi yine de, ileride binlerce yıllık bir durgunluğa gömülüp kalacak olan, «Asya tipi» toplumların daha sonraki evrimleri konusunda belirli bir geçerliliğe sahip olabilir. Batılı olmıyan, çeşitli sınıflı toplumların gelişmelerindeki yavaşlığı ve eşitsizliği inkar etmeksizin biz bu durgunlaşma sürecinin ancak Asya tipi üretim tarzına özgü çelişkinin olgunlaşmadığı, eski topluluklardan [komünotelerden] kalma mülkiyet ve bazen de üretim ilişkilerinin yok edilip yerlerine çeşitli özel mülkiyet şekillerinin konmadığı hallerde ortaya çıkacağını öne sürdük. Çin'deki ve Japonya'daki gibi değişik hallerde ise evrimin Asya tipi üretim tarzının çeşitli şekillerinden, devletin Avrupa'da görülmeyen bir rol oynamasına rağmen, Avrupa feodal ilişkilerini az veya çok andıran biçimlere geçmiş olabileceğini belirttik.

c) Asya tipi üretim tarzı konusundaki tartışmaların, sınıfsız toplumların yapısı, ve özellikle ailesel yapıları konusunda daha genel bir tartışmaya zorunlu olarak yolaçması, Morgan ve Engels'in eserlerinin başka kısımlarının da elenmesini gerekli kılacaktır. Örneğin Morgan'ın ilkel toplumlarda aile ilişkilerinin evrimini kadın ile erkeğin birarada yaşadığı (promiscuité) ilkel bir devreden başlatıp anaerkil (matrilinéaire) aile ve daha sonra ataerkil (patrilinéaire) aile devreleriyle sürdüren şeması, ki bu şemayı Engels de onaylamıştır, günümüzde kabul edilemez. Morgan'ın ailenin evriminin kaybolmuş evrelerini yeniden

kurmak için evlilik şekilleriyle akrabalık terminolojisi arasında varolduğunu tasarladığı ikili ilişki gerçekte yoktur. Akrabalık terminolojisi yalnız evlilik şeklini değil, oturu- lan yeri ve ilkel bir toplumda aile ilişkilerinin ne kadar çok yer tuttuğunu ve ne kadar çok işlevi [fonksiyonu] içerdiğini de yansıtır. Bu ise marksizmde yeni bir teorik zen- ginleşmeye yol açacak, daha geniş kapsamlı bir sorun getirir.

d) İkel bir toplumda aile ilişkileri hem üretim iliş- kilerini, hem yetki [otorite] ilişkilerini, hem de görülen doğa-toplum ilişkilerini kısmen düzenleyen ideolojik şe- mayı meydana getirirler⁽⁴⁾. Böylece *hem* alt-yapıyı *hem de* üst-yapıyı teşkil ederler ve çeşitli işlevleri [fonksiyonları] kendilerinde *biraraya getirdikleri* için toplumsal hayatın egemen yapısı rolünü oynarlar.

Bu, marksist düşünceye ikili bir sorun getirir. Ekono- minin toplumsal hayattaki belirleyiciliği ilkesiyle aile iliş- kilerinin ilkel toplumlardaki egemenliğini nasıl bağdaştır-abiliriz?⁽⁵⁾. Hangi koşullar altında aile ilişkileri bu toplum- lardaki egemenliklerini yitirip ikincil [tali] bir duruma geçerken onlardan boşalan yeri, devlet gibi yeni sosyal yapılar gelişip alırlar?

e) Felsefi alanda, son araştırmalar marksizmi, «ege- men yapı» ve «bir yapının nedenselliği» kavramlarından başka, «tarihi zorunluluk» konusunu da derinleştirmeğe zorlamaktadırlar.

f) Nihayet, ikincil [tali] ama önemli bir düzlemde olan, göçebe hayvancılığın tarımdan önce ortaya çıkma- sı, ilkel ekonomilerin kendi kendine yeterlilikleri (auto - subsistance), kastlar sorunu, ilkel Yunan ve Roma toplum-

(4) bk. Lévi-Strauss: «Le cru et le cuit»

(5) bu konuda bk. M. Godelier: «Rationalité et irratio- nalité en économie» Maspéro, yayınları, 1966. s. 90-98 ve «Système, structure et contradiction dans «Le Capital» Temps Modernes, Kasım 1966, s. 828-864.

larının «klan tipi» ilişkilerden kalkınarak sınıflı toplumlara doğru *dolaysız* evrimi konularındaki, Marx ve Engels tarafından da kabul edilmiş, 19. yüzyıldan kalma sonuçlar bırakılmalı yada yeniden değerlendirilmelidirler.

Bu basit sıralama bile, her türlü dogmatizmden arınmış, düşünce olarak bile mükemmel olan sınırsız bir teorik çabayla güçlendirilmiş bir marksizmin, çağımızın toplumsal devrimler kadar gerektirdiği bilimsel devrimleri de üstlenebileceğini ispatlamaya yeter.

5

Tropikal Afrika'daki Geleneksel Toplumlar ve Asya Tipi Üretim Tarzı Kavramı⁽¹⁾

■ Afrika Toplumlarının İncelenmesi ve Marksizm

Sömürgeleşme öncesi siyahi Afrika toplumlarının belirleyici niteliklerini, hakiki bir bilimsel senteze ulaşmak ereğiyle, nasıl ortaya koyabiliriz?

Bu sorunla, biz, ilk defa 1946'da karşılaştık. Fransız Komünist Partisi'nin yönetimi altında Afrika meselelerini izleyen marksistler grubu bu konuyu defalarca tartıştı ve inceledi. Öte yandan, Afrika'da 1944'den 1951'e kadar faaliyet gösteren Fransız kökenli ve Afrikalı militanlardan kurulu, komünist inceleme grupları da bu konuyla ilgilendiler.

1956'da, bu satırların yazarı, hazırlanmakta olan bir çalışma dolayısıyla sorunu yeniden ele aldığı zaman daha karanlıkta olan pek çok nokta vardı.

O sıralarda, bizden önceki bütün marksist olmayan gözlemciler gibi -avlanarak ve yenebilecek bitkileri toplayarak yaşayan ilkel komünote evresindeki gerçekten iptidai

(1) Bu yazı ilk olarak *La Pensée*'nin 117. sayısında, 1964 ekiminde, s. 21-24 de yayınlanmıştır. Elinizdeki yazı o ilk baskının düzeltilmiş ve eklemeler yapılmış şeklidir.

toplumları, Pigma'leri ve Boşiman'ları bir kenara bırakıp- biz de Afrika toplumlarını iki ana grupta topluyorduk. Bunlardan birincisi, temel birim olarak geniş anlamıyla ataerkil aileyi (yani ataerkil 'patrilinéaire' akrabalık üzerine de, anaerkil, 'matrilinéaire' akrabalık üzerine de kurulmuş olabilen) alan ve çoğunlukla -ama her zaman değil- bir kaç ailenin birlikte oturduğu köyler halinde örgütlenmiş olan «devletsiz» toplumlardan meydana geliyordu. Bu köyler bazen, çoğunlukla aynı etnik grubun («kabile» veya kabile parçasının) içerisinde, dinsel veya askeri nitelikte, ancak gerekli olduğu zaman işleyen birlikleri meydana getiriyorlardı. İkincisini ise, birinci grupta aynı temeller üzerine kurulmuş olmakla beraber (ataerkil aile, köy gibi), iyice belirginleşmiş bir sosyal tabakalaşma gösteren ve bir devlet örgütüne sahip olan toplumlar oluşturuyorlardı.

Yaklaştırmaca isimler kullanarak bu toplum çeşitlerinden birisini «kabile tipi», ikincisini ise «feodal» olarak adlandırıyorlardık. Bu toplumların ne şekilde ortaya çıkıp geliştikleri, hangi üretim tarzı yada tarzlarına uygunluk gösterdikleri sorularını açıkça cevaplandıramıyorduk.

O zamanlar, ilkel komünal toplum, kölelik, ve feodalite'nin her yerde ve zorunlu olarak birbirini izlediği düşüncesi marksist literatürde hakim bir yer tutuyor ve bu konudaki araştırmaları güçleştiriyordu.

Bu görüş, özellikle Stalin'in *Diyalektik ve tarihi materyalizm* adlı eseri esas alınarak halka yayılmış, zorla kabul ettirilmişti. Stalin bu kitabında, iddiasını doğrulayacak hiçbir mantıki veya tarihi delil göstermeden, evrelerin birbirlerini bu şekilde izlemelerinin zorunlu olduğunu öne sürmekteydi.

Ancak, öğretici ve basitleştirici bir görevi olan bu metin öne sürülerek, uzmanlar, sınırları önceden çizilmiş bir alana hapsedilemezlerdi. Nitekim Stalin de tarihte gö-

rülen «beş temel üretim ilişkisi tipini»⁽²⁾ betimlemekle [tasvir etmekle] yetindiğini bilhassa belirtiyordu.

Yine bu dogmatik görüşün etkisinin mutlak olduğunu sanmamak gerekir: Örneğin biz öteden beri bu şemanın tropikal Afrika'ya uygulanamayacağı kanısındaydık (geleneksel Afrika toplumları konusunda yapılacak en sathî araştırma dahi bu görüşü derhal doğrulamaktadır.) Fransız Komünist Partisi'nin, o zamanlar, bu konudaki çalışmalarının sorumlusu Raymond Barbé ve bu alanda çalışan bütün yoldaşlar da bizim gibi düşünüyorlardı.

Ama buna rağmen, o sıralarda, başka bir izah tarzı da öneremiyorduk.

Aslında bunda marksistlerin o zamana kadar yaptıkları araştırmaların sathiliğinin de geniş ölçüde rolü vardır. Vakitlerinin büyük kısmını çağdaş sorunlarla uğraşmağa ayırma zorunluluğu, onları, muhakkak önceden yapılması gereken böyle bir çalışmayla uğraşmaktan alıkoymuştur. Böylece, son derece dağınık bir durumda bulunmalarına ve çoğu kez tartışma götürür şekillerde yorumlanmalarına rağmen, bu konuda bir incelemeye temel teşkil edebilecek tek alan olan, etnografların topladığı belgeler taranıp değerlendirilememiştir.

O zamana kadar bu yönde yapılmış tek araştırma Maurice Bourjol'un⁽³⁾ «Fransız Batı Afrika'sındaki [eski adıyla Ç.] adli töreler»le ilgili, belgelere dayanılarak hazırlanmış hukuk teziydi. Bu araştırma ilk çalışmalarımızda bize ışık tutmuş ve çok yararlı olmuştur.

1956 - 58 arasında gerçekleştirdiğimiz ilk çalışmamız bizi bazı sonuçlara ulaştırdı.

Her şeyden önce, bu çalışmayla, «ilkel komünal toplum, kölelik, feodalite» şeklindeki evrim şemasının Afri-

(2) Histoire du Parti Communiste (bolchevik) de l'U.R.S.S., Yabancı Dilde Yayınlar, Moskova, 1949, s. 137.

(3) Maurice Bourjol: Théorie générale des coutumes africaines, Toulouse, 1953

ka'ya uygulanamayacağı görüşümüz doğrulandı. Biz de marksizmin öz ereğine, yöntemine uygun bir şekilde davranarak bu şemayı kesinlikle bıraktık.

Bu çalışma sonucunda, Engels'in ailenin kökeniyle ilgili kitabı konusunda şunları yazıyorduk:

«Engels bu açıklamayı yaptığından beri, onun inceleme sahası olarak aldığı konulardaki bilgilerimiz inkar edilemeyecek bir şekilde gelişmiştir. Öte yandan, Engels'in insan toplumlarının ilkel komünal toplumdaki devletin ortaya çıkışına kadarki evrimi hakkında getirdiği genel izah tarzı ancak incelediği sahaya (Amerikan yerlileri, ilkçağ Yunanistan'ı ve Roma'sı, Cermen'ler) bağlı kalındığı oranda geçerlidir ve geçerli kalmağa devam etmektedir.

Kendi sınırları içerisinde geçerli olan bu genellemeyi her yere uygulanabilen katı bir şema haline getirmek marksizmin özünü inkar olur»⁽⁴⁾.

Az ilerde de kendi görüşümüzü şöyle belirtiyorduk:

«Marksistler Akdeniz havzası ve Avrupa'daki civar bölgeler (genellikle Roma İmparatorluğu'nun etkisinde kalmış ülkeler) hakkındaki tarihi bilgilerine dayanarak, ilkel komünal toplumun yok oluşuyla kapitalizmin ortaya çıkışı arasındaki sınıflı toplumların evrimini iki safhaya ayırırlar: köleci toplum ve feodal toplum.

Bazıları evrelerin bu şekilde birbirlerini izlemelerini genel ve mutlak sayarak bu iki safhanın siyahi Afrika'da da geçerli olduğunu iddia ediyorlar.

Bizce bu iddiayı kabullenmek güçtür, zira ekonomik zorunluluğu hiçbir şekilde ispatlanmamıştır ve olgulara dayanan verilere uymamaktadır.

Bizim kanımızca, gerçekte, ilkel komünal toplumun dağılmasından sonra -ki özelliklerinden çoğu hâlâ hü-

(4) *Afrique Noire*, a.g.e. Cilt 1, s. 67.

küm sürmektedir- siyahi Afrika'da hem köleci ilişkiler, hem de «feodal» olarak adlandırılması gereken, süzeren [metbu] - haraç ödeyen, süzeren - vasal ilişkileri görülmeğe başlar.

Bence geleneksel siyahi Afrika'nın en gelişmiş bölgelerindeki hakim üretim tarzının «Asya tipi üretim tarzı» olduğu söylenebilir. Bilindiği gibi Marx, İngilizlerin eline geçmeden önceki Hindistan örneğine dayanarak bu terimi ortaya atmıştı... Bu üretim tarzının daha kölecilik ilişkileri genelleşmeden önce, ilkçağın ilk devirlerinde veya feodal ilişkilerin yayılmasından önceki eski Rusya'da belirleyici nitelik olarak görüldüğünü de söyleyebiliriz»⁽⁵⁾.

Aynı eserin 1961 baskısında da, Tökei'nin incelemesine⁽⁶⁾ dayanarak şunları ilave ediyorduk: «Bu üretim tarzıyla Çu'lar devrindeki Çin'deki üretim tarzı birbirlerine oldukça benzemektedirler.»

Temel olarak konulmuş olan bu ilkelerden hiçbirisini, hiçbir şekilde, bugün de inkar etmiyoruz. Ancak, o zamanlar vardığımız sonuçları bazı noktalarda tamamlamak, açıklığa kavuşturmak ve düzeltmek gerektiği kanısındayız.

O zamanlar «Asya tipi üretim tarzı» sorununun temeliyle ilgilenmemiştik, çünkü, bu konumuz dışında kalıyordu ve daha da önemlisi, elimizde, Marx'ın bazı yazıları gibi, ayrıntılı yargılara varmamıza imkan verecek malzeme yoktu.

Asya tipi üretim tarzının genel değeri konusundaki görüşlerimiz de birer varsayım olmaktan öteye gidemiyorlardı. Çünkü elimizde bir ispatlama yapabilmek için gerek-

⁽⁵⁾ a.g.e. s. 101-102. Dip notu olarak da şunu ekliyorduk: «bu terminolojinin ne kadar tartışma götürür olduğunu biliyoruz, ama yine de her yerde kullanılması adet haline gelmiştir».

⁽⁶⁾ F. Tökei: *Les conditions de la propriété foncière...* a.g. makalede, VI, 3-4, s. 245-300.

li bütün ögeler yoktu (ve bu yöndeki son gelişmelere rağmen, hâlâ da yoktur).

Afrika toplumlarının yapısı ve evrimi konusundaki açıklamalarımızı da ihtiyatlı bir şekilde sunmuştuk, zira uzmanların eleştirileriyle karşılaşmamız gerekiydi.

O günden bu yana, konunun özüne hiçbir itirazda bulunulmadı, sadece marksizme fazla bağlı kalmakla ve de dolayısıyla önsel (a priori) görüşlerden hareket etmekle suçlandık. Buna karşılık biz de bu eleştiricilerden neredede ve ne zaman yanıldığımızı deliller ve olgularla göstermelerini istedik⁽⁷⁾.

Bunun aksine, marksizmden uzaktan yakından hiçbir ilişkisi olmayan uzmanlar ise vardığımız sonucun geçerli olduğunu sandıklarını belirttiler.

Bir kaç yıldan beri Marksist Araştırma ve İncelemeler Merkezi'nin yönetiminde, özellikle, Charles Parain, Jean Chesneaux, Maurice Godelier gibi araştırmacılar tarafından sürdürülen çalışmalar da⁽⁸⁾, biraz daha ilerleme kaydetmemizi sağladılar.

Şimdi durumumuzu bir kere daha belirleyelim.

Bunun için de, ilk önce -«Asya tipi üretim tarzı»yla ilgili hiçbir tartışmaya girmeden- sömürgeleşme öncesi Afrika toplumlarında görülen esas yapıları belirtmeye çalışa-

(7) Bu eleştiricilerin en başta geleni, Amerikalı Afrika uzmanlarının lideri merhum Melville J. Herskovits'den, itirazlarını Gine'de çıkan *Recherches Africaines* dergisinde yayınlamasını istemiştik. Hayatta kalıp bu çağrımızı cevaplandırabilseydi şüphesiz her iki tarafın da faydalanabileceği bir tartışma açılmış olacaktı.

(8) bk. Charles Parain: «Le Mode de Production asiatique, une étape nouvelle dans une discussion fondamentale»; F. Tökel: «Le Mode de Production asiatique dans les oeuvres de Marx et Engels»; J. Chesneaux: «Le Mode de Production asiatique quelques perspectives de recherche» *La Pensée*, no: 114, nisan 1964; M. Godelier «La Notion de Mode de Production asiatique et les schémas marxistes d'évolution des sociétés» *Cahiers du C.E.R.M.* 1964.

lım; sonra da, burdan elde edilen sonuçlarla bu konudaki tartışmanın nasıl ilerletilebileceğine bakalım.

■ *Geleneksel Afrika Toplumlarının Yapısı*

Sömürgeleşme öncesi tropikal Afrika'da görülen başlıca üç sosyo-ekonomik yapı tipini burada kısaca inceleyeceğiz:

a) **İlkel topluluk (komünote).**

Üretim güçleri son derece zayıftırlar, dolayısıyla bu tip toplumda hiçbir şekilde insanın insan tarafından sömürüldüğü görülmez.

İlkel topluluğun [komünotenin] temel birliği insanların varlıklarını avcılık ve toplayıcılıkla sürdürmeleridir. Bu kaynaklarla da ancak hayatta kalmak için zorunlu olan asgari miktarda ürün elde edilebilir. Dolayısıyla da, bu koşullar altında, bir ferdin, diğerlerinin hakkından keserek kendi sürekli mülkiyetine geçirdiği bir artık-ürünün ortaya çıkması, yani insanın insan tarafından sömürülmesi, toplumun birbiriyle çatışan sınıflara ayrılması söz konusu değildir.

Bu toplum tipi siyahi Afrika'da ortadan kalkmaktadır. 19. yüzyılda da sadece kalıntılar halinde görülmekteydi. Bu tipe örnek olarak ekvator ormanlarında yaşayan Pigmeleri ve Negril'leri, Güney Afrika'daki Boşiman'ları ve Saan'ları gösterebiliriz.

Yarı çöl halindeki bölgelerde mahfuz kalmış olan Saanlar artık yokolmaktadırlar. Pigme'ler ise uzun bir süreden beri yaşayışlarını çevrelerindeki Afrikalı toplumlarla birleştirmekte, onlarla gerçek bir işbölümü çerçevesi içinde, sürekli mübadelelerde bulunmaktadırlar.

Bu durum da bu toplumların, muhtemelen, maddi açıdan benzeri bir uygarlık seviyesinde bulunan Avus-

tralya, Malinezya ve Amerikan Yerlisi toplumlarına kıyasla daha fakir bir kültüre sahip olduklarını göstermektedir⁽⁹⁾.

Güvensiz hayat şartları bu tip toplumların «av çeteleri» (akrabalık temeli üzerine kurulmuş, evlilikle meydana gelen aileden daha büyük gruplar) halinde dolaşmalarını zorunlu kılıyordu. Kaynakların yetersizliği de bazı merkezlerde toplanmayı önlüyor, bu «av çetelerinin» sayıca az olmalarına sebep oluyordu. Ama böyle hayat şartları sıkı bir dayanışmaya yolaçıyorlardı. Her ferdin avlanarak veya bitki toplayarak elde ettiği ürünler topluluğun üyelerinin tümünün besleniminde kullanılıyordu. «Paylaşma usulleri bir avcı grubundan ötekine değişiyordu, ama önemli olan grubun bütün mensuplarının her bir üyenin elde ettiğinden yararlanmaları ilkesiydi. Koşulların bir günden ötekine çok değiştiği, geçimin avla sağlandığı bir ortamda bu, emniyeti sağlayan önemli bir usuldü»⁽¹⁰⁾.

Toplumda, tüketim alanında görülen bu eşitçilik, toplayıcılık veya av düzenindeki «komünizm», üretim güçlerinin henüz çok düşük bir seviyede olmalarının bir sonucuydu. Bu seviye de çevre koşullarına göre büyük değişiklikler gösteriyordu: doğa şartlarının daha az veya çok sıkı oluşuna göre örgütler çeşitli biçimler alıyorlar ve bazı yerlerde bireylere de büyük ölçüde hak tanınabiliyordu.

Hatta, genellikle, bu toplumlarda bireylere, sınıflı toplumlarda sömürülen sınıflara tanınandan daha fazla hak tanındığı, bir ilke olarak kabul edilebilir.

(9) Pigmelerin kendilerine özgü bir dilleri yoktur (yahut varsa da bu dili bırakmışlardır), civarlarındaki tarım topluluklarının lisaniyla anlaşılır. Boşmanlardaki mağaralara resim çizme sanatı da 19. yüzyıldan sonra ortadan kalkmıştır. Düzenli akrabalık örgütlerinin, «totemik birliklerin» mevcudiyetinin Avustralya'da veya Kuzey Amerika'da müşahade edilen zenginlik ve gelişmişlikle bir ilgisi yoktur.

(10) J. J. Maquet: *Afrique, les civilisations noires* Paris, 1962, s. 71.

Bu arada, bir çok etnologun ilkel komünötenin, ilkel bir komünizmin varlığını reddetmesine sebep olan bazı yanlış anlamalara da değinelim: bu etnologlar diğer çeşitli sosyal oluşumlardan (bu, Avrupa'nın kırsal bölgelerindeki komünöte taisible de olabilir, kolhoz da) aldıkları özellikleri keyfi bir şekilde ilkel toplumlara atfetmekte ve sonra da ilkel toplumlarda böyle bir şey olmadığını öne sürüp «ilkel komünizm»i reddetmekte ve hatta bu kavramın bir «marksist uydurmacası» olduğunu bile iddia etmektedirler.

Böyle bir tutum takınmalarına, «ilkel komünizm» kavramına, kendi kafalarında, özüyle hiçbir ilgisi olmayan bir anlam vermeleri sebep olmaktadır. Halbuki bu tip toplumlar, bir tek şekilde, o da üretim güçlerinin düşük seviyede olması dolayısıyla insanın insan tarafından sömürülmemesiyle, birbirleriyle çatışan sınıfların bulunmamasıyla tanımlanabilirler. Büyük insan kalabalıkları, kışla hayatı sınıflı toplumun özellikleridir.⁽¹¹⁾ Sınıfsız toplumun insanların bireysel haklarından mahrum olduklarını zannetmekten daha yanlış birşey olamaz. Dürkheim'in «kollektif şuur»la ilgili saçmaları bu konuda tamamen hatalı görüşler edinilmesine yolaçmıştır. Bay Maquet etnolog C.M. Turnbull'dan aldığı yerinde örneklerle, şeflerin zorlayıcı dış baskısı olmaksızın sosyal hayatın kurallarının, iyi kötü, nasıl kendilerini kabul ettirip uyguladıklarını göstermektedir⁽¹²⁾.

b) Kabile toplumu veya ataerkil-kabile toplumu

Afrika toplumlarının hepsi de ilkel komünöte safhasını aşmış ve üretim güçleri daha yüksek bir seviyeye ulaş-

(11) Sosyalist toplumda görülen de sınıflı toplumun bir mirasıdır ve ne ilkel komünizmle ne de geleceğin komünizmiyle bir benzerliği yoktur!

(12) aynı eser s. 75-78.

mıdır, artık sosyal üretimin ana kaynağı tarım (ve ek olarak hayvancılık)tır. Bu, çapayla (avadanlık demirdendir⁽¹³⁾: çapa, balta, çalı kesmeğe yarıyan bıçak gibi), göynükler [yanmış orman yerleri] üzerinde, genellikle yaygın [ekstansif] olarak yapılan, uzun nadas [toprağın dinlenmesi] sürelerini de içeren bir tarımdır. Ama bazen yoğun [entansif] olarak da yapıldığı görülür.

Teknik teferruatın, bölgeden bölgeye görülen ufak değişikliklerin, burada önemi yoktur, esas akılda tutulması gereken, özellikle demir avadanlıkların kullanılmasıyla, tarımsal faaliyetlerin (veya hayvancılık, ikisi genel olarak birbirinden ayırdılar) genelleştiği ve bunun sonucunda üretkenlikte [prodüktivitede] hatırı sayılır bir yükselme olduğu, böylece bir ekonomik artığın ortaya çıkabildiğidir. Artık, yaşayabilmek için zorunlu olan asgari miktarın üzerine biraz daha ürün eklenebilmektedir.

Bu artığın, yahut artık - ürünün varlığı işbölümüne yolaçtı, uzmanlaşmayı gerektiren meslekler ortaya çıktı. Bu da üretkenliği daha fazla arttırdı, ticaret meydana geldi. Bu artık - ürün mahsulün kötü olduğu yıllarda, felaket zamanlarında harcanmak üzere saklanıyor veya bayram, vb... fırsatlarda kullanılıyordu. Artık-ürünün bazen ortaklaşmanın [kollektivitenin] zararına, bazı ailelerin veya fertlerin mülkiyetine geçirildiği, çalındığı da oluyordu.

Böylece de zenginlerle fakirler arasındaki ayrışma, ve bunun ötesinde, kitlenin bir azınlık tarafından sömürülmesi, çatışan sınıfların oluşması başlıyordu.

Bu tip toplumda temel sosyal birim, ana tarafından veya baba tarafından akrabalıkla bir araya gelmiş bir grup, klanın tapınağa bağlı bir bölümü olan ataerkil ailedir.

(13) Ama daha önceleri, (kaba taslak milattan önce) avadanlık: taştan veya tahtadandı; demir avadanlığın nasıl yayıldığı, tarım alanında nasıl genelleştiği Afrika arkeolojisinin büyük ve güç sorunlarından birisidir.

«Av çetesi»nde olduğu gibi burada da yine klana dışarıdan katılanlar vardır (gelinler, damatlar gibi). Temel ekonomik birim, tarımsal üretim kadrosu olarak dışa kapalı bir akraba grubu değil, bütün üyeleriyle birlikte klanın bir bölümüdür. Dışarıdan gelen üyeler, oldukları gibi kabul edilen, her zaman gerçek akrabalık gruplarına dönebilecek, basit misafirlerdir. Ama toplumsal hayatın sürdürülebilmesi için de vazgeçilmez unsurlardır.

Roma hukuku veya medeni kanun anlayışına göre, özel toprak mülkiyeti yoktur.

Toprak üzerindeki müşterek ve devredilemez haklar ataerkil aileye aittirler. Bu haklar toprağın ilk işgali sırasında (ekilen topraklarda toprağın, ağaçların yakılarak, ilk açılması) edinilmiştir.

Oturulmağa elverişli olmayan bazı bölgelerin dışında, «boş ve efendisiz toprak» hiç yoktur. İşlenen veya nadasa bırakılan toprakların, otlakların ve ormanların sahibi vardır, araziler arasındaki sınırlar iyice belirlidirler ve herkes tarafından bilinirler. Ama her yerde olduğu gibi burada da selahiyet ve sınır kavgaları görülür.

Ataerkil ailenin kısıtlı çerçevesi içerisinde toprakları en eski kuşağın en yaşlı kişisi⁽¹⁴⁾ sayılan bir yaşlı veya aile reisi dağıtır.

Gerekli ayinleri sadece, toprağın verimliliğinden (veya avlanma alanlarında avın bolluğundan) sorumlu olan bu kişi yapabilir ve dolayısıyla, hiç de hoş olmayan bazı dini yasaklarla da yükümlüdür.

Bu görevin dinsel (veya büyüsel) yanını küçümsemek gerektiği gibi, tamamen teknik yanını da gözden uzak tutmamak lazımdır. Toprakların çok uzun süre nadasa bırakıldığı ve belirli bir zamanda tarım arazisinin sadece çok ufak bir kısmının fiilen ekili bulunduğu bir

(14) En yaşlı kişi görevlerini yerine getirmekten yoksun addedilirse kuralda değişiklikler olabilir.

tarım sisteminde toprakların muntazam dönemlerle yeniden dağıtılması bir zorunluluktur. Bu dağıtım tarım sisteminin ve alması ekimin şartlarına ve ayrıca bazı sosyal koşullara uygun olmalıdır. Bu sosyal koşullar bazı toprakların «ortak» veya «aile malı» olarak kalıp topluluğun çıkarına ekilirken, diğerlerinin «bireysel» olmalarıdır. Haftada kaç iş gününün ailenin, kaç iş gününün de bireylerin tarlalarına ayrılacağı, etnik gruplara göre değişen adetler tarafından tesbit edilir. Bu da hangisine daha fazla önem verildiğini belirler.

Çoğu zaman ataerkil aile tecrid edilmiş bir durumda ve özerktir. Ormanlık bölgelerdeki «koşak yerleri», Sudan bölgesindeki «*sukkala*»lar çoğu zaman, hem sosyo-ekonomik birimleri, hem tecrid edilmiş konut birliklerini teşkil ederler, siyasal bakımdan da bağımsızdırlar.

Ama çoğu zaman da konutsal ve siyasal birlik köylerde oluşur. Toprakları ilk açan «kurucu» aileye daha sonra, misafir olarak kabul olunan başka aileler de katılırlar. Kurucu ailenin sözü geçen yaşlı kişisi burada yalnız kendi ailesinin değil, kendilerine katılan diğer ailelerin de topraklarını dağıtmak görevini üstlenir. O artık köyün «toprak reisi»dir⁽¹⁵⁾. Bazen yanında, balık tutma konusunda aynı görevleri yerine getiren, bu konuda uzmanlaşmış bir aileden alınmış, bir «su efendisi» de vardır. Bazen de «toprak efendisi»ne, ekilmemiş alanların kullanılmasında, özellikle av işlerinde bir «çalılık yöreler efendisi» yardımcılık eder. Tanrı adına ilk ürünlerden kendilerine sunulan paylar ve aldıkları haraçlar bu kişilere hem dinsel bir hüviyet kazandırır (zira böylece bazı yasaklar altına girmektedirler), hem de görevlerinin getirdiği kısıntıları maddi yönden telafi ederler. Altın çıkartılan

(15) Bu terim Afrika terminolojisinden, tamamen «sömürgeci» zihniyetiyle, kökünden yanlış bir şekilde tercüme edilmiştir. Aslında bir otoriteden çok bir sorumluluk ve uzmanlaşmayı belirtir.

bölgelerde ise aynı şekilde bir «altın efendisi» vardı, uğursuz olarak ün salmış altın külçeleri bu efendiye ayrılır, diğer faniler ise altıntozuyla yetinirlerdi.

Bu sistem de ancak, «ilkel topluluğun» [komünote-nin] kalıtı olan, eşitçi ve demokratik bir çevrede işleyebilirdi. Nitekim, bu sistem çoğu zaman tarımın üretkenliğinin düşük olduğu ve gelirin sadece ufak bir kısmını sağladığı yerlerde görülmüştür.

Bu düzene, genellikle, büyük ekvator ormanlarında yaşayanlarda rastlanmaktaydı. Burada tarım için yer açılması oldukça zordu ve açılan yer her zaman yeniden orman olma tehdidi altındaydı; gezici tarım yapıyordu, nüfus yoğunluğu düşüktü ve çoğu zaman bir tek ataerkil ailenin oturduğu «konak yerleri» halinde dağılmıştı; gruplar arasında ilişkilerin bulunmaması üretim tekniklerinin yayılmasını engellemekteydi. Fidanlık tarımı (meyva ağaçları, yumru köklü bitkiler gibi) artık - ürünün bir kısmının gereğinde kullanılmak üzere ihtiyata ayrılmasını zorunlu kılmıyordu. J.J. Maquet bu düzeni «orman açıklıkları uygarlığı» olarak adlandırıyordu.

Ama bundan, olaylardan elde edilen verilere uymayan, bir «coğrafi determinizm» sonucuna varmak hatalı olur. Ormanda yaşayan toplumların çoğu bu evrede bulunuyorlarsa da, hiç olmazsa başlangıçta ormanlık olan bir çevrede de sınıflı toplumların geliştiği görülmüştür. Buna örnek olarak Benin'de [Nijerya'da bir bölge, Ç.] kurulan devlet ve uygarlıkları gösterebiliriz.

Bunun aksine, savanlarda yaşayan ve genellikle iyi birer tahıl üreticisi olan bir çok toplumda bu nisbeten demokratik ve «devletsiz» düzen hüküm sürmüştür. Ray Maquet «orman açıklıkları uygarlığı»na örnek olarak, pek çok kere, ormanlık sayılan Gine'deki Kissi'leri göstermektedir. Oysa Kissi'ler pirinç yetiştirmesini çok iyi

bilmektedirler ve bölgeyi kaplamakta olan ormanı, uzun bir süreden beri, gençlerin eğitildikleri «kutsal korular»-dan ibaret bir hale getirmişlerdir... Ya, etnologların «paleonigritik» diye adlandırmış oldukları, Sudan'daki toplumların pek çoğuna, Senegal - Gine sınırındaki Koniagui ve Bassari'lere, Bandiagara yarlarındaki [Mali'de. Ç.] Dogon'lara, Yukarı - Voltadaki Lobi'lere, Atakora'daki Kabre ve Somba'lara, Yukarı Kamerun'daki «Kirdi»lere ve benzerlerine ne demeli? Bu toplumların hepsinde ataerkil - kabile toplumunun özellikleri görülmektedir ve hiç birisi de ormanda değildir.

Üretkenliğin [prodüktivitenin] artması, artık - ürünün önem kazanması sömürü ve sınıflara ayrılma imkanını yaratırlar, ancak bu zorunlu ve otomatik bir şekilde olmaz. Tarihe bağlı, birbirinden çok farklı koşullar eski sosyal yapıların varlıklarını birbirinden çok farklı coğrafi ortamlarda sürdürmelerini mümkün kılar.

Şimdi de, bu «devletsiz toplumlar»ın içerisinde sosyal farklılaşmaların nasıl gelişebileceğini inceliyelim.

Artık - ürünün ortaya çıkmasından itibaren kölelik de mümkün olur. İlk başlarda, savaş esirleri, eğer öldürülmezlerse, galip gruba katılırlardı. Emeğin üretkenliğinin düşük olduğu bir ortamda bu kişiler ilhak olundukları ataerkil ailenin diğer üyelerinden farklı olmayan haklar edinir ve ödevler alırlardı. Böylece gruba sadece ek bir emek gücü getirmiş olurlardı.

Ama daha sonraları, üretkenlik seviyesi yükseldikçe, Afrikalıların geleneksel terminolojisiyle, «tutsak» sömürülen bir kişi olmaya başladı. Kendisine sadece bakımı için gerekli asgari miktar verildi; emeğinden elde edilen bütün artık - ürüne aile ortaklaşmasının [kollektivitesinin] çıkarına el konuldu. Somutlarsak, tutsağa bireysel olarak işletmesi için verilen tarla küçültüldü, orada

kendi hesabına çalışacağı iş günlerinin sayısı asgariye indirildi.

Aileler. arasında köydeki eskilik derecesine göre kurulmuş olan hiyerarşiye, zenginliğe göre kurulmuş bir başka hiyerarşi eklenebilir veya onun yerini alabilir oldu. Zenginlik nüfuz ve dolayısıyla otorite sağlıyordu. Georges Balandier'in klasik çalışmaları Fang'lardaki *bilabaların* rolünün önemini ortaya koymuştur: bu, Dürkheim ekolünden sosyologların *potlatch*'ına çok benzeyen, bir nevi ailelerarası zenginlik yarışmasıydı. Dahomey kralları da, başlangıçta, ailelerinin üstünlüğünü komşu ve rakip ailelere verdikleri ziyafetlerle sağlamışlardı.

Nihayet, ataerkil aile, köy veya daha yaygın gruplaşmalarda (bunlar dinsel veya askeri nitelikte, aralarında önemli bağlar bulunmayan, ancak belirli durumlarda ve çok süreksiz bir şekilde varlıklarını belli eden birliklerdi), toprak reisi veya savaş başkanlarının⁽¹⁶⁾ (veya her iki görevi de üstlenen kişilerin), işbölümü sayesinde, gelirin en iyi parçaları olan haraçlardan, vergilerden veya bazı imtiyazlardan yararlanıp aileleriyle birlikte zenginleştikleri; daha sonra da topluluğun [komünötenin] mallarını kendi şahsi çıkarları için zorla ele geçirip sömürücü haline geldikleri görülmektedir. Eğer haraç bir toprağa yeni gelen bir toplumdaki o toprağa ilk yerleşen topluma, veya o toprakta eskiden beri oturanlar tarafından o toprağı yeni fethedenlere ödeniyorsa topluca bir sömürüden bahsedilebilir.

Eşitçi toplumdaki sınıflı topluma pek çok geçiş şekli bulmak mümkündür: Fang'lar [Kamerun ve Gabon], göçlerinin başlangıcında, kölecilik diye birşey bilinmiyordu. Şayı dağlarındaki Masangu'larda [Gabon] «Harp

(16) Askerlikteki üstün nitelikleri dolayısıyla seçilirlerdi, ancak yetkileri seferberlik boyunca geçerli olup savaşın sonunda yine herkes gibi basit tarımcı olurlardı.

esirleri harpte ölenlerin yerine alınırlar, ailelere katılırlardı; sadece kötü davranışlarda buldukları takdirde satılırlardı»⁽¹⁷⁾. Bütün bu toplumlar ilkel topluluğa [komünöteye] çok yakındırlar.

Gine'nin ormanlık bölgelerinde yaşayan Kissi'lerde ne devlet ve ne de reis vardı, en yüksek siyasal birlik köydü. Ama ataerkil kölelik yaygın bir haldeydi ve bazı harp reisleri, kendi çıkarlarını gözeterek, kurdukları çetelerle çapulculuk yaparak esirler ele geçiriyorlar, servet sahibi oluyorlar, böylece otoritelerini fiili bir şekilde icra ediyorlardı.

Agni ve Baule'lerin ülkesindeki [Fildişi sahili] aile ve köy başkanlarının da üzerinde, dinsel ve askeri yetkileri elinde tutan, bir şefler piramidi vardı. Kabile alt - bölümü başkanları, kabile bölümü başkanları ve hepsinin üstünde kabile başkanı olan kral şeklindeki bu hiyerarşi belki de Akanti ülkesinden şimdiki memleketlerine göçleri sırasında gerekli olmuş olan askeri örgütten kalmaydı. Kralın gerçek yetkileri çok kısıtlı ve şefler kurulunun sürekli denetimi altındaydı. Ancak yine de buradan, özellikle kralın adli konularda oynadığı görevde, devlet gücünün bir çekirdeğini görüyoruz: kral anlaşmazlıkları bir yargıya bağlamakta, böylece özel savaşları ve kan davalarını önlemektedir; ancak yine de hiç bir zorlama imkanını haiz değildir ve yargılarına, sahip olduğu manevi otorite oranında uyulmaktadır.

Özet olarak, betimlediğimiz [tasvirini yaptığımız] sosyal gelişme evresinde, üretim güçleri, tarım ve ilk işbölümlerini temel olarak alıp, artık -ürünün ortaya çıkmasına elverecek kadar gelişmiş bir durumdadırlar.

Ancak, üretim faaliyetlerini düzenleyen sosyal örgüt henüz önceki çağdan kalma bir yapıdadır, ataerkil toplu-

(17) H. Deschamps: «Traditions orales et archives au Gabon, Berger-Levrault, Paris 1962, s. 47.

luk veya köy topluluğu ilkel komünoteye son derece yakın bir seviyededir.

Ama yine de, üretim güçlerinin durumuna, coğrafi koşullara, tarihi şartlara vb. ne bağlı olarak çeşitli sosyal farklılaşma biçimleri ortaya çıkmaktadırlar.

Fakat bu iç çelişmeler henüz devletin meydana gelmesini sağlayamamaktadırlar.

Kabile veya ataerkil - kabile toplumunun ilkel komünal toplumdaki sınıflı topluma geçişin tipik özelliklerini taşıdığı söylenebilir.

c) Sınıflı toplumlar

Böylece, açıkça belirlenen sınıflı toplumlara geliyoruz. Aşırı bir coğrafi determinizme düşmemek gerektiğini bir kere daha hatırlattıktan sonra, savan ortamının, tahıl tarımıyla, yedeklikler meydana getirmek zorunluluğuyla -bu zorunluluk mevsimler arasındaki büyük farklardan doğmaktadır-, ulaşım, mübadele ve üretim tekniklerinin yayılmasında gösterdikleri kolaylıklarla sosyal çatışmaların derinleşmesine özellikle elverişli olduğunu söyleyebiliriz.

Artık -ürün, ekonomik artık burada,

«Özellikle anlamlıdır zira tahıllardan veya baklagillerden meydana gelebilir. Tahıllar ve baklagiller çok uzun bir süre saklanabilirler, kolayca nakledilebilirler, fazla güçlük çekmeden ölçüye vurulabilirler ve karşılaştırılabilirler için yeterli bir biçim birliğini haizdirler. Bu özellikler çok akışkan [seyyal] bir servetin, belirli ölçüde, bir elde toplanmasına imkan vermektedirler. Böylece ekonomik artık üreticiden kolayca ayrılıp elden ele geçebilir ve nisbeten büyük bir miktarda bir elde toplanabilir»⁽¹⁸⁾.

(18) J. J. Maquet a.g.e. s. 117-118

Bu durumda, üretici organizma ve sosyal kuruluşun temeli olarak varlıklarını muhafaza eden ataerkil ailelerin (köleleriyle birlikte) ve köylerin üstünde, görevleri ve yaşayış tarzlarıyla Avrupa ortaçağının feodallerini hatırlatan (ama bu sadece bir analogiden ibarettir) aristokrasilerin, imtiyazlı sınıfların (doğuştan asiller veya görevleri dolayısıyla asiller) ortaya çıktığını müşahade ediyoruz.

■ *Bir Afrika Feodalitesi Var mıdır?*

Bunlar gerçek «feodal senyörler» midir? Bu deyim kendimiz de kullanırken tırnak içerisine almıştık. «Bu terminolojinin ne kadar tartışma götürür olduğunu biliyoruz. Ama yine de kullanılması adet halini almıştır»⁽¹⁹⁾ diye yazıyorduk.

Şimdi ise bu deyim kullanmakla hata ettiğimizi anlıyor ve onu açıkça reddetmeği tercih ediyoruz⁽²⁰⁾.

Bir «feodal üretim tarzı» vardır. Marksistler -ve çoğunlukla başkaları da-, tanımlaması ve sınırları tartışma konusu olmakla beraber, bu konuda anlaşmaktadırlar. Bu üretim tarzında görülen sosyal hiyerarşi fertler arası ilişkiler esasına göre kurulmuştur. Feodalitede görülen toprak üzerindeki haklar hiyerarşisi özel, kişisel haklardan meydana gelmektedir. Şüphesiz germanik gelenekle buraya da soydaşlararası ortaklaşma (kollektivite) kavramından bir kaç kalıntı gelmiştir. Ancak, o sırada söz konusu olan bağışlarda doğrudan doğruya çıkarı olan Kilise'nin de desteğiyle, Roma hukuku ağır basmış ve arazi halindeki mülklerle fief'lerin zilyedlerinin bunları baş-

(19) *Afrique noire*, a.g.e., cilt I, 1961 baskısı, s. 101.

(20) Bu hususu *Afrique noire* (Siyahi Afrika) adlı eserimizin birinci cildinin Almanca ve Japonca baskılarıyla, Fransızca üçüncü baskısında (1968) belirttik.

kasına bırakabileceği veya devredebileceği, dahil olduğu aile birliğinin buna engel olamayacağı belirtilmiştir⁽²¹⁾.

Oysa Afrika «feodalitesi» deyimini bütün kullananlar bunun tamamen siyasal bir anlamda olduğunu belirtmişlerdir. J.J. Maquet feodalite teriminin Afrika'da ancak bir siyasal kurumlar bütününe uygulanabileceği kanısında olduğunu kesinlikle göstermiştir⁽²²⁾. Diğer yazarların da, incelemelerinin başlığında dahi, dikkati «feodal» olarak niteledikleri Afrika'lı kurumların siyasal niteliğine çektikleri görülmektedir⁽²³⁾.

Öte yandan, ne vasal'lık veya hamilik ilişkileri, ne de haraçlar yada angaryalar feodal üretim tarzını belirlemeye yeterli değillerdir.

«Şüphesiz ne toprak köleliği, ne de angaryayla yükümlenmek Ortaçağa ve feodaliteye has birer şekil değillerdir. Bu şekillere, bir ülkeyi fethedenin toprakları kendi hesabına, oranın yerlilerine sürdürdüğü her yerde veya hemen her yerde rastlıyoruz»

diye yazıyordu Engels de⁽²⁴⁾.

Gerçekten de, burada söz konusu olan Afrika toplumlarında, halk kitlelerinin aristokratlar tarafından sömürülmesi nasıl gerçekleştiriliyordu? İmtiyazlı tabakalar, köylülerin ürün ve emeklerini, ilk önceleri ortak mükelle-

(21) Ailenin burada tek başvurabileceği yol, pek çok uygulamayla adet haline gelen «soydaş geri çekmesi» -satın almada yeğ tutulma hakkıdır, ki bu da sadece asillere mahsustur.

(22) J. J. Maquet: A research definition of African feudalism» *Journal of African History*, III, 2, 1962, s. 307-310.

(23) J. Lombard: «La Vie politique dans une ancienne société de type féodal: les Bariba du Nord - Dahomey» *Cahiers d'Etudes africaines*, 1960, s. 545; ve Gomkoudougou V. Kaboré: «Caractère féodal du système politique Mossi» *Cahiers d'Etudes Africaines*, 1962, s. 609-623; ve özellikle J. Lombard: *Structures de type «féodal» en Afrique noire. Etude des dynamismes internes et des relations sociales chez les Barika du Dahomey*, Mouton, Paris, 1965.

(24) F. Engels'in Marx'a 22 Aralık 1882 tarihli mektubundan, M.E.G.A., III abt. IV, s. 589.

fiyetlerin yerine getirilmesine, özellikle toprak reisleri olan «uzmanlar»ın geçiminin sağlanmasına ayrılan bir kısmını daha sonraları kendi çıkarlarına kullanmağa başladılar.

Aile veya köy ortaklaşmalarının [kollektivitelerinin] birer üretim çevresi olarak işlemeleri değişmedi, sadece ortaklaşa [kollektif] tarla veya tarlaların bir kısmı, aynı verginin (Afrika'da en çok görülen ödeme şeklidir) ödenmesine yarıyan, şeflerin tarla veya tarlaları haline geldiler. Buna çeşitli haraçların aslında ekonomik olduğu kadar dinsel de olan (sorumluluğunu taşıyan şefin ilk ürünlerinden tanrı adına yararlandığı bir alana girme yasağının kaldırılarak tarım yapma, avlanma, altın çıkartma hakkının tanınması vb. gibi) anlamlarını yitirerek salt ve basit sömürü haline gelmeleri de eklenebilir.

Şefin dinsel yetkileri, geleneksel görevlerin başlayan sömürünün üzerini örtmeğe yararlar. Bu sömürü şekli, şefin yetkileri çevredeki gruplar üzerine asker gücüyle geçerli kılındığı, yada artık sadece bir tek güce dayanır hale geldiği zaman da aynı kalır. Bu tek güç eski toprak reislerinin doğrudan varisleri olan şeflerin yahut da «geleneksel» kralların yanına yeni zenginlerin, kendilerini silahlarıyla kabul ettiren çete reislerinin de katılmasıyla oluşur.

İktidarın kökeni ne olursa olsun, sömürü sisteminin prensibinde bir değişiklik olmaz.

İnsanlar ferden değil, bir birliğin, bir ortaklaşmanın (genel kural olarak bu köydür) üyesi olarak sömürülürler.

Bu tip toplumlarda köy örgütünün bulunması kurallaşmıştır, çünkü haraçların, vergilerin, aidatların toplanmasını kolaylaştırmaktadır. Köy başkanı her bir köylünün ne kadar ödeyeceğini tesbit etmekle görevlenir ve bundan,

kollektif olarak mesul olan bütün köy halkı gibi, vergilerin ödenmesinden sorumlu tutulur.

Köy topluluğundaki müşterek yükümlerin ağırlığı, disiplinin sıklığı «ilkel komünizm»in kalıntısı değil, aksine, topluluğun [komünötenin] bir sınıfın diğerini sömürdüğü bir sosyal düzen halini almasının sonucudur...

Daha sonra sömürgeciler de bu sömürü sistemini kendi çıkarlarına kullanmışlar ve onu zorla -başarılı olsa da olmasa da- henüz hiç girmedığı kabile toplumlarına da yaymaya çalışmışlardır. Böylece, şimdiye kadar böyle şeylerin hiç bilinmediği bölgelerde köy ve bölge şeflikleri kurulmuş, dağınık bir şekilde oturan halk da, vergilerin daha kolay toplanabilmesi, angaryada çalışanların daha çabuk devşirilebilmesi için köylerde bir arada oturmağa zorlanmıştır (özellikle Fildişi Sahili ve Ekvator Afrika'sında).

Bu sistemde, hiç olmazsa başlangıçta, sömürenler de bu sömürüyü bir topluluk adına yürütürler: en gelişmiş devletlerde bile kral, gelirin ancak çok ufak bir kısmını tamamen şahsi işleri için harcıyabilir. Gelirin büyük kısmını ise aile için harcar, bu ataerki bir ailedir. «Ev»inde olağan, ama irileşmiş bir ataerki ile yapısı görülür, çok kadınla evlenmenin de yardımıyla «prens»lerin sayısı çoğalmıştır. Bu «prensler» kralın adına kamu görevlerini üstlenirler; ancak tahta namzet olduklarından, çoğu zaman, kralın hizmetinde bir kast meydana getirmiş olanların (şairler, musikîşinaslar, büyücüler gibi); hatta, «kral evi»nin bir üyesi olarak vergi toplamakla, bölgeleri yönetmekle görevlendirilen kralın tutsaklarının çıkarına görevlerinden uzaklaştırılırlar. Tutsaklar (veya kralın «emrine» giren maceracılar) çoğu zaman sürekli silahlı birlikler meydana getirirler.

İlk ortaya çıktığı zamanlarda devlet aygıtını «kral evi»nden ve imtiyazlı sınıftan (bu sınıfın içinde de etnik

gruplara, ülkelere göre değişen çeşitli ayrıntılar görülür) ayırdedebilmek oldukça güçtür.

Ancak, devlet büyüyüp önem kazandıkça (ki başka yerlerde bu mekanizma «fief»lerin oluşumuna varır) kral bazı bölge - köylerden gelen haraçlardan kısmen yahut tamamen yararlanmak hakkını çevresindeki yüksek rütbeli kişilere ve memurlara verir. J. Chesneaux'nun Asya konusunda gösterdiği gibi, bunlar «sahte fief»lerdir⁽²⁵⁾.

Bütün aristokratik hiyerarşi ve devletin gelişmesi toprak düzenini hiçbir şekilde değiştirmez.

Bay Kabore, Mossi aristokrasisi konusunda şunları yazıyor: «...yetkileri ancak mallar ve insanlar üzerinde geçerliydi, toprak mülkiyetinin kendisi ise yerlilerin elinde bulunan bir haktı»⁽²⁶⁾.

14. yüzyılda güneyden göçeden Dagomba'lı fatihlerin soyundan olan Mossi aristokrasisi yerli halkla tamamen kaynaşmıştı, ancak, fakirlik içinde sürünen, her türlü siyasal yetkiden yoksun toprak reisleri yine de yerli ahalden gelme Ninissi'lerden çıkıyorlardı.

Pek çok katlara ayrılmış bulunan toplumlarda haraç ödeyen «özgür» köylünün içinde bulunduğu koşullar ataerkil aileye katılmamış olan «tutsak»ınkinden pek farklı değillerdi. Ele geçirilen tutsak sayısı ataerkil aileye katılamıyacak kadar çok olursa bunlar belirli bir alana (bazen de eskiden beri oturdukları alana) yerleştirilirler ve alışlagelen modele uygun bir şekilde, köyler halinde örgütlenirlerdi (yahut da eski örgütlerini muhafaza ederlerdi).

Şüphesiz artık «özgür» değillerdi, efendileri içlerinden istediği kadar «uşak» alabilirdi; toplumun en alt sı-

(25) J. Chesneaux:Asya tipi üretim tarzının açtığı yeni araştırma alanları

(26) G. V. Kabore, a.g.e., s. 615.

ralarını işgal ediyorlardı; ancak, hayat seviyeleri diğer köy topluluklarından pek farklı değildi.

Peul'lerin fethedip yönetimleri altına soktukları ve yerli ahaliyi kendilerine katarak toprak kölesi haline getirdikleri Futa - Çalon [Gine'de Ç.] konusunda Gilbert Vieillard şunları yazıyor:

«Ülke fieflere bölünmüştü. Ancak, fief olarak verilenler topraklardan ziyade insanlardı. Fiefler birlerinden ayrılmak eğilimindeydiler, ancak ne vassal'ler süzeren'den ne de serfler efendilerinden, bir bölgeden diğerine göç ederek kurtulamıyorlardı. Dolayısıyla soy ilişkileri sona ermemiştir»⁽²⁷⁾.

Kısacası, şefler veya krallar toprağın hiçbir zaman «sahibi» değillerdi, toprak mülk edinilemeyen ortak mal olarak kalıyordu. Şef veya kral olsa olsa geleneksel «toprak reisi»nin idari görevlerini taşıdığı için, alışlagelen kurallara uyarak, kendi hesabına işlenecek arazinin sınırlarını genişletebiliyor, boş bulunan veya yeni fethedilen elverişli toprakların, ya orada yerleşilmesi yada toprak reisinin üstünlük hakkının uygulanması için, kullanılması iznini verebiliyordu.

Mesela Futa - Toro'da toprak reisinin toprak üzerindeki üstünlük hakkı ya bu toprakları ilk açanların, ya bu imtiyazı eskiden ele geçirmiş bulunan gayrimüslim küçük hükümdarların adamlarının, yada «Torobe»lerin torunları tarafından uygulanmaktadır. Torobe'ler 18. yüzyılın sonlarında bu bölgede *almami*'lerin yönettiği teokratik rejimin kurulması için yapılan müslüman ihtilalinin öncüleridir. Topraklar kesin olarak bu zamanda, almami Abdülkadir tarafından dağıtılmışlardır.

Bu topraklar, Senegal nehrinin taşmasıyla beslendik-

(27) G. Vieillard: «Notes sur les Peuls du Fouta -Djalou» Bulletin de l'I.F.A. N., II, 1940, s. 123.

leri için nadir ve değerli olduklarından, burada haraçlar toprağa bağlanmış ve bir toprak rantı haline getirilmişlerdir. Ama ortak mülkiyet ve şahsa ait olmama ilkeleri burada da geçerlidir.

Orta Nijer Deltası'nda ekilebilir toprakların darlığı, su baskınlarının sıklığı ve bunun sonucu olarak pek çok etnik grubun bir arada bulunması, öte yandan aynı bölgede hem yerleşik tarım yapanların, hem de yarı - gcmen hayvan yetiştiricilerinin mevcudiyeti özölmesi güc bir toprak rejimleri karmaşası yaratmıştır. Ancak, genel rejim yine ortak mülkiyet ve şahsa ait olmama esaslarına dayanmaktadır.

Bizim bildiğimiz kadarıyla sömürgeleşme öncesi Afrika'sının hiçbir yerinde özel hakların [mülkiyet haklarının - .] bulunduğu bir toprak rejimi görölmemektedir.

Smürgeleşmeden sonra ise durum değişmiş, bir taraftan şeflik müessesesinin imtiyazları muhafaza edilirken, öte yandan da, yine şeflik müessesenin çıkarına, özel toprak mülkiyetinin yaratılması kolaylaştırılmıştır.

Bu konuda eski İngiliz sömürgelerinde olup bitenleri incelemek ilginç olacaktır (Gana'daki Akanti ülkesi, Nijerya'daki Yoruba ülkesi).

Genel olarak, eski Fransız sömürgelerinde, savan bölgelerindeki hakim tarım sistemi (uzun süreli almaşık tahıl ekimi) özel toprak mülkiyetinin yerleşmesini önlemiştir.

Ormanlık bölgelerde ise aksine, plantasyonların kurulması özel bir toprak mülkiyetinin meydana çıkmasını kolaylaştırmıştır. Mesela Gine'nin ormanlık bölgelerinde şeflik müessesesi angaryayla, yükümlülerin çalışmalarıyla büyük kahve ağacı plantasyonları kurdurtmuş ve bunların özel mülkiyetini kendisine bağlatmıştır. Angaryada alışanların kullanılmasıyla, büyük özel toprak mülkiyetinin bir

araya gelmesi bir «feodalite»nin belirtileridir, ancak bu sömürgeciliğe bağlı bir feodalitedir⁽²⁸⁾.

Fildişi Sahili'nde de şefler aynı şekilde büyük plantasyonlar kurdurtmuşlar, ancak angaryayla yükümlülerin işgücünün yerini çok kısa zamanda ücretlilerin veya göçmen gelmiş ortakçıların işgücü almış, böylece de ortaya bir «feodalite» değil, herkesin bildiği büyük toprak mülkiyeti çıkmıştır.

Kısacası, kendimiz de daha önce Afrika «feodalite»lerinden bahsetmiş olduğumuz halde, şimdi bu terminolojiden vazgeçmek gerektiği kanısındayız. Geleneksel Afrika'da üretim ilişkileri hiçbir zaman «feodal» olmamışlardır ve bu terimin salt politik anlamlarda kullanılması anlaşmazlıklara yolaçabilir⁽²⁹⁾.

■ *Afrika Bir Köleci Üretim Tarzı Evresinden Geçmiş midir?*

Bizim bildiğimiz kadarıyla, şimdiye kadar hiç kimenin ciddi olarak ele almadığı bu konuyu incelemenin gerekli olduğu kanısındayız.

Köleliğin sömürgeleşme öncesi Afrika'sında sosyal hayatta önemli bir yer tuttuğu inkar edilemez. 15. yüzyıl Afrika'sında derin kökleri olan böyle bir müessese bulunmasaydı, Avrupalı zenci tüccarları Afrikalı araçlardan temin ettikleri esirleri dışarda satarak bu alışverişi hiçbir zaman bu derece geliştiremezlerdi.

Tutsakla özgür adam arasındaki ayırım her yerde temel bir sosyal seviye farkı olarak göze çarpmaktadır.

(28) Bu plantasyonlar, hiç olmazsa Kissi'lerin ülkesinde, 1958'de «millileştirilerek» mahalli ortaklaşmalara [kollektivitelere] verilmişlerdir.

(29) Ama bu, Afrika'da çatışan sınıfların varlığını kabul etmedikleri için «feodalite»leri de reddeden bazı etnologlara hak vermek anlamına gelmez!

İlkel eşitçilikten ilk kesin ayrılış, «kabile» toplumlarında bile, kölelik şeklinde kendini belli etmektedir.

Ancak, tutsağın hürriyetini kaybetmesi hiçbir şekilde onun sosyal üretimde belirlenmiş bir rolü olduğu anlamına gelmez.

Çoğu zaman «kulübe tutsağı» ataerkil aileye katışır ve onun adını alır. Üretimdeki rolü ailenin diğer genç «özgür» adamlarınıninkinden temelde bir farklılık göstermez.

Tutsaklar kitle halinde köleleştirilmeye başladıkları zaman da, alışlagelmiş modele uygun bir şekilde, ataerkil aileler ve köyler halinde örgütlenmişlerdir.

Özgür insanlardan daha fazla sömürülürler, ama sömürü tarzı aynıdır: haraçların toplanmasından ve angaryaların yerine getirilmesinden, kendisi de köle statüsünde bir köy şefi olan, «tutsak başı» sorumlu tutulur.

Köle işgücüyü çalışan büyük tarım alanlarına yahut zanaat atölyelerine Afrikada hiç rastlanmamış, görülenler de bir istisna olmaktan öteye gidememişlerdir.

Bu konuda sadece iki örnek gösterilebilir: 19. yüzyılda alışveriş güçlükleri yüzünden esirlerin dış pazarlarda satılamaması durumunda Dahomey halklarının tutsaklardan hurmalık işlerinde yararlanmaları; yine 19. yüzyıld Zanzibar'da ve Hint Okyanusu'ndaki diğer adalarda Arapların plantasyonlar kurmaları.

Ancak, bu köleci yapıların nasıl bir ortamda, ne zaman geliştiklerini gözönünde tutarsak, bunların da, şeflerin modern plantasyonları yahut kuzey Amerika'daki, iç harpten önceki, köleci plantasyonlar gibi *kapitalist üretim tarzına* uygun oldukları sonucuna varırız. Çünkü ortaya çıkışlarının esas sebebi kapitalist üretim tarzının bir eseri olan dünya piyasasıdır.

Kuzey Afrika'ya ihracat yapan bazı Sudan şehirlerinde de bol miktarda köle işgücünün kullanıldığı atölye-

ler görülmüştür (Haussanın eski semtlerindeki deri atölyeleri gibi).

Ancak, bunlar geri kalmış veya tali durumlardır, hiçbir zaman hatırı sayılır bir coğrafi yayılım gösteren bir üretim tarzının temeli olamazlar.

Kısacası, tutsaklar zümresi, genellikle Afrika'da çok yaygın olmakla beraber, hukuki bir öze sahiptir ve bir sosyal sınıf olabilmesi için üretimde belirli bir rolü yoktur.

Esas sömürülen sınıf, hem haraç ödeyen «özgür» adamları, hem de tutsakları içeren emekçi köylülerdi. Hakim sınıf ise, bütün aristokratlardan -kabile aristokrasisi, askeri aristokrasi, görev aristokrasisi-, hatta kralın «tutsak»larının kamu görevi almış bazı ulamlarından [kategorilerinden] meydana geliyordu.

Bu açıdan bakılırsa, tutsakların genellikle sömürülen sınıfla hiçbir şekilde özdeşleşmeyen ama yine de bu sınıfın bir parçasını teşkil eden, içlerinden bazılarının da hakim sınıfa katılabilmiş olduğu ortaçağın serfleriyle (serfşövalyeler, «ministeryal»ler gibi) karşılaştırılabileceği görülür.

■ Afrika Devletlerinin Ekonomik Fonksiyonları

Marx devletin Asya tipi toplumlardaki ekonomik öneminden çok etkilenmişti. Nitekim Mısır'da, Hindistan'da, Çin'de sulama şebekelerini düzenleyip koordine etme zorunluluğu devletin, kısa zamanda, bilhassa güçlü bir yapıya sahip olmasına yolaçmıştı. Ancak, J. Chesneaux'nun da gösterdiği gibi, «sulama sorunu şüphesiz Asya tipi toplumların tarihinde, Marx'ın sandığı gibi, evrensel ve sürekli önemi haiz bir yer tutmamıştır»⁽³⁰⁾.

⁽³⁰⁾ J. Chesneaux: Asya tipi üretim tarzının açtığı yeni araştırma alanları.

Zaten Marx'ın bu konudaki düşüncelerini aydınlatmak gerekir, zira o Asya tipi üretim tarzı kavramını hiç bir zaman sistemli bir şekilde geliştirmemiştir.

Marx'ın bu üretim tarzı kavramını işlemek için aldığı Asyalı toplumların özel nitelikleriyle, bu kavramın temel muhtevası aynı düzeyde alınmamış veya birbirlerine karıştırılmamış mıdır?⁽³¹⁾

Sanımızca F. Tökei bu temel muhtevayı esas çelişkisinden kalkınarak ortaya koymuş, Asya tipi üretim tarzının belirlediği toplumun «kabile mülkiyeti temeli üzerinde sınıflı bir toplum olarak geliştiğini»⁽³²⁾ göstermiştir.

Devletin ekonomik fonksiyonlarının, bazı toplumlar da kazandıkları öneme rağmen, hiçbir zaman onun özü olmadıklarını unutmayalım. Devletin özü sosyal çatışmaları bastırıp bir sınıfın egemenliği esasına göre kurulmuş «toplum düzeni»ni sürdürmek için zorlayıcı görevini yerine getirmektedir.

Ancak, kendisini vaktinden önce sağlamlaştıran bu ekonomik fonksiyonları olmasaydı, sosyal çatışmaların az gelişmiş olduğu bir ortamda, devlet oldukça zayıf bir üst-yapı olarak kalırdı.

Afrika'da da bu faktörün etkisi değişik bir biçimde görülür. Haklarında biraz bilgimiz olan ilk tropikal Afrika devletlerinde bu sağlamlaşmayı sağlayan başlıca

(31) Bu konuda Günter Lewin yeni bir makalesinde Marx'ın hiçbir yerde sulamayı Asya tipi üretim tarzının temellerinden biri olarak göstermediğini, coğrafi faktörlerin önemini küçümsememekle beraber onları hiçbir zaman üretim ilişkilerinin yerine belirleyici faktör olarak almadığını belirtiyor (G. Lewin: Zu einigen Problemen der «asiatischen Produktionsweise» in der gesellschaftlichen Entwicklung Chinas» *Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl Marx Universität Leipzig*, 13. yıl, 1964, sosyal ve liguistik bilimler serisi, Defter 2, s. 251-256).

(32) F. Tökei: *Sur le mode de production asiatique...* a.g.e. s. 25.

unsurun ticaret (özellikle altın ticareti) olmuş olduğu sanılmaktadır.

Bu konuyla ilgili olarak, 8. yüzyıl Arap metinlerinde adı geçen Gana'nın başlangıç devirleri hakkında bildiklerimize bakalım.

Arap vakayiname yazarlarının [kronikörlerinin] bir ülke adı haline getirdikleri, aslında bir hükümdar ünvanı olan «Gana» kelimesi savaş reisi anlamına gelmektedir. Demek ki burada Afrika tarihinde benzerine çok rastlanan ve ilk başlarda gerçek anlamıyla bir devlet olmayan, bir kabileler birliğinin başkanı söz konusudur,

Bu savaş reisi aynı zamanda muhtemelen, bir toprak reisinin görevleriyle de yükümlüydü. Ve şüphesiz, bir görevi daha vardı: bu da altın efendiliği (*kaya maghan*), Afrika geleneğine göre verilen bir ünvan, idi. Altın efendisi ne yapardı?

Altınlı alüvyonlardan günümüzde de, yukarı Senegal ve Nijer havzalarındaki ataerkil komünöterler hasattan sonraki ölü mevsimde faydalanmaktadırlar. Bir çalışma yerinin açılışında tarım mevsiminin başlangıcındaki törenler yapılır; aile reisi ve onun üstü olan toprak reisi altın yataklarını üleştirirler.

Toprak reislerinin en üstünü -bu bölgede «altın efendisi veya kralı», *kaya maghan*- külçe halindeki altınları alır, külçelerin en irisi, oldukça ağır bir tabii altın parçası kralın tahtına bağlanırdı. Altın çıkartanlar ise, aslında daha fazla miktarda olan toz altınla yetinirlerdi. Günümüzde de Sigüiri'deki altın yataklarında bir altın külçesinin bulunması uğursuzluk addedilir ve uğursuzluğun giderilmesi için özel törenler yapılır⁽³³⁾.

«Altın efendisi» şüphesiz, altın külçelerinden başka,

(33) Bk. Georges Balandier: *Afrique ambiguë*, Plon, Paris, 1957, s. 73.

bu bölgedeki diğer hükümdarların yaptığı gibi, altının tozundan da bir ondalık alırdı.

Altın yataklarının işletilmesi bu maddenin önceden de belirli ölçüde bir ticarete yolaçtığını gösterir. Bu konuda bilgi veren ilk Arap metinlerinde Gana'dan «altın ülkesi» olarak bahsedilmektedir. Şüphesiz olan, Arap dünyasıyla kurulan ilişkinin bu madenin ticaretini hatırı sayılır derecede artırdığı ve bu ticaretin Gana devletinin yapısını sağlamlaştırdığıdır. Arap ve Berberi tüccarları altın almak için başkent Kumbi Salehe gelirlerdi. Kumbi Saleh kral şehri ve ticaret şehri olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Birincisinde kralın ikametgahı ve «ev»i, ondan oldukça uzakta olan ikincisinde ise müslüman tüccarlar bulunurdu. Kral ve yerli ahali müslüman değillerdi. Şimdiki *diula*'ların (batı Afrikalı gezginci tüccarların) ataları olan yerli tüccarlar güneydeki yataklardan aldıkları altını başkente getirirler ve burada Arap veya Berberi tüccarların getirdikleri tuz, bakır gibi mallarla değiş ederlerdi.

Kralın bu alışverişten aldığı vergilerin tarifesini El Behri (11. yüzyılda yaşamıştır) vermiştir. Tabiatıyla, «harp reisi» olması sıfatıyla, ticari muamelelerin güvenliğini sağlamak kralın vazifesiydi.

Gana'da, daha sonra onun yerini alan Mali'de, Gao'da [şimdiki Mali cumhuriyetinde - Ç.], Kanem - Bornu'da [Çad gölü yöresinde. Ç.], kısacası siyahi Afrika'daki devletlerin pek çoğunun ortaya çıkışında, kesin rolü bu ticari mahiyetteki ekonomik fonksiyonun oynadığı söylenebilir.

Benin devletleri (Ife uygarlığı) hakkında daha az bilgimiz vardır. Çünkü bu devletlerin 15. yüzyıldan önceki gelişmeleri hakkında hiçbir yazılı belge kalmamıştır. Ancak bulunan tunçtan ve pirinçten yapılma sanat eserleri de ticaretin bu devletlerdeki önemini göstermektedir.

Zira, bakır bulunmayan bu ülkede böyle sanat eserlerinin yapılabilmesi için bakır ithali gerekiyordu.

Batı Afrikadaki bütün bu devletler, başında savaşları yöneten bir kral bulunan bir kabileler birliğiyle bir pazarın bir araya gelmesi sonucunda kurulmuşlardı. Kral bu piyasanın güvenliğini sağlar ve yapılan ticaretten önemli bir pay alırdı. Başkent hem kralın ikametgahı, hem de çarşı - şehir vazifesini görürdü.

Hint Okyanusu kıyısındaki Afrika devletlerinin de (Arap yazarlar bunları *Zenc* diye adlandırır) -burada söz konusu olan sahildeki Arap ticaret merkezleri değil, Afrikalı devletlerdir- benzeri şekilde kuruldukları sanılmaktadır. Buralardan Arap ülkelerine altından başka fildişi ve demir de ihraç edilmekteydi⁽³⁴⁾.

Bütün bunlardan Afrika'da devletin dışarıyla olan ilişkiler sonucunda ortaya çıktığı neticesine varılabilir mi?

Mossi devletlerinin varlığı böyle bir varsayıma geçerliliğinden çok şey kaybettirmektedir. Bazen «feodal» olarak da nitelendirilen bu devletlerin tabanı tamamen köylülerden oluşmaktaydı ve yönetici kadrolar da, sağlam şekilde yapılmış bir askeri aristokrasi olan savaşçı Nakomse tarikatından meydana geliyorlardı. Uzun bir süre 10. yüzyılda kuruldukları sanılan bu devletlerin, son araştırmalarla, 14. yüzyıldan pek de evvel ortaya çıkmamış oldukları anlaşılmıştır⁽³⁵⁾. Oluşmalarında da uluslararası ticaretin dolaysız bir rol oynadığı görülmemektedir.

Olsa olsa civarda gelişmiş ülkeler bulunmasının ve Nijer vadisinde belirli zenginliklerin toplanmasının dışarıya seferler ve akınlar yapılmasına yol açtığı, bunun da

(34) Bk. Basil Davidsan: *Old Africa rediscovered* (Fransızca çevirisi: *L'Afrique avant les blancs* P.U.F. Paris, 1962)

(35) Bk. Yves Person: «Tradition orale et chronologie» *Cahiers d'Etudes africaines* 1962, s. 462-476.,

bu askeri devletlerin billurlaşmasını kolaylaştırdığı söylenebilir.

Afrikadaki devlet örgütlerinin Asya'dan alınmış bir örneğe göre kurulmuş olacağını sanmak yersizdir⁽³⁶⁾. Bu konuda, ancak, her iki kıtadaki devlet biçimlerinin de kökeninde, toprak reisinin yetkilerinin giderek kral yetkisi haline geldiği bir topluluğun [komünötenin] bulunması, dolayısıyla ortaya çıkan sathi benzeşmeden bahsedilebilir. Buna mukabil, Afrikada krallar «tanrılaştırılmamış», aksine, krallardan esinlenilerek tanrılar yaratılmıştır. Mısır'da bu süreç çoktan sona ermiş olduğu halde tropikal Afrika'da durum henüz böyle değildi; «tanrı»ların çoğuna krallara olduğu kadar saygı gösterilmiyordu. Zaten burada tanrı sözcüğü gerçek anlamından oldukça farklı bir şekilde kullanılmaktadır.

Delafosse, Mossi devletleri hakkında şu gözlemde bulunuyordu:

«Mossi imparatorluklarının zenci olmayanların etkilerine hiçbir zaman maruz kalmadıkları görülmektedir. Buradan da bu imparatorlukları belirleyen ve hemen bütün siyahi Afrikada görülen siyasal kurumların tamamen yerli kökenli oldukları sonucu çıkarılabilir»⁽³⁷⁾.

■ Sınıf sömürüsünde devletin rolü

Devletin ekonomik fonksiyonlarının, her yerde görülmesine dahi, sınıf sömürüsünde bir alet olarak kullanılması, Asya tipi üretim tarzının belirleyici bir ögesi olarak alınabilir mi?

Sömürücü sınıf otoritesini, daha önce ortaklaşmanın

(36) Bu sorun Chesneaux tarafından bu kitaptaki makalesinde ele alınmaktadır.

(37) M. Delafosse: *Les Noirs de l'Afrique*, Payot, Paris, 1921, s. 64.

[kollektivitenin] adına ve çıkarına yerine getirdiği dinsel, ekonomik (toprak dağıtımı gibi) ve askeri kamu görevlerinden kalkınarak uygular. Sömürücü sınıfın artık -üründen aldığı paylar, daha önceleri işbölümü çerçevesi içerisinde yerine getirilen görevler karşılığında toplanan tazminat veya ödüllerin bir türevidirler.

Engels *Anti - Dühring*'in tanınmış bir bahsinde bu olayın tamamen genel nitelikte olduğunu göstermiştir⁽³⁸⁾.

Ama kamu görevleriyle devlet gücünü birbirine karıştırmamağa dikkat etmek gerekir.

Tekrar edelim: devletin özü yüksek bir otoritenin, bir sınıfın hakimiyetini korumak ve sürdürmek için, topluma baskı yapmasıdır.

Sınıf sömürüsü, daha henüz devletin bulunmadığı kabile toplumlarında da, çekirdek halinde de olsa, görülmekteydi.

Engels'in de kaydetmiş olduğu gibi, sınıf sömürüsü başlangıçta zorlayıcı araçlar kullanılmadan, «kendiliğinden müvafakat ve adetler»⁽³⁹⁾ yoluyla gerçekleştiriliyordu.

Ancak, çatışan sınıflar birbirlerinden kesin olarak ayrıldıktan, hakim sınıfın çıkarları kitlelerin çıkarlarıyla açık bir şekilde çelişmeye başladıktan sonra devlet ortaya çıkar ve bir zorunluluk haline gelir.

Bu andan itibaren, ortaklaşma [kollektivite] adına egemen sınıf tarafından yerine getirilmekte olan kamu görevleri devlete ait olurlar. Bu görevlerin devlet tarafından uygulanmasıyla devlet gücü sağlamlaşır, bu gücün «sınıflar üstü» olduğu, yine ortaklaşmanın çıkarına çalıştığı kuruntusu gelişir (aslında bu görevler hakim sınıfın çıkarına uygulanmaktadırlar).

Kısacası, devlet sınıf sömürüsünün sebebi değil, onun sonuçlarından biridir.

(38) F. Engels: *Anti-Dühring*, a.g.e. s. 211-212

(39) aynı eser s. 194.

Kanımızca, bir üst - yapı kurumu olarak, bir üretim tarzının tanımlanmasında kullanılamaz.

Ama bizce, yine de, devletin ortaya çıkışı, Asya tipi üretim tarzında, kesin bir şekilde belirlenmiş, birbirleriyle çatışan sınıfların nasıl yapılandığını açıkladığı için anlamlıdır.

Kabile toplumlarında sınıf çatışmaları sadece çekirdek halindedirler, henüz üretim ilişkilerinin belirleyici niteliği haline gelmemişlerdir.

«Asya tipi üretim tarzı»nda doğrudan doğruya üretimde bulunan emekten ayrılmış bir hakim sınıf görülür; devletin de ortaya çıktığı bu başlangıç safhasında, yetkilerini kamu görevlerinin uygulanmasından almakta olan ege-men sınıf pratikte devlet aygıtıyla karışır.

Yani, özgül bir yapı, *devlet aygıtı* olarak devlet aygıtı kendisini meydana getirmiş olan toplumdan henüz kurtulmamış, ayrılmamıştır. Devlet olarak fonksiyonları, her yerde olduğu gibi, toplumun «üst - yapı»sına aittirler, ama bu fonksiyonları yerine getiren aygıt hakim sınıftan ayırde-dilememekte dolayısıyla toplumun «temel»inin bir parçası olarak kalmaktadır.

Böylece devletin istisnai bir role sahip olduğu bir görünüş ortaya çıkmaktadır (burada görünüş kelimesi yanılısama anlamında değil, özellikle görülebilen, göze çarpan bir olay olarak kullanılmaktadır.)

Ancak, devletin bu rolü Asya tipi üretim tarzının yapısını belirleyen niteliklerden biri olarak değil, sadece bu belirleyici niteliklerin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır.

■ *Bir Afrika Despotizmi Var mıdır?*

Her ne kadar devletin oynadığı rol bir üretim tarzının tanımlanmasında belirleyici unsur olarak alınamazsa

da, siyasal gücün uygulanış şekli *evveliyetle* (a fortiori) incelenmelidir.

Marx'ın Asyalı toplumlar konusunda ısrarla üzerinde durduğu despotizm, Asya tipi üretim tarzının bir sonucu değildir.

Despotizmden keyfi ve mutlak bir otorite anlamını çıkarıyorsak bir «Afrika despotizmi» olduğu fikrini tamamen reddetmemiz gerekir.

Bu hataya, ilk önce, Afrikaya yerleşen beyazlar düşmüşlerdir. Afrika'lı kralların çevresindeki teşkilatın ve tören usullerinin, öte yandan da «doğu despotizmi» üzerine edindikleri fikirlerin tamamen etkisinde kalan bu kişiler çoğu zaman bu kralları mutlak hükümdarlar olduğunu sanmışlardır.

Oysa, *sömürge valisi Labouret şunları kaydediyordu:*

«Pek az idareci, mahalli şeflerin, hatırı sayılır bir nüfuza sahip olmakla beraber, çok zayıf bir iktidarları olduğunnu farkına varıyor. Onlara sanki gerçek bir despotmuşlar gibi muamele ediyorlar... Böyle bir komuta şekli, olsa olsa, Afrikada bazen görülmüş olan salt hükümdarlara karşı başarılı olabilir. Zorba hükümdar [tiran] olmıyan, hiçbir zaman da olmamış kişilere karşı başarısızlığa uğramağa mahkumdur»⁽⁴⁰⁾.

Aile reisi gibi, ailenin sayılan ihtiyarı da sadece aile mallarıyla meşgul olmakla yükümlüdür ve grubun yetişkinlerince sıkı bir şekilde denetlenir. Köy şefi de (burada söz konusu olan sömürgecilerin atadıkları idareciler değil, geleneksel şeflerdir) özgür adamlar meclisinin ve aile reislerinden meydana gelen ihtiyar heyetinin sıkı denetimi altındadır.

Aynı şekilde, geleneksel Afrika krallıklarında da, kral

⁽⁴⁰⁾ H. Labouret: *A la recherche d'une politique indigène dans l'Ouest africain*, Editions du Comité de l'Afrique française, Paris, 1931, s. 94.

ailesinden, müttefik prenslerin ailelerinden ve -köle kökenli de olsalar- hizmet ederek asil olanlardan meydana gelen aristokrasi oligarşik meclisler aracılığıyla (kral ailesi şurası, seçmeler kurulu, ihtiyarlar veya yüksek rütbeli memurlar heyeti gibi) kralın iktidarını kullanır ve onu yakından denetler.

Eski toprak reislerinin de dinsel görevlerini üzerlerine alan krallar bu işin sorumluluklarını ve yükümlülüklerini de muhafaza etmişlerdir: hasatın kötü olması veya savaşın kaybedilmesi durumlarında çoğu zaman ehliyetsiz oldukları yargısına varılıp görevlerinden affedilirler, hatta bazen öldürülürler. Yoruba'larda kralın ayinler yapılarak öldürülmesi adettendi. En yüce siyasal başkan olan Oyo, her sene yüksek memurlar şurasınca (hizmetle asil olanlar) yargılanır ve hükümdarlığa devam edip edemeyeceği hakkında bir karara varılırdı. Eğer bu karar menfi olursa, intihar etmesi gerektiği anlamında, kendisine papağan yumurtaları sunulurdu. Ama bu hizmetle asil olanlar da (*Oyo Misi*) gizli *Ogboni* teşkiltına bağımlıydılar. Bu örgüt dışı son derece kapalıydı, buraya ancak kabile aristokrasisine mensup bazı yaşlı kadınlar veya erkekler kabul edilirdi⁽⁴¹⁾. Kralların hayatlarına çeşitli tehditler konmuştu. Bunların en çok rastlananları su görme ve sudan geçme (bu akarsu veya deniz olabilirdi), herkesin içinde yemek yeme veya konuşma yasaklarıydı (bu son yasaktan dolayı krallar tebalarıyla bir perde veya paravananın arkasına saklanarak, çoğu zaman soruları ve cevapları tekrarlıyan bir tellalin aracılığıyla konuşurlardı).

Despotluk veya tiranlık ancak çok daha sonra, imparatorluk kuran maceraperestlerin zamanında görülür. Bu maceracıların kurdukları devlet de çok daha zayıftır.

Devletin esası ne kral -kralın görünürdeki despotluğu

(41) P. Morton-Williams: «The Yoruba Ogboni cult in Oyo» *Africa*, XXX, 4, ekim 1960, s. 362-374.

asında adetlere uyulduğunu gösterir-, ne de başkanı yada yüce simgesi [sembolü] olduğu aygıttır (kralın evi, maiyeti, bakanlar, askerler ve memurlar gibi).

Ama eğer despotizmden devlet gücünün kişileştirilmesi anlaşılıyorsa, durum değişir, zira, anlamlı olmayan bir kaç istisna dışında⁽⁴²⁾, hiçbir Afrika devletinin cumhuriyetle yönetildiği görülmemiştir. Devlet anlayışı monarşi yönetiminden ayrılamıyacak hale gelmiştir.

Ancak, bu, Asya ve Afrikaya özgü birşey değildir. Günümüzde bile, hâlâ, en gelişmiş ülkelerde o kadar inatçı bir şekilde varlığını sürdüren devleti kişileştirme eğilimini bir kenara bırakalım, orta çağda prensiz bir devlet olabileceği kolaylıkla kabul edilebilir miydi?

Kanımızca, soyut devlet, «cumhuriyet» kavramı, ilk olarak ilk çağdaki kölecilik devrinde, siteler şeklinde ortaya çıkmıştır. Roma İmparatorluğu'yla bu devlet şekli ortadan kalkmış, yeniden gözükmesi için Yeni Çağ beklemek gerekmiştir.

■ *Asya tipi üretim tarzı ve hareketsizlik*

M. Godelier'nin ele aldığı bu sorun üzerinde uzun uzun durmayacağız⁽⁴³⁾.

Sadece, Asya tipi üretim tarzına özgü iç çelişkinin -sınıf sömürüsü ve ortak toprak mülkiyetinin bir arada olması- kendi gelişmesiyle olumlu bir yönde çözümlenmeyeceğini belirteceğiz.

Nitekim bu sistemde sınıf sömürüsünün keskinleş-

⁽⁴²⁾ Yeşil Burun adalarındaki [Atlantik Okyanusu'nda Ç. N.] «Leboue Cumhuriyeti» aslında kralın iktidarını reddeden bir köyler birliğidir. Cenne, Tombuktu gibi bazı başkent olmayan ticaret şehirlerinde de, bazı devirlerde, bir «cumhuriyet» yapısı görülmekle beraber komşu krallıklara karşı yükümlülük veya bağımlılık devam etmiştir.

⁽⁴³⁾ M. Godelier, bu kitapta, «Asya tipi üretim tarzı kavramı ve marksist şemalara göre toplumların evrimine ön-söz» ve «Asya tipi üretim tarzı» a.g.e.

mesiyle, ortak toprak mülkiyeti üzerine kurulu yapılar çökmemiş aksine daha da kuvvetlenmişlerdir. Artık -ürün bu yapılar çerçevesinde toplanmış, yani sömürünün yapılabilmesi için şart olmuşlardır.

Yine, bu kesinleşmenin kendi içinde gelişmesi ege-men sınıfın ve onun devletinin geçici olarak ortadan kalkmasına, ataerkil -kabile toplumu evresine doğru bir gerilemeye yolaçabilir.

Bu olay Afrika'da pek çok kere vukubulmuş, çoğu zaman bir aristokratik yapının yerini şekli değişik ama içeriği aynı olan bir başkasının almasıyla sonuçlanmıştır.

18 ve 19. yüzyıllarda Peul ve Tukulör ülkelerinde olan «islam ihtilalleri» bu tipten olaylar olarak anılabilirler. Mesela Haussa ülkesinde Osman'dan Fodio ile Peul ve Tukulör olan taraftarlarının ilan ettikleri *cihad*, sömürülen köylülerin de geleneksel aristokrasiye karşı kanlı bir şekilde ayaklanmalarıyla destek görmüştür. Ama sonuç olarak Haussa'lıların kabile aristokrasisinin yerini Peullerden ve müslümanlardan kurulu yeni bir aristokrasi almıştır⁽⁴⁴⁾.

Genel kural olarak, düzenin içinde, ama temel gelişkinin dışında, özellikle ticaretin yardımıyla, bireysel özel servetin gelişmesi bu çelişkinin unsurlarından birisinin ortadan kalkmasıyla yokolmasına, yani bu özel durumda ortak toprak mülkiyetinin fesholunup arazinin satılabilir mallar arasında yer almasına yolaçar.

Bu gelişme vuku bulmazsa gerçekten hareketsizliğe veya bir çıkmaza varılır (eski Mısır toplumunun böyle bir örnek olup olmadığının incelenmesi şüphesiz ilgi çekici olacaktır).

Asya toplumlarındaki değişmezliğe sebep olarak

(44) D. A. Olderoğ: 15.-19. yüzyıllarda batı Sudan, Moskova-Leningrad, 1960. Etnografya Enstitüsü çalışmaları, N. N. Mikloukho-Maklai, Yeni seri, cilt LIII (Rusça).

Marx, Hindistan örneğindeki köy topluluklarının (komünö-telerinin) kapalı bir ekonomi içerisinde bulunmalarını, öz-yeterliklerini gösteriyordu⁽⁴⁵⁾.

Burada bilinmesi gereken, Marx'ın sandığı gibi ger-çek bir öz-yeterliğin varolup olmadığıdır.

Bizim gördüğümüz kadarıyla, devri görünüşteki bu evrim Afrika'da bazı olumlu değişmelere yolaçabilmiştir. Bu olumlu değişmelerin birikimiyle niteliksel değişimler de meydana gelebilirdi, ama tarihi ve muhtemelen coğrafi faktörler de, buna engel olmuşlardır. Tarihi alanda Afri-ka dışı ülkelerle yapılan ticaret, özellikle zenci ticareti, sosyal çelişkileri keskinleştirmiştir, ama bu keskinleştir-me üretim güçlerinin gelişmesiyle değil, aksine, gerileme-siyle olmuştur. Coğrafi alanda da nüfus yoğunluğunun dü-şük olması, bol miktarda ekilebilir toprak bulunması en-gelleyici rol oynamışlardır.

Asya'da ve keşif öncesi Amerika'sındaki siyasal dü-zen değişikliklerinin sadece politik alanda mı kaldıklarını, yoksa bunların daha temeldeki değişikliklerin bir sonucu mu olduklarını incelemek yerinde olacaktır.

Belki de bu inceleme sonucunda Asya tipi üretim tarzının içerisinde de çeşitli düzey veya tiplerin belirlen-mesi mümkün olacaktır.

■ Sonuç

Kanımızca, Asya tipi üretim tarzının belirleyici sos-yo - ekonomik yapısı bir yandan içinde hiçbir şekilde özel mülkiyet bulunmayan, toprağın kolektif sahibi olan kırsal topluluk [komünote] üzerine kurulmuş bir üretim ay-gıtının; öte yandan, insanın insan tarafından, son derece farklı şekillerde, ama her zaman komünötelere aracılığıyla, sömürülmesinin bir arada bulunması şeklinde tanımlana-bilir.

(45) K. Marx: **Kapital** Kitap I, cilt II.

Tarihsel olarak, bu tip sosyo - ekonomik yapı, üretim güçlerinin henüz oldukça düşük bir gelişme seviyesinde buldukları ve açıkça belirlenmiş, birbirleriyle çatışan sınıfları içeren toplumun ortaya çıkmakta olduğu sıralarda yer alır.

Bu şekilde tanımlanan bir «Asya tipi üretim tarzı» son derece genel bir değer kazanır, insan toplumlarının büyük bir kısmının geçirdikleri bir aşama olarak kabul edilebilir. Sömürgeleşme öncesi Afrikasının büyük bir kısmında da bu üretim tarzının örnekleri görülür. Coğrafi bir terim olan «Asya tipi», coğrafi olduğu için, bu üretim tarzının anlamını katiben tam olarak karşılıyamamakta, gösterici bir değeri olmakla beraber adı geçen üretim tarzının özünü katiben ortaya koyamamaktadır. Dolayısıyla, daha başlangıçtan itibaren yanlış kullanılmıştır, zaten böyle yanlış kullanılan pek çok bilimsel terim vardır⁽⁶⁴⁾.

Bu çok genel kavram (Asya tipi üretim tarzı), insanın insan tarafından sömürülmesinin hangi koşullar altında cereyan ettiğine, çatışan sınıfların gelişmesine, devletin fonksiyonlarına ve devlet cihazının mükemmeliyet derecesine göre çeşitli değişiklikler gösterir.

Bu anlamda, Marx'ın, o zamanki kaynaklara dayanarak ele aldığı *Asyalı toplumlar* bu üretim tarzının gösterdiği değişik durumlardan biri, bizim betimlediğimiz safhaya ulaşmış *Afrikalı toplumlar* ise bir diğerydiler. Yeryüzünün başka bölgelerinde ve tarihin başka dönemlerinde yapılacak araştırmalarda şüphesiz bu üretim tarzının başka şekilleri de bulunacaktır.

(64) Bu konuda «topluca haraç ödenen üretim tarzı» deyimini önerilmiştir. Bu deyimın ağırlık noktası **hakim sömürü biçimi** olan haraçtır (tribüt). Artık-ürünün doğrudan doğruya toplandığı şekil olan haraçta rant'la vergi birbirine karışmaktadır.

Uzun zaman marksizmin klasiklerinden alınıp bütünden kopuk bir şekilde yorumlanmış metin parçaları öne sürülerek «Asya tipi üretim tarzı» kavramı reddedilmiş, hatta marksizme yabancı olarak nitelendirilmiştir⁽⁴⁷⁾.

Halbuki bu kavramın yaratıcısı Marx'tır, ve bizim tanımladığımız şekliyle, bu kavramın objektif içeriği eserlerinin pek çok yerinde görülmektedir. Yine bu kavramın, *Ailenin, özel mülkiyetin ve devletin kökeni*'nde bulunmakla beraber, ne Marx ne Engels ve de, fırsat düştükçe odan yararlanmış olan, Lenin tarafından hiçbir yerde mahkum veya reddedildiği görülmemiştir.

Buradaki sorun, bilgilerimizin artışının bu kavramı daha geçerli ve daha açık kılıp kılamiyacağıdır. Biz, sömürgeleşme öncesi tropikal Afrika'nın gerçeklerinden kalkınarak, bu soruya niçin olumlu cevap vermemiz gerektiği kanısında olduğumuzu açıkladık.

Ancak, bu konuda, amacımızın beş evrelik «mecburi» sıraya bir altıncısını ekliyerek yeniden şematizme düşmek olmadığını da belirtelim.

«Asya tipi üretim tarzı» hiçbir zaman sınıflı toplumların ilk «mecburi» şekli olamaz.

Köylerde gruptaşıma ve bunun üzerine kurulu kolektif mülkiyet en elverişli sömürü şekillerini meydana getirirler (bu da ilk sınıflı toplumlar safhasında nasıl genelleştiklerini açıklar), ama sınıflı bir toplum, koşulların da yardımıyla, birbirinden ayrı ataerki gruplardaki kolektif mülkiyetin daha kolaylıkla bireysel mülkiyet haline gelmesiyle de kurulabilir.

(47) Bu terimin Marx'ın içinde ilkel komünizmi temsil ettiği iddiası ciddiye alınamaz: **Ekonomi politiğin eleştirilmesine katkı'dan önce yazılmış olan Grundrisse der Kritik der Politischen ökonomie**'de Marx'ın, komünist toplumları ortak mülkiyet temeli üzerinde gelişerek sınıflı toplum haline gelmiş olanlardan gayet iyi ayırdettiği görülmektedir.

Afrika kabile toplumlarında çok yaygın olan bu tecrid edilmiş ataerkil ailesel mülkiyet şekli Marx'ın *Alman İdeolojisi*'nde ve *Kapital*'e hazırlık notlarında⁽⁴⁸⁾, germanik mülkiyet şekli olarak adlandırdığı şeye epeyce benzetmektedir.

Bu konuda, baskıcı ve yapılı bir kabile şekline sahip olmasına rağmen, coğrafi açıdan tecrid olunmuş ataerkil aile birliklerinin hakimiyeti esasına göre kurulmuş Bamile-ke toplumunun Asya tipi üretim tarzıyla kıyaslanabilecek, ama ondan kesinlikle ayrı bir örnek meydana getirip getirmediğini incelemek yerinde olacaktır. Zira, böyle bir örnek, üretim güçlerinin de gelişmesiyle, feodal üretim tarzına daha kolay ulaşabilecek başka bir gelişme şeklinin başlangıcı olabilir⁽⁴⁹⁾.

Tekrar edelim, bu fikir doğruluğunu ispatlasa da ispatlamasa da, Marx'ın *Ekonomi politiğin eleştirisine katkı*'nın önsüzünde saydığı «üretim tarzları» listesi, bütün üretim tarzlarını mecburi bir sırayla içeren tamamlanmış bir liste olarak kabul edilemez.

Marx burada sadece «iktisadi sosyal oluşumun birbirini izleyen dönemleri olarak nitelendirilebilecek»⁽⁵⁰⁾ üretim tarzlarını zikretmiştir; ve bu üretim tarzları, tarihi bir şekilde, kapitalizme ulaşan tipik zinciri meydana getirmektedirler.

Bu üretim tarzlarını bütün insan toplumlarının, iyilikle de olsa zorla da olsa, içine sokulacakları, önceden hazırlanmış gözler [kategoriler] olarak kabul eden her türlü anlayış, marksizmin özüne tamamen aykırı bir dogmatizmin eseridir, marksizmi bir «tarih felsefesi» seviye-

(48) K. Marx: *Grundrisse der Kritik der Politischen ökonomie*

(49) Ne Delarozlière'nin eskiden, ne de Hurault'nun daha sonra yaptığı çalışmalar bu soruya kesinlikle cevap vermeye imkan vermemektedirler.

(50) K. Marx: *Ekonomi politiğin eleştirilmesine katkı*, s. 5.

sine indirir ve Marx'ın sürekli olarak mücadele ettiği, temelinde idealizm yatan, gerçeğin fikirlere çıkarıldığını iddia eden tutuma varır.

İnsan toplumunun gelişmesinin, giderek kapitalizmin yükselişine varan başlıca aşamalarını ortaya koymak suretiyle Marx tarihin ana gelişme çizgisini göstermiş, böylece ayrıntılar üzerinde yapılacak somut araştırmalara tüketilemeyecek bir aydınlık getirmiştir.

Marx bu aşamaların katı ve önceden hazırlanmış bir çerçeveye içerisinde tutulmasını önermemiş, aksine, özellikle böyle bir hataya karşı uyarıda bulunmuştur. Bu «tarihi gelişmenin incelenmesinden soyutlanabilecek en genel sonuçların sentezi» konusunda şunları belirtmiştir:

«Bu soyutlamalar, yalın olarak alındıkları, tarihi gerçeklerden koparıldıkları takdirde hiçbir değerleri kalmaz. Tarihi verileri daha kolay sınıflamağa, birbirini izleyen özel katmanları göstermeğe yaramaktan öteye gidemezler. Ve hiç bir zaman felsefe (spekülatif felsefe, J.S.C.) gibi tarihin devirlerini düzene sokmağa yarıyan bir hazır reçete, bir şema olarak kullanılamazlar»⁽⁵¹⁾.

Görüldüğü gibi, bu soyutlamalardan, bu devirlerden ihtiva etmedikleri şeyleri çıkarmaya teşebbüs etmek de, yahut bunun aksine, onları önemsiz ve yararsız saymak da hatalıdır.

«Beş evre» teorisinden gözleri korkan ve onun yerini de bir «altı evre» teorisinin almasından çekinen bazı marksistler, ilkel komünizmle kapitalizmi arasında bulanık, feodalizm ile köleciliğin birbirine karıştığı bir devre olduğunu ve bu devrede boş sistemleştirmelerle uğraşmaktan sa betimlemeler [tasvirler] yapmakla yetinmenin daha yerinde olacağını öne sürmektedirler.

(51) K. Marx - F. Engels: **Alman İdeolojisi**, s. 38.

Bizce bu, dogmatizmin göbeğinden, şüphesiz temkinli, ama geçerli hiç bir sebep olmaksızın, bilimsel sistemleştirme çabalarına sırt çeviren bir pozitivizmin içine düşmektir.

Marksist üretim tarzı kavramı ne somut incelemelerden vazgeçebilir, ne de sadece onların sonuçlarıyla yetinebilir. Bu kavram, araştırma sonuçlarının daha iyi anlaşılıp daha iyi düzenlenmesini sağlar. Ondan daha fazla bir şey isteyemeyiz, zira bize getirdikleri eşsiz değerdedir.

Burada, bu konu üzerindeki tartışmaların, karıştırmalar ve ortak noktaları olan ama özdeş olmayan kavramların birinden diğerine şuursuz kaymalarla, oldukça içinden çıkılmaz hale geldiğini belirtmek gerekir.

Örneğin, üretim tarzları konusunda düşünce yürütülürken, pek çok defa, yalnız üretim ilişkileri gözönünde tutulmuş -halbuki üretim ilişkileri üretimin sadece bir yanındır- ve bu üretim ilişkilerini belirlemeye yeterli işaret olarak da belirli bir sömürü biçimi alınmıştır. Böyle bir mantık silsilesi içerisinde de bir sömürü biçiminden (mesela kölelik veya toprak köleliği) kalkınarak, bu sömürü biçiminin tipik olduğu bir üretimin mevcudiyeti sonucuna varılmıştır. Tarihi açıdan, ilk görülen insanın insan tarafından sömürülmesi biçiminin kölelik olduğu inkar edilemez. Ancak ne bu ilk sömürü biçiminin sadece bir katkı [aksesuar] olarak görüldüğü ataerkil-kabile toplumlarının, ne de üretim ilişkilerinin çoktandır insanın insan tarafından sömürülmesi üzerine kurulmuş olduğu Asya veya Afrika toplumlarının, üretim ilişkileri bakımından, «köleci» olarak nitelenebileceği söylenemez. Kölelik müessesesi feodal toplumlarda da süregelmiştir, Amerika'da 16. yüzyıldan 18. yüzyıla kadarki sömürge toplumlarında -ilkel birikim devresinde- da yaygın bir sömürü biçimi olarak görülmüştür, hatta 19. yüzyılda kapitalist toplumda, iç harbe kadar A.B.D.'nin güney devlet-

lerinde de karşımıza çıkmıştır. Ancak, bütün bu toplumlar «köleci üretim tarzı»na dahil edilebilirler mi? Bu soruyu Marx'ın kendisi cevaplandırmakta, Eski Yunan veya Roma'da bir nevi «kapitalizm» bulduklarını iddia eden burjuva tarihçilerini eleştirerek şöyle demektedir:

«Bu, Roma'da ve Yunanistan'da emeğin hür olduğunu başka bir şekilde söylemekten ibarettir -ki bu baylar böyle bir iddiayı kolay kolay ispatlayamazlar.- Bugün «kapitalist»lik Amerikadaki tarım işletmecilerine sadece bizim verdiğimiz bir ad değildir. Gerçekte de öyledirler, çünkü onlar hür emek üzerine kurulu dünya piyasasının içindeki anormalliklerdir»⁽⁵²⁾.

Daha yukarda geçen parçada da, aynı şekilde, Engels toprak köleliğinden kalkınarak feodalitenin var olduğu sonucuna varılamıyacağını belirtiyordu.

Başka, değişik bir örnek daha: Orta çağda, Mağrib'de [Mısır ötesi kuzey Afrika'da Ç.], şehir pazarlarının hakiyetinde olan ve özel toprak mülkiyeti bulunan bir toplumda, *Asya tipi mülkiyet biçiminin* pek çok kalıntıları vardı; ama bundan, bu dönemde, bu bölgede «Asya tipi üretim tarzı»nın varolduğu sonucunu çıkaramayız.

Kısacası, bir sömürü biçimi mahalli olarak hakim durumda bile bulunsa, sadece bu sömürü biçiminden kalkınarak bir «üretim tarzı»nı tanımlayamayız. Bir üretim tarzı ancak *belirli bir yapı ve seviyedeki üretim güçlerine tekabül eden üretim ilişkilerinin tümü gözönünde tutularak tanımlanabilir.*

Böyle bir tutum içerisinde alınırsa «Asya tipi üretim tarzı» kavramı, bizce, hem kabul edilebilir, hem de zorunludur. Ama tekrar edelim, bu cinsten diğer bütün kav-

(52) K. Marx: *Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie*, a.g.e. s. 412. Altı, makalenin yazarı tarafından çizilmiştir.

ramlar gibi, o da, olduğundan başka birşey gibi alınmalıdır. Bu kavram belirli bir sayıdaki gerçek toplumun en genel özelliklerinin soyutlanmasıyla elde edilmiştir; fakat bu, o toplumların birbirlerinden farklılıklarını hiç bir şekilde ortadan kaldırmaz (bu farklılıklar bilerek bir kenarda bırakılmışlardır), bir bütün içerisinde yerleştirilmelerini sağlar. Ancak, bir bütün içerisinde yerleştiler diye de, bu toplumların bir halden diğerine geçebileceklerini, bizim çizdiğimiz dümdüz sınırları tanımayan gerçeği (özellikle sosyal gerçeği) unutmamak, bilakis her zaman göz önünde tutmak gerekir.

Tarihi maddeciliğin kategorilerinin Platon'un mağradaki ideleriyle bir benzerliği yoktur (Platon'a göre bu ideler gerçeğin hareketsiz özüdürler).

Materyalist diyalektik metafizik düşünce tarzının da karşıtıdır. Metafizik düşünceye göre herşey parçalar ve uzlaşmaz karşıtlıklar halindedir. Yine bu düşünce tarzı, bu genelleme seviyesinde, kaçınılmaz bir şekilde, «daha ötesinde dar, kısıtlanmış, soyut bir duruma geleceği ve çözülmeyen çelişkiler içerisinde kaybolacağı»⁽⁵³⁾ bir sınıra varmaktadır.

Bu temel mülahazaları gerek bu soru üzerindeki, gerekse marksist tarih anlayışıyla ilgili diğer bütün tartışmaların düzgün geçmesinde yardımcı olacakları kanısıyla hatırlattık.

⁽⁵³⁾ F. Engels: *Socialisme utopique et socialisme scientifique*, Paris, Editions sociales, 1962, s. 69.

6

Akdeniz Bölgesinde Ön-tarih Devirleri⁽¹⁾ ve Asya Tipi Üretim Tarzı

Asya tipi üretim tarzı kavramının ortaya çıkarttığı çeşitli sorunların aydınlatılmasında şüphesiz Akdeniz havzasının belirleyici bir önemi vardır. Gerçek tarihin ilk başlangıcı, yani devletin ortaya çıkışıyla köleci üretim tarzının doğuşu arasında çok uzun bir süre vardır. Sağlam bir devlet yapısına sahip olan Eski Mısır İmparatorluğu M.Ö. 2800 yıllarında kurulmuştur; köleci üretim tarzı ise tam yapılanmış haliyle, Yunanistan'da M.Ö. 7-6. yüzyıllarda, Roma'da M.Ö. 4-3. yüzyıllarda görülür, yani ilk devletin kuruluşuyla köleci üretim tarzının ortaya çıkışı arasında iki bin yılı aşkın bir fasıla vardır. Halbuki köleci üretim tarzının gelişmeğe başlayışından zamanımıza kadar sadece iki bin beşyüz yıl geçmiştir ve iki bin beşyüz yıl içerisinde çeşitli üretim tarzları (köleci, feodal, kapitalist ve şimdiden pek çok ülkede sosyalist) birbirlerini izlemişlerdir.

İlk devletin kuruluşuyla köleci üretim tarzının ortaya

(1) Ön-tarih (protohistoire): yazının icadından az önceki, madenlerin ilk olarak işlenmeğe başlandığı devirler. Kabaca M. Ö. 3000-1000 yılları arasında yer alır Ç. N.

çıkışı arasındaki bu iki bin yılı aşkın fasılanın varlığı da ilkel komünal toplumun ortadan kalkmasından sonra köleci üretim tarzının hemen kurulmadığını göstermektedir. Ayrıca, bu iki bin yıllık süreyi köleci üretim tarzının çok yavaş şekilde olduğu bir geçiş devresi gibi göstermek de tatmin edici bir cevap olmaktan uzaktır. Köleci üretim tarzının Yunanistanda, daha sonra da İtalya'da ortaya çıkmasından önce, Akdenizin Yakınoğu'dan başka bölgele- rinde de parlak uygarlıkların geliştikleri ve doğrudan doğ- ruya tipik köleci uygarlıklar şekline dönüşmeden yıkıldıkla- rı görülür. Bu uygarlıkların değişik bir sosyo - ekonomik yapıya sahip olmaları, durumlarının Asya tipi üretim tar- zıyla açıklanmasını, daha ilk bakışta, kaçınılmaz kılar

Ama bu, Asya tipi üretim tarzının hiç bir fark gözet- meden, görülen *bütün* uygarlıklara uygulanabileceğini göstermez, Asya tipi üretim tarzının evrenselliğini kabul etmemizi gerektirmez. Belirsiz tanımlamalarla Asya tipi üretim tarzının orijinalliğinin ortadan kaldırılmasını, kendi öz dinamizminin bir kenarda bırakılmasını kabullenmeden bütün uygarlıkları aynı düzeye getirip inceleyemeyiz. Do- layısıyla, şimdilik, Asya tipi üretim tarzının gelişme çizgi- si üzerinde çeşitli derecelerde ilerlemiş görünen üç uygar- lık kümesini ele alabiliriz: Megalitik [iri taşlı] uygarlıklar, Girit ve Miken uygarlıkları, Etrüsk uygarlığı. Ancak, bu uygarlıklar kendiliklerinden, sözde varolan bir düzenli-likle, ilkel toplumdaki «Asya tipi» toplum haline geçerek meydana gelmemişlerdir. Bu üç uygarlığın her birinde, hep- si de «Asya tipi» olan Yakınoğunun büyük uygarlıkları- nın -ve özellikle en mükemmel model Mısır'ın- ortaya koydukları örneklerin, değişik yoğunluk ve miktarlarda, ya- pıcı etkisi görülür. Ayrıca bu yapıcı etki, uygarlıkların her üçünde de otomatik bir şekilde aynı hızla -veya yavaşlıkla- yayılmamıştır. Bir modelden yararlanılması, onun taklid edilmesi için sadece varolması yetmez; bir dış modelin

özümlemesine imkan sağlamak için o modeli uygulaması söz konusu olan toplumun yeteri kadar ileri bir evrim düzeyinde bulunması zorunludur.

■ «Genelleştirilmiş Kölelik», Gerçek Anlamıyla Kölelik ve Feodal Angarya

Asya tipi üretim tarzının uygulama alanını alabildiğine genişletmek için gayet geniş kapsamlı bir tanımlamayla yetinmek gerekir. Mesela bu şekilde, adı geçen üretim tarzını, büyük ölçüde kapalı bir ekonomi içerisinde ve özel mülkiyetin ancak çekirdeklerini içeren köy topluluklarıyla, despotik bir rejimden ibaret bir bileşme olarak tanımlayabiliriz. Ama böyle bir tanımlamayla sistemin dinamik öğesini, yani sistemi, ilkel topluluk rejiminin sona erdiği sıralarda, toplumda hakiki bir ilerleme haline sokan yegane unsur dışarda bırakmış oluruz. Marx bu öğeye, şüphesiz yeterli bir açıklığı bulunmayan, ama daha iyisini bulmak da güç olan bir isim vermiş, onu yalnız varoluşu değil, kullanılışı ve bu kullanılışın sonuçları içinde değerlendirerek *genelleştirilmiş kölelik* diye adlandırmıştır. Bu düzen ekonomik alanda sistematik bir şekilde uygulanabilir ve genel tarihsel gelişme açısından en geniş kapsamlı ve en açık anlamlı sonuçları verir. Politik (savunma çalışmalarında olduğu gibi) veya, genellikle birinci derecede önemi olduğu sanılan, dinsel alan gibi ekonomik alanı pekiştirici bir fonksiyonu bulunan sahalarda ise rastgele (tesadüfi) bir şekilde uygulanabilir.

Genelleştirilmiş kölelik kavramının tek başına dahi Asya tipi üretim tarzını açıklayabildiği görülebilmektedir⁽²⁾. İnsanın bu tarzda sömürülmesi ancak birbirlerinden

(2) **Kapital**'in 3. kitabında, emek rantıyla ilgili bölümünde Marx insanın insan tarafından sömürülmesinin ekonomik topluluğun şeklini ve politik yapıyı olduğu kadar bağımlılık ilişkisini (rapport de dépendance) de belirlediğini de açıklar: «karşılığı ödenmemiş artık-emeğin dolaysız üreticiden zorla

sarih bir şekilde farklılaşmış bireylerin henüz söz konusu olmadığı, sömürünün köy topluluklarından [komünotelelerinden] meydana gelmiş topluluklar [kollektiviteler] aracılığıyla gerçekleştirildiği bir sosyo - ekonomik rejimde düşünülebilir. Öte yandan böyle bir sömürü tarzı merkezileşmiş ve otoriter bir yönetimi, yani despotik bir rejimi gerektirir.

Böylece, Asya tipi üretim tarzı sorununu aydınlatmak için; geliştirilmiş köleliğin yapısını ve hangi koşullar altında ortaya çıktığını bilmeliyiz. Bunun için de Asya tipi üretim tarzını, bu iki faktör açısından, her zaman yaptığımızdan daha açık ve kesin bir şekilde, bir yandan gerçek anlamıyla kölelikle, öte yandan oldukça yersiz bir biçimde toprak köleliği olarak adlandırılan şeyle (feodal üretim tarzı gerçek anlamıyla serflik ortadan kalktıktan sonra da varlığını sürdürür ve hatta daha güçlü bir şekilde işler) karşılaştırarak belirlememiz kaçınılmaz hale gelmektedir. Asya tipi üretim tarzı konusunda açık bir fikre, geliştirilmiş köleliğin içeriği hakkında kesin bir fikir edinilebildiği oranda kavuşulacaktır (ki bu da somut tarihsel yapıların titiz bir tahlilini gerektirmektedir).

1) *Genelleştirilmiş kölelik*: Burada, kabaca, dayana-

alındığı bu özgül ekonomik yapı, doğrudan doğruya üretimin kendisi tarafından ortaya konulduktan sonra, üretim üzerinde belirleyici bir rol oynayan bağımlılık ilişkisini belirler. Bu (bedelsiz artık-emeğin dolaysız üreticiden zorla alınması) doğrudan doğruya üretim ilişkilerinin meydana getirdiği her türlü ekonomik topluluğun ve aynı zamanda bu topluluğun kendine özgü politik yapısının temelidir. **Bütün sosyal yapının ve dolayısıyla hükümlerlik ve bağımlılık ilişkilerinin aldığı politik şeklin en bilinmeyen sırlarını, gizli kalmış temellerini, kısacası devletin belirli bir devrede aldığı özgül şeklin temelini, her zaman, üretim araçlarının sahibiyle direkt üretici arasındaki dolaysız ilişkide aramak gerekir (bu ilişkinin çeşitli durumları, tabiatıyla, çalışma yöntemlerinin belirli bir gelişme seviyesine, yani sosyal üretim gücünün belli bir düzlemine tekabül ederler)».**

(K. Marx: *Le Capitale*, 3. kitap, 8. cilt, s. 172. Kelimelerin altları makalenin yazarı tarafından çizilmiştir.)

bildiğince kullanılan ve bedava yada pek az masrafı olan, yani yalnız hizmetine ihtiyaç duyulduğu sürece, beslenme gibi en ilkel gereksinimleri karşılanan emekçiler söz konusudur. Genelleştirilmiş kölelikte, gerçek anlamdaki kölelikteki gibi, emekçinin satın alınması, henüz ücret dağıtımının görülmediği zamanlarda bile, kölelerin sahibinin onların beslenme, giyecek, yatacak yer gibi bütün ilkel ihtiyaçlarını karşılamak zorunda olması söz konusu değildir. Bilindiği gibi, daha sonra ücret dağıtımı ortaya çıktığı zaman da emekçi ve ailesinin geçimini en alt seviyede tutacak kadar bir ücret verilecek ve bir yandan emekçilerin kollektif mücadeleleri, öte yandan çalışkan ve yetişmiş [kalifiye] emekçi sağlanması zorunluluğu ücretleri, kaçınılmaz bir şekilde, bu çok düşük seviyenin üstüne çıkaracaktır.

Öte yandan, genelleştirilmiş kölelikte bol miktarda emekçi mevcuttur, çünkü nüfusu meydana getiren büyük kitle çalışmaya zorlanmaktadır. Bu iki belirleyici nitelik özellikle Mısır piramidlerinde tipik olarak görülen israfı açıklamaktadır. Ancak, bu emekçiler sadece kaba işlerde kullanılabilen, uzmanlaşmamış bir işgücünü temsil etmektedir. İnce bir işçiliği gerektiren çalışmalar despota bağlı olan küçük bir zanaatkar grubu tarafından yapılır. Toplumun bu gelişme evresinde genel teknik düşük bir seviyede kalır. Teknikle meşgul olmağa zaman ayrılabilmesi için toprağın nisbeten yaygın [ekstansif] bir biçimde işlenmesi zorunludur. Buna paralel olarak toprağın ürün verme gücünün yüksek olmasını sağlayacak doğal koşulların bulunması da gereklidir.

Bütün bu elverişlilikleri ve yetersizlikleriyle, genelleştirilmiş kölelik bazen üretim koşullarının hissedilir derecede düzelmesine yol açan büyük çalışmaların gerçekleştirilmesini mümkün kılmıştır. Bu durum, öncelikle, kurutma ve sulama tesisleriyle suya hakim olunmasında görülür.

Sözü edilen üretim çalışmalarına, diğerleriyle birlikte, ulaşım araçlarının gelişmesi de eklenebilir. Ancak, genelleştirilmiş kölelik her ne kadar, dolaysız olarak genel tarımsal üretim koşullarında bir düzelmeye, dolaylı olarak da sanat ve kültür alanında bir serpilmeye yolaçmışsa da, tarımsal üretim tekniklerinin gelişmesini destekleyici bir rol oynamamıştır. Bu da tüm olarak üretim güçlerinde görülen ilerleme hareketini adeta bir çıkmaza sokmuştur.

2) *Feodal angarya*: Genelleştirilmiş kölelikle feodal angarya arasında inkar edilmeyen, ancak yüzeyle kalan benzerlikler vardır. Genelleştirilmiş köleliğe başvurma sadece despotun kararına bağlıydı, oysa feodal angaryalar, hemen hemen her zaman, sözleşmelerle saptanmış, düzenlenmiş ve muntazam dönemlere ayrılmıştı. Ayrıca, angaryaların sayısı veya süresi kesin bir şekilde sınırlandırılmıştı ki, bu husus feodal sistemin tatmin edici bir şekilde işleminde son derece önemi olan bir noktadır. Feodal düzende üretim güçlerinin genel seviyesinin Asya tipi üretim tarzı rejimindekinden hissedilir bir derecede yüksek olduğu görülür; dolayısıyla mültezimin [kesenekçinin] zamanı daha kıymetlidir; mültezim zamanını, önceden belirlenmiş koşullar içerisinde, esas işi olan kendi bireysel işletmesinin daha iyi bir şekilde çalışması için harcar, böyle yapması aynı zamanda senyör'ün de çıkarınadır.

3) *Gerçek anlamda kölelik*: Bu düzende köle onu satınalmış olan ve sürekli olarak elinde tutması gereken köleci bir müteşebbisin özel malıdır. Müteşebbis, ev içinde konfor veya prestij için kullandığı köle kitlelerinin dışındaki kölelerinin en yüksek derecede verimli olmalarını sağlayacak tedbirleri almağa mecburdur, aksi takdirde teşebbüsünün bir anlamı kalmaz. Burada artık israfçı usuller, yada kölenin sadece büyük işlerde kullanılması söz konusu değildir. Üretim güçlerinin seviyesi yükselmiştir ve yükselmeğe devam etmektedir. Artık, yalnız zanaat diye

adlandırdığımız işlerde değil, ana üretimde de bir uzmanlaşma başgöstermiştir. Yetiştirilmiş köleler almak, yada köleler eğitmek müteşebbisin çıkarıdır. Bir mal haline gelmiş olan köle elinden geldiği kadar meta üreticisi olma durumundadır; tabiatıyla ev köleleri, her zaman için, buna bir istisna teşkil ederler. Halbuki genelleştirilmiş kölelikte, despotun tebası [süjesi], bazen bütün toplumun çıkarına, bazen de despotun ve çevresindekilerin ihtiyaçlarına veya kaprislerini tatmin etmek için, öncelikle, kullanım değeri üreticisi olarak çalıştırılır. Görüldüğü gibi, iki «kölelik» çeşidi arasında gayet belirgin bir fark vardır.

Asya tipi üretim tarzını bu açıklamalar ve karşılaştırmalarla aydınlatmağa çalıştıktan sonra, şimdi genelleştirilmiş köleliğin uygulanma alanı olduklarını öne sürdüğümüz üç büyük uygarlık kümesini ele alabiliriz. Ancak, bunu yapmadan önce, Asya tipi üretim tarzının katkısız, ideal bir modelini bulacağımızı ummamak gerektiğini hatırlatmak herhalde yerinde olur. Bu katkısız model bir zamanlar varolmuş olsa bile (belki Mısır'da) istisnai bir durumdur. Bu konuda, Lenin'in Buharinle yaptığı tartışmalardaki açıklamaları hiçbir zaman akıldan çıkartmamak gerekir:

«Buharin'e göre somutluk, finans kapitalizminin sadece kitaba bağlı kalınarak yapılmış bir izahından ibarettir... Dünyanın hiçbir yerinde, yanında, çeşitli dallarda, serbest rekabet de bulunmayan bir tekelci kapitalizm görülmemiştir ve asla görülmeyecektir. Böyle bir sistemi betimlemek [tasvir etmek] hayattan kopmuş bir sistemi betimlemek olur ki, bu da yanlış bir davranıştır».⁽³⁾

Acele hazırlanmış bir taslakta, incelenecek her olgunun özel belirleyici niteliklerinin tahliline geçilmesinin

(3) VIII. Rusya Komünist (Bolşevik) Partisi raporu, 1919.

söz konusu olamayacağı açıktır. Zaten böyle, ilk çağlarla ilgili konularda önceden yapılması gereken sonu gelmez tartışmalara saplanıp kalma tehlikesi vardır.

■ Megalitik (İri Taşlı) Uygarlıklar

Avrupa'nın batısında megalitik uygarlıklar M. Ö. 2000 - 1500 yılları arasında görülürler. Burada önemi olan birinci nokta, aşağıdaki iki örneğin hiç olmazsa en büyük anıtların ve anıt topluluklarının nasıl meydana getirildiklerinin sadece «genelleştirilmiş kölelikle» izah edilebileceğini doğruladıklarıdır.

Ferté - Bernard⁽⁴⁾ dolmeninin sadece masa kısmını meydana getiren üst taşı 90 ton ağırlığındadır. Bu taşın yerden kaldırılıp dolmen odasının kenar taşlarının üzerine yerleştirilmesinde şüphesiz Mısır'lıların, özellikle o tavanı sütunlar üzerinde duran muazzam salonları kurarken, uyguladıkları yöntemden yararlanmışlardır. Bu yönetime göre, bir yandan sütunlar dikilirken öte yandan da hafif meyilli suni bir toprak yığını meydana getiriliyor ve taş istenilen yüksekliğe bu meyilin üzerinden çekilerek konuyordu; daha sonra da toprak yığını ortadan kaldırılıyordu. Sadece bu toprağı düzleştirme çalışması bile bol miktarda işgücünü gerekli kılıyordu. Ama bazen epeyce uzaktan getirilen masa taşının taşınması yalnız niceliksel olarak değil niteliksel olarak da daha yüksek bir işgücü gerektiriyordu. Bunun için de, zorunlu olarak, belirli bir ritimle hareket etmesi gereken bol sayıda işçi ekipleri kurmak lazımdı. Ferté - Bernard'da, masa taşını ağaçtan merdanelerin üzerine oturtmak için yüz kişi, bu şekilde [merdanelerin üzerinde] yatay bir düzeyde ilerletmek için beş yüz kişi ve %2'lik bir meyil üzerinde çekebilmek için altı yüz kişi gerekiyordu. Bu da en azından üç ila beş bin kişilik bir

(4) Fransa'nın Maine bölgesinde (Ç. N.)

grubu emri altında bulunduran bir kabile yönetiminin varlığını gösterir.

Diğer örnek, Brötanya'daki [kuzey batı Fransa'nın bir bölgesi] iri taşlı anıtların [megalit] en büyüğü olup, üzerine yıldırım isabet ettiği için beş parçaya bölünen Men er roeck menhiridir. Bu menhirin, dağılmadan önce, hiç olmazsa 23 metre yüksekliğinde olduğu, tabanının genişliğinin 5 metreyi bulduğu ve toplam olarak 350 ton kadar çektiği hesaplanmıştır. Böyle bir menhiri ağaçtan merdanelerin üzerinde yürütebilmek için 10-15 bin kişilik bir kabileler topluluğuna ihtiyaç vardır⁽⁵⁾. Şüphesiz bu iki örnek de normaldi oldukça aşan, ama benzerleri de bulunan olaylardır. Nitekim Carnac'taki [Brötanya'da] birbirine paralel menhir sıraları gibi topluca bir arada bulunan anıtlar da nüfus yoğunluğunun şüphesiz henüz epeyce düşük olduğu bir zamanda önemli sayıda emekçinin çalışmasına ihtiyaç göstermişlerdir.

İkinci önemli nokta: genel olarak, böyle anıtların esas örneklerinin Yakınoğu'da bulunduğu ve bu yapıtların mastaba⁽⁶⁾ ve dikili taş tipi, ölümlerle ilgili veya dinsel anıtların zorunlu bir şekilde yozlaşmış ve ikinci elden bir kopyası olduğu düşünülür. Şüphesiz bu tip anıtlar Yakınoğu'dan diğer bölgelere düzenli bir şekilde değil, yavaş yavaş gelişen bir taklitçilik ile yayılmışlardır. Çıkış noktasıyla arada bulunan büyük zaman farkları ve yozlaşma da bunu göstermektedir. Böyle olmakla beraber, iri taşlı anıtların [megalitlerin] hatırı sayılır bir şekilde yaygınlaşması, bir megalitik dinden söz edilmesine yolaçar. Bu dinin misyonerleri kitleleri ikna etmek için gittikçe daha geniş alanlara yayılırlar ve onlara başkan olup, her-

(5) Louis René Neugier: *Histoire Générale du Travail*, Louis Henri Parais'nin yönetimi altında yayınlanmıştır. Nouvelle Librairie de France, cilt I 1. kitap: «Tarih öncesi».

(6) Mastaba: ucu kesilmiş piramit şeklindeki eski Mısır mezarları (Ç. N.)

kesin inandığı sihirli güçleriyle besleyici bitkilerin, hayvan sürülerinin, av hayvanları ve balıkların verimliliğini sağlarlar. Bu hipotez tarihe aykırılık göstermektedir ama, ne olursa olsun, Yakındoğu'daki mimari ve toplumsal örgüt örneklerinin bir noktadan etrafa yayılışı, Yakındoğu'dan Avrupa'nın batısına kadar uzanan bu yayılışın daha önceden de beş yüz yıl kadarlık bir geçmişi olduğu kabul edilirse, daha kolay anlaşılır.

Batı Avrupada bulunmuş en eski keramik olan, milattan 2500 yıl önce yapıldığı tahmin edilen, cilalı taş devrine ait eserlerde Akdeniz bölgesinden gelen akımın etkileri görülür ki, bu alanlarda [batı Avrupa'da] daha sonra iri taşlı anıtlar [megalitler] kurulmuştur. Akdeniz kıyılarındaki ve adalarındaki örneklerden esinlenerek yapılan bu ilkel kapların üzerinde kardium kabuklarıyla basılmış desenler görülür. Kardial olarak adlandırılan bu basmalarla süslü, benzeri çömleklerden batı Asya'da, Kilikya bölgesinde Mersin'deki ve Suriye'de Ugarit'deki höyüklerin alt tabakalarında da bulunmuştur⁽⁷⁾. Öte yandan, çömleklerin dağılış şekli yayılmanın muhtemelen deniz yoluyla gerçekleştiği sanısını kuvvetlendirmektedir. Burada, daha tarihin bu geri çağlarından itibaren, geniş alanlarda, Asya tipi üretim tarzının temelini meydana getiren uygarlıkların yayılım gücü kendini gösterdiği gibi, doğal koşulların ve özellikle Akdenizin deniz yoluyla ulaşımaya elverişliliğinin ilk uygarlıkların gelişmesinde oynadığı rol de meydana çıkmaktadır. Zaman ilerledikçe, Yakındoğu'dan gelen örnekler Akdeniz kıyılarında ve giderek batı Avrupa'da yavaş yavaş yayıldılar ve buralarda taklit olundular.

Ligurya'daki [İtalya'nın kuzey batısında] cilalı taş devrine ait Arene Candido kazı alanında kardial çömlek-

(7) Cilalı taş devriyle ilgili olarak, özellikle bk. G. Bailleoud ve P. Mieg De Boofzheim'in «Les civilisations néolithiques de la France dans leur contexte européen» Paris, 1955.

lerin bulunduğu düzeyin üstündeki düzeyden ağızları eşkenar dörtgen şeklinde olan kaplar çıkmıştır. Burada keramikteki [çömlekçilikteki] şekillerin durmadan yenilenmesinin iç evrimlerin ve dışarıyla olan düzenli ilişkilerin bir belirtisi olduğunu gözönünde tutmak gerekir. Eşkenar dörtgen şeklinde ağızlı olan bu kapların üzerindeki süslere kuzey İtalya'da olduğu gibi, Mısır'da Amratien devrinde⁽⁸⁾ ve Malta'da da bol miktarda rastlanır. Amratien devri sülaleler öncesi dönemde yeraldığına göre, etkisinin batı Akdenize ulaşması için 500 yıldan daha fazla bir süre gerekmiştir.

M.Ö. 2000 yılına doğru, bakır çağının başlarında, İtalyaya Truva II ve III'den [Truva'nın ikinci ve üçüncü kültür katları - Ç.], ilk Minos III'den⁽⁹⁾ gelen etkilerin ulaştığı daha açık olarak müşahede olunur. Paestum [güney İtalyada] civarındaki, tarih öncesine ait Gaudo nekropolünde [yeraltı mezarlığı] Truva II'dekine benzeyen bir keramikle, Doğu Akdeniz tipine benzeyen iki bakır kama bulunmuştur. Yayılma artık çok yavaş bir şekilde de olsa başlamıştır, dolayısıyla batı Avrupada, en azından İtalya'da, gelişmenin hızlandığı söylenebilir.

Megalitizmin [iri taşlı anıtçılığın] kronolojisi ve yayılış yönleri Yakındoğu'nun bir uygarlık merkezi olarak oynadığı rolü daha iyi açıklarlar. Zaten iri taşlı anıtçılık [megalitizm]Doğuya doğru da bir yayılış göstermiştir. Mesela, Kafkasya'da M.Ö. 2300 ila 1000 yılları arasında varlık gösterdiği tesbit edilmiştir. Ancak, buradaki dolmenler, genellikle, batıdakilere oranla daha küçüktürler, yükseklikleri 70 ila 240 santimetre arasında değişmektedir. Aralarında, sadece masa taşı 25 ton ağırlığında olan

(8) Mısır'da bakır devrinde yer alan Nagada uygarlığının bir devri (Ç. N.)

(9) Minos III: M. Ö. 2. binin son yarısında Girit civarındaki uygarlık (Ç. N.)

Esery dolmeni ilgi çekici bir yapıttır⁽¹⁰⁾. Ama bu dahi 90 ton ağırlığındaki Ferté - Bernard dolmenine kıyasla ufaktır. Bundan da, hiç şüphe etmeksizin, batı Avrupadaki sosyal örgütlenmenin daha ileri olduğu sonucu çıkarılabilir.

Batıda Malta adası M.Ö. 2500 yıllarından itibaren iri taşlı anıtlılığın ikinci derecede önemi haiz bir yayılım merkeziydi. Esas yayılım merkezi güney İspanya'da, iri taşlı anıtların [megalitlerin] bütün tiplerinin bulunduğu Almeria bölgesidir. Bu durum yer altındaki zengin maden yataklarıyla açıklanabilir: iri taşlı anıtların yayılımı bakırın ve daha sonra bronzun yayılımıyla bir arada yürümektedir. İri taşlı anıtlılık bu bölgeden, Ron (Rhône) Vadisi yoluyla karadan olduğu gibi deniz yoluyla da batı Avrupa kıyılarına, Brötanya, Britanya Adaları, Danimarka, kuzey Almanya kıyılarıyla Elbe Vadisi ve daha kuzeyde de güney İskandinavya'ya kadar yayılmıştır.

Buna karşılık iri taşlı uygarlıkların muhtevasını ele alırsak, genelleştirilmiş köleliğin buralarda gayet yüzeysel [sathi] bir şekilde, yalnız dini inançlarla ilgili konularda, uygulandığını hayretle görürüz. O çağın insanları dinsel adetlerin besin üretimini kesin bir şekilde etkilediğini sanıyorlardı, oysa bu bir kuruntudan ibaretti. Dolayısıyla, Asya tipi üretim tarzına uygun olarak kurulan sosyal örgüt ekonomik gelişme alanında yeteri kadar güçlü ve dayanıklı olamamıştır; iri taşlı anıtlar uygarlığı [megalitizm] M.Ö. 1500 yılından sonra arkasında köleci üretim gibi daha üstün bir üretim tarzına geçişi hazırlayacak hiçbir şey bırakmadan yıkılıp gitmiştir. Halbuki Miken uygarlığı

(10) V. İ. Markovin: *Quelques résultats des études sur les monuments mégalithiques du Caucase occidental* **Antiquités nationales et internationales** (Centre d'Etudes pré et protohistoriques de l'École pratique des Hautes Etudes, VI. bölüm), IV, 1963, s. 42-51

ğının yıkılışından, yahut da Etrüsk uygarlığının duraklamasından sonra aynı durum görülmez. Bu da Yunanistan ve İtalyadaki Asya tipi üretim şekillerinin ilerdeki bir gelişme için daha sağlam temeller hazırladıklarını, arkalarında daha özlü şeyler bıraktıklarını gösterir.

Yine de, batı Avrupa'daki iri taşlı anıtcılığın [megalitizmin] son zamanlarında doğu Akdenizden gelen etkilerin yeniden çoğaldığı görülür. Megalitik dönemin M.Ö. 1400 yıllarına kadar sürdüğü İngilterede, iri taşlı uygarlığın önemli yerlerinden birisi olan Stonehenge tapınağının en yeni kısımlarında Miken etkisinin bir belirtisi olan, direkler üzerine oyulmuş kılıç resimleri bulunmaktadır. Yine aynı şekilde, son yıllarda arkeolojik araştırmaların önemli başarılar kaydettiği⁽¹¹⁾ Korsika'da M.Ö. 1400 yılından sonra, geçici olarak III. Megalitik diye adlandırılan, yeni bir uygarlık ortaya çıkar. Burada ufak menhirler insan yüzüne benzer biçimler almıştır ve üzerlerinde egemiken tipi kılıç ve hançer şekilleri bulunmaktadır. Bu yeni uygarlıkta maden de kullanılmaktaydı, çünkü Korsika'daki iri taşlı anıtcılık [megalitizm] cilalı taş devrine ait bir uygarlığın içinde yer alıyordu. Yani artık gücünü yitirmiş bir atılımın sonuna gelmişti, sosyo - ekonomik örgütün daha ileri bir gelişmesinde sıçrama tahtası vazifesini görecektir nitelikler bakımından, diğer benzeri uygarlıklardan daha fakirdi.

■ Girit - Miken Uygarlığı

Burada tarihin başlıca olgularından ve en son gelişmelerinden daha fazla yararlanma durumundayız: 1962'de yayınlanan *Yunan Düşüncesinin Kökenleri* adlı kitabında

(11) bk. R. Grosjean, Korsika Tarih öncesi Merkezi yönetmeni: «La Corse à l'âge des mégalithes», *Archeologia*, ocak - şubat 1965.

Jean - Pierre Vernant, Miken uygarlığının mahiyeti sorununun gayet güzel ortaya koyuyor. Şüphesiz bu tahlil Miken uygarlığının atası olan Girit uygarlığına da teşmil edilseydi daha iyi olurdu. Ama böyle bir teşebbüs şimdilik hiç dokunulmaması daha uygun olan karmaşıklıklarla uğraşılmasına yolaçacaktı. Çünkü Girit uygarlığı hakkındaki malumatımız, hele B lineerinin okunabilmesinden sonra, Miken'ler konusunda bildiklerimizden çok daha azdır. Öte yandan, saraysal Girit uygarlığı Miken devri uygarlığına bir örnek teşkil ettiği için, sadece bu sonuncusunun incelenmesi de bütün hakkında bir fikir vermeğe yeter.

Şüphesiz, B lineerinin⁽¹²⁾ okunabilmesinden fazla bir şey beklememek gerekir. Bu konuda en yetkili uzmanlardan biri, az ilerde ele alacağımız önemli bir yazısında bizi uarmaktadır: «dokümanlarımızın sayılabilir niteliği bize maddi gerçeklerin ötesinde, kurumlarla ilgili bilgilerimizin eksiklerle dolu ve çoğu zaman kesin olmadığını göstermektedir»⁽¹³⁾. Buna rağmen, hipotezimizin güçlü yanını da göz önünde tutarsak, şimdiye kadar okunabilen metinlerin Asya tipi üretim tarzı doğrultusunda yapılanmış bir toplumun ana kuruluşlarını yeterince aydınlattığını görürüz.

Bir yandan önümüzde saraya bağlı (palatale) bir ekonomi düzeni vardır:

«Bütün öğeleriyle iktidar, bütün veçheleriyle hükümlerlik kralın şahsında toplanmış ve birleşmiştir. Geleneksel bir mesleki sınıf meydana getiren yazıcı memurlar (scribe), karmaşık bir saray erkani hiyerarşisi ve özel denetmenleri aracılığıyla kral ekonomik ha-

(12) B lineeri: Girit'de kullanılan bir yazı türü (Ç. N.)

(13) Michel Lejeune: «Le damos dans la société mycénienne» *Revue des Etudes Grecques*, 1965, s. 1-22

yatın bütün kesimlerini, bütün alanlardaki sosyal faaliyeti en ufak ayrımlarına kadar düzenlemekte ve denetlemektedir»⁽¹⁴⁾.

Burada, özel mülkiyetin gelişmesinin ana kaynaklarından biri olan özel ticarete yer yoktur. Miken devlet örgütünün bu şekildeki betimlemesi [tasviri], Mısır örneğine de uygundur. Bu da çok şey ifade eder.

Öte yandan, Michel Lejeune'un tarıma eğilim gösteren mahalli bir idari bütün olarak nitelediği ve işleyişini son derece anlaşılır bir şekilde gözler önüne serdiği *damos*'ta tipik köy topluluğunun yapısını buluyoruz. *Damos*'un topraklarının bir kısmı parçalara ayrılır ve intifa [yararlanma] hakları bireylere dağıtılır (ama diğer bir kısmı tamamen bölümsüz ve ortaklığa ait olarak kalır. Bu bölümsüz kısım kollektif [imeceli] bir şekilde işlenir. Böylece *damos* tarım ve hayvancılıktan elde ettiği gelirle hem toplulukta çalışanların geçimini sağlar, hem değiş - tokuş yoluyla ihtiyacı olan gereçleri alır, hem de saraya olan vergi yükümünü ve diğer dinsel yükümlerini karşılardı. Bu gelir, şüphesiz, bir yandan dağıtılan topraklardan yararlananların ödedikleri aynı aidattan, öte yandan da bölümsüz toprakların imeceli bir şekilde işletilmesinden elde ediliyordu. Nihayet, *damos*'un sarayı temsil eden bir memurun denetim veya nezaretinde, saray adına, bir tarım

(14) J. P. Vernant: a.g.e. s. 14. Ayrıca bk. Luigia Achillea Stella: «La Civiltà Micenea nel documenti contemporanei» Roma, 1965. Bu çok önemli eserin J. Deshayes tarafından yapılmış bir eleştirisi *Revue des Etudes Grecques*, 1968, s. 201-204 de bulunabilir. Burada yazar, Miken Yunanistan'ının saraysal kuruluşlarını, Yunanistan'ın kendisinin de aralarında bulunduğu, büyüklü küçüklü doğu devletlerinin geleneksel ekonomik, sosyal ve politik ortamlarıyla karşılaştırıyor. Monarşik Miken düzeninin ekonomik temelleri Doğu'nun saraysal örgütüne benzetiliyor. Örneğin, Pilos'daki, Knossos'daki, Mari'deki, Nuzi'deki, Alalakh'daki veya Ugarit'deki saray hesabına çalışan zanaatkarların listeleri aşağı yukarı özdeştirler.

işletmecileri kurulu tarafından yönetildiği sanılmaktadır⁽¹⁵⁾.

Miken toplumunun incelenmesinde daha ilerilere gitmeden önce nazarı dikkate alınması gereken bir husus ortaya çıkıyor: o kadar yakın olan Girit örneğinin taklidinde görülen yavaşlık. Girit'de ilk saraylar (Knossos, Phaestos, Mallia) M.Ö. 2000 - 1700 yıllarında görülürler, ikinci saraylar devri ise M.Ö. 1700 yıllarında başlar. Mikenlilerde ise çukurlu mezarlar M.Ö. 1580 - 1500 tarihini taşırlar. Ama Miken uygarlığının M.Ö. 1450 yıllarına doğru tam olarak teşekkül ettiği söylenebilir. Dolayısıyla iki uygarlık arasında hemen hemen beş yüz yıllık, yani iri taşlı [megalitik] uygarlıklarla onların Yakındoğu'daki modelleri arasında müşahade edilen süre kadar bir gecikme vardır. Tabii burada iri taşlı uygarlıklarda olduğu gibi kaba bir benzetme değil, çok ilerlemiş seviyede bir kopyacılık söz konusudur.

Bu gecikme nasıl açıklanabilir? Şüphesiz örnek uygarlığın taklid edilmesi ihtiyacını yaratan ve bunu mümkün kılan gerekli bir iç evrimle. Böyle bir fark Eti'lerde de görülür. Eti'ler Küçük Asyaya M.Ö. 2000 yıllarında, ilk Hintli - Avrupalı [Hindu - Ari] dalgalarının Yunanistan'a ulaştığı sıralarda girerler. Ama M.Ö. 1450 yılına kadar sürecek olan Eski Eti imparatorluğunun kurulduğunu görmek için M. Ö. 1600 yılına kadar beklemek gerekir. Yeni Eti İmparatorluğu ise Miken uygarlığının en gelişmiş olduğu devirde, M. Ö. 1450 - 1200 yılları

(15) Yazarın daha ileride öne sürdüğü, Miken'lilerde üretimin kölelik üzerine kurulmuş olduğu iddialarını kabullenmek güçtür. Şüphesiz «damos'un köleleri» vardı, ama onlar da «damos'un yük hayvanları» gibi ortak mülkiyete dahil diler. İncelenmesi şüphesiz çok ilginç olacak olan, köleci sistemin henüz çekirdeği halinde bulunan bu durumun nasıl olup da üretimin esasını sağlayabildiğini biz pek anlıyamadık.

rında ortaya çıkar. Halbuki Eti'lerin yerleştiği bölgeleri Asur'lular daha M.Ö. 1950 - 1850 yıllarından itibaren, Kapadokya'daki [sınırları kesin olmamakla beraber, genellikle, güneyde Toroslar, doğuda Fırat, kuzeyde Karadeniz dağları ve batıda Orta Anadolu bozkırlarıyla çevrili bölge - Ç.] kolonileri vasıtasıyla etkilemeye başlamışlardır.

Bütün bunlar, Asya tipi üretim tarzına uygun bir devlet örgütünün tipik şekillerinin meydana çıkması için, civarda örnek bir kuruluş da bulunsa, uzun bir oluşma devresinden geçilmesi gerektiğini bir kere daha gösteriyor.

Bir de, Mikenlerde görülen gecikmeyi şu şekilde açıklamayı deneyelim: diğer Asya tipi üretim tarzı örneklerinde üretimin örgütlü bir hale getirilmesi zorunluluğu genelleştirilmiş köleliğin sistemli bir şekilde kullanılmasına yolaçmıştır. Miken'lerde ise böyle bir zorunluluğun olmaması, görülen gecikmenin daha belirgin bir sebebi değil midir? J. P. Vernant, Miken'liler konusunda, böyle bir karşılaştırmayı yapmanın gerekliliğini aşağıdaki satırlarla kaydediyor:

«Tarım için vazgeçilmez olan sulama kanallarının bakımı ve kurutma çalışmalarını geniş bir alanda koordine etme zorunluluğu, kısmen de olsa, Yakındoğu'nun büyük su kenarı devletlerinin örgütlerini yaratıyordu».

Yazar şüphesiz, Copais gölünün [Yunanistan'da] kurutulmasını da bu anlamda bir çalışma olarak alıyor, ama şunları da ekliyordu:

«Argolis, Messenia [Pelopones (Mora) yarımadasında - Ç.], Attik [Atina'nın güneyinde] ovaları ne durumdaydılar? Bütün ülkeyi kapsayan bir plana bağlı olarak toprağı elverişli hale getirme tekniklerinin zorunluluğunun Yunanistan'da ileri bir idari merkezileşmeye yolaçtığı veya bunu kolaylaştırdığı söylenemez. Eski

Yunanistan'ın kırsal ekonomisi köyler ölçüsünde ve dağıntıktı; çalışmaların koordinasyonu komşu grupları arasında olmaktan öteye gitmiyordu.»

Soruyu yeniden ele alıp derinleştirmek gerektiği anlaşılıyor. Zaten genelleştirilmiş kölelik yalnız üretim koşullarının düzenlenmesi için kullanılmıyor, Çin Seddi gibi büyük savunma çalışmalarında da görevini yapıyor ve varlığını doğruluyordu Tarih öncesi Yunanistan'ındaki Kiklop yapıları [Miken devrinden kalma anıtlara ve büyük taşlardan yapılmış harçsız duvarlara verilen isim - constructions cyclopéens - Ç.] muhakkak ki, sayıca bol ve az masraflı bir işgücünün kullanılmasını gerektirmişlerdir. Girit uygarlığı Miken'ler tarafından ortadan kaldırıldığına göre, daha zayıf temeller üzerine kurulmuş olan Girit uygarlığının aksine, Miken'lerde, Eti uygarlığında olduğu gibi, gayet belirgin bir savaşçı nitelik görülür. Miken'ler devletin başlıca gelir kaynaklarından olan yağma savaşlarıyla hazinelerini doldururlar, sonra da bu hazineleri korumak için güçlü duvarlar yaparlardı. Mikenai ve Tirinis'in [Miken devrinin iki en büyük kalesi - Ç.] surları Miken devri hükümdarlarının halklarının emek gücünü otoriter bir biçimde seferber edecek şekilde teşkilatlandırdıklarının bir işaretidir.

Zaten, Copais gölünün kurutulması tek bir olay değildir. Miken'lilerin yerleştikleri başlıca merkezlerin çoğunun, doğal koşulları hayvancılığa daha elverişli olan⁽¹⁶⁾, kısmen bataklık halindeki ovalarda bulunması dikkati çekicidir. Ancak, bu merkezler köleci dönemde önemlerini büyük ölçüde kaybetmişler, yahut da Akileus'un ve Ar-

(16) L. Stella, metinlerde adı geçen bütün çobanların saraya bağlı memurlar olduklarını belirtmektedir: «J. Deshayes, tabletlerden edinilen, yeni elimize geçen malumata göre, hayvancılığın öneminin kesinleştiğini, bunun da, özellikle Girit'te, böyle bir tekelin varlığını doğruladığını yazıyor.»

gonot'ların Teselya'sında, Menelas'ın Lakonya'sında, ve hatta Agamemon'un Argolis'inde olduğu gibi, Isparta'da-
kine benzer özel bir nitelik almışlardır. Bu ovalar, aşırı rutubetten dolayı, şarap veya zeytinyağı gibi ihraç ürün-
lerinin yetiştirilme alanı yahut da büyük ticarete elverişli merkezler haline gelemiyorlardı. Köleci dönemde Attik ovası diğerlerini geçecekti.

Copais gölünün kurutulması gibi çok tipik bir duru-
mun dışında da, Miken hükümdarlarının şu durumunu kontrol altına alma konusunda teşebbüslere giriştiklerini belgeleyen örnekler vardır. Mesela Herakles [Herkül] ef-
sanesinde Stimfal gölündeki kuşların ve Lerne'deki [Mo-
ra'daki bir bataklığa verilen isim - Ç.] su yılanını anla-
tan iki hikaye bu örneklerdendir. Copais gölünde olduğu gibi, Stimfal gölünde [merkezi Pelopones'de] de katavotr adı verilen tabii yeraltı kanallarından başka boşalma yolu yoktu. Bu kanalların sık sık tıkanması çevrede, sıtma ya-
tağı olan, bataklıklar yaratıyordu. Efsanedeki «Stimfal gö-
lünün kuşları» masalının kökeninde, bentlerin ve kanalla-
rın yapımından önce, bütün bölgeye yaygın olan sıtma hastalığının bulunduğu söylenebilir. Lerne bataklıkları ise Argolis körfezinin kıyısında, Messenia yaylalarından gelen katavotrların döküldüğü yerlerin civarındaydılar. Bu böl-
gede düzeltme çalışmaları bir bütün halinde planlanıp uy-
gulanıyordu. Dağın etekleriyle deniz kıyısı arasında geçi-
şin sağlanması için bentler yapılması gerekti, aksi takdirde bu yol bataklıklarla kapanacaktı.

Miken'li mitolojya kahramanlarının suların kontrol altında tutulmasına ne kadar dikkat ettiklerini gösteren bir örnek daha vardır. Efsaneye göre Diomedes [Truva harbinin Yunan'lı kahramanlarından, daha sonra İtalya'ya geçip orada şehirler kurduğu söylenir - Ç.] Güney İtalya'daki Gargano dağının güneyinde bir kanal açmaya başla-
mış ve sonra bunu yarım bırakmıştır. Doğal şartların öne-

minin devirlere ve birbirini izleyen üretim tarzlarına göre değişmesi olayının, özellikle Yunanistan'daki inceleme alanında, daha yakından tetkik edilmesi şüphesiz yararlı olacaktır⁽¹⁷⁾.

Yunanistan'daki Asya tipi toplumların daha sonra bu ülkede köleci üretim tarzının oluşmasında oynamış olabilecekleri rolü de değerlendirmek gerekir. Şüphesiz, As-

(17) Genellikle, Uran tanrılarının dininin yerleşmesinden ve bu tanrıların mitolojik silsilenin arasına katılmasından, yani Zeus'un yükselişinden ve Hintli-Avrupalı mitlerinin zafarından önceki mitologyada yer alan silsilelerin yapısı süyun ve özellikle akarsuların dinsel inançlarda ne kadar önemli bir yer tuttuğunu gösterir. Yine mitologyada, «Asya tipi» toplumlarda gördüğümüz anaerkil ailenin çeşitli özellikleri yer alır: mirasın kızlar yoluyla geçmesi (ki bu büyük tanrıçaların egemen durumlarıyla ilişki gösterir), kadınların cinsel özgürlükleri (bu da prenseslerin tanrılarla olan ilişkilerinden çıkarılabilir). Ama, zamanla, ataerkil düzen gelişmeğe başlar, artık prensler, kahramanlar, tanrıçaların sevgilisi olmaktadırlar. Troas'daki Skamandros, Argolis'deki İnakos, Orkomenos'daki Penea, Korinthos'daki Asopus ırmaqları kral soylarının ilk atalarıdır. Pausanias'a göre Asopus ırmağı bilhassa tipik bir örnek teşkil eder. Asopus'un üç kızından biri olan Aegina Zeus tarafından kaçırlır; Aegina'nın Zeus'tan olan oğlu Peleus daha sonra Thetis'in sevgilisi olacaktır.

Zeus'tan önceki, akarsuların önemli yer tuttuğu inançlarla, Zeus dini arasındaki mücadele ve Zeus dininin egemen hale gelmesi süreci Akileus'un Xantos ırmağıyla yaptığı kavgayı anlatan, İliada destanının XXI. bölümünde somutlaştırılmıştır: Akileus Axios'un oğlu Asteropeus'u öldürdükten sonra, «soyun bir ırmaktan bile gelmiş olsa Kronos'un yüce oğlunun çocuklarıyla mücadele edemezsin. Geniş yatakları bir ırmağın oğlu olmakla övünüyordun, ama ben yüce Zeus'un soyundan geliyorum... Zeus denize dökülen ırmakların hakkından geldiği gibi, Zeus'un çocukları da ırmakların çocuklarının hakkından gelirler. Bakalım yanındaki büyük ırmağın gücü seni kurtarmağa yetecek mi?» diye bağırarak ırmağı tahrik eder. Bunun üzerine Xanthos yatağından taşarak Akileus'u güç durumunda bırakır. İşte bu sırada, manidar bir şekilde, Hera hünerli Hephaistos'u Akileus'un imdadına yollar. Hephaistos alevler sacarak ırmağın sularını ateşe boğar ve ona yenilgiyi kabul ettirir,

ya tipi üretim tarzından köleci üretim tarzına kalan uygulama yöntemlerinin önemi büyüktür.

Özel toprak mülkiyetinin henüz hakim bir rol oynamadığı köy topluluklarının [komünotelerinin] Asya tipi üretim tarzı sisteminin bütünü içinde ne yer tuttuğunu daha iyi anlamak için bir noktayı daha aydınlatmak gerekir. Miken toplum düzeni Dor istilalarıyla kısa bir süre içinde yıkılmıştır. Bu da, bütün o gösterişli hallerine rağmen, «Asya tipi» toplumların çok nazik bir yapıya sahip olduklarını gösterir. Nitekim Mısır'da da, Yeni İmparatorluğu hiç hesaba katmasak bile, Eski ve Orta imparatorlukların sonlarında, firavunların devletinin iki kere kaba kuvvetle yıkıldığına şahit oluruz. Ama her seferinde, ortalık yatıştıktan sonra, düzen biraz daha mükemmelleşmiş olarak yeniden ortaya çıkar. Sümer'lilerden Yeni Babil İmparatorluğu'na kadar bütün Mezopotamya tarihi, üstünlüğün habire bir devletten ötekine geçmesi yüzünden, karmaşık bir hal arzeder, ama hakimiyet hangisinde olursa olsun bütün bu devletler Asya tipi üretim tarzına uygun bir yapı gösterirler.

Yunanistanda ise, Miken toplumunun bütün dinamizmine rağmen, düzen yeniden kurulmaz⁽¹⁸⁾. Çünkü özel mülkiyetin gelişmesiyle köy toplulukları [komünoteleri] arasındaki birlik ortadan kalkmış, ve bu birliğin sağladığı denge kökünden bozulmuştur. Bu durum karşısında, ümitsizliğe ve uyuşukluğa kapılmanın dışında, toplumu yeni temeller üzerinde kurmaktan başka bir şey yoktur. He-

(18) Jean Bérard'ın Miken'lilerin İtalya'da bazı koloniler kurma hazırlıklarına değgin gerçeklere ve efsanelere dikkati çekmesi takdir edilecek bir şeydir. Ama bunun dışında, Akdeniz bölgesinin ötesine Miken uygarlığının etkileri çok daha dolaylı bir şekilde yayılmıştır. Batı Avrupa'daki en yeni megalitlerin üzerindeki şekillerin Miken'lerin yaptıkları silahların ne kadar uzaklara kadar yayıldıklarını ispatladığını daha önce kaydetmiştik. Miken işi eşyaların Orta Avrupa'ya ve Kuzey Avrupa dolaylarına da yayıldığı doğrulanmıştır. Bu konuda, mesela, Ernst Sprockhoff «Eine myken-

siodos'un, M.Ö. 750 yıllarında yazdığı, *İşler ve Günle*. adlı eserinde «Asya tipi» toplumun ortadan kalkması ve yeni bir toplumun kurulması sürecinin başlangıcı ile bu süreci harekete getiren sosyal yapı değişiklikleri hakkında oldukça faydalı bilgiler verilmektedir. *Hesiodos'da toprak buhranı ve dinsel tutum*⁽¹⁹⁾ adlı küçük ama faydalı kitabında Marcel Détienne bu çağa hakim olan durumu gayet açık bir şekilde betimlemektedir:

«Bütün güçlerin wanax adı verilen bir tek kişinin elinde toplandığı Miken devrinin iyice merkezleşmiş toplumuna karşılık, Hesiodos'un içinde yaşadığı toplumda devletin bu ana fonksiyonunun parçalandığını ve güçlerin basileis adı verilen kişiler arasında bölüştüğünü görüyoruz».

Bu *basileis*'ler, «krallar», kendi çıkarlarını gözetip, zaten son derece kötü şartlar altında yaşayan küçük toprak sahiplerinin de haklarına el atan büyük toprak sahipleriydiler. Bu durumda, küçük toprak sahiplerinin çocukları için bir tek ailenin geçimini ancak sağlayacak bir toprak parçasını ya hiç bölmeden ortak olarak işlemek, yada kardeşler arasında daha küçük parçalara bölerek paylaşmaktan başka yapacak bir şey yoktu. Ed. Will'in dediği

ische Bronzetasse von Dohnen (Kreis Celle)» (Germania, 1961, cilt 39, s. 11-22) adlı yazısında, 1955 de Aşağı Elbe havzasında, ancak Miken'lilerin M. Ö. 1400 civarlarında ve daha sonraları yaptıklarıyla kıyaslanabilecek bir bronz kâsenin bulunmasından bahsetmektedir. Makalede, Elbe havzasında olduğu gibi Macaristan ve Bohemya'da da yapılan bir sürü benzeri keşiften bahsedilmektedir. Yine aynı konuyla ilgili olarak Aşağı Elbe havzasında ve Danimarka'da, kuzey bölgesi eski bronz çağına, yani M. Ö. 1600-1200 yıllarına ait, muhtemelen Mısır'dan gelme, pek çok sayıda camdan boncuklar bulunmuştur. Belirleyici özellikleri Asya tipi üretim tarzı olan uyarlıkların bu kadar uzak mesafelere kadar yayılmaları kendi alanlarından çok daha geniş bir saha üzerindeki tarihi gelişmede rol oynadıklarını gösterir.

(19) Collection Latomus, cilt 68, Brüksel, 1963.

gibi, «ortak dilencilikle bireysel dilencilik arasında bir tercih yapmak zorundaydılar».

Détienne'in vardığı sonuca göre Hesiodos bu ekonomik krize karşı dinsel bir tutum takınıyordu. «Tanrılarla insanlar arasındaki boşluğu doldurmanın tek çaresi tarımsal çalışmayı adaletin yerine gelmesi ve bir nevi dinsel ibadet olarak kabullenmektir» diyordu Hesiodos.

Hesiodos'un güttüğü zihniyetin incelenmesi şüphesiz faydalıdır, dolayısıyla ele alınması gerekir. Ancak, Hesiodos'un ve çağdaşlarının tutumlarının dinsel görüntüsünün arkasında gerçek hayatın hangi koşullar altında sürüp gittiğini ve hangi istikametlere doğru geliştiğini görmemek de imkansızdır.

Artık «Asya tipi» devirlerde köyler arasında görülen dayanışma ve yardımlaşma ortadan kalkmış, onun yerini pekişmiş bir özel mülkiyet ve tedbirli, hesabi bir bireycilik almıştır.

«Komşundan birşey alırken titizlikle ölç, eksiksiz olarak, mümkünse biraz da fazlasıyla geri ver ki ona bir daha muhtaç olduğun zaman yine yardım edeceğinden emin olasin (349-351. mısralar).

.....
'Öküzlerinle arabanı bana ver' demesi kolaydır. Ama 'öküzlerimin yapacak başka işi var' demesi de kolaydır (453-454. mısralar)».

Bu mahvedici yalnızlıktan kurtulmanın tek çaresi zengin olmaktır. Hesiodos'un eserlerinde görülen ilahi adalete inancın ardında zengin olma isteği vardır.

«Zenginlik itibar ve şöhret getirir (313. mısra), Yoksulun arkasında kötü bir utanç vardır (318. mısra)».

O dönemde, tarım çalışmalarında kölelerden, gayet hesaplı bir şekilde, emekçi olarak yararlanmak büyük gelir sağlayan yeni imkanlardan biriydi. Hesiodos'un bu ko-

nuda yaptığı tavsiyelerde emekçilerden azami derecede yararlanma tutkusu insanlık duygusuna galebe çalmaktadır. Burada, genelleştirilmiş kölelik zamanını doldurduğundan, ataerkil kölelik devresini aşışın nasıl desteklendiği göze çarpmaktadır.

■ Etrüsk'ler ⁽²⁰⁾

Etrüsklerle yeniden batı Akdeniz'e dönmüş oluyoruz. Her şeyden önce, Yunan yarımadasında gelişmenin Girit'e nazaran çok geç başladığını, Etrüryada⁽²¹⁾ ise bu gecikmenin daha da büyük olduğunu kaydetmeliyiz. Çünkü, şimdiye kadar edinilebilen bilgilere göre, Etrürya'da Asya tipi üretim tarzı bronz devrinde değil demir devrinde gelişmiştir. Böyle yepyeni bir gelişmenin ilk belirtileri olsa olsa M.Ö. 7. yüzyılda görülmüş olabilir; zira daha ilk bakışta Etrürya Yunan uygarlığının biraz geri kalmış bir bölgesi gibi gözükmektedir. Bizi böyle bir değerlendirme yapmaya zorlayan, Yakınoğu ve Etrürya örnekleri arasında yeni tip bir örneğin, henüz tamamen oluşmuş bulunmasa bile şimdiden çok belirgin hatlarıyla sivrilen Yunan örneğinin yer almasıdır.

Etrüsk'lerdeki sosyal düzen ve bu düzenin diğer devlet yapılarıyla ilişkili evrimi hakkındaki bilgilerimiz yetersizdir. En sarıh olarak bildiğimiz, kadının bu toplumda imtiyazlı bir yer tuttuğudur ki, bu da konumuzla ilgilidir. Ayrıca akaçlama [drenaj] durumu bozuk olan bölgelerde, diğer benzeri uygarlıklardakini andıran bir coğrafi yerleşim ve suları kontrol altına almak için yapılmış büyük çalışmaların kalıntıları ve izleri görülür.

(20) Etrüsk'ler: İtalya'da, Roma uygarlığından önce, Tiber nehrinin kuzeyinde, tahminen M. Ö. 1000 ila 300 yılları arasında yer alan uygarlık (Ç. N.).

(21) Etrürya: Tiber nehrinden Alplere kadar uzanan bütün kuzey İtalya. Etrüsklerin ülkesi. (Ç. N.).

Bu konuda en belirgin örnek olarak aşağı Po Ovası'nda, Spina dolaylarında kazılmış bulunan kanalları gösterebiliriz. En son yapılan kazılarla bu kanalların M.Ö. 6. ve 5. yüzyıllarda ekonomik bakımdan son derece önemli bir rol oynadıkları anlaşılmıştır. Büyük Plinius'un [M.S. 1. yüzyılda yaşamış Roma'lı bir tarihçi - Ç.] yazdığına göre⁽²²⁾ Etrüskler bu bölgede akarsular yoluyla ulaşımı kolaylaştırmak amacıyla Po Irmağı'nın çeşitli kollarını ve deniz kulaklarını enlemesine kanallarla bir düzene bağlayacak geniş kapsamlı planlar hazırlamışlar ve bunları uygulamışlardır⁽²³⁾. Yine Plinius'un, Spina şehrinin -ki bu şehrin ismi Etrüsk'lülerden değil, Roma öncesinden kalmadır- kuruluşu konusunda anlattıklarında benzeri özellikler görülmektedir: Plinius'a göre şehir Diomedes tarafından kurulmuştur, oysa biz Diomedes'in güney İtalya'da da suları düzene sokmak için büyük çalışma projeleri hazırladığını biliyoruz.

Diğer bir örnek de *cuniculi*'ler, yani Roma'nın güneyindeki Pontinus bataklıklarına yapılan yeraltı kanalizasyonlarıdır. Mussolini zamanında bu bataklıkların kurutulması işi muazzam bir propaganda hamlesiyle ele alınmıştı. Oysa bu iş Roma'lılardan da önce, daha Etrüskler devrinde, 1.50 metre yüksekliğinde, 70 santimetre ile 1 metre genişliğinde, duvar şeklinde örülmemiş bir küçük tüneller şebekesi inşa edilerek gerçekleştirilmişti. Bazen toprağın 15 metre kadar altına inen bu tüneller doğal bir boşalma yolu bulunmayan çukurları akaçlamağa yarıyorlardı⁽²⁴⁾. Böyle bir şebekenin inşaatı ancak bütün bölgeyi kapsayan bir planla gerçekleştirilebilirdi.

(22) Pline l'Ancien: *Histoire naturelle*, III, XV.

(23) bk. R. Chevalier: «Ravenne héritière de Spina. Photographie aérienne et topographie historique» *Revue des Etudes Latines*, 39, 1961.

(24) R. De la Blanchère: «La Malaria de Rome et le drainage antique» *Mélanges d'archéologie et d'histoire*, Ecole française de Rome, 1882, s. 96-106.

Bu tip bir inşaata başlanabilmesi için büyük bir topluluğun bütün güçlerinin seferber edilmesi gerekliydi, bunu ise ancak otoriter bir şef yapabilirdi.

Benzeri akaçlama kanallarına Etrürya'da da rastlanmıştır⁽²⁵⁾. Daha tanınmış bir örnek ise, bir süre Etrüsk'lerin yönetiminde kalan bir yerde, Tarquinius sülalesinden gelme krallar devrindeki Roma'da görülür⁽²⁶⁾.

Forum'da⁽²⁷⁾ ve Palatinus'da⁽²⁸⁾ eskiden yapılmış olan kazılardan buradaki insanların yerleşmiş biçimlerinin evrimi hakkında gayet sarıh bilgiler edinilmiştir. M.Ö. 7. yüzyılın sonlarında ve 6. yüzyılın başlarında yapılar sadece Forumun bulunduğu vadinin etrafındaki tepelerin üzerinde yer alıyorlardı. 1913-1914'de yapılan kazılarda gruplanmış kulübeler halindeki bu yapıların izleri bulunmuş, ele geçirilen içinde ölü külleri bulunan kavanozların üzerinde de resimleri görülmüştür. Mamafih, bulunan boyalı ve protogeometrik bir çömlek, daha o çağlarda dışarıyla ilişkiler kurulduğunu belgelemektedir.

Forum'un bulunduğu vadi bataklık halinde olduğu için burada oturulmuyordu. Sadece vadinin kenarında, Antonius ve Faustina tapınağıyla⁽²⁹⁾, Voie Sacrée⁽³⁰⁾ ara-

(25) N. Des Vergers: *L'Etrurie*, cilt 1, s. 97.

(26) Tarquinius sülalesinden gelen krallar etrüsük asıllı (Tarquinius şehriden) olup, Roma'yı krallık devrinin son yıllarında (M. Ö. 509'a kadar) yönetmişlerdir. (Ç. N.)

(27) Forum: Kapitol ve Palatinus tepeleri arasındaki vadide yer alan meydan. Burası krallar devrinin sonunda bir pazar yeri halini almış, cumhuriyet devrinde ise etrafı resmi yapılarla donatılarak küçülmüştür (Forum Romanum). (Ç. N.)

(28) Palatinus: Roma'daki tepelerden birisi (Mons Palatinus). Demir devrinde burada kurulan ve Roma şehrinin çekirdeği olan küçük şehir. Bu şehrin ilk olarak Etrüsk'lü krallar tarafından kurulduğu zannedilmektedir. (Ç. N.)

(29) Antonius ve Faustina tapınağı M. S. 141 yılında Antonius Pius tarafından, ölen karısı Faustina için yaptırılmıştır. (Ç. N.)

(30) Voie Sacrée: büyük taşlarla döşenmiş geniş ana cadde. (Ç. N.)

sında yer alan bir saha mezarlık vazifesini görüyordu. Oysa, M.Ö. 6. yüzyıldan itibaren ölümler buraya gömülmeğe başlandı. Daha önceleri sadece tepelerdeki köylerde görülen sosyal faaliyetler artık buraya inmişti. Bunu kazılar sırasında, eski çağlardan kalma Vesta tapınağındaki kuyuda bulunan, 1. yüzyılın ortalarından kalma ev eşyasından anlıyoruz. Bu da vadideki bataklıkların kurutulduğunu gösterir. Yine bu sıralarda Palatinus tepesindeki yapılar da da bir ilerleme görülür. Yer altında dehlizler ve sarnıçlar kazılır, kulübelerin yanına eski İtalyan usulü inşa edilmiş, pişmiş toprak üzerine çizilmiş figürlerle süslü bir tapınak eklenir.

O çağlarda yapılması oldukça güç olan bu çalışmalar nasıl gerçekleştirilmişlerdi? Acaba, bazılarının sandığı gibi, köle emeğiyle mi? Bunun oldukça ufak bir ihtimal olduğunu gösteren bir sürü kanıt vardır. Kronolojik olarak, bu çalışmaların köleci düzende yapılabilmesi için, Roma'yla Atina'da köleci üretim tarzının aşağı yukarı aynı zamanda başladığını kabullenmemiz gerekir, oysa üretim tarzı bakımından Atina, değil Romayla bir seviyede olmak, Yunanistan'ın büyük bir kısmından bile daha ilerideydi. Öte yandan, köleci üretim tarzında, burada olduğu gibi kolektif çıkarları değil, kendi kişisel çıkarlarını gözeten özel müteşebbisler vardır. Ayrıca, Roma'da gerçek [otantik] bir köleci rejimin daha krallık devrinden itibaren kurulduğunu kabul edersek, kralların kovulmasından [son Roma kralı Tarquinius Superbus bir ayaklanma sonunda tahtından uzaklaştırılmıştır - Ç.] sonraki iki yüz yıllık gerileme dönemini nasıl açıklayabiliriz? Bu konuda Titus Livius [M.Ö. 59 - M.S. 17 arasında yaşamış meşhur Roma'lı tarihçi - Ç.]'un verdiği izahat daha akla yakın görülmekte ve genelleştirilmiş köleliğe de uygun düşmektedir⁽³¹⁾.

(31) En anlamlısı olmakla beraber, Titus-Livius'un yazısı

Bu konu üzerinde, bir kere olsun, metinlerin arkeoloji vasıtasıyla kontrol edilebilmesi ve tahlillerin doğruluğu için durmamız gerekir. Bunun için de Romalı tarihçinin birinci kitabının Tarquinius Priscus [M.Ö. 6. yüzyılın başlarında yaşamış bir Roma kralı] ile ilgili 39. bölümünü açıp bakalım:

«Şehrin Forum civarındaki alçak kısımları, ve diğer tepelerin arasındaki vadilerin dipleri gibi, düz olukları için hemen hemen her zaman su altında kalan yerlerini [Tarquinius Priscus] Tiber nehrine kadar uzanan, meyilli bir şekilde döşenmiş lağımlar vasıtasıyla kuruttu. Daha sonra üzerinde Jupiter tapınağının kurulduğu, Capitolium tepesinin ilerde ne kadar önemli bir yer olacağını önceden kestiren Tarquinius Priscus, Sabın'lerle [o zamanlar Roma civarında olan kabilelerden biri - Ç.] yaptığı harp sırasında verdiği sözü de tutarak setler inşa ettirip burada bir düzlük meydana getirtti».

Burada, en cinsten bir işgücünden faydalandığından söz edilmemektedir. Ama kitabı okumağa devam edelim ve Tarquinius Superbus'un Jupiter tapınağını nasıl yaptırdığından bahseden 56. bölüme gelelim:

«Bu tapınağın inşaatının bitirilmesi için sadece Etrürya'nın her tarafından işçiler getirtip devletin gelir kaynaklarından yararlanmakla kalmadı, pleb'lerin [Eski Roma'da küçük mülk sahipleri] emeğini de kullandı. Askerlik hizmetlerine bir de, hiç küçümsenmeyecek olan

bu konuda öne sürülen tek iddia değildir. J. C. Dumont'un da *Revue des Etudes latines*, 45, 1967, s. 92 de gösterdiği gibi «Etrüsk devletinin, nasıl, bireysel hürriyeti koruyan her türlü yasayı hiçe sayarak, kölelik müessesinden de bihaber bir şekilde - hakiki köle yığınlarının bulunmaması da bunu göstermektedir. yerli ahaliyi hizmet yükümlülüklerini yerine getirmek zorunda bıraktığını gösteren bir sürü metin bulunmaktadır. (Çiçero, *Actio Secunda in Verrem*, V. 19, 48, vb...). Alalia savaşında ele geçirilen Phocaea (Foça)lıların kılıçtan geçirilmesi de etrüsük ekonomisinde köle emeğine ihtiyaç duyulmadığını gösterir.

bu yorucu çalışmalar eklendi. Ama pleb'ler yine de, kendi elleriyle tanrıların tapınaklarını kurmayı daha sonra koşuldukları daha tatsız ve daha yorucu işlere tercih ediyorlardı. Zira daha sonra, amfiteatr'daki basamak şeklindeki sıraların hazırlanması, Cloaca Maxima adı verilen, şehrin bütün çöplerini boşaltmağa yarayan savağın yer altında kazılması gibi, ancak şimdiki ihtişamımıza yaraşayacak iki büyük yapının inşaatında da çalıştırıldılar».

Biraz ötede de, Tarquinius'un devrin en zengin topluluklarından olan Rutuli'lerin oturduğu Ardea şehrine karşı yürüttüğü savaş konusunda, daha açık bir şekilde, şunların yazılmış olduğunu görüyoruz:

«Harbin sebebi de buydu. Bütün hazinesini kamu hizmetleri için yapılan bu muhteşem yapıtlara harcıyan kral hem hazinesini yeniden doldurmak, hem de uzun zaman köle işlerinde çalıştırıldıkları için hoşnutsuzluk duyan ve bu kibirli hükümdara düşman kesilen halkı savaş ganimetleriyle yatıştırmak istiyordu» (I, 57).

Toplumun her katında duyulmağa başlanan bu hoşnutsuzluğa karşı tedbir olarak devlet yapılarının sağlamlaştırıldığını görüyoruz.

«Hükümdarlığı kötü idare etmesinin kendisine karşı kullanılabileceğinin farkında olan kral [Tarquinius Superbus] özel silahlı muhafızlar edindi. Çünkü krallığını halkın vesayeti, yada senatonun onayı olmaksızın, sadece kaba kuvvete dayanarak sürdürüyordu. Ayrıca, vatandaşlarının kendisini hiçbir şekilde sevmediklerini bildiğinden tahtını kaygıyla korumak zorundaydı» (I, 49).

Romalı tarihçinin despotizmin doğuşundaki mekanizmayı çözümlenmede gösterdiği becerikliliği takdir etmek gerekir. Böylece, tam bir Asya tipi üretim tarzı örneği

olarak gösterebileceğimiz yapının betimlenmesi (tasviri) tamamlanıyor⁽³²⁾.

Iddiamızı [krallık devrinde Roma'da gerçek köleci düzenin bulunmadığı] bir kere daha sınamak için, M.Ö. 6. yüzyıldan sonra, tam Yunanistan'da yeni köleci üretim tarzının gelişmesiyle birlikte bir ileri atılım olduğu sıralarda, Etrüsk uygarlığında görülen duraklama ve daha sonraki gerileme olayını incelememiz gerekir.

Nasıl oluyor da o zamana kadar ufak bir gecikmeyle Yunanistan'ı izleyen Etrürya kendine ayrı bir yol seçiyordu? M.Ö. 700-600 yılları arasında, Doğu'ya duyulan ilginin arttığı dönemde Yunanistan'ın etkisi Fenike'nin ve Kıbrıs'ın etkisinin yerini almıştı. İonya, Lakonya ve Attika yapısı eşyalar ithal edilmiş, Korintos'daki atelyelerden çıkma kaplar getirtilmişti. M.Ö. 600 ila 475 yılları arasında İonya ve Attika'nın etkisi baskın bir hale gemişti: Etrüsk tapınakları M.Ö. 6. yüzyıl Yunan tapınakları modeline göre, tahta bir iskelet üzerine pişmiş topraktan duvar kaplamaları eklemek suretiyle yapılıyor, Veii'de⁽³³⁾ gelişen heykelcilik eski Yunanistan'dakilere benzeyen şaheserler yaratıyordu. Etrürya'da sanatın gelişmesi Yunanistanla başabaş gidiyordu⁽³⁴⁾.

(32) Despotik rejime pek benzememesine rağmen, Cumhuriyet devrinde de, özellikle suları kontrol altına alabilmek için, büyük çalışmalara girişme eğiliminin süregeldiği müşahade edilir. M. Ö. 398 yılında Albano gölünün suları tehlikeli bir seviyeye yükseldiği vakit fazla suyu boşaltmak için bir kanal açılmıştı. Hâlâ kullanılmakta olan, 1200 metre uzunluğundaki ve 4 metre yüksekliğindeki şimdiki boşaltma kanalının da, en azından M. Ö. 4. yüzyılın sonlarında yapıldığı sanılmaktadır. Etrüsk'lerin bu işte katkıları olduğunu, hem Roma'lılara böyle bir boşaltma kanalı açma fikrini verdiklerini, hem de eski göreneklere göre suların bu kanaldan ne şekilde akıtılması gerektiğini izah ettiklerini anlatan Titus-Livius'un bir Roma'lı olarak aktardığı bilgi (V, 5, 5-12) bu konuda çok şey ifade eder.

(33) Veii: Roma'ya çok yakın bir Etrüsk şehri., (Ç. N.)

(34) Etrüsk sanatı konusunda özellikle bk. R. Bianchi - Bandinelli'nin «Arte Etrusca» Enciclopedia dell'arte antica

Bu atılım niçin yarıda kalmıştı? Şüphesiz siyasal ve askeri sebeplerin bu duraklamada payı vardır. Latinler ayaklanmışlar ve Cumae⁽³⁵⁾'lilerin de yardımıyla Etrüskleri yenmişlerdir, M.Ö. 474 yılında Etrüskler yeniden bu Yunan sitesine saldırmak istemişler, ancak Siraküza'lıların da yardımıyla, Campania⁽³⁶⁾ kıyılarındaki deniz savaşında kesin bir mağlubiyete uğratılmışlardır. Fakat bütün bu olaylar bir çöküşün sadece belirtileridir, esas sebebini sosyo - ekonomik ve siyasal düzenin kendi içindeki güçsüzlüklerde aramak gerekir. Hakiki neden Yunanistan'da ve özellikle Atina'da göz kamaştırıcı, parlak bir gelişmeye yol açan, ilerlemeyi de beraberinde getiren yeni sosyo - ekonomik rejimin, köleci üretim tarzının, Etrürya'ya sathi bir şekilde yerleşmiş olmasında yatar. Bu sathilik Yunanistan'dan gelen etkilerin çoğunun, megalitik uygarlıklardaki Doğu etkileri gibi, derine işleyememesinden, halk tarafından şu veya bu sebepten dolayı benimsenmiş olan genelleştirilmiş köleliğin uygulanmasının hakiki köleliğin yerleşmesini önlemesinden ileri gelmektedir.

Bundan dolayı, belki de, Dor akınları Asya tipi üretim tarzını kesin olarak ortadan kaldırdıkları ve ortamı yeni bir üretim tarzının meydana çıkmasına elverişli bir hale getirdikleri için, Yunanistan'ın talihli olduğunu söyleyebiliriz. Bu durumu daha sonra, Batı'da, barbar istilası Roma İmparatorluğunun yıkılmasına yol açarken, Doğu'da imparatorluktan kalma yapıların direnmesinin dinamik bir feodalizmin gelişmesini engellemesine benzetebiliriz.

Başka bir açıdan, dil - bilim [lengüistik] açısından

classica e orientale, diretta da R. Bianchi-Bandinelli e G. Becatti, cilt 3, s. 476-503.

(35) Cumae: İtalya'da bir şehir (Ç. N.)

(36) Campania: Güney İtalya'da, Napoli ve dolaylarında yer alan bir bölge. (Ç. N.)

yapılan incelemeler de, tabiatları itibariyle birbirlerinden derin çizgilerle ayrılmış bu iki üretim tarzından birisinin etrüksü krallar yönetimindeki Roma'ya, diğersinin ise klasik Roma'ya damgalarını vurduklarını doğrularlar. Geçiş döneminde ise eski düzen çözülür ve yeni bir sosyo - ekonomik yapı oluşurken dilin de yeni bir hal aldığı görülür.

En azından, Giacomo Devoto'nun Romanya'daki *Studii Clasice*⁽³⁷⁾ Dergisi'nde yayınlanan ve pek çok şey gösteren yazısından bu anlaşılmaktadır. Yazar, M.Ö. 4. yüzyıldan önce yazılmış, haklarında pek az şey bilinen nadir metinleri açıklayabilmek için, genellikle, Latincenin ön tarihinden bahsedilip klasik latinceyle eski latincenin karşılaştırılmasıyla yetinildiğini belirtmekte ve bu konuda daha açıklığa kavuşabilmek için birbirini izleyen üç evrenin mevcudiyetinin kabulünü önermektedir.

Birinci evre krallık dönemine rastlamaktadır. Tarihsel dilbilgisi [gramer] bu evrede dilin şüphesiz ilkel olduğunu, ama *kuralları yerleşmiş*, kolaylıkla yazılabilir (bu konuda elimizde yazılı metin yoktur) ve Etrüksü monarşisinin sıkı bir şekilde örgütlenmiş iktidarının etkisiyle değişmezleştirilmiş bir halde bulunduğunu göstermektedir.

İkinci evre Roma Cumhuriyeti'nin en karanlık dönemi olan, M.Ö. 500 veya 475 yıllarında, en azından M.Ö. 350 yıllarına kadar süren içine kapanma devresine rastlar ve çok derin bir buhranla belirlenir. Bu buhran sırasında Latince, olduğu yerde, M.Ö. 350 yıllarından günümüze kadar olduğundan daha derin değişikliklere uğramıştır. Yani günümüzün İtalyancası Plautus'un⁽³⁸⁾ kullandığı Latinceye, Plautus'un Latincenin M.Ö. 4. yüzyılın latinesine benzediğinden daha fazla benzemektedir.

M.Ö. 500 ila 350 yılları arasında vukubulan bu de-

(37) Giacomo Devoto: «La crisi del latino nel V. século a.c.», *Studii Clasice*, VI., 1964.

(38) Plautus: M. Ö. 2. yüzyılda yaşamış Roma'lı komedi yazarı. (Ç. N.)

ğişmede rol oynayan faktörler Etrüsk krallarının siyasal ve kültürel alanda oynadıkları düzenleyici rolün ortadan kalkması ile pleb'ler ve patrisyen'ler arasındaki sınıf mücadelesidir. Buna benzer bir olay olarak, Roma İmparatorluğu Latincesinden 11. yüzyıl Fransızcasına geçiş sırasında dilde olan değişmeyi gösterebiliriz. Bu değişim de köleci devlet düzeninin M.S. 5. yüzyılda ortadan kaldırılışıyla, 10. yüzyılın sonlarına doğru tam anlamıyla feodal bir üretim tarzının oluşması arasındaki karışık dönemde vuku bulmuştu. Asya tipi üretim tarzıyla ilgili araştırmalarda dillerin evriminin karşılaştırılmasından, bu üretim tarzının sağlam veya değişken bir durum göstermesine göre dil kurallarının uzun veya kısa bir süre için yerleşmesinden, yada değişimlere uğramasından şüphesiz bilgiler edinebiliriz.

■ Ek Not

Doğal koşulların çeşitli çağlarda ve değişik üretim tarzlarında oynadıkları rolü İtalya ve Yunanistan'da da incelemek gerekir. Tarihi gelişmede gittikçe daha üretkenleşen üretim tarzlarının birbirini izlemesi sadece doğal koşullar elverişli olduğu takdirde mümkündür (yahut da doğal koşullar elverişli olduğu zaman bu daha kolayca gerçekleşir). Bu koşullar da bir evreden ötekine değişiklikler gösterirler. Şüphesiz doğayla insan birbirlerini üretim ilişkileri vasıtasıyla etkilemektedirler, ama ortada bir karşılıklı etkileme vardır. *Alman İdeolojisi*'nde⁽³⁹⁾ Marx, «insanların hazır olarak buldukları iklim, akarsu, engebe, toprağın yapısı gibi doğal koşullar» konusunda, bütün tarihin kökeninin bu tabii temeller ve bu temellerin tarih boyunca insanların faaliyetleriyle değişikliklere uğratılması olduğunu belirtir.

(39) Karl Marx - F. Engels: *Alman İdeolojisi*, s. 24, ve dip not 2, birinci bölüm: «Feuerbach».

Kanımızca *Kapital*'in ⁽⁴⁰⁾ birinci kitabının «mutlak ve nisbi artık - değer» üzerine olan 16. bölümünde yığılmış olan fikirler henüz yeterince değerlendirilmemiştir.

Burada Marx, bilimsel malumat da dahil olmak üzere, üretim güçlerine, belirli bir oranda, bir toplumun içinde olduğu çevrenin doğal koşullarının yön verdiğini belirtmektedir:

«Endüstri tarihinde en can alıcı rolü, ilk olarak, bir tabiat kuvvetinin toplumun kontrolü altına alınması, insan elinin emeğiyle buna büyük ölçüde sahip yada hakim olunması zorunluluğu oynar. Mısır, Lombardiya, Hollanda ve diğer yerlerde suların kontrol altına alınıp düzene sokulması bunun örnekleridir. Bunlar gibi, Hindistan, İran ve diğer ülkelerde insan eseri olan kanallarla başarılan sulama sadece toprak için vazgeçilmez suyu sağlamakla kalmaz, fakat ona aynı zamanda, bıraktığı tortularla, dağların tepelerinden sürükleyip getirdiği mineral gübrelerini de sunar».

[Marx] Dipnotunda ise Nil'in yükselip alçalma zamanlarını hesaplayıp bulma zorunluluğunun Mısır astronomisini doğurduğunu ve aynı zamanda ruhban sınıfını tarımın yöneticileri olarak hakim duruma getirdiğine dikkati çeker. Marx'a göre toplumsal üretimin az veya çok gelişmiş şekli bir yana bırakıldığı takdirde, emeğin üretkenliğinin [prodüktivitesinin] içinde uygulandığı ortamın doğal koşullarına bağlı kaldığı görülür:

«Dış doğal şartlar ekonomik açıdan iki büyük sınıfa ayrılırlar: Birincisi verimli topraklar, balığı bol sular gibi tüketim araçları şeklindeki doğal zenginlik, ikincisi güçlü çağlayanlar, ulaşımaya elverişli ırmaklar, odun, madenler, kömür ve benzeri gibi çalışma araçla-

(40) K. Marx: *Kapital*, cilt II, s. 186-188 (Türkçe baskısında Birinci cilt, dördüncü kitap, s. 17-18).

rı şeklindeki doğal zenginlik. Uygarlığın başlangıç döneminde birinci, daha gelişmiş bir toplumda ise ikinci tür doğal zenginlik ağır basar. Mutlak tatmin edilmele-ri gereken tabii ihtiyaçlar ne kadar az ve toprağın tabii verimliliği ne kadar yüksek, iklim ne kadar elverişli olursa üreticinin geçinmesi ve neslin sürdürebilmesi için gerekli olan çalışma süresi o kadar kısa, ve dolayısıyla başkası için harcadığı emek kendisi için harcadığından o kadar fazla olur.»

Marx bu düşüncelerini firavunlar devri Mısır'ının koşullarına uyguluyor ve eski Mısır'ın büyük mimari eserlerini nüfusun önemli bir kısmının üretici olmayan işlerde çalıştırılmasına borçlu olduğunu belirtiyor. Öte yandan, şüphesiz, genelleştirilmiş köleliğin Nil Vadisi'nin düzenlenmesi gibi üretici faaliyetlerde kullanılmış olması tarih açısından daha büyük bir önem taşımaktadır.

Fakat bu arada, bazı doğal koşulların Asya tipi üretim tarzının iyice gelişebilmesi için zorunlu olduklarını, ama yeterli olmadıklarını akıldan çıkartmamak gerekir. Sık sık su baskınlarına uğrayan ve düzenlendiği takdirde toprağı çok verimli hale gelebilecek olan, ama toprağı işleyenler bunun farkına vardıkları halde su durumu bir düzene konmayan Dahomey'deki Ueme Vadisi⁽⁴¹⁾ [Afrika'da] buna iyi bir örnektir. Coğrafi bir determinizm sözü konusu olamaz. Mısır'da olduğu gibi, Ueme Vadisi' de yılın altı ayı su altında kalmakta ve nehrin yükselme zamanlarında muntazaman getirdiği tortularla toprağı zenginleşmektedir. Dolayısıyla burada da, Mısır'da olduğu gibi, bir akaçlama kanalları şebekesi sistemli bir şekilde kurulabilir ve topraktan çok daha bol mahsul alınabilirdi. Nitekim, özellikle vadinin yılda sekiz - dokuz ay su baskınına uğ-

(41) Jean Hurault ve Jacques Vallet: **Mission d'étude des structures agraires dans le Sud-Dahomey** (şubat-kasım 1961), Institut géographique national, 1963.

ramayıp yamaçları verimli bir manyok ekimine elverişli kalan kısımlarının dışındaki yerlerinde akaçlama kanalı şebekesi kurulmuştu. Üstelik bu kanallardan içinde balık yetiştirilen çukurlar olarak da faydalanılıyordu. Önceleri tarımcılar, kendi çukurlarında yeteri kadar balık tuttuktan sonra anlaşıp kanalları birbirine bağlıyorlardı. Daha sonra ise her kanalın sahibi kendi kanalının iki ucunu bir daha açmamak üzere kapattı ve bunlar şahsa ait balık yetiştirme çukurları şeklinde kullanılır oldular.

Böylece vadinin dibindeki düz alanda hemen hemen sadece balıkçılık yapılır oldu. Şüphesiz balıkçılık da burada yaşayanların beslenmelerini sağlıyordu, ama bu besin kaynakları, Mısır'ın en eski zamanlarında görülen tarımla balıkçılığın bir arada yürütüldüğü durumlardakinden çok daha sınırlıydılar. Bu, «bireyciliğin gelişmesi» sonucunda toplumun evrimine ket vurulmasının tipik bir örneğidir. Mısır'da da benzeri doğal koşullar olmasına rağmen toplumun çok daha fazla gelişip ilerlediği görülür, çünkü orada düzenleyici -ve despotik- bir iktidar kurulmuştur. Bu örneklerden sonra, ön - tarih devirleri Akdeniz toplumlarının daha önce Yakındoğu'da devlet otoritesi esasına göre örgütlenmiş toplumların varlığından nasıl etkilendiklerini daha iyi anlıyoruz.

7

Bizans ve Asya Tipi Üretim Tarzı

Son yıllarda marksistler arasında Asya tipi üretim tarzı üzerine bir tartışma açılmıştır. «Teorik bir kavga»yla karıştırılmaması gereken bu tartışma bir kaç yıldır, her türlü kısırlaştırıcı dogmatizmin dışında, marksizmin sürekli olarak bilimsel doğruluk, zenginlik ve *aynı zamanda da arılığını* sağlamak kaygısıyla, temel araştırmalara yenilik kazandırmak için sarfedilen çabaların bir delilidir.

Karl Marx'dan beri kullanılagelen, üretim tarzlarının ve dolayısıyla toplumların şimdiye kadar sadece tipik ve ideal olan evrim şeması (ilkel komünizm, kölecilik, feodalizm, kapitalizm, sosyalizm) zenginleştirilmektedir. Bu şemanın zenginleştirilebilmesi için, bu bütün eklenecek olan öge veya ögelerin toplumlar tarihinin gerçek olaylarıyla somut bir şekilde karşılaştırılarak doğruluklarını ispatlamaları ve uygulanabilecekleri durumların sıklığı ve önemi dolayısıyla evrensel bir değer kazanmaları lazımdır. Ancak bundan sonra, marksist araştırmaların gelişmesini amaçlayan bütün uzmanları ilgilendirebilirler.

Ancak, daha çok sayıda ve daha temel soruların tartışma konusu olduğu alanlarda sorun daha da karmaşıklaşmaktadır. Bizans bu alanlardan birisidir. Bizans, feodalitesiyle ilgili tartışmalardan ayrı olarak, belki belirli bir ölçüde yine bu feodalite, ve bir zamanlar İmparatorluğa girmiş olan slav komünü teorisi dolayısıyla, Asya tipi üretimle ilgili tartışmalara konu olmuştur. Daha genel olarak, bu durumun Bizans'ın Orta çağ dünyası içinde gerçek rolünün yüzyıllardır *bilinmemezlikten gelinmesinden* doğduğu söylenebilir. Bu küçümsenme «Doğu ile Batı» arasındaki sürekli anlaşmazlıkların bir ürünüdür. Bu anlaşmazlıklar 4. yüzyılın sonlarında Büyük Roma İmparatorluğu'nun ikiye bölünmesiyle başlar, Mukaddes Germen İmparatorluğu'nun kurulmasıyla kesinlik kazanırlar. Bu çağdan itibaren Bizans da «rafızı»leşir, Roma kilisesinden ayrılır ve 11. yüzyılın ortalarından itibaren teker teker bütün alanlarda Batılılar tarafından⁽¹⁾ mağlubiyete uğratılır. Nihayet 15. yüzyılda da Osmanlı Türkleri tarafından kesin olarak ortadan kaldırılır. Bu Bizans artık Batılıların gözünde eski Yunan uygarlığının ve Roma aleminin gerilemekte olan bir varisinden başka bir şey değildir. Onun, saray komploları ve cinayetleriyle, boş teolojik tartışmalar haricinde, yüz yıllar süren bir hareketsizlik içinde kaldığı, «Doğu despotizmi»nin güzel bir örneği olduğu sınıksız ve kolaylıkla iddia edilmiştir. Bu konuda bir Montesquieu ve bir Voltaire'in görüşleri Cremonia [İtalya'da - Ç.] psikoposu Liutprand'ın ifade ve duygularından⁽²⁾ farklı değildir.

(1) Bu konudaki geleneksel yorum sathi, hatta temelinden yanlıştır, zira Bizans İmparatorluğunun yıkılışının sebebi olarak «dünyasal» bir güç, Osmanlı Türkleri tarafından yenilmesini göstermekte, Batıdaki gelişme gibi, İmparatorluğun parçalanmasını belirleyen iç ve dış faktörlerin hiç birini önemsememektedir.

(2) Liutprand'ın 968 yılında Konstantinopolis (İstanbul) yaptığı ikinci gezisinden edindiği izlenimler.

Bugün bile hâlâ «uygar» uluslar «bizantinizm» [şekli, boş ve aşırı ince tartışmalar - Ç.] sözcüğünü kullanmakta, ve hatta, daha da ileri giden bazı batılı tarihçiler bizantinolojiyi [bizans tarih ve uygarlığını inceleyen bilim] önemsiz bir araştırma alanı addetmektedirler. Bu tarihçiler önemli bir gerçeği unutmaktadırlar: Bizans İmparatorluğu uzun yüzyıllar boyunca, modern Avrupa'nın yatağı olan Orta çağdaki Akdeniz dünyasının üçte birini teşkil etmiştir. Dolayısıyla, bütün önemli bilimler gibi dinamik devamlılığı içerisinde incelenmelidir. Nitekim, aşağı yukarı 1930'dan beri, Bizans üzerine yapılan araştırmalar bu yönelimdedirler. Bu yönelim kısmen de, Karl Marx'ın çağdaşı tarihçilerin elinde bulunmayan belgelerin birikimiyle sağlanmıştır.

Bizans tarihinin değişik önem derecelerindeki çeşitli aşamalarından bilhassa bir tanesini unutmamak gerekir, bu 10.-11. yüzyıllardaki dönemeç noktasında⁽³⁾, bir devrim veya bir sıçrama olmuş olmasa dahi, feodalizm öncesi Bizans'tan feodal Bizans'a geçiş aşamasıdır. Burada uzun bir sürecin normal sonucu olarak yeni yapılara ulaşılmıştır. Bu yenilikler ekonomik ve sosyal güçler arasındaki ilişkilerdeki niceliksel değişmeden ibarettirler. 11. yüzyılda Bizans tarihinde belirleyici bir adım atılmıştır.

Herhalde, Bizans'ta Asya tipi üretim tarzının bulunup bulunmadığıyla ilgili bir tartışma ancak feodalizm öncesi dönem için geçerli olabilir. Kaynakların bir ilk incelenmesinin sonucu olan bundan sonraki sayfalarda, kesinlik-

(3) 11. yüzyıl konusunda bk. K. Neumann: *Die Welstellung des byzantinischen Reiches vor den Krauzzügen*, Leipzig, 1894. G. Ostrogorsky: *Geschichte des Byzantinischen Staates*, Münih, 1963, s.17-28 ve *Quelques problèmes de la paysannerie byzantine*, Brüksel, 1956, s. 25-28. H. Antoniadis-Bibicou: «Recherches sur les douanes à Byzance: l'«Octava», le «kommerkion» et les commerciaux» *Cahiers des Annales*, Paris, 1963, no: 20, s. 221-224 ve *Etudes d'histoire maritime de Byzance. A propos du «thème des Caravisiens»*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1966, s. 116-123.

le kurulmuş bir bütünden ziyade, sorunların ve yorumların ana hatları belirtilecektir.

Bir ülkenin sosyo-ekonomik düzeninin şu veya bu üretim tarzına dahil olup olmadığı, bilindiği gibi, ancak bu sosyo-ekonomik düzenin kendi öğelerini düzenleyen iç yasalarıyla, söz konusu olan üretim tarzını belirleyen temel yasaların karşılaştırılması suretiyle anlaşılabilir. Burada da söz konusu olan üretim tarzı Asya tipi üretim tarzıdır.

Dolayısıyla, şematik bir şekilde de olsa, Asya tipi üretim tarzının, araştırmaların şimdiki seviyesinden çıkarabildiğimiz belirleyici noktalarını yeniden göstermek gerekliliğini duyduğumuz için mazur görüleceğimizi umarız. Bu ilk yaklaşımda Bizans'ın temel yapılarının -her türlü teferruatın arındırılmış olmakla beraber- somut birer gerçek olarak, Asya tipi üretim tarzı modeline ne ölçüde uyduklarını görmeğe çalışacağız.⁽⁴⁾

■ Coğrafi ve Teknik Alanda

Asya tipi üretim tarzı, genellikle, geniş, çöllük sahalara sahip olan, toprak ve iklim koşullarının kanallar ve bentler, arklar vasıtasıyla suni sulama yapılabilmesi için özel bir çaba gerektirdiği ülkelerde görülür. Çöl tipi bir jeofizik yapıdaki bölgelerde tarım yapılabilmesinin ilk şartı sulamadır. Böylece, Asya tipi üretim tarzının coğrafi ala-

(4) Fazla bilgi için *Kapital'e, Formen die der Capitalistischen Produktion vorgehen* (Kapitalizm öncesi ekonomi şekilleri), Berlin, 1953, ve onun İngilizce çevirisi *Pre-capitalist Economic Formations*, Londra, 1964 (E.J. Hobsbawm'ın çok önemli girişini de içermektedir). F. Engels'in *Allenin, devletin ve özel mülkiyetin kökeni*'ne baş vurulmalıdır. K. Wittfogel'in *Le Despotisme oriental*, Paris, 1964, ini (P. Vidal-Naquet'in mükemmel bir önsözünü içermektedir) buraya iki sebepten dolayı almadık: Genel olarak tezi bizce çok iddialı ve mekanik bir zihniyettir; Bizans konusunda da temelinden hatalıdır. Dolayısıyla, ele alıp hatalı noktalarını göstermek uzun

nının Sahra'dan Asya'nın en yüksek yaylalarına kadar uzandığı, eski Mısır, Mezopotamya, Arabistan, İran, Hindistan⁽⁵⁾ ve Tataristan'ın bu üretim tarzının uygulama alanı içerisine girdikleri söylenebilir.

Sistematik bir araştırmayla, Asya tipi üretim tarzı kategorisinin Java'ya, Bali'ye, Rusya'nın bazı kısımlarına, Afrika'daki ve keşif öncesi Amerika'daki bazı toplumlara ve başka ülkelere de, tarihlerinin hiç olmazsa belirli bir döneminde uygulanabileceği doğrulanabilir. Dolayısıyla, Bizans'ın coğrafi konumunun Asya tipi üretim tarzının uygulama alanı içerisine girmesine engel olacağı söylenemez.

Öte yandan, coğrafi faktöre bir üretim tarzının oluşumunda gerektiğinden fazla bir önem vermemekle birlikte, bu üretim tarzında coğrafi faktörün büyük önem taşıdığını hatırlatmak gerekir. Toprakların ekilmesi ve ulaşım için birinci derecede zorunlu olan, su ile ilgili ve diğer çalışmaların topluluklar arası ilişkilerde ve büyük çalışmalarını düzenleme görevini üzerine alan merkezi iktidarın oluşumunda hakim bir rol oynadıkları görülmektedir. Merkezi iktidar merkezileştirici gücünün büyük bir kısmını bu görevden edinmektedir. Bir üst-yapı olmakla birlikte, bu devletsel oluşum da topluluk [komünote] birlikleri üzerinde, kitleleri ve büyük inşaatların yapım ve bakımı için komünlerin sağladığı emek şekillerini düzen-

sürecek ve fazla bir şey öğretmeyecektir. Bunun dışında, G. Ostrogorsky'nin *Geschichte des Byzantinischen Staates*, Münih, 1963, 3. baskının Fransızca çevirileri olan *Histoire de l'Etat byzantin*, Paris, 1956 ve *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, Brüksel, 1954 e, «La commune rurale byzantine» *Byzantion*, 1962, cilt 32, s. 139-166 ya, E. Stein'in *Histoire du Bas-Empire* (284-565), Paris, Brüksel, Amsterdam, 1949—1959'una baş vurulabilir.

(5) K. Marx: *The British rule in India*, Editions de Moscou, 1960, s. 16. *Le Capital*, kitap 1, cilt II, s. 188, dipnotu 1: «Hindistan'da su dağıtımı küçük komünal üretim örgütleri üzerindeki merkezi iktidarın maddi temellerinden birisidir.»

leyici etkide bulunur. Komünlerin merkezileştirici güç tarafından sömürüldüğü aşamayı şimdilik bir kenara bırakalım.

Bizans'la Asya tipi üretim tarzı arasında ilişkiler olması ihtimali incelendiğinde coğrafi ve iklimsel koşulları küçümsemememizi gerektiren bir ikinci sebep de, bençe, bir üretim tarzının oluşumunda coğrafi faktörün öneminin koşullara göre, biri «kuvvetli» diğeri «zayıf» olmak üzere, iki şekilde değerlendirilebileceğidir. Bu koşulların «kapitalizm öncesi» veya tekniklerin henüz gelişmemiş olduğu bir dönemde oluşan bir üretim tarzındaki önemi «kuvvetli», bunun aksine, modern bir üretim tarzının oluşmasındaki önemi «zayıf»tır⁽⁶⁾. Doğal koşullar üretimi her vakit etkilerler⁽⁷⁾. Ancak, çağımızda insanoğlunun elinin altında bulunan teknik araçlarla tabii kırsal örgüyü bazen kökünden değiştirebilmektedir. Üstelik de bu işlemi, önemli bir ekonomik potansiyele sahip olmak şartıyla, fiziksel insan gücünden asgari seviyede yararlanarak gerçekleştirmektedir. Halbuki böyle bir durumu hiçbir kapitalizm öncesi toplumda⁽⁸⁾ (hatta ne de geçen yüz-

(6) Mesela sosyalizmden komünizme geçişte -bu iki toplum kategorisini birer üretim sistemi anlamında alırsak- jeofizik türden sebeplerin belirleyici bir rol oynamacağı pek söylenemez.

(7) K. Marx: **Kapital**, 1. kitap, cilt II. K. Marx-F. Engels: **Alman İdeolojisi**. L. Febvre: **Pour une histoire à part entière**, S.E.V.P.E.N. Paris, 1962, s. 145-179. F. Braudel: **La Méditerranée et le Monde méditerranéen à l'époque de Philippe II**, Paris, 1949, s.1-304.

(8) Asya tipi üretim tarzı konusunda, bu tarzın kapsamına giren toplumlarda coğrafi faktörün oynadığı rolü, çağdaş toplumlarla geçmiş yüzyıllardaki toplumlar arasında bir ayırım yaparak, nüanslı bir şekilde değerlendirmenin daha yerinde olacağı kanısındayım. Evrensel tarihin tek ölçüsü olarak, gelişmiş ülkeleri almamak gerekir. Günümüzde de bazı kabile toplumları, dış dünyayla ilişkileri kesilmiş bir şekilde, bazı ilkel İlk veya Orta Çağ toplumlarınınkini andırır koşullarda yaşamaktadırlar. Ancak, hiç olmazsa araştırmanın ilk aşamalarında, bu toplumların «kısa vadeli bir hayatları» olduğunun kabulü yararlı olacaktır. Zira gerek

yıldaki herhangi bir toplumda), ve ne de, doğanın insan-oğluna bugünkünden çok daha fazla külfet olduğu Bizans'ta görmek mümkün değildi.

Bütün bunlara rağmen, Bizans ülkelerinin coğrafi ve iklimsel yapısı, ve buna ek olarak daha sonra ele alacağımız özel tarihsel ve ekonomik koşulları, Asya tipi üretim tarzının oluşumuna elvermemiştir. Şüphesiz, Bizans gibi, en yaygın olduğu zamanda yüzölçümü hemen hemen Büyük Roma İmparatorluğu'nunkine eşit olan, çok çeşitli görünümleri içeren bir imparatorluğun bütününde aynı niteliklerin bulunduğunu söylemek, en azından kolayca kaçmak olacaktır. Her ne olursa olsun, bu incelemenin sınırları içerisinde kuvvetli bir şemalaştırmaya gitmeye mecbur kalmış olmamıza rağmen, Bizans coğrafyasının çeşitli seviyelerinde derinlemesine yapılacak araştırmalar aşağıdaki temel verilerde önemli değişiklikler yapmayacaklardır.

Ülkenin coğrafi görüntüsünü⁽⁹⁾, özellikle ormanların varlığı, suyu düzenleyici büyük çalışmalar yapılmasını zorlayacak kadar sık vukubulacak büyük kuraklıklara yada felaket halini alacak su baskınlarına el vermemiştir. Dolayısıyla yeni teknolojik usuller aranmamış, ve bu çeşit çalışmaları düzenleyip gerçekleştiren bir devlet gücü gelişmemiştir. Bizans topraklarının (gerçek anlamıyla Akdeniz tipi toprakların) büyük bir kısmının kurak olması

bu toplumlar, gerekse içinde geliştikleri ortam anı değişikliklere uğramaya mahkumdurlar. Çünkü dünyanın başka yerlerindeki teknik ve ekonomik imkanların objektif varlığı onları, şu veya bu şekilde, köklü değişikliklere sürüklüyecektir. Bu gerçek bu toplumların kendi gelişmelerini ne ölçüde etkilemektedir? Tecrit olunmuş olmalarına rağmen bu toplumlar bir nevi «geçişme» (osmose) ye maruz kalmamakta mıdır? Değişik gelişme derecelerinde bulunan toplumlar arasındaki sınırlar bu toplumların birbirlerini etkilemelerine ne derecede engel olabilmektedir?

(9) Bu konuda F. Braudel'in klasik kitabı *La Méditerranée...* a.g.e. in birinci bölümü, «Çevrenin payı»nı okumak yeterlidir.

na rağmen, bu ülkede genellikle bir sulama değil, «yağmur» tarımı görülür. Çünkü sürülebilen toprakların büyük bir kısmının çoraklığı ve ekinlerin verimsizliği iklimin etkisiyle azalmış, ekilen bitkiler kuraklığa intibak etmişlerdir.

Şüphesiz bu konuda, Bizans'lıların tabii su kaynaklarından elde edilen suyun usçul bir şekilde dağıtımını sorunlarıyla hiç meşgul olmadıkları söylenemez. Özellikle tahıldan gayri bitkilerin yetiştirimi ve değirmenlerin işlemesi için⁽¹⁰⁾ çalışmalar yapılmıştır. Ancak düzenli olmayan bu teşebbüsler günlük hayatta, yalnız görgüye dayanan aşamada kalmışlar ve genellikle, mahalli bir önem taşımaktan öteye gidememişlerdir. En azından, davalaşmalarla ilgili bazı arşiv belgelerinin okunmasından bu izlenim edinilmektedir. Burada, iki veya daha fazla mal sahibinin üzerinde hak iddia ettiği dereler, fuzuli yere akıtılan akarsular konusunda olup çoğu zaman anlaşma ve uzlaşmayla sona eren davalaşmalar örnek olarak gösterilebilir.

Ancak, Mısır, Suriye ve Mezopotamya'daki durumla Balkan'lar ve Küçük Asya'daki durumu bir tutmamak gerekir. Bilindiği gibi, bu ilk üç ülkede su ile ilgili çalışmalar diğerlerinkilerden çok daha önemli bir yer tutuyorlardı. Ama Mısır Bizans İmparatorluğundan oldukça erken ayrılmış, Suriye ve Mezopotamyanın ise sadece bazı kısımları, o da zaman zaman, Bizans hakimiyetine girmişlerdir. Kaldı ki bu ülkeler her zaman çevresel bölgeler olarak kalmışlardır ve İmparatorluğun bütünü hakkında onlara dayanılarak fikir yürütülemez. Ayrıca bu konuda hatırlatılması gereken bir husus daha vardır: gerçek anlamıyla Bizans devleti bu ülkelere yerleştiği vakit, bu bölgelerde, Roma'lılar ve başkaları tarafından kurul-

(10) G. Rouillard: *La vie rurale dans l'Empire byzantin*, Paris, 1953, s. 175-177.

muş olan, su ile ilgili üst-yapı çoktan vardı. Dolayısıyla, bu bölgelerde daha sonra gerçekleştirilen ek yapıları ve bakım çalışmalarını görmezlikten gelmemek gerekir. Ancak, adı geçen üretim tarzını belirlemekte kullanılan yapıların esas kısmı Bizans öncesi devirlerde meydana getirilmiştir. Aynı hatırlatmayı, topluca, yol şebekeleri sorununda⁽¹¹⁾ da yapabiliriz. Günümüzde bile üzerinde gidilebilen, Makedonya'yı boydan boya geçen *Via Egnatia* kaldırımı; ikinci Haçlı seferinde Haçlıların izledikleri, 12. yüzyılda bile merkezi Avrupa'yı Andrinopolis [Edirne] ve Konstantopolis [İstanbul]'e bağlayan başlıca ana yol olan *Strata diocletiana*; ve çoğu zaman, ilk çağdan veya Roma devrinden kalma olan, tüccarlara yarıyan Küçük Asya'daki yollar bu sorunun somut örnekleridir. Halen elimizde Bizans yollarıyla ilgili, sistematik bir şekilde yapılmış, açık bir inceleme yoktur. Halbuki bu yolların dinamiği (5. yüzyıldan sonra yapılan yollar; ekonomik ve politik konjunktüre göre daha işlekleşen veya terkedilen yollar; bu yolların kent ve kırsal yerleşmesiyle olan ilişkileri, vb.) sadece bu türden bir incelemeyle ortaya konulabilir. Öte yandan, Roma devrinden kalma bir kurum⁽¹²⁾ olan *cursus publicus* kamu posta servisinin de sadece ismi değil, çalışan bir üst-yapı olarak kendisi de Latin kökenlidir. Bizans imparatorlarının «kamu hizmetleri» konusundaki faaliyetlerin küçümsemekten ziyade⁽¹³⁾, bu üst-yapının

(11) Sorunun konumu için bk.: H. Antoniadis-Biblicou, *Recherches sur les douanes* a.g.m. sayfa 193-194, 257 ve «Bizans'ta yollar ve gümrük karakolları (5.-15. yüzyıl)» konulu harita. Küçük Asya yolları için özellikle bk. W. Calder: «A classical map of Asia Minor» *Anatolian Studies (Journal of the British Institute of Archaeology of Ankara)*, 1957, cilt. 7.

(12) L. Bréhier: *Les institutions de l'Empire byzantin*, Paris, 1949, s. 324-331.

(13) Bizans'ın ilk devresine bir örnek olarak Procope de Césarée'nin *De aedificiis*, J. Havry yayınları, Leipzig, 1913, adlı eserini gösterebiliriz.

-angarya ve benzeri usullerle geliştirilip, bakımının sağlanmasına rağmen- öz olarak bizanslı olmadığını belirtmek yerinde olur.

Bence bu çok önemli bir husustur. Yeni bir üretim tarzının ortaya çıkması yeni yapıların ortaya çıkmasına, yada hiç olmazsa eski yapılarda maddi bir değişim meydana gelmesine⁽¹⁴⁾ bağlı olduğu gibi, aynı zamanda, yeni bir üretim tarzı da onu ortaya çıkaran yapıları etkiler. Oysa Bizans devleti sulama tesisleri ve yol şebekeleri inşa etme görevinin, yada genel olarak kamu hizmetlerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmamış, ama yine de bu görevleri yerine getirmeğe devam etmiştir. Bizans toplumu zannedildiği gibi «su işleriyle ilgili» veya «su işleriyle uzaktan ilgili» bir toplum değildir. Bizans devleti yavaş yavaş, önceden varolan «konum»ların üzerine, ilk yüzyıllarda hiçbir önemli değişime uğramadan kurulmuştur. Dolayısıyla bu alanda ona mal edilen niteliklerin, aslında Roma İmparatorluğu'ndan alınmış oldukları söylenebilir. Bu durumda, büyük çalışmaların bir devlet tarafından düzenlenip gerçekleştirilmesinin Asya tipi üretim tarzının yalnız zorunlu değil, aynı zamanda yeterli şartı olduğunu söylemek Roma İmparatorluğu'nu da bu üretim tarzının çerçevesi içerisine sokmak olur ki, böyle bir şey katiyen varit değildir.

Aksine, coğrafi faktör, Roma İmparatorluğu'nun birçok bölgesinin ve Bizans ülkelerinin pek çoğunun ekonomilerini Asya tipi üretim tarzına karşıt bir doğrultuya yönelten öğelerden birisidir. Zira, engebeli bir arazi üzerindeki bu verimsiz, parçalanmış ve hatta bazen yetersiz topraklar, doğu Akdeniz'e dağılmış olan bu fakir adalar, bir yandan küçük mülkiyetin ve fazla araziye sahip olmayan büyük toprak sahiplerinin, öte yandan da denizcilğin, ticaretin, «endüstri»nin ve dolayısıyla şehir haya-

(14) 11. yüzyıl dolaylarında Bizans'ta olduğu gibi.

tının gelişmesini kolaylaştırmışlardır⁽¹⁵⁾. Bence, görüldüğü gibi, Asya tipi üretim tarzının hukuki ve iktisadi temellerini incelemek coğrafi faktörün üzerinde durmaktan daha öğretici olacaktır.

■ Hukuki Alanda

Hukuki alanda, Asya tipi üretim tarzında hiçbir türlü özel toprak mülkiyeti yoktur. Bu olgu «gerçekten bütün Doğu'nun anahtarıdır. Doğunun siyasal ve dinsel tarihi bu olgunun üzerine kuruludur»⁽¹⁶⁾. Dolaysız üretici mülk sahibi değildir, sadece toprağı elinde bulundurur, intifa [kullanma] hakkını haizdir. Toprağı ve intifa hakkına geçici olarak sahip olabilmesi için de doğal bir birlik olan komün'ün üyesi olması gerekir. Aslında bu komünler de sadece toprağı eskiden beri ellerinde bulunduran birimlerdir. Toprağın yalın ve bölünmez mülkiyeti yalnız «bütün bu küçük komünötelere içerisinde toplanan» devlete, «hükümdarın toprak sahibi olmasının ve hükümdarlık müessesesinin toprak mülkiyetinin ulusal ölçüde bir tek elde toplanmasından ibaret»⁽¹⁷⁾ olarak gözüken devlete aittir. Toprağı işletenlerin «artık-emek»i ve «artık-ürün»ü de, doğrudan doğruya ve bireysel ola-

(15) F. Braudel: *La Méditerranée* a.g.e. s. 81-83, 203-210, 240-242. F. Tökei: *Le Mode de production asiatique* a.g.m. s. 9-10. H. Antoniadis-Bibicou: *Villages désertés et histoire économique*, 11.-18. yüzyıllar S.E.V.P.E.N., Paris, 1965, «Villages désertés en Grèce. Un bilan provisoire» s. 343-417.

(16) Engels'in Marx'a 6. Haziran 1853 tarihinde yazdığı mektup; ve K. Marx: *Kapitalizm öncesi ekonomi şekilleri*, Sol Yayınları, Ankara, 1967., V. Lenin: *Brouillon sur la correspondance Marx-Engels, 1844-1883*, Moskova, 1959, s. 260.

(17) K. Marx: *Le Capital*, kitap I, cilt II, s. 27, dipnotu 1; kitap 3, cilt VIII, s. 172; *Pre-kapitalist Formations* a.g.e. 68-71. F. Engels: *L'origine de la famille* a.g.e. s. 224.

rak komün üyeleri tarafından tüketilen pay çıkarıldıktan sonra, komünler aracılığıyla devlete mal edilir.⁽¹⁸⁾

Bu bir kaç basit veriyi Bizans'ın gerçekleriyle karşılaştırdığımız için şüphesiz uzmanların, ve hatta bir çok uzman olmayanın, uzun zamandır pek iyi bilinen bir şeyi ispatlamağa kalktığımız gerekçesiyle, eleştirisine maruz kalacağız. Ancak, başka türlü yapılamıyacağı için, bir kaç noktayı bir daha kısaca hatırlatalım:

Bizans toprak rejiminin, pek çok karmaşık problemler getirmekle birlikte, 11 yüzyıllık tarihi boyunca değişmemiş bir yanı da vardır; bu, topraklarının hukuki açıdan, hükümdar toprağı (*patrimonium principis* ve daha sonra *couratoreiai* ve *episkepseis*), devlet veya devlet hazinesi toprağı (*demosiake ge*), ve özel toprak olarak her zaman üçe ayrılmış olmasıdır. Kiliseye ait topraklar da özel toprak kategorisine dahildirler⁽¹⁹⁾. Bu hukuki düzen «bütün dönemler boyunca Bizans hukuk sistemi ve hukuk anlayışının temeli olarak kalmış olan»⁽²⁰⁾ Roma hukukundan alınmıştır. Bizans'ın kuruluş devirlerindeki *Corpus Juris Civilis*, toprak rejimini belirleyip düzenlemekle kalmamış, daha sonraki bütün mevzuat⁽²¹⁾ da yu-

(18) K. Marx: *Le Capital*, kitap 3, cilt VI, s. 235 ve 339, cilt 8, s. 173-174 ve 252. *Pre-capitalist Formations* a.g.e. s. 70.

(19) Bu konuda bir ilk bilgi edinmek için bk. E. Stein: *Histoire du Bas-Empire*, a.g.e. cilt I, s. 45 ve 421, 131 ve 133 numaralı notlar; L. Bréhier: *Les Institutions* a.g.e. s. 248, 265-267, 269-270, 518; G. Ostrogorsky: *Histoire* a.g.e. s. 55. Orta Bizans devri sırasında hükümdarın elinde bulunan mülkler konusunda bk. *Basiliques*, H.J. Scheltern yayınları, N. Van der Wal, D. Holwerda, Gröningen, 1953, 50. kitap, bahis 13, bölüm 2 (Peira «II. yüzyılın ortalarında kalma bir koleksiyon» bahis XXXVI, paragraf 2, 5 «J. ve P. Zepos'un *Jus Graeco-romanum*, Atina, 1931, 8 ciltlik» kitabının 142 ve 144. sayfalarında).

(20) G. Ostrogorsky: a.g.e. s.58.

(21) Bizans kanunlarının düzenli bir şekilde sınıflandırılmış koleksiyonlarının listesi için bk. H. Antoniadis-Bibicou: *Recherches sur les douanes* a.g.m. s. 11-13.

karda belirttiğimiz ilkeye uygun bir şekilde hazırlanmıştı. Bu olay, hukukçuların her buldukları eski kanun derlemesindeki yasaları, olduğu gibi, mekanik bir şekilde diğer devirlere de -hiç bir tarihi değeri olmaksızın- uyguladıkları iddiasıyla⁽²²⁾ reddedilemez.

Bu konuda bilgi verici kaynaklar ve pratikteki akitler (mülkiyet ünvanları, satış senetleri, vasiyetnameler, bağış senetleri, her çeşit kontrat kağıtları, imtiyazlı mülklerin sahiplerine muafiyetler tanınması için yayınlanan resmi belgeler) o kadar zengin ve 11 yüzyıl boyunca o kadar iyi izlenmişlerdir ki, Bizans'ta eski Roma hukukundaki mülkiyet hakkının var olduğunu bir daha ispatlamağa lüzum kalmamaktadır. Toprak mülklerine el konması, 30 yıldır işlenmeyen bir toprağın mülkiyet veya işletme hakkının zaman aşımına uğraması ve özellikle, 10. yüzyılda «güçlü»lerle «zayıf»lar arasında vuku bulan mücadele gibi olgular verasetle geçen mülkiyetin (*ge gonike*) varlığı kabul edilmeden açıklanamaz.

Bizans'ta, kaynakların eksik veya karanlık olduğu durumların dışında, tam mülkiyetle tasarruf hakkı (*teleia despoteia kai kyriotes*, *pantoia despoteia kai kyriotes*, *teleia exousia kai despoteia*, vb.) ile belirli koşullar altında işletmek için basit tasarruf hakkının (*nome* veya *kre-sis*, *katechein kai nemesthai* ile çoğu zaman birlikte olan

(22) Kaynaklardan yararlanılmasını fazla şüpheli bir şekilde inceliyen garip bir eleştiri. Bu eleştiri, hukukçuların bir derlemeye koyacakları eski kanunları belirli bir kritere göre değil, rastgele seçtiklerini öne sürmekte ve Bizans mevzuatına temel olan bir yasayı önemsememektedir: «Eski kanunlar daha sonraki kanunlara kadar uzanırlar ve en son kanunlar, bu eski kanunlarla açık bir çelişkiye düşmedikçe eski kanunlara göre yorumlanır ve anlaşılırlar» (*Basiliques*, a.g.e., kitap 2, bahis I, bölüm 36-38, cilt I, s. 19=*Peira*, bahis LI, paragraf 32, J. ve P. Zepos'un a.g.e.'i cilt IV. s. 219). Görüldüğü gibi, eski bir kanunu elemenden önce onunla ciddi bir şekilde çelişen diğer kanun veya sağlam verileri, yada bir kanunun kullanılmaz hale (*achresteia*) düştüğünü gösterecek belirli unsurları araştırmak gerekir.

epi chronois tosois, arithmoumenois...: ...dan itibaren şu kadar sene faydalanmak) birbirine karıştırılmasına imkan yoktur. II. Justinus'un 566 tarihli bir Novel'inde [bir nevi temel yasa - Ç.] «bağımlı kolonlar [kolon: işlettiği toprağa bağlı hür çiftçi, serften farklıdır - Ç.], sözleşmeyle kiradıkları bir çiftliği işletenler, toprağını para karşılığı uzun bir süre için başkasına kiralyanlar, ve mülk sahipleri»⁽²³⁾ hiyerarşik bir sırayla sayılmaktadırlar. Grupların bu şekilde ayırımı İmparatorluğun sonuna kadar sürecektir. Burada bir köylünün hem kolon hem de sahibi olduğu bir mülk dolayısıyla hür köylü sayılabileceğini de hatırlatmak gerekir. Halen yapılmakta olan araştırmalar bu grupların iç yapılarını aydınlatacak, tamamlamalar, kesinleştirmeler ve farklı yorumlar getirecektir.

Ancak, Bizans'taki ekilebilir arazinin hukuki açıdan bu şekilde üç ana kategoriye ayrılması hiçbir zaman gerçek anlamını bulup, hatasız yorumlar yapılmasını sağlayarak, hakim mülkiyet biçiminin tanımını veremez. Çünkü, elimizde yeteri kadar kesin veriler olmadığından bu kategorilerin her birine düşen yüzölçümünün oranını bulamayız. Yapabileceğimiz, ancak, kaynakları okuyarak, belgelere ve -maalesef!- sağduyumuza dayanarak düşünce yürütüp *izlenimler* edinmekten ibarettir;

1) Sonsal (a posteriori) olarak alışlagelmiş bir terimle «ulusal toprak» olarak belirlenen, ekilebilir olsa da olmasa da mülkiyeti tamamen devlete ait topraklar, tabiatıyla, Bizans'ın yüzölçümünün büyük kısmını kaplıyorlardı. Roma İmparatorluğu'ndan kalma olan bu topraklar fetihlerle büyüdülebilirlerdi (ve tersine, küçültülebi-

(23) J. ve P. Zepos: a.g.e., cilt I, s. 1-3: Ude georgoi, ude mistotai, ude amfitotai, ute men kehtemenoi. F. Dolger: *Regesten der Kaiserurkunden der oströmischen Reiches* (565-1341), Münih, 1924-1965, fasikül I, no: 4. P. Lemerle: «Esquisse pour une histoire agraire de Byzance: les sources et les problèmes» *Revue historique*, cilt 219 (1958), s. 48-49, 32-74, 254-284 ve cilt 220 (1958), s. 43-94.

lirlerdi). Dolayısıyla, devlet hiçbir zaman toprak sıkıntısı çekmiyor ve bu «gelir kaynağı» hiçbir zaman eksik olmuyordu.

2) Ama sadece ekilebilir topraklar ele alınırsa veriler değişir. Her şeyden önce, sabit bir oran yoktur: bir taraftan müsadere edilen mülkler, ölüp de varisi olmayan kişilerden kalan topraklar, otuz yıldan daha fazla bir süre sahipleri tarafından terkedilip de devlete kalan arazilerle devlet toprakları büyür; öte yandan da, çeşitli sebeplerle, sattığı araziler, tam mülkiyet yetkisiyle özel kişilere veya kurumlara bağışladığı topraklar dolayısıyla devlet, topraklarının bir kısmını elinden çıkartır. Bütün bu değişimler dolayısıyla devlet mülkiyetiyle özel mülkiyet arasındaki orantının sürekli olarak değişmesine rağmen, Bizansta özel mülkiyete ait toprakların oranı her zaman daha yüksek olmuş, hükümdar toprakları ise üçüncü sırayı işgal etmişlerdir.

3) Nihayet, esas olarak, İmparatorluk'taki üretim tarzını ve sosyo-ekonomik yapıyı kesinlikle belirtecek olan küçük toprak mülkiyetiyle büyük toprak mülkiyeti arasındaki orandır. Bu oran da tatmin edici bir şekilde ortaya konamaz. Burada, sadece gösterici mahiyette olmak üzere, 4. yüzyılın sonlarıyla 7. yüzyılın başı arasındaki dönemde büyük toprak mülkiyetinin küçük toprak mülkiyeti ve devlet toprakları aleyhine bir gelişme gösterdiğini⁽²⁴⁾; 7. yüzyıldan 10. yüzyılın başına kadar küçük toprak mülkiyetinin yayıldığını; 10. yüzyıl ve 11. yüzyılın ilk 30 yılının «güçlü»lerle «zayıf»ların, küçük toprak sahipleriyle büyük toprak sahiplerinin mücadele

(24) E. Stein: «Paysannerie et grands domaines dans l'empire byzantin» *Recueil de la Société Jean Bodin*, a.g.e. cilt II, s. 123-133. G. Ostrogorsky: *Quelques problèmes*. . a.g.e. s. 35-50, *Histoire*... a.g.e. s. 55; *La Commune rurale*... a.g.e. s. 140-141. G. Rouillard: *La Vie rurale* s.11-46 (yazar bu kitabında sadece Mısır'ı incelemektedir).

dönemi olduğunu belirtmekle yetinelim. «Güçlü»lerle «zayıf»lar arasındaki bu mücadele büyük toprak sahiplerinin zaferiyle sonuçlanarak İmparatorluğun kapılarını feodalizme açmıştır. Bu feodalleşme sürecini 11. yüzyılın yarısından hemen hemen 1453'e kadar izleyebiliriz.

Şimdi yapacağımız kıyaslamayı herhangi bir önyargıyla olumlu veya olumsuz olarak nitelendirmeksizin, bu şemanın sadece ikinci evresinin (7.-10. yüzyıl) Asya tipi üretim tarzıyla karşılaştırılmasından bazı sonuçlar alınabileceğini belirtelim. Yeterli belge kaynakları bulunmaması dolayısıyla iyi bilinmeyen ve karanlık kalmış olan bu dönem, Bizans'ın *the dark Ages*'i [karanlık çağları], (burada iç evrimini belirleyen teferruata girmeden, bu evreyi tek biçimli bir bütün olarak ele aldığımız için bir kere daha özür dileriz) ve aynı zamanda -şemanın üçüncü evresini de hesaba katmak şartıyla- İmparatorluğun doruğuna ulaştığı devre olmuştur. Ancak, bu safha bizi başka bir sebepten dolayı ilgilendirmektedir: bu devrede kırsal komünde ve askeri mülklerde, yani toprağın ve onu işleyenlerin iki «varlık şekli»nde, dikkati çekici bir gelişme olmuştur. Bu konuda yapılan önemli incelemelere⁽²⁵⁾ -zaman zaman birbirleriyle çelişkiye düşseler de - ve kaynakların yeniden ele alınmasına dayanarak şunları belirtebiliriz:

(25) Köy komünü konusunda, Bizans İmparatorluğu'nun toprak sorunlarıyla ilk olarak 19. yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılın başlarında Rus tarihçileri ilgilenmişler ve önemli çalışmalar yapmışlardır (esas bibliyografya için bk. G. Ostrogorsky: *La féodalité byzantine* a.g.e. s. XI-XVI). Bundan sonra da sovyet Bizans uzmanları Gorod i derevnia v Visantii v IV.-XII vv. (4. yüzyıldan 12. yüzyıla kadar Bizans'ta köy ve kent) adlı, genel durumu belirten raporu 12. Bizans incelemeleri kongresi'ne sunmuşlardır. Belgrad-Ochrde, 1961 (burada P. Lemerle, P. Charanis, D. Angelov'un ek raporları da vardır). Ayrıca G. Ostrogorsky çeşitli çalışmalarında ve özellikle *La Commune rurale* a.g.e. de yaptığı kullanışlı ve açık genel durum belirlemesiyle, P. Lemerle bu kısım için mükemmel olan *Esquisse pour une histoire agraire*, a.g.m., s.49-69'da bu konuyla ilgilenmektedirler.

1) Köy komünü (*korion* veya *koinotes koriu*) kırsal hayatın temel birimi olmuştur. Bu ifadeyi de çeşitli şekillerde alabiliriz, zira bu yerleşik şekliyle (köy komünü) dağınık yerleşim (*ktesis*: çiftlik veya ayrı malikane) - bu yerleşim şekli [dağınık yerleşim] her zaman var olmuştur ve elimizde 10. yüzyıla ilgili bir betimlemesi de vardır⁽²⁶⁾ - ve, mensuplarının başlıca meşguliyeti gözönüne alınırsa kırsal eğilimli oldukları ortaya çıkar, büyük kasabalar veya küçük şehirler (*kômai* veya *poliknai*)⁽²⁷⁾ arasındaki orantıyı bilmemekteyiz. Muhakkak olan birşey varsa o da, köy komününün kendisine bir kurum niteliği veren karakteristikleri 11. yüzyıldan itibaren, tamamen kaybolmak üzere, ortadan kalkmaya yüz tuttuğu zaman bile bu yerleşim şeklinin [köy] yaygın olarak kalmağa devam ettiğidir.

2) Bizans'taki kır komünlerini belirleyen ikinci öge, ki çok güçlü bir ögedir, vergi birliğidir. Komünün üyeleri devlete ödenecek vergilerden topluca sorumludurlar. Vergiler doğrudan doğruya devletin memurlarına ödenir. Bu dönemde, bağımlı köylüler kategorisi de bulunmuş olmasına rağmen, bağımsız köylüler hakim güç olarak görünmektedirler. Bir komünün mensuplarını birleştiren vergi birliği ilkesine göre, bilindiği gibi, köylüler devlet

(26) **Korion** ve **ktesis**'in olduğu gibi, **agridion**'un (**korion**'un etki alanı içersinde kalmağa devam etmekle birlikte, ikametgahlarını **korion**'un dışına taşımış olan köylülerin yerleştiği yer) ve **proasteion**'un (civarlarındaki senyöre ait olan toprakları işleyen kölelerin veya ücretlilerin oturduğu yer) tanımlamaları konusunda bk. F. Dölger: **Beitrag zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10 und 11 jahrhunderts**, Leipzig- Berlin, 1927, *Byzantinisches Archiv*, no: 9, 1960 ikinci baskısı, s. 114-115 ve 125-136'daki **Marcianus graecus** (10. yüzyıl)ın 173 nolu vergi kararnameşi.

(27) H. Antoniadis-Bibicou: **Villages désertés** a.g.e. s. 348-349.

hazinesine, çeşitli sebeplerle⁽²⁸⁾ topraklarını terketmiş köylüler için bile, vergi ödemek zorundadırlar. Buna karşılık, yerlerinde kalıp vergi yükümlerini yerine getirenler terkedilen toprak parçasını işletme hakkına sahiptirler; bu toprak parçası, geri döndüğü takdirde esas sahibine verilir. Bizans'ın başlangıç devirlerindeki⁽²⁹⁾ *homokenson korion*'u («aynı haracı ödeyen köy») andıran bu dayanışma, genel olarak, devlet tarafından komünlere verilen bütün yükümlerin yerine getirilmesinde görülür.

Mamafih, 10. yüzyılda, eğer aynı vergi defterinde kayıtlı olup vergilerini komünle birlikte ödüyorlarsa, komüne bağlı kalabilmekle beraber, işlenen toprakların git-tikçe köy komününün sınırlarının dışında yeralmağa başladıkları görülür.⁽³⁰⁾ Öte yandan yine bu dönemde, bir köy komününün içindeki işlenen topraklar bu komünün vergi defterinde kayıtlı olmayabilirler. Bu takdirde, vergi yükümlünden muaf olan topraklar gibi,⁽³¹⁾ bağımsız (*idios-tata* addedilirler. Böylece, yerleşme birimi olan komünle. vergilerin düzenlenmesi birimi olan komün arasında başlangıçta varolan eş değerlilik kısmen ortadan kalkar. Bu iki alan arasındaki uyuşma ortadan kalkmağa yüz tuttuğu için, daha 10. yüzyılda kırsal komünün gücünden kaybetmeğe başladığı açıkça görülür.

3) 7. yüzyılın sonunda veya 8. yüzyılın başında ya-

(28) Bu sebeplerden en çok rastlananları, vergiyi zamanında ödeyememek ve bunun köyün diğer mensuplarıyla olan ortak hayatta yarattığı güçlüklerle, toprağın verimsizleşerek imkansız hale gelmesiydi. Bu iki sebebe bilhassa küçük mülk sahibinin oldukça eğreti bir durumda olduğu 10. yüzyılda rastlanılmaktadır.

(29) *Corpus juris civilis*, R. Schöll ve G. Kroll yayınları, Berlin, 1912, *Novel CXXVIII*, 7 ve 8 (a 545) cilt 3, s. 639; E. Stein: *Histoire du Bas-Empire* a.g.e. cilt I, s.28-29, cilt II, s. 209-210.

(30) P. Lemerle: *Esquisse pour une histoire agraire* a.g.e., A, s. 260-263; G. Ostrogorsky: *La Comune rurale* a.g.e. s. 149-162.

(31) F. Dolger: *Beitrag* ... a.g.e. s. 117.

zılmış olan ve bize bu devir köylüsünün günlük hayatı hakkında bilgi veren başlıca eser olarak *Toprak kanunu*'ndan⁽³²⁾ anlaşıldığına göre, «komünün kollektivitesi [ortaklaşması]» «manevi bir kişi» olarak vardır, tasarruf eder, dava açar, anlaşma yapar, adalete başvurur.

4) Özel mülkiyet kırsal komünün geliştiği bu dönemde genel olarak varolmakla (bunu doğrulayan eserlerden birisi de, 726 yılında hazırlanmış bir yasa derlemesi olan *Ecloga*⁽³³⁾dır) kalmaz, komünün içerisinde de görülür. Bu konuda yine *Toprak kanunu* deliller vermektedir⁽³⁴⁾: *allotrios* (başkasının) ve *idios* (kendi malı) gibi, tarlaları, bağları, meyvalıkları, bahçeleri, koruları, değirmenleri, vb. ini niteleyen sıfatları bir yana bıraksak bile, zira bu sıfatlar tam mülkiyetle elinde bulundurma durumuna da, şartlara bağlı basit tasarruf durumuna da uygulanabilirler; *georgos* (tarımcı, mal sahibi olsa da olmasa da) ile *kirios* veya *otentos* (efendi, mal sahibi) *korodotes* (*koros* 'arazi'sini kiraya veren) ile *mortites* (ortakçı) ve hatta *hemiseiates* (ürünü toprak sahibiyle yarı yarıya paylaşmak zorunda olan ortakçı) arasındaki farkları gözden uzak tutamayız. Bu bireysel mülkiyetin yanında, «herkesin üzerinde eşit haklara sahip olduğu, kimsenin imtiyazı-

(32) Bu devirdeki kırların incelenmesinde önemli bir metin olan «Toprak kanunu» (*Nomos georgikos*) W. Ashburner tarafından yeniden yayınlanmıştır: «The Farmer's Law» *Journal of hellenic studies*, cilt 30 (1910) s. 85-108 ve cilt 32 (1912) s. 68-95 (J. ve P. Zepos: *Jus* a.g.e. cilt 2, s. 63-71). Bu metnin tarihi konusunda bk. G. Ostrogorsky: *Histoire...* a.g.e. s. 120. dipnot 1; *La Commune rurale...* a.g.e. s. 143-147. Bizim ifademiz 81. maddeye dayanmaktadır (J. ve P. Zepos: *Jus...* a.g.e. cilt 2, s. 70-71); P. Lemerle: *Esquisse pour une histoire agraire ...* a.g.e., A, s. 58-60, B, s. 76-77.

(33) J. ve P. Zepos: *Jus...* a.g.e. cilt 2, s. 3-62, özellikle hibeler, intifa hakkı, mal sahipliği veya sadece sahiplik ile ilgili 4. bahis, s. 28-29; uzun vadeli kiralarla ilgili bahis 12, s. 42-45; kiralamalarla ilgili bahis 13 s. 45.

(34) J. ve P. Zepos: *Jus...* a.g.e. cilt 2, «Toprak kanunu» paragraf 2, 9, 10-21, ve 84, s. 65-66.

nın bulunmadığı»⁽³⁵⁾ komüne ait topraklar da vardır (*topos koinos, meros koriu, ge koriu*).

Aynı belgeden, toprakların ihtiyaç olduğu takdirde üleşildiği de anlaşılmaktadır.⁽³⁶⁾ Ancak, bu paylaşılan toprakların komünün toprakları, veya terkedilmiş, verimsizleşmiş, «tamamen efendisiz» ilan edilip devlete kalmış topraklar olduğu kesinlikle iddia edilemez. Devlet, bir vergi tahsildarı olarak, komün mensuplarının, vergi birliği ilkesine göre, çift bırakmış köylülerin yerine⁽³⁷⁾ ilelebet vergi ödemelerini isteyemez, zira onların da çift bırakmalarından korkar. Bunun için de otuz yıldan daha uzun bir süre bırakılan toprakları alır ve, ya doğrudan doğruya, ya komün aracılığıyla, yeni emekçilere, ve toprak sahibi veya kiracısı haline geldikleri için, işletmeyle dolaysız ilgilenen vergi mükelleflerine verir.

Görüldüğü gibi, Bizans kırsal komünü, ne bütün üyelerin mülkiyetinin ortak olduğu klasik ilkel topluluk [komünote] örneğine; ne de, çok daha sonraları ortaya çıkan, Rusya'daki *mir* örneğine bakılarak meydana getirilmiş,⁽³⁸⁾ mülkiyetin ortak olduğu ve komüne ait toprakların tümünün muntazam aralarla paylaşıldığı protoslav komün örneğine uymamaktadır. Zacharia von Lingenthal'in ortaya attığı,⁽³⁹⁾ V. G. Basilevski ve Th. Ouspenski tarafından geliştirilen, sovyet Bizans uzmanlarının da bir

(35) Aynı eser, paragraf 31, 81, 82, s. 67, 70-71; G. Ostrogorsky: *La Commune rurale...* a.g.e. s. 145, dipnotu 2.

(36) J. ve P. Zepos: *Jus...* a.g.e., cilt 2, «Toprak kanunu», paragraf 8, 32, 82, s. 65, 67, 71; P. Lemerle: *Esquisse pour une histoire agraire...* a.g.e., A; s. 59-62; G. Ostrogorsky: *La Commune rurale...* a.g.e. s. 144-145, 150-151.

(37) J. ve P. Zepos: *Jus...* a.g.e. cilt 2 «Toprak kanunu» s. 66.

(38) Marx'ın Engels'e 14 mart 1868, Vera Zassoulitch'e 8 mart 1881 tarihli mektupları. F. Engels: *L'Origine de la famille ...* (Ailenin, devletin, özel mülkiyetin kökeni) a.g.e. s. 289-290, 293, 296-297.

(39) K. E. Zachariä von Lingenthal: *Geschichte des griechisch-romischen Rechtes*, Berlin, 1892, s. 253 ve devamı;

süre kabul ettikten sonra şimdi terk etmeye başladıkları teoriye göre⁽⁴⁰⁾, slav tipi komün Bizans'a slav akınları sırasında girmiştir (6. yüzyıl sonu- 8. yüzyıl).

Bu akınların önemini ve sonuçlarını tartışmak bizim konumuz dışındadır. Bu sorun üzerinde geçen yüzyıldan beri bol bol tartışılmıştır.⁽⁴¹⁾ Biz, bu akınların kır demografyasını ve ekonomiyi etkilediklerinin kabul edilmekte olduğunu, ancak kır toplumunun hukuki yapısını etkilediklerinin, bugün elimizde bulunan verilerle, onanamiya-çağını belirtmekle yetinelim.

Şüphesiz slav akınlarının ilk zamanlarında kırsal yerleşimin alt-üst olmasıyla, o zamana kadar görülen mülkiyet şekli de bozulmuş (bu arada büyük mülkiyette gerileme görülmüş) ve istila topraklar üzerinde, istilacılar tarafından, derhal kendilerine özgü komünote tipi bir re-

G. Ostrogorsky: *Histoire ... a.g.e. s. 165*, dipnotu 1; *La Commune rurale ... a.g.e. s. 146-174*; P. Lemerle: *Esquisse... a.g.e. A, s. 59*.

⁽⁴⁰⁾ Özellikle E. Lipsic'in çalışmaları bu yönde gelişmektedir: «Özellikle Toprak kanununun verilerine göre Bizans köylüleri ve slav istilası» *Vizantijskij Sbornik*, 1945 (Rusça); «Slav komünü ve Bizans feodalizminin oluşmasındaki rolü» *Vizantijskij Vremennik*, cilt I (1947), s. 144-163. bk. a.g.e. raporun 6. yüzyılın sonundan 9. yüzyılın ortasına kadar Bizans'ta şehir-köy ilişkileriyle ilgili kısmı. Bk. M. V. Levcenko: 5. ve 6. yüzyıldaki Doğu Roma İmparatorluğu'nun tarihini incelemekte kullanılacak gereçler» *Vizantijskij Sbornik*, 1945, s. 2-95 (rusça). M. Ja. Sjuzjumov: «Toprak kanununa göre Bizans toplumunun nitelikleri ve özü» *Vizantijskij Vremennik*, 1956, cilt 10, s. 27-47 (rusça); «Bizans'taki feodal ilişkilerin gelişmesi için mücadele» *Vizantijskij Očerki*, Moskova, 1961, s. 34-63 (rusça); A. P. Kazdan: «8.-10. yüzyıllarda Bizans'taki feodal mülkiyetin özel nitelikleri» *Vizantijskij Vremennik*, 1956, cilt 10, s. 48-65 (rusça).

⁽⁴¹⁾ Bk. P. Lemerle: «Invasions et migrations dans les Balkans, depuis la fin de l'époque romaine jusqu'au VIII. siècle» *Revue historique*, 1954, cilt 211, s. 265-368. Buraya, bu son yıllarda yapılan ve tarihçiler tarafından henüz kullanılmamış bir araştırmanın sonuçlarını da ekliyelim: A. Poulianos: *Yunanlıların kökeni. Antropoloji sorunları*, S.S.C.B. Bilimler Akademisi Etnografya Enstitüsü yayınl.

jim kurulmuştur. Bu rejimde, bir ülkeye yeni yerleşirken ortaya çıkan ihtiyaçların da etkisi vardır. Ancak bu olayın etkileri, gerek zaman gerekse alan bakımından sınırlıdır. Bir kere, bu akınlar İmparatorluğun sadece Balkanlar kısmını, özellikle *Hellas* kırılarını kapsamlarına almış, şehirleri çok daha az hırpalamışlardır. 7. yüzyılda slav çiftçilerinin ve hatta stratiotes [asker]lerinin Küçük Asya'ya yerleşmeleri merkezi hükümet tarafından düzenlenmiş ve denetlenmiş,⁽⁴²⁾ ve tabiiyle bu işlem hükümetin istediği hukuki koşullara göre gerçekleştirilmiştir. Aynı durum Balkan bölgesinin geri alınıp Bizans yönetiminin yeniden işler hale getirildiği sıralarda (kabataslak 7. yüzyılın son yirmi yılında) da görülür. Öte yandan, ilk istilalar sırasında, slavların Yunan topraklarına yerleşmesiyle yerli unsurlar ve unsurların hayat tarzları tamamen ortadan kalkmamıştır. Kabile üzerine kurulu komünote düzeninin ülkenin toprak rejimine intibak etmesi pekala mümkündür. Herhalde, *Toprak kanunu*'ndan da anlaşıldığı gibi, zaten şimdilik bir varsayım halinde bulunan, bu komünote mülkiyetinden [slav tipi] özel mülkiyete geçiş 7. yüzyılın sonundan önce tamamlanmıştır. Bunun ardından Bizans kırsal komününde ortaya çıkan toprak eşitsizliklerinin⁽⁴³⁾ birinci sebebi de toprakların veraset yoluyla geçmesi olmuştur. Görüldüğü gibi, Bizans kırsal komününün hem

---

rı, Moskova, 1960 (rusça), (Yunanca çevirisi 1961, Atina). Bu, Moskova Üniversitesinde biyoloji doktorası için yapılmış bir tezdur. Burada yazar doğulu ve nordik antropoloji tiplerinin güney doğu Avrupa antropoloji tiplerinin oluşturmundaki etkilerini de incelemektedir. Bunu da 3364 kişiyi antropolojik tahlilden geçirerek, lengüistik ve tarihi verileri de ekleyerek yapmaktadır. Ancak, bu orijinal ve önerici incelemeden bilhassa tarihçiler yararlanmalıdır.

(42) P. Charanis: «The transfer of population as a policy in the Byzantine Empire» *Comparative studies in Society and History*, 1961, cilt 3, II, s. 140-154.

(43) Bu eşitsizlik «Toprak kanunu»nda da onanmaktadır, J. ve P. Zepos, a.g.e., cilt 2, s. 65-66, paragraf 8, 18.

Antik tip komünle, hem de Germanik top komünle benzeşen yanları vardır.⁽⁴⁴⁾

5) Bizans kırsal komününün ana nitelikleri 3. yüzyılın sonlarından itibaren ortaya çıkmağa başlarlar. Komün mensuplarının hem özel mülkiyet sahibi oldukları, hem de kollektif mükiyete katıldıkları bir hukuki yapı ve bir yerleşim birimi olarak ise, kırsal komün bu tarihten çok daha önce de görülür. Ancak *epibole* (*adiectio sterilium*) sistemi⁽⁴⁵⁾ bütün İmparatorlukta bu tarihten itibaren uygulanmağa başlar. Kırsal komünün bütün üyelerini bağlayan vergi birliği ilkesini andıran bu sistemde devlet toprakları veya terkedilmiş topraklar, işlenmek ve çift bırakanların vergisini de ödemek şartıyla, zorla özel toprak sahiplerine verilirlerdi.

Burada, bu devirde çok yaygın olan bir şartlı mülkiyet şekli olan *askeri mülk*'lerden de kısaca bahsetmek gerekir. Bu mülkiyet şeklinin de kökeni Roma İmparatorluğu'nda bulunmaktadır. Bu usulde devlet, aileden bir kişinin askeri hizmetle yükümlenmesine karşılık özel kişilere toprak dağıtırdı. Dağıtılan toprağın mülkiyeti ve hizmet yükümü babadan oğula geçerdi. Bu müessese Roma çağında ve Bizans'ın kuruluş devrinde görülen *limitanei*'leri hatırlatmaktadır.⁽⁴⁶⁾ Askeri mülk sisteminin, faz-

(44) K. Marx: *Pre-capitalist Formations* ... a.g.e. s. 71-78; Marx'ın Vera Zassoulitch'e 8 mart 1881 tarihli mektubu; F. Engels: *L'Origine de la famille* ... (Ailenin, devletin, özel mülkiyetin kökeni) a.g.e., s. 292-297.

(45) *Epibole* için bk: H. Mounier: «Etudes de droit byzantin: l'épibolé» *Nouvelle revue historique de droit français et étranger*, (1892), cilt 16, s. 125-164, 497-542, 637-672; (1894), cilt 18, s. 433-486; (1895), cilt 19, s. 59-103; G. Ostrogorsky: «Das Steuersystem im byzantinischen Altertum und Mittelalter», *Byzantion*, 1931, cilt 6, s. 229-240; E. Stein: *Histoire du Bas-Empire*... a.g.e., cilt I, s. 28-29; P. Lemerle: *Esquisse pour une histoire agraire* ... a.g.e., A, s. 37, dipnotu 3 (biblyografya) ve s. 62.

(46) E. Stein: *Histoire du Bas-Empire*, a.g.e. cilt I, s. 62-63; cilt II, s. 86-87, 197-198; G. Ostrogorsky: *La féodalité byzan-*

la teferruata girmeden, daha sonra bazı yapıların evrimini belirleyecek olan iki özelliğini unutmamak gerekir: a) Toprak parçaları sadece askerlere görevlerinin karşılığı, şartlı mülkiyet olarak dağıtılmaz. Bir toprak sahibi de stratiote statüsüne girerek hem bu sistemin mükellefiyetlerini üstlenmek, hem de imtiyazlarından yararlanmak isteyerek *stratiotes toprağı* [stratiotes: asker] edinebilir. Bu imtiyazlar arasında, *stratiotes*'in, temel toprak vergisine ek olarak konulan ilave külfetler ve vergi yükümlerinden muaf tutulması gösterilebilir. b) Bir askeri mülkün zilyedinin ille de kendisinin devletin hizmetine geçmesi istenmez, bu mülkün gelirleriyle bir savaşçıyı donatıp beslemesi de talep edilebilir.

Özel mülkiyetin bulunmaması Asya tipi üretim tarzının en belirli unsurlarından birisi olduğu için, burada, toprak rejiminin hukuki açıdan tanımlanmasına ekonomik açıdan tanımlanmasından daha fazla önem verdik. Bizans örneğinde toprağın hukuki statüsü özellikle ilgi çekicidir. Salt ekonomik açıdan, toprağı işleyen kişi sözleşmenin cinsine göre, ekim masraflarını, ek vergi ve harçları, ve mülk sahibine (özel bir kişi de olsa, devlet de olsa) kendisine bırakılan toprağın karşılığını ödemek zorundadır⁽⁴⁷⁾.

Öte yandan, büyük arazilerin alanlarının büyüyüp sayılarının artması ancak özel mülkiyet ilkesiyle gerçekleştirilebilir.

tine, a.g.e., s. 9-16; *Histoire...* a.g.e. s. 125-127, 164; P. Lemerle: *Esquisse...* a.g.e., B, s. 43-70; H. Antoniadis-Bibicou: *Etudes d'histoire maritime*, a.g.e., s. 99-105.

(47) Toprağına karşılık ödenen bu bedel sözleşmeyi yapan taraflar arasındaki anlaşmaya göre değişir; mülk sahibinin özel bir kişi olduğu durumlara ait bir kaç sözleşme örneği için bk. C. Sathas: *Orta Çağ kitaplığı* (yunanca), Venedik - Paris, 1877, cilt 6, s. 620-625: bu örneklerdeki bazı durumlarda kiracı üretimin yarısını mülk sahibine vermeğe razı olmakta (bağlar gibi); diğer durumlarda ise gemoron (ayni kira) ürünün üçte birini teşkil etmektedir. Sözleşmelerdeki şartlardan anlaşıldığına göre toprağın vergisini ödemeye yükümlü mülk sahibine aittir. Yukarıda geçen örnekler

sebilir; 10 - 11. yüzyıldaki geçiş döneminde İmparatorluğun yapılarında meydana gelen değişimde büyük toprak sahiplerinin gücünün belirleyici bir öge olduğu bilinmektedir. Nihayet, hemen hemen diğer bütün Orta Çağ toplumlarında olduğu gibi, Bizans'ta da kişilerin toplumdaki yerleri, dolaylı bir şekilde, sahibi oldukları toprak mülkiyetinin miktarına göre belirlenir. Toprağı çok olanlar yüksek görev ve payelere⁽⁴⁸⁾ ulaşmakta, sonra da bu payeleri dolayısıyla toprak mülkiyetlerini daha da genişletmektedirler.⁽⁴⁹⁾ Bu şekilde kudretlerini artıran büyük toprak sahipleri, 10. yüzyılın ortalarından itibaren «güçlü»leri, küçük toprak sahipleri ve fakir köylüler de «zayıf»ları meydana getirmişlerdir.

Özel toprak mülkiyeti, daha Bizans İmparatorluğu kurulmadan, bu İmparatorluğun kapsıyacağı ülkelere bü-

toprağın bütün işletilme şekillerini göstermemektedirler (mesela *parekes* usulüyle işletilmesi gibi). Devlet tarafından verilen topraklar çeşitli şekillerde işletilebilirler, ama bu şekillerin hepsi de belirlidir: «askeri mülk»ler (bk. *Supra*) kategorisi, veya önemli sonuçları olan *pronoia* usulü gibi,

(48) Bilindiği gibi imparatorların yönetici kadroları arındırıp buralara yeteneklerine ve tahta bağlılıklarına göre adam seçmeği denedikleri bazı dönemlerin dışında, görevler ve yüksek payeler serbestçe satın alınabiliyorlardı (bk. G. Kollias: *Amter-und Würdenkauf im früh-und mittelbyzantinischen Reich*, Atina, 1939, *Texten und Forschungen zur byzantinisch-neugriechischen Philologie*, no: 35. R. Guiland'ın yüksek payeller üzerine yaptığı faydalı çalışmaların bibliyografyası için bk. *Byzantion*, 1958, cilt 18, s. VII-XIII ve «Le Noblesse byzantine. Remarques», *Revue des Etudes Byzantines*, (1966), cilt 24, s. 40-57. H. Antoniadis-Bibicou: «Une Page d'histoire diplomatique des Byzance au XI. siècle: Michel VII Doukas, Robert Guiscard et la pension des dignitaires» *Byzantion*, (1959-1960) cilt 29-30, s. 43-75, özellikle s. 68-73). Öte yandan, bilindiği gibi Bizans'ın büyük zenginlikleri toprak ve gayri menkullerden meydana geliyordu.

(49) Büyük toprak sahibi Filokales örneğinde yukarıda açıklanan süreç rahatça izlenebilmektedir. Bk. Vasil II'nin A. 996 numaralı *Novell'i*, J. ve P. Zepos: *Jus... a.g.e.*, cilt I, s. 262-272, özellikle s. 265.

tün gücüyle yerleşmiş ve daha sonra da hiçbir belirleyici unsur bu mülkiyet tarzını ortadan kaldıramamıştır. Görüldüğü gibi, Bizans'ın Asya tipi üretim tarzıyla karşılaştırılmasından, hukuki alanda olumlu bir sonuç elde edilememektedir.

■ Ekonomik Alanda

Bilindiği gibi, Asya tipi üretim tarzındaki ekonomik ilişkilerin belirleyici niteliği komün içerisinde sosyal işbölümünün yeteri kadar gelişmemiş olmasıdır ki bunun da başlıca sebebi tarımla el zanaatlarının ansızın birleşmeleridir.- Bu üretim tarzında ürünlerin büyük bir kısmı köyde tüketilmekte, köyün üretim ve tüketimde kendine yeterli olması kapalı bir ekonomiye yolaçmaktadır. Doğrudan doğruya üretici toprağın sahibi değil, zilyedi olduğu için bütün «artık-emek»i ve «artık-ürün»ü *de jure* [hukuk itibariyle] toprağın sahibi olan devlete aittirler. Bu artık-ürün ve artık-emek devlete aynı toprak rantı şeklinde ödenirler. Üretim artığını ancak devlet ticarete sürebilir ve ticari mübadeleler kırsal topluluğu [komünoteyi] ortadan kaldıracı bir rol oynayamazlar.⁽⁵⁰⁾ Kentlerin de ekonomik alanda fazla bir önemleri yoktur, gerçek şehir ekonomisinin öncüleri olmaktan ziyade, prenslere ikametgah vazifesi görmektedirler. Asya tipi üretim tarzında görülen ekonomi tamamen doğal bir ekonomidir.

⁽⁵⁰⁾ Özellikle aşağıdaki yazarların eserlerinin komünle ilgili kısımlarına bk. K. Marx: *Le Capital*, kitap I, cilt 2, s. 46-48; kitap I, cilt 1, s. 145-146; kitap III, cilt 6, s. 340, cilt 8, s. 173-174, 176; *Pre-capitalist Formations ...* (Kapitalizm öncesi ekonomi şekilleri) a.g.e. s. 70-71, 108-109; F. Engels: *L'Origine de la famille ...* (Ailenin, devletin, özel mülkiyetin kökeni) a.g.e., s. 104; V. Lenin: *Brouillon sur la correspondance...* a.g.e., s. 263.

Bizans'taki sosyal işbölümünün derecesi⁽⁵¹⁾ ise belge yetersizliği (özellikle 11. yüzyıl öncesine ait belgeler) ve yerleşme şekillerinin çeşitliliği dolayısıyla kolayca belirlenemez.

Büyük ulaşım şebekelerinin dışında kalan küçük kırsal komünlerde işbölümü fazla gelişmemiştir; günümüzde bile bu bölgelerdeki dağ köylerinde köylülerin evlerini kendilerinin hazırlayıp yaptıkları, sapanlarını kendilerinin tamir ettikleri, kadınların aile tüketimi için iplik eğirip kumaş dokudukları görülür. Ancak, İmparatorluğun bütünü gözönüne alınırsa sorun başka bir veçhe arzeder. İmparatorluk «hakim iskan bölgeleri»ne tekabül eden «yerleşim bölgeleri»ne ayrılmıştır. Bu yerleşim bölgeleri arasında kesin bir sınır bulunmamakla birlikte, aralarında yine bir nevi görev bölümü vardır.

Konstantinopolis [İstanbul] çevresiyle birlikte özel bir bölge meydana getiriyordu. Antakya, İskenderiye, Selanik, Andrinopolis [Edirne], Naissos [Bugünkü Yugoslavya'daki Niş - Ç.], Sirmion [Bugünkü Yugoslavya'da Mitroviçe kasabası - Ç.], Nicaea [İznik], Efes, Teodosiopolis [Erzurum] ve daha sonraları Trabzon, İzmir, vb.⁽⁵²⁾ gi-

(51) Bizans'taki zanaatlarla ilgili olarak, meşhur «Valinin kitabı»na ait çalışmalardan başka bk. E. Frances'in «L'état et les métiers à Byzance» *Byzantino Slavica*, (1962), cilt 23, s. 231-249 (sovyet Bizans uzmanlarının çalışmalarıyla ilgili referansları da içerir); «La disparition des corporations byzantines» *Actes du II. Congrès international des Etudes byzantines*, Belgrad, 1964, cilt 2, s. 93-101; P. Tivcev: «Sur les cités byzantines aux XI. et XII. siècles», *Byzantino Bulgarica*, (1962), cilt 1, s. 145-211 (Slav tarihçilerinin çalışmalarıyla ilgili referansları içerir).

(52) Aşağıdaki eserlere bakılırsa Bizans'taki şehirlerin çokluğu hakkında bir fikir edinilir: E. Honigman: *Le Synekdémios d'Hièroklès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre (VI. siècle)* Brüksel, 1939; Constantin VII Porphyrogènète: *De thematibus* (10. yüzyıl ortası), A. Pertusi yayınları, *Studi e Testi*, no: 160, Vatikan, 1952; çeşitli devirlere ait piskoposluk yazıları (bir ilk liste için bk. H. Antoniadis-Bibicou: *Etudes d'histoire maritime... a.g.e.*,

bi kentler tam bir şehir görevini yerine getirdikleri için birinci yerleşim bölgesine konulabilirler.

Korinthos, Thebae [Yunanistan'da], Dirrakion [Bugünkü Arnavutluk'ta Dıraç limanı - Ç.], Serre [Bugünkü Makedonya'da Serez kasabası - Ç.], Redestos [Tekirdağ], Ankialos [Bugünkü Diyarbakır'ın Egil bucağı], Amissos [Samsun], Sinop, Abidos [Bugünkü Çanakkale dolaylarında Nara kasabası - Ç.], Milet, Attaleia [Antalya], Lopadian [Şimdiki Bursa'nın Ulubat köyü civarında - Ç.], Filomelyon [Akşehir], Ankara vb. gibi şehirler ise daha az önemlidirler, ama ürettikleri özel bir madde veya oralar da yapılan özel bir faaliyet dolayısıyla, yada idari veya dini bir merkez oldukları için ikinci yerleşim bölgesine girerler. Bu ikinci bölgedeki şehirlerde de belirli bir toplanma olması tüketimi artırır, tüketimin artması da daha fazla üretim yapılmasını ve ticaretin gelişmesini sağlar. Bizans şehirleri Asya tipi toplumda görülen şehirler gibi «lüzumsuz» değildirler. Büyük veya küçük her şehrin çevresinde, kendiliğinden, ama bazı ihtiyaçları karşılamak üzere, bir etki bölgesi oluşur. Bu etki bölgesi çeşitli derecede önemli kırsal komünleri içerir. Bu kırsal komünler de üçüncü bir yerleşme bölgesini meydana getirirler. Nihayet, dördüncü bir yerleşme bölgesi de dağınık yerleşimin çeşitli biçimlerini, ve merkezi şehirlerden, ulaşım şebekelerinden oldukça uzak, hatta dış dünyayla ilişkileri tamamen kesilmiş köy komünlerini ihtiva eder. Bu dört yerleşim bölgesinden sadece sonuncusunda işbölümü fazla ilerlememiştir.

Yukarda saydığımız yerleşim bölgelerinden ilk üçü s. 70, dipnotu 2). Bibliyografya ve araştırma sorunları için bk. E. Kirsten: «Die byzantinische Stadt» XI. Uluslararası Bizans İncelemeleri kongresi'ne sovyet Bizans uzmanları tarafından sunulan rapor, Okhride, 1961. Şehirlerin hayatında hiç bir değişiklik olmadığını söyleyemeyeceği açıktır, bazı şehirler gerileyip yıkılırken onların yerine civarda başka şehirler kuruluyordu.

arasında sıkı bir karşılıklı bağımlılık (interdépendance) vardı, bu da önemli bir olgudur. Öte yandan, üçüncü yerleşim bölgesindeki köylerde, dördüncü bölgedekilerden daha gelişmiş bir işbölümü olması gerekiyordu. Adı geçen üçüncü yerleşim bölgesindeki köylerin [bir şehrin etki alanındaki kırsal komünler] büyük kasaba, küçük kent ve kentlerle sürekli ilişkileri vardı, çünkü, Avrupa'dakinin aksine, bütün ekonomik hayat senyörün arazisine değil kasabalara, şehirlere yönelik bir şekilde işliyordu, zaten senyörün arazisi üzerinde oturduğu pek görülen bir şey değildi. Kırsalın kasaba ve kentlerle ilişki halinde olması, onların etki alanları içine girmeleri, tabiatıyla, kırsal komünlerin özyeterliliğini kısmen ortadan kaldırıyor ve tarım ürünlerinin ticarete sürülmesiyle ekonomik seviyeleri biraz yükseliyordu. Özellikle Orta Çağ için, kırsal şehir arasında kesin bir ayırım yapmağa alışagelmışizdir; oysa, bu ikili ayırımı, yukarıda açıkladığımız Bizans durumunda görüldüğü gibi, kentle *belirli bir kırsal* birbirlerinden karşılıklı yararlanarak varlıklarını sürdürdükleri bir ara kategoriye eklemek gerekir.

Çok basitleştirilmiş olan bu şemanın değeri çeşitli durumlara göre değişir, ama hiçbir durumda -7., 8. ve 9. yüzyılda şehir hayatında görülen krizde bile - değerini tam olarak yitirmez, çünkü Bizans ekonomisinin temel öğeleri hiçbir zaman köklü bir değişikliğe uğramamıştır. Burada, Bizans ekonomisinin yapısı üzerine söylediğimiz bütün kesinleme ve belirlemelerin Akdeniz ülkeleri ekonomileriyle yapılan kıyaslamalardan kaynaklandıklarını, ihtiyaten, bir kere daha belirtelim.⁽⁵³⁾

Hükümetin ticareti her zaman sıkı bir şekilde denetimi altında tutması ve hatta, zaman zaman, bazı ürünleri tekeline almasına rağmen, basit çiftçiler, mülk sahip-

(53) H. Antoniadis-Bibicou: *Recherches sur les douanes...* a.g.e., s. 50-57, 142-144, 214.

leri ve devletin kendisi ürünlerini piyasaya sürebiliyorlardı. Bizans gibi özel toprak mülkiyeti ilkesine göre yönetilen bir toplumda da ticaret ilişkilerinin bu kadar gelişmiş olması normaldi. Bizans'ın özel toprak mülkiyeti ilkesine göre yönetildiğini söylüyoruz, zira bu toplumda rant, veya daha özgül haliyle aynı rant, özel kişilere ödenmekteydi.⁽⁵⁴⁾ Devlet, toprağı işleyenin, hele sahibi olup da işleyenin artık-ürününe veya artık-emeğine, hiç olmazsa hukuki açıdan, el koyamazdı. Gerçekte ise, çok iyi hazırlanmış ve mükemmelleştirilmiş bir vergi sistemi bu engeli ortadan kaldırıyordu;⁽⁵⁵⁾ ancak, temel vergi artık-emek ve artık-ürüne göre değil, *capitatio-iugatiu* sistemine göre tahakkuk ettiriliyordu. Bu sistemde vergi birimi iki unsurdan teşekkül ediyordu: a) Belirli nitelikleri ve belirli bir yüzölçümü olan bir toprak parçası (yani *iugum*); b) Bu toprak parçasını işleyen kişinin çalışma yeteneği (yani *caput*). 7. yüzyılın sonlarına doğru bu iki unsur da birbirlerinden ayrılarak bir toprak vergisi, bir de ondan ayrı olarak, büyük kitlelerin ödemek zorunda bırakıldıkları kişisel vergi çıkmıştır.

Bu durumda ise, devlet hazinesinin istediği vergileri vergi yükümlüleri artık-ürün ve artık-emekleriyle karşılamıyorlar, bu da, Bizans'ın bütün devirlerine ait kaynakların da gösterdiği gibi, köylülerin borçlanmalarına ve çift bırakmalarına yol açıyordu. Yine, vergilerini ödeyemeyen köylülerin çoğalması yüzünden, ülke ekonomisinin kritik anlarında hükümet vergi hafifletmeleri (*kouphis-*

(54) K. Marx: *Le Capital*, kitap III, cilt 8, s. 25.

(55) E. Stein: *Histoire du Bas-Empire*, a.g.e., cilt 1, s. 74-76, 441-443, ve endeksteki referanslar, s.v.: *annona capitatio*; cilt 2, s. 199-203; G. Ostrogorsky; *Histoire ...* a.g.e., s. 67 ve 166. Bu iki çalışmada *capitatio* ve *iugatio* ile ilgili problemlerin özü ve bibliyografya bulunabilir. Daha ileri dönemlerdeki toprak vergileri için bk. F. Dölger: *Beitrag... a.g.e.*; N. Svoronos: *Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XI. et XIII. siècles: le cadastre de Thèbes*, Atina-Paris, 1959.

moi) çıkarıyordu. Şimdiye kadar Bizans'ta «vergi ödeyenin mülk sahibi olabileceğini»⁽⁵⁶⁾ belirttik, devletin hep vergilerle ilgili işlevleri üzerinde durduk. Ancak, burada Bizans devletinin iktisadi politikasının başka bir vechesini daha belirtmek gerekir, bu da devletin, tüketim mallarının yeteri kadar bol olmasını sağlayabilmek için, üretimi düzenlemesidir⁽⁵⁷⁾. Zira Bizans büyük miktarda ithalat yapan ve dolayısıyla dış ticaretinde, en azından 1204 yılına kadar⁽⁵⁸⁾, açık bulunan bir ülkedydi⁽⁵⁹⁾.

Devlet hazinesi her zaman vergi yükümlüsünün ödeyemeyeceği miktarda vergiler istemez, vergilerin yükümlünün artık - ürün ve emeğiyle karşılayabileceği miktarın altında olduğu da olurdu; aksi takdirde, toprağı işleyenlerin ve mülk sahiplerinin, yukarda bahsettiğimiz şekilde, piyasaya ürün sürmeleri mümkün olamazdı.

Vergiler devletin ihtiyaçlarına ve yükümlülerin imkanlarına göre, bazen para halinde, bazen aynı olarak, bazen de kısmen para halinde kısmen de aynı olarak ödenirlerdi⁽⁶⁰⁾. Vergilerin ödenişinde görülen bu çeşitlilik de Bizans'ın kırsal bölgelerindeki sosyal yapıların niçin,

(56) G. Ostrogorsky: *Histoire...* a.g.e., s. 166.

(57) Bk. Şimdiye kadar üzerinde durulmamış olan bir metin: Novel 144 (a 572), *Corpus Juris Civilis*, cilt 3, s. 709-710, *Basiliques*, a.g.e., kitap 1, bahis 1, bölüm 52, cilt 1, s. 11-12 de yeniden yayınlanmıştır.

(58) 1204 yılında Bizans 4. Haçlı seferi orduları tarafından işgal edilmiş ve geçici olarak Haçlılarca paylaşılmıştır. (Ç. N.)

(59) Bu, elimizde olan bilgilerle, öne sürmeğe kendimizi yeterli gördüğümüz bir varsayımdır. Ancak bu konuda yapılan araştırmalar hipotezimizi doğrular yönde gelişmemişlerdir. H. Antoniadis-Biblcou: *Recherches sur les douanes...* a.g.e., s. 249.

(60) Aynı eser, s. 189-190. Bu eserde sorunun konuş şekli, şimdiki durumunu -ki aslında fazla bir ilerleme göstermemiştir-, ve bazı referanslar vardır, bu referanslara Jüstinyen'in 128, I numaralı Novel'ini de eklemek gerekir, C.J.C., cilt 3, s. 636 da (a 545). Bizans ekonomisinde Orta Çağ Avrupa ekonomisinde olduğundan daha az önemli bir yer tutan angaryaı da «aynı mükellefiyetler» kategorisine dahil ediyoruz.

ekonomik ve sosyal yapılarının Asya tipi üretim tarzına uygunluğu şüphe götürmeyen Doğu ülkelerinin kırsal bölgelerine⁽⁶¹⁾ nisbetle, daha az istikrarlı olduklarını kısmen açıklamaktadır. Bizans'taki köy komünleri şüphesiz önemli, ama nazik ve hareketli temel birimlerdi, «yüzyıllar süren bir hareketsizliğe» elverişli değillerdi.

Vergilerin değişik şekillerde ödenmesi Bizans ekonomisinin temel niteliklerindedir, diğer önemli temel nitelikler ise, emeğin veya görünen hizmetin karşılığının ödeniş şekli, ticari mübadelelerin parayla veya değiş-tokuş şeklinde yapılması, Bizans devletinin dış borçlarını ödeyiş biçimidir. Bizans ekonomisi bir para ekonomisidir. İmparatorluğun, 1025 yıllarına kadar⁽⁶²⁾, sağlam ve değeri fazla değişmeyen bir altın parası vardır. Marx⁽⁶³⁾ feodalizmden kapitalizme geçişin koşullarının tahlilini yaparken Roma ve Bizans'ta büyük para birikiminin olduğunu, ama bu birikimin «görünüşte ağır basmasına» rağmen bir kapitalist gelişmeyi sağlamaması dolayısıyla, adı geçen iki ülkenin «burjuva ekonomisinin tarih öncesine ait olduklarını» söyler. Bilhassa, Marx'ın söylediği, «görünüşte ağır basma» sistemli bir şekilde incelenip tahlil edilmelidir⁽⁶⁴⁾. Başka bir eserimde böyle bir teşebbüsün

(61) K. Marx: *Pre-capitalist Formations...* (Kapitalizm öncesi ekonomi şekilleri) a.g.e. s. 83.

(62) Bk. Ph. Grierson: «The debasement of the bezant in the eleventh century» *Byzantinische Zeitschrift*, 1954, cilt 42, s. 379-394.

(63) K. Marx: *Pre-capitalis Formations...* a.g.e., s. 109-113, ve E. Hobsbawm'ın değerli önsözünün 46. sayfası.

(64) Bulunan eski parçalar, bu konuda çok önemli bir kaynak olmakla beraber, bu sorunun doğru bir şekilde incelenmesi için yeterli değildir. Özellikle bk. J. Sokolova: «Bir tarihi bilgi kaynağı olarak Bizans para hazineleri» (rusça) *Vizantijskij Vremennik*, 1959, cilt 15, s. 50-63 H. Antoniadis Bibicou: *Recherches sur les douanes...* a.g.e., s. 253-255. Bir çalışma aracı olarak bk. V. Koprotkin'in çok önemli eseri: *S.S.C.B. topraklarında bulunan Bizans para hazineleri* (rusça), Moskova, 1962 (bir çok harita da bulunmaktadır).

sağlıyacağı faydaları belirtmişim:⁽⁶⁵⁾ Bizans'ta biri «para ekonomisi», diğeri «ayni» olmak üzere, iki ekonomi geçidi bir arada bulunmuş olabilirler. Bu iki ekonomi şeklinin birarada bulunması *zorunlu olarak* «kent-para ekonomisi; kır-ayni ekonomi» şemasını ortaya koymaz, buna karşılık, koşulların ve ögelerin durumuna göre çeşitli önem derecelerinde yeni yeni gerçekleri meydana çıkarabilir.

Bütün bu araştırmalar, altın üzerine kurulu, çok gelişmiş ve sadece köyde yapılan üretimle tanımlanamıyacak bir ekonomi olan Bizans ekonomisinin Asya tipi üretim tarzının alanına girmediğini göstermektedir.

■ Sosyal Alanda

Asya tipi üretim tarzının orijinal yanlarından biri de hem çok gelişmiş hem de çok ilkel bir sosyal bölünüm ve sınıf yapısına sahip olmasıdır. Bu sosyal bölünüm ve sınıf yapısıyla Asya tipi toplumun, bölünmez mülkiyet ve köy topluluğunu [komünötesini] içermesi itibariyle sınıfsız toplumun sonlarında; bir üst-topluluk şeklinde ortaya çıkıp devlet iktidarını elinde tutan bir azınlık tarafından yönetilmesi dolayısıyla da sınıflı toplumun başlangıç devirlerinde yer alması gerekir. Buradaki çelişkinin sadece görünüşte kaldığını Marx *Kapital*'in ünlü pasajında belirtmektedir: «*Köken itibariyle bölünmez olan Doğu tipi toprak mülkiyeti ortadan kalktıktan sonra ve kölelik üretim faaliyetinde iyice yer etmeden önce, küçük çapta ekim ve bağımsız el zanaatı işletmesi aynı şekilde, eski toplumların da, en iyi devirlerinde, ekonomik temelini meydana getirmişlerdir*»⁽⁶⁶⁾.

(65) H. Antoniadis-Bibicou: *Recherches sur les douanes...* a.g.e., s. 246-255.

(66) K. Marx: *Le Capital*, kitap I, cilt 2, s. 27, dipnotu 1.

Asya tipi üretim tarzının sosyal yapısı Bizans'ın sosyal yapısından oldukça farklıdır. Bizans'ın sosyal yapısı doğrudan doğruya, kölelerle hür vatandaşlar arasındaki sınıf çatışmasının damgasını taşıyan eski Roma - Yunan toplumlarının sosyal rejiminden türemiştir⁽⁶⁷⁾. Elimizde Bizanstaki sınıfların tam ve objektif bir tanımlaması, Bizanslıların bu sınıfların ne derecede bilincinde olduklarına dair bir inceleme olmasa dahi, hiç tereddüt etmeden, Bizans'ın sınıflı bir toplum olduğunu söyleyebiliriz.

Bizans toplumunun hukuki alanda, köleler ve hür vatandaşlar -azad edilmiş köleler hür vatandaşlar arasında önemli bir yer tutmaktaydılar⁽⁶⁸⁾ - şeklinde iki büyük gruba ayrılmış olması bile bu toplumun sosyal yapısını belirlemeye yeter. Ayrıca, hür vatandaşlar da kendi aralarında sınıflara bölünmüşlerdir. Hür vatandaşlar arasında yapılan bu sınıf ayrımları hukuki olmaktan ziyade tarihi ve ekonomik bir anlam taşımaktadırlar ve günlük hayatta etkileri görülmüştür.

Hür vatandaşlar arasındaki sınıf ayrımları sorunu önemlidir ve incelenmesi gerekir, ancak henüz bu konuda, zorunlu olan, tahlil çalışmaları yapılmamıştır⁽⁶⁹⁾. Dolayısıyla şimdilik bazı basit verileri hatırlatmakla yetineyim. Başlangıçta eski Roma asillerinin bir devamı olan

(67) F. Engels: *L'Origine de la famille...* (Ailenin, devletin özel mülkiyetin kökeni) a.g.e., s. 110-111.

(68) Bizans'taki kölelerle ilgili olarak, şimdilik, A. Hadjnikolau - Marava'nın *Recherches sur la vie des esclaves dans le monde byzantin, Atina, 1950* adlı eseriyle yetinebiliriz.

(69) Bk. L. Bréhier: *Les institutions...*, a.g.e., s. 89-165; bu alandaki araştırmalara büyük katkısı olan R. Guiland'ın bütün eserleri. Bu konudaki önemli kaynaklar arasında da 5. yüzyılın ilk yarısında meydana getirilmiş olan *Notitia Dignitatum*, Berlin, O. Seeck yayınları, 1876, ile Bizans hiyerarşisinin 899 yılındaki görüntüsünü veren «Clétorologe de Philothée» J. Bury yayınları, *The Imperial Administrative System in the Ninth century*, Londra, 1911, s. 131.179 u

soy asillerinin sayısı, sonradan asalet ünvanları edinenlerin de katılmasıyla, çoğaldı. Bir çok insan, görevleri dolayısıyla, veya görülmüş yada görülecek bir hizmete karşılık İmparator'dan asalet ünvanları aldılar, veya bu ünvanları parayla edindiler. Bizans'ta bazı dönemlerde yüksek görevler para mukabili satılabilmıştır⁽⁷⁰⁾; bu usul Justinien tarafından 535 yılında ortadan kaldırılmışsa da, 10. yüzyılda ve daha sonra da 12. yüzyılda, Paleolog'lar sülalesi zamanında, yeniden yürürlüğe girdiği görülmüştür. Bu olgunun ekonomik alanda büyük önemi vardır, zira bir yüksek makam sahibi, gerçekten bir fonksiyonu olsa da olmasa da, çoğu zaman, yararlandığı diğer imtiyazlardan başka⁽⁷¹⁾, bir de yıllık tazminat (*rhoga*) alabilmektedir. Gerçekten bir görevi olsa da olmasa da, yüksek makamda bulunan bir kişi toplum içerisinde prestiji olan bir yer işgal ediyor, buna karşılık da belirli hizmetleri yerine getirmesi gerekiyor, belirli yükümler altında bulunuyor ve mesleki faaliyetlerine çeşitli tahditler konuluyordu⁽⁷²⁾. Bizans hukuku büyük memurlara ve yüksek mevki

gösterebiliriz. Eski mühürlerle ilgili kaynaklar da büyük önemi haizdirler, bu konuda özellikle bk. G. Schlumberger, B. Pancenko, R.P.V. Laurent'ın eserlerine bakınız (bu çalışmalara ait bir liste H. Antoniadis-Bibicou'nun *Recherches sur les douanes..* adlı a.g. eserinin 21 - 24 sayfalarında vardır).

(70) A. Andreades: «La Vénalité des offices est-elle byzantine?» *Erga*, Atina, 1938, cilt 1, s. 525-531; G. Kollias: *Anter und Würdenkauf...* a.g.e., R. Guiland: «Vénalité et favoritisme à Byzance» *Revue des Etudes byzantines*, 1952 cilt 10, s. 35-46.

(71) Diğer imtiyazlara örnek olarak adli meselelerde yararlanırken özel bir muameleye tabi tutulmasını veya ikametgahını, önceden izin almaksızın, istediği yerde kurma hakkını gösterebiliriz. Bk. H. Antoniadis-Bibicou: «La Pension des dignitaires» (*supra* ikametgahlar).

(72) Bk. *Basilliques*, a.g.e., kitap 6, bahis 1, 2, cilt 1, s. 150-168. Bu eserde yüksek makam sahiplerinin *arkont*'ları (eski Yunan cumhuriyetleri yöneticilerinden kalma bir paye Ç. N.) ve dereceleriyle mükellefiyetleri ve yararlandıkları imtiyazlar gösterilmektedir.

sahiplerine karşı konmuş yasaklarla doludur, yine de, sosyal realiteden ve Bizans devletinin yapılarının sürdürdüğü gelişme çizgisinden de anlaşılacağı gibi, bütün bu yasaklar yüksek mevki sahiplerinin güçlerini artırıp halktan daha fazla, haksız vergiler almalarını önleyememişlerdir. Bizans toplumunda, sınıflı bir toplumun giderek ortadan kalkmasına sebep olacak bütün klasik çelişmeler görülmektedir.

Bizans toplumunda soylu kişi ünvanları açıkça belirlenmiş bir hiyerarşiye göre sıralanırlar. Ancak, bu hiyerarşinin kesinlik derecesi toplumdaki değişmelere göre değişir; öte yandan, imparator'un istekleri ve bazı fertlerle olan ilişkileri bu hiyerarşinin sıralanmasında bağlayıcı bir rol oynar. Bizans'ta asiller sınıfı saraya bağlıdır, hizmetteki, ihtiyattaki ve fahri subayların tümünü içerir. Bu sınıf, İmparatorluğun ilk yüzyıllarında⁽⁷³⁾ kendi içinde üçe ayrılmış (*clarissimi*, *perfectissimi*, *egregii*), 11. yüzyılın sonlarından itibaren de⁽⁷⁴⁾ iki büyük grupta toplanmıştır: a) hükümdarın verdiği nişanlar vasıtasıyla, tamamen onursal, değişmez ve ömür boyunca kalan bir yüksek paye (*axiai*) edinenler. Bu grup da kendi arasında, senato üyeleri ve meslekten yetişmeler olarak ikiye ayrılır. b) Bir fermanla yüksek paye sahibi olanlar; bunların devlette faal bir görevleri vardır, payeleri her zaman geri alınabilir. Gerçekte, hükümdarın bir emriyle, tamamen onursal olan payeler de geri alınabilmekteydiler⁽⁷⁵⁾.

Nüfusun büyük bir kısmını hukuki açıdan özgür, ancak yüksek orunlara (*axiai*) sahip olmayan kişiler meydana getiriyordu. Bu özgür vatandaşlar kitlesini

(73) L. Bréhier: *Les Institutions...* a.g.e., s. 102-103.

(74) Clérotolage de Philothée'ye göre.

(75) R. Guillard: «La collation et la perte ou la déchéance des titres nobiliaires à Byzance» *Revue des Etudes byzantines*, cilt 4, (1946), s. 24-69.

üç kıstas [kriter] belirliyordu: şahısların meslekleri, toprağı işletenlerin kişisel statüleri ve işlettikleri toprağın hangi rejime bağı olduğu, ferdi mal ve mülk miktarı.

Bunlardan şahısların meslekleriyle ilgili olanı oldukça izafi bir kriterdir, zira büyük miktarda toprağın mülkiyetini elinde bulunduran Kiliseye bağı din adamları belirli sürelerle toprak işlerinde çalışıyorlardı; öte yandan 11. yüzyıla kadar, askeri görevle tarım arasında bazen dolaysız ve sıkı, bazen de dolaylı ve gevşek ilişkiler⁽⁷⁶⁾ varolagelmışlerdi; ve hepsinden de önemlisi, yukarıda açıkladığımız gibi, yetersiz bir işbölümünün olmasıydı. Buna rağmen, üçüncü yerleşme bölgesiyle sıkı ilişkileri de olmakla birlikte, birinci ve ikinci yerleşme bölgelerinde pek çeşitli meslekler görülüyordu. Bu bölgelerde ki [birinci ve ikinci] meslekler daha 10. yüzyıldan önce, daha sonraları 10. ve 11. yüzyıllarda tarihi kaynaklarda⁽⁷⁷⁾ *astikoi*, ve hatta *astoi* [şehirli - Ç.] olarak adlandırılan, «burjuvazi öncesi» [preburjuva] sınıfı oluşturan unsurları (zanaatkarlar, tüccarlar, denizciler, tefeci-sarraflar gibi) meydana getiriyorlardı.

Tarımın Bizans ekonomisinde ağır basması dolayısıyla bağımsız çiftçi-bağımlı çiftçi, özgür köylü-toprağı bağı köylü, kendi toprağını işleyen-*parek* (başkasının toprağını işleyen, kolon) ayırımı birinci derecede bir önemi haizdir. Kişiler bu statülerden birinde bulunup bulunmamalarına göre, aynı veya nakdi artık-ürüne serbestçe malik olabilirler veya olamazlar. Böyle bir farklılaşma da fertleri zengin, hali vakti yerinde, orta halli, ve fakir şeklinde kategorilere ayırır. Fakirler kategorisini 50 no-

(76) H. Antoniadis-Bibicou: *Etudes d'histoire Maritime...* a.g.e., s. 113-114.

(77) J. Skylitzès: *Excerpta*, Bonn, 1839, s. 733. N. Choniates: *Historia*, Bonn, 1835, s. 66 ve 88.

mismata'dan⁽⁷⁸⁾ fazla parası olmayanlar meydana getirirler.

Sonuç olarak, yukarıda saydığımız bütün ögeler, giderek, bir araya gelirler ve iki kutbun⁽⁷⁹⁾, bütün 10. yüzyıl ve 11. yüzyılın ilk çeyreği boyunca, birbirleriyle insafsızca mücadele eden güçlülerle (*dinatoi*) zayıfların (*penetes - ptoçoi*) etrafında billurlaşırılar. Bizans'ın sosyal mekanizmasıyla devlet mekanizmasını gözönüne alıp basitleştirirsek, zenginlerle yüksek ve orta derecede bir payesi olanların büyük toprak sahibi olduklarını, topraktan ve devletten aldıkları kuvvetle «güçlüler»i meydana getirdiklerini söyleyebiliriz.

■ Devlet Alanında

Asya tipi üretim tarzına tekabül eden devlet şekli «en kaba devlet biçimi olan doğu despotizmidir»⁽⁸⁰⁾. Bu üst-birlik büyük çalışmaların, özellikle su ile ilgili inşaatların gerçekleştirilmesi ihtiyacından doğar, toplulukları [komünoteleri] kendine tabi kılarak gördükleri hizmetleri tekeline alır, başka ekonomik ve politik sorumlulukları üzerine aldıkça, başlangıçtan itibaren yüklendiği sosyal fonksiyonları yerine getirdikçe, gücü de artar. Böyle bir devlet birleştirici ve uygarlaştırıcı bir rol oynadığından, bütün komünlerin mensuplarını hükümdarlık otoritesine bağımlı kılar. Devlet otoritesi ekonomik hayatı (özellikle suların bir düzen altına alınması, köy komünotelerindeki üretim faaliyetlerinin yönetilmesi gibi) denetleyip yönettiği gibi,

(78) 1 nomisma = yarım kilo altının 1/72 si. Uzun yüzyıllar boyunca fakirin (aporos: yoksul) tanımı bu kritere göre yapılmıştır. Tabii burada hukuki bir metnin mekanik bir şekilde tekrarlanması söz konusu değildir, ancak bu konuda daha fazla konuşmak bizim görevimiz dışındadır.

(79) G. Ostrogorsky: *La féodalité byzantine...*, a.g.e., s. 15-16; *La commune rurale*, a.g.e., s. 153-154. P. Lemerle: *Esquisse pour une histoire agraire*, a.g.e., A. s. 268-280.

(80) F. Engels: *Anti-Dühring*, a.g.e., s. 253, 211-212.

toprağın da sahibi olarak bütün komünlerin sömürücüsüdür. Doğayla toplumu kişiliğinde birleştiren despot, elinin altında toplanan köylü artık-emeklerini dev anıtların inşasına, Doğu'da olduğu gibi, akarsuların akımının düzenlenmesine harcar. Devletin ekonomiye müdahalesi ve sömürü yine devletin memurları vasıtasıyla olur. Bu memurlar sadece bir görev yetkisini haizdirler, gerçekte iktidarı elinde tutan ve sömürüden yararlanan, bölünmez bir zatiyet olan devlettir. Sonuç olarak, Asya tipi üretim tarzında, bir üst-yapı olan devlet üç düzlemde oluşmuştur: 1) Köy komünü; 2) Kendini devlet aygıtıyla [cihazıyla] özdeşleştiren bürokratik bir yönetici sınıf; 3) Ve bu yapının başında bulunan hükümdar.

Feodalizm öncesi Bizans, Asya tipi üretim tarzı kategorisiyle en çok devlet yapısı konusunda, o da kısmen, uyuşma gösterir. Bu kısmi bir uyuşmadır, zira Bizans devletinin yapısı, sistematik ve rasyonel olmamakla beraber, kaba değil, bilakis incelmış, nüanslarla, inceliklerle doludur. Kısacası Bizans devleti, yüzyıllar boyunca sanılageldiği gibi, hareketsizlik ve durgunluk içerisinde değil, aksine dinamizm ile doludur ve yüksek bir intibak kabiliyetini haizdir. Tabiatıyla, bu yargıya varırken basit bir teknik sürekliliği, yahut incelediğimiz devletteki gibi bir idari devamlılığı, veya bir şatafat unsurunu, yani bir dış ögeyi İmparatorluğun yapılarını belirleyen esasla karıştırmamak gerekir.

Devlet örgütünün iç *politik olaylardaki* güçlülüğü rahatça 11. yüzyılı aşır, varlığını 1204'lere kadar sürdüren bir değişmezdir; diğer bir değişmez de devlet aygıtının etkililiğidir; dolayısıyla Bizans'ın bu ilk dönemindeki *idari ve siyasal* merkezileşme hiçbir şekilde tartışma götürmez. Bütün politik otorite İmparatorun elinde toplanmıştır⁽⁸¹⁾; hükümet merkezi imparatorun ikamet ettiği yer-

(81) L. Bréhier: *Les Institutions...* a.g.e., s. 89-93.

dir. Dolayısıyla Bizans ekonomisini de «güdümlü bir ekonomi» olarak nitелеmek tarihe aykırı düşen bir genelleştirme olmaz. Bizans'ta örgütlü ve güçlü olan Kilise bile, Batı Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra Roma Kilisesi'nde olduğu gibi gelişerek bağımsız bir yapı haline gelememiştir. İmparator «ordunun başkomutanı, en yüksek yargıç, tek yasa koyucu ve kiliseyle ortodoks imanın koruyucusudur»⁽⁸²⁾. Artık, halkın *imperium*'u [kamu gücünü] uygulamaya yetkili kıldığı bir yüksek görevli değil, tanrının tayin ettiği bir kral (*basileus*) olan imparator dinsel resimlerde de şeytani veya barbarları yenen bir kişi olarak gösterilir⁽⁸³⁾. İmparatorun taşıdığı ünvanlar da yetkisini tanrıdan aldığını doğrular, giysilerindeki şatafat, sarayındaki gösterişlilik Doğu'nun birer etkisidirler; bu açıdan alındığı takdirde Bizans imparatoru «Doğulu bir despot»tur.

Bizans imparatoru ülkeyi çok gelişmiş bir bürokratik aygıt aracılığıyla yönetir; bu mekanizmanın ileri gelen kişilerini kendisi seçer, Bütün ülkeyi yetkileri altında tutan, Konstantinopolis [İstanbul]deki idari makamlar (*sekreta*) ve taşradaki valilikler yönetim mekanizmasının iki ana unsurunu meydana getirirler. 7. yüzyılda sivil ve askeri güçlerin birleştirilerek *thema*'lar meydana getirilmesi si⁽⁸⁴⁾ çok önemli bir idari dönüşümdür. Bu iki gücün birleştirilmesiyle imparatorun ülkenin bütünü üzerindeki denetimi daha da kuvvetlenir. Stratej'ler (*théma*'ların yöneticileri) imparator tarafından tayin edildikleri ve her zaman görevlerinden alınabilecekleri için, mahalli aristokra-

(82) G. Ostrogorsky: *Histoire...*, a.g.e., s. 56-57 (bibliyografya). L. Bréhier: a.g.e., s. 55-88.

(83) A. Grabar: *L'Empereur dans l'art byzantin*, Paris, 1936, s. 43-45.

(84) *Théma*'lar Bizans İmparatorluğu'ndaki askeri ve idari birimlerdir. (Ç. N.)

Bu konuda (sorunun konusu ve bibliyografya için) bk. H. Antoniadis-Bibicou: *Recherches d'histoire maritime...*, a.g.e., s. 47-61, 115.

sinin isteklerine ve bu isteklere ulaşmak için yaptığı ayak oyunlarına fazla aldırılmazlar. Mahalli aristokrasi bütün Bizans tarihi boyunca merkezi yönetime karşı gelmiştir. Ancak, bu hareketler, kısa süreli bir kaç teşebbüsün dışında, hiçbir zaman İmparatorluğun birliğini ve merkezîyetçi niteliğini bozamamışlardır.

Mamafih bu mutlak hükümdarlık yekvücut değildir, Kilise, ordu ve senato gibi üç unsur İmparatorluğu oluştururlar. Kiliseyle ordunun gücü mutlaktır. Senato ise⁽⁸⁵⁾ Jüstinyen devrinde önemini kaybeder, 7. yüzyılda yeniden güçlenir, Makedonya sülalesinden gelme imparatorların yönetimi sırasında zayıflar, 11. yüzyılda yine önem kazanır. Bu kurum, her zaman, hükümdarların değişmesinde, özellikle «yasaya aykırı» değişmelerde, önemli bir rol oynamıştır. *Demes*'ler⁽⁸⁶⁾ halinde örgütlenmiş olan Konstantinopolis halkı da politik eylemlerde hesaba katılması gereken bir güçtür.

Kendisine tanrısal yasalar dolayısıyla duyulan saygı bir yana bırakılırsa, imparator, teorik açıdan mutlak olan yetkisini aslında uzlaşmalar sonucunda elde eder. C. Diehl'in belirttiği gibi, Bizansta görülen, «ihtilallerin ve suikastlerin tesiriyle etkisi azalmış bir mutlakiyettir»⁽⁸⁷⁾.

Aslında, bütün bu kurumların ötesinde, Bizans imparatorlarının mutlakiyetçiliğinin temellerini, hükümdara sözünü geçirebilen ekonomik ve sosyal güçlerde aramak

(85) C. Chistophilopoulou: *Bizans devletinde senato*, Atina, 1949, (yunanca). Ch. Diehl: «Le Sénat et le peuple byzantin aux VII. et VIII. siècles» *Byzantion*, (1924), cilt 1, s. 201-213.

(86) Bizans'ta büyük şehir ahalisinin tuttuğu, Yeşiller ve Maviler gibi partiler (Ç. N.)

G. Ostrogorsky: *Histoire...*, a.g.e., s. 95-98 (bibliyograf. yayla birlikte) s. 112-113.

(87) Ch. Diehl: «The Government and Administration of the Byzantine Empire» *The Cambridge Medieval History*, Cambridge, 1936, cilt 4, s. 729.

gerekir. Roma İmparatorluğu'nun devamı olan, ahalisi Eski Yunan uygarlığının izlerini taşıyan ve sonradan Hıristiyanlaşmış, özel mülkiyet üzerine kurulmuş bir üretim sistemine sahip, çağının belki de en gelişmiş ekonomisini meydana getirmiş bir ülkede sosyal ve ekonomik güçlerin önemli bir rol oynaması doğaldır. Nitekim, «Doğu despotizmi»yle büyük toprak sahipleri, yani devletin mutlak iktidarıyla toprak sahiplerinin mutlak iktidarı arasındaki mücadeleyi sonunda büyük toprak sahipleri kazanmışlar, ve böylece yeni üretim ilişkileri kurulmuştur. 11. yüzyıldan itibaren görülen bu yeni üretim ilişkileri İmparatorluğa feodal bir yapı kazandırmışlardır.

■ Tarihi Alanda

Geçerliği uzun süredir kabul edilmiş olan, toplumların evrim şemasında Asya tipi üretim tarzına belirli bir sıra vermek bu üretim tarzının evrenselliği hipotezini geniş ölçüde kabullenmek anlamına gelir. Hatta, Asya tipi üretim tarzının evrenselliğinin Marx'ın kendisi tarafından onaylandığı öne sürülmüş, bunu belgelemek için de, daha öncede bahsettiğimiz, *Kapital*'deki «Doğu tipi toplum ortadan kalktıktan sonra ve kölelik üretim faaliyetlerinde iyice yer etmeden önce...» şeklindeki kısım, *Formen* [Kapitalizm öncesi ekonomi şekilleri]deki Asya tipi, antik ve germanik mülkiyet biçimleriyle ilgili tahliller, ve özellikle, *Ekonomi Politikin Eleştirilmesi*'nin önsözündeki ünlü «kaba hatlarıyla, Asya tipi, antik, feodal ve çağdaş burjuva üretim tarzları ekonomik sosyal oluşumun gelişen evreleri olarak nitelenebilirler»⁽⁸⁸⁾ pasajı gösterilmiştir. Dolayısıyla, Asya tipi üretim tarzı ne şekilde değerlendirilirse değerlendirilsin, açıklığa kavuşmuş olan bir

(88) K. Marx: *Contribution à la critique de l'économie politique* (Ekonomi politikin eleştirisine katkı), a.g.e, s. 5.

husus vardır, o da, Marx'a göre bu üretim tarzının tarihi alanda antik veya köleci üretim tarzlarından daha önce yer aldığıdır.

Günümüzde ise tarihi faktörlerin Asya tipi üretim tarzının oluşmasında oynadıkları rol ve Asya tipi üretim tarzının evrenselliği sorunları tartışmalı durumlarını muhafaza etmektedirler. Çünkü, eğer *Ekonomi Politikin Eleştirilmesi*'nin önsözündeki pasajı dar anlamıyla alıp, Marx'ın bu sıralamayı kati olarak konmuş bir sıralama addettiğini kabul edersek karşımıza şu iki sık çıkmaktadır: ya köleci üretim tarzı bu sıralamanın haricinde bırakılmıştır (eğer böyle ise hangi sebepten dolayı?), yada Marx köleci üretim tarzını antik üretim tarzıyla özdeşleştirmiştir [aynileştirmiştir]; ki bizce bu ikinci sık doğrudur. Ancak, Marx köleci üretim tarzını antik üretim tarzıyla özdeşleştirdiğine göre, biz de Asya tipi üretim tarzını, şekilci [formalist] de olsa, aynı mantık silsilesine göre muameleye tabi tutup, bu üretim tarzının [Asya tipi] Marx'ın indinde müşterek [komünöter] üretim tarzına tekabül ettiğini söyleyebiliriz⁽⁸⁹⁾. Asya tipi üretim tarzıyla müşterek [komünöter] üretim tarzının eşdeğerliliğini *Formen*'deki Asya tipi, antik, germanik sıralaması da doğrulamaktadır. Antik üretim tarzı köleciliğe, germanik üretim tarzı da feodalizme tekabül ederlerse, Asya tipi üretim tarzının da ilkel komünal sisteme, ancak bu sistemin bozulup sınıflı topluma tipik geçişin görüldüğü son safhasına uygun düşmesi gerekir. Bütün bu yukarıda yaptığımız gözlemlerle Asya tipi üretim tarzıyla ilgili sorunların sadece Marx'ın yazdıklarına dayanılarak çözümlenemeyece-

(89) Böyle bir yargıya sadece komünöter üretim tarzı eksik olduğundan değil, ama daha çok köleci düzende ekilebilir toprakların özel mülkiyete geçmiş bulunmasından dolayı varabiliriz. Bu sorunla ilgili olarak bk. K. Shiozawa: «Les Historiens japonais et le mode de production asiatique» *La Pénsee*, 1965, no: 122, s. 58-78, 71-73, 78.

ğini, bu metinlerin yeni araştırmalara yönelten şüphesiz çok yararlı eserler olduğunu, ancak tahlilleri sırasında çok ince yorum sorunları ortaya çıkarttıklarını belirtmek istedik.

Asya tipi üretim tarzının evrenselliği sorununu dolaylı yoldan ilgilendiren diğer bir nokta da toplumsal evrimin bütün safhalarından geçme zorunluluğu meselesidir. Tarihsel koşulların gösterdiği çeşitlilik karşısında bu evrelerden bazıları atlanamaz veya hiç olmazsa kısaltılmazlar mı? Günümüzde bazı üçüncü dünya ülkelerinde meydana gelen değişikliklere de dayanarak, toplumların evrimindeki bazı aşamaların atlanmasının mümkün olabileceğini söyleyebiliriz. Ancak, bu konuda da aceleci ve sathi bir cevap vermekten kaçınılmalıdır.

Nihayet, bazı tarihi koşullar altında, özellikle üretim güçlerinin gerileme gösterdiği durumlarda, üretim tarzının da geriye doğru gidebileceği, kabul edilebilir mi? Bu önemli sorun özellikle Bizans tarihiyle ilgilenenler için hayati ehemmiyeti haizdir. Mamafih Bizans tarihinde hiçbir zaman böyle bir gerileme görülmemiş, hiçbir iktisadi veya iktisat dışı olay, prefeodal dönemde, daha eski bir sisteme geçilmesine sebep olmamıştır. Ancak, bu sorun Bizans tarihini yine de çok yakından ilgilendirmektedir. Zira, uzmanlar Asya tipi üretim tarzı kategorisinin Osmanlı İmparatorluğuna uygulanabileceğini kabul ettikleri ölçüde (bilindiği gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda, hiç olmazsa teorik açıdan, hiç bir şekilde özel toprak mülkiyeti yoktu ve bütün topraklar sultana aitti, öte yandan köy komünleri biçimi görülmekteydi), bir fetih yarattığı koşullar altında üretim tarzının nasıl gerilediği, gelişmiş bir toplumun, Bizans topraklarını yeni fethedenlerin getirip zorla kabul ettirdikleri daha geri sosyal ve ekonomik şekillere nasıl intibak ettiği incelenebilecektir. Çünkü Asya tipi üretim tarzı Bizans'lılardan daha ilkel adetlere ve

uygarlığa sahip olan toplumlarda görülmektedir. Bu durumda Bizans İmparatorluğu hakkındaki izlenimlerin biraz da Osmanlı İmparatorluğu'nun etkisi altında kalınarak yanlış değerlendirildiğini, Bizans imparatorunun kendisinden sonra gelen Osmanlı sultanıyla kolaylıkla karıştırıldığını öne sürmek Bizans tarihçisinin hakkıdır.

Bu iki Doğulu despotun [Bizans imparatoru ve Osmanlı sultanı] tarihsel alanda birbirlerinden farklı işlevleri [fonksiyonları] olmuştur: Bizans imparatorları orijinal bir şekilde, ama vaktinden önce, kapitalist dünyanın yükselişini hazırlarlarken, kapitalizm çağında hüküm sürmüş olan Osmanlı sultanları modern üretim sisteminin dışında kalmışlardır.

Görüldüğü gibi, Bizans İmparatorluğuna benzer somut örneklerin incelenmesi Asya tipi üretim tarzının evrensel olduğunu öne süren varsayımı pek doğrulamamaktadır. Bir üretim tarzının oluşumunu belirleyen pek çok faktörden sadece birisi olan devlet üst-yapısı -belirli bir ölçüde bazı temel koşulları yansıtmakla beraber- tek başına bir üretim tarzını nitelemeğe yeterli değildir. Hele Bizans gibi devlet üst-yapısının karmaşık ve çeşitli unsurlardan meydana gelmiş olduğu bir durumda bu hiç mümkün değildir.

Ancak, tarihçilerin tarihi gittikçe daha çok bir «bilim» haline sokma yolunda çaba gösterdikleri, ilk ampirik durumlarında anlamsız gözüken birbirinden ayrı olaylar arasında gittikçe daha fazla ilişki kurmağa çalıştıkları bir sırada, tarihi olgular kurallardan ve yasalardan uzak bir biçimde yorumlanamaz; elimizin altındaki bütün verilerin sistematik bir tahliliyle sınıflamalar yapmağa gitmek kaçınılmaz bir zorunluluktur. Bu şartlar altında Bizans, birçok mahalli özellikleri olmasına rağmen, Orta Çağ feodalizmi bütünü içerisinde yer alır. Bizans'ta görülen en önemli mahalli özellik, feodal devreden önce,

feodalleşmeyi meydana getiren sosyo-ekonomik öğelerin açıkça beliremediği uzun bir prefeodal dönemin bulunmasıdır. Bizans toplumuna isnad edildiği vakit pek çok tartışmaya sebep olan «feodal devre» terimini kullandığımız için özür dileriz; ancak İmparatorluğun sosyal ve ekonomik -ve hatta son dönemlerde politik- gelişmesine, bızce, en uygun düşen terim budur. Matematikçiler «dar sıra bağıntıları»ndan⁽⁹⁰⁾ ve «dar veya geniş bağıntılar»dan söz ederler. Biz de, tamamen başarılı olmasalar bile, «dar ve geniş» olmak üzere çift anlamlı bir şekilde uzun bir süreden beri kabul edilmiş bulunan feodalizm ve feodalite *terimlerini* kullandığımız için kesinlikten veya bilimsel zihniyetten yoksunlukla suçlanmayız herhalde.

---

(90) P. Dubreil - M. L. Dubreil-Jacotin: **Leçons d'algèbre moderne**, Paris, 1961, s. 167.

8

Eski Doğu Toplularında Kölelik, Feodalizm ve Asya Tipi Üretim Tarzı⁽¹⁾

Bilindiği gibi en eski sınıflı toplumlar Doğu'da görülmüştür. Sovyet bilim-adamları bu toplumların niteliği sorununa ilk olarak, 1920-1930 yılları arasında yapılan, Asya tipi üretimle ilgili tartışmalar sırasında eğilmişlerdir. Bu tartışmalarda ağır basan görüşe göre Asya tipi üretim tarzı feodalizm ve kölecilikten ayrı, özel bir oluşum değildi. Bu tezi savunan uzmanlara göre, Doğu'da özel bir oluşumun varlığını kabullenmek insanlığın tek

(1) Bu makalenin yazarı G. A. Melekechvili Gürcistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi üyesi ve Urartu uzmanıdır. Makale **Voprossy İstorii** (Tarih Sorunları) Sovyet dergisinin 11. sayısında (1966) «K Voprossu o karaktere drevneichikh klassovykh obchtechestv» (En eski sınıflı toplumların nitelikleri sorunu) başlığı altında rusça olarak yayınlanmıştır. Asya tipi üretim tarzını tam olarak onaylamakla beraber sovyet Doğu uzmanlarının bu sorunla ilgili görüşlerinin en son aldığı durumu iyi bir şekilde yansıttığı için Fransızcaya çevrilmesi uygun görüldü. Ancak, makalenin sonuna Ch. Parain'in eleştirisel gözlemlerini ekleme zorunluğu duyuldu.

Makalenin orijinalinde Sovyetler Birliği'nde yapılan son çalışmalarla ilgili pek çok referans vardı. Biz, bu bibliyografyaları, makaleyi Fransızcaya çevirirken, özetledik. Uzmanlar bu referanslar için makalenin rusça baskısına bakabilirler. (Jean Chesneaux).

doğrusal ve belirli yasalara uygun bir gelişme gösterdiğini inkar etmek, Doğu'nun kendine özgü bir gelişme çizgisi olduğunu ve Doğu'da «ebedi bir köleliğin» veya «ebedi bir feodalizmin» varolduğunu öne sürmek anlamına gelirdi. O halde Doğu'da özgül [spesifik] bir Asya tipi oluşum var olabilir miydi? Eski Doğu toplumlarını nasıl nitelenmek gerekirdi? Doğal olarak ortaya çıkan bu soruların cevaplandırılmasında V. V. Struve önemli bir rol oynamıştı⁽²⁾. V. V. Struve bu konuda çeşitli somut belgelere (eski Babilonya'dan kalma iktisadi metinlere) dayanarak, III. Ur sülalesi zamanında⁽³⁾ oldukça yaygınlaşmış bulunan, krala ait, latifundia'larda [büyük toprak işletmesi Ç.] çalışanların bütün bir sene boyunca kullanılan, kendi özel üretim araçlarından yoksun emekçiler olduklarını, bu niteliği taşıyan emekçilerin de bilimsel açıdan köleler kategorisine girdiklerini belirtiyordu. Böylece, somut araştırmalar yapılarak, değişik toplumlarda ve değişik çağlarda, köle emeğinin üretimde hakim bir rol oynadığının ispat edilebileceği görüşü önem kazanıyordu.

Yine bu görüşü destekleyici mahiyette olmak üzere, eski Doğu kaynaklarında, sık sık, ele geçirilen harp esirlerinin köle haline sokulmasından söz edildiği, eski Doğu hukukunun ana eserlerinde (Hamurabi kanunları, Eti'lere ait yasalar, vb. gibi) hür kişilerle kölelerin birbirlerinden açıkça ayırdedildiği görülüyor ve eski Doğu'da köleliğin varolduğu sonucuna varılıyordu. Mamafih, daha o zamanlar bazı araştırmacılar Doğu'da köleliğin Yunanistan'da veya Roma'daki kadar yüksek bir düzeye ulaşmamış olmasına dikkati çekip, bu olgunun sebebi olarak Doğu'da komünal toprak mülkiyetinin uzun süre muhafaza edilmesi, vb.ni öne sürüyorlar; Doğudaki köleliğin özgül nitelikleri olarak da Marx ve Engels'in Doğu toplumla-

(2) 1934'de yayınlanan çeşitli çalışmalarında.

(3) M. Ö. 22. - 21. yüzyıllarda (Ç. N.)

rının ve Asya tipi üretim tarzının belirleyici özelliklerini belirtmek için kullandıkları çeşitli unsurları⁽⁴⁾ gösteriyorlardı. Doğu'da köleci oluşumun varolduğu görüşünü savunanlar ise Lenin'in «Devlet»le ilgili meşhur konferansında (1929 da yayınlanmıştır) belirttiği bazı hususları kendilerine dayanak olarak alıyorlardı. Lenin bu konferansında köleliği ilk sömürü şekli ve köleci toplumu ilk sınıflı toplum olarak nitelemekteydi. Eski Doğu toplumlarının ve, genel olarak, ilk sınıflı toplumların köleci bir nitelik taşıdıkları tezi 1938'de *Komünist (Bolşevik) Partisinin kısa tarihçesi*'nin yayınlanmasıyla kesin olarak yerleşti. Bu tarihçede Asya tipi üretim tarzından katiiyen bahsedilmiyor ve sosyo-ekonomik oluşumlar şu şekilde sıralanıyorlardı: ilkel komün, kölelik, feodalizm, kapitalizm, sosyalizm.

Savaş sonrası sovyet historyografyasında [müverrihlik, historiographie] eski Doğu toplumlarının «henüz başlangıç devresinde bulunan köleci»⁽⁵⁾ veya «komünal köleci» olarak adlandırılarak, eski Roma ve Yunan köleciliğinden kesin olarak ayırılması genel bir kural haline gelmişti. Eski Doğu toplumlarının özgül nitelikleri olarak bilhassa köleliğin az gelişmiş olması ve köle emeğinin üretimde nisbeten sınırlı bir şekilde kullanılması üzerinde duruluyordu. Maddi ürünlerin başlıca üreticileri olarak

(4) A. V. Michouline 1934'de eski Doğu toplumlarının sosyo-ekonomik rejiminin «henüz başlangıç devresinde bulunan bir kölecilik» olarak tanımlanmasını önermiştir. Önceleri eski Doğu'da «gelişmiş bir köleci toplum» olduğundan sözeden V. V. Struve de *Eski Doğu'nun tarihi* adlı eserinin ikinci baskısında hasımlarının bu görüşüne katılarak eski Doğu toplumlarının özgüllüğünü kabul etmiştir.

(5) Rusçası *ranne-rabovladelçeskii*. Fransızcada, İngilizcedeki *early* veya Almandadaki *früh*'ye tekabül eden bir ön-takı bulunmadığından bu terim Fransızcaya «esclavagiste à son state initial» (henüz başlangıç devresinde bulunan köleci) şeklinde çevrilmiştir (J. C.). [Biz de Türkçeye «henüz başlangıç devresinde bulunan, başlangıç devresindeki» şeklinde çevrilebileceğini düşündük. Ç. N.]

ise normal komün üyeleri kitlesi alınıyordu. Eski Doğu toplumlarının köleci veya «henüz başlangıç devresinde bulunan köleci» oldukları o kadar yaygın bir şekilde kabul edilmişti ki, bu görüşü tanıtlama ihtiyacını bile pek az kimse duyuyordu. Şüphesiz zaman zaman bazı araştırmacılar kısıtlı bir köle sayısını içeren ve köle emeğinin çok sınırlı alanlarda kullanılabildiği (çünkü esas üretim kesimi olan köylerde özgür emek ekseriyeti teşkil ediyordu) bir toplumu niçin köleci olarak kabullendiğimizi izah etmek zorunda kalıyorlardı. Ancak, diğer bazı araştırmacılar da şu veya bu toplumdaki üretim tarzını belirlemek için «niceliksel kriter»in kullanılmasına karşı çıkıyorlar ve bu sorunun ancak mülkiyet şekilleri ve sömürü tarzı gözönünde tutularak çözümlenebileceğini iddia ediyorlardı⁽⁶⁾. Bu son görüşü savunanlar hep Stalin'in tamamen değişik koşullar altında ve başka bir sorunla ilgili olarak kullandığı bir cümleyi öne sürüyorlardı. Stalin bu cümlesinde bir belirlemeye varırken toplumun belirli bir zamanda ana gücü olarak gözükken, ancak hiç bir gelişme göstermeyen tabakalarını değil, o belirli zamanda üstünlük elinde olmasa dahi, gelişme gösteren ve bir geleceği olan tabakalarını gözönünde tutmak gerektiğini belirtiyordu. *Dünya tarihi*'nde⁽⁷⁾ de eski Doğu toplumlarında özgür kişilerin sayıca kölelerden daha kalabalık oldukları, ancak, bu özgür kişilerin, henüz köle haline gelmiş olmamakla birlikte, köleci aristokratların emrinde buldukları belirtiliyordu. Diğer çalışmalarda da⁽⁸⁾ Doğu'daki köleliğin «binlerce yıl boyunca, ekonominin doğrudan doğruya temeli halinde gelmediği, ancak, gelişmiş ve ileri ci bir rejim olduğu» kaydedilmekteydi. Nihayet, bazı araş-

(6) S. L. Outchenko ve E. M. Chtaerman 1960 ve 1961 de yayınlanan makalelerinde böyle bir tutum takınmışlardır.

(7) Moskova, 1955, cilt 1.

(8) Bk. *Vestnik drevnei İstorii* (İlk çağ tarihi habercisi) dergisi, 1947, no: 1, s. 47. Moskova, 1955, cilt 1.

tırcılara göre⁽⁹⁾, toplumu yöneten grupların ekonomik faaliyetlerinde köle emeğinin sömürülmesi ana yeri tuttuğu oranda eski Doğu toplumları köleci olarak nitelenebilirler.

Görüldüğü gibi, savaş sonrası sovyet historyografyasında hakim eğilim eski Doğu toplumunu «henüz başlangıç devresinde bulunan köleci» olarak addetmek şeklinde belirliyordu. Bu görüşe göre «başlangıç devresinde kölecilik» köleci sosyo-ekonomik oluşumun ilk ve az gelişmiş aşamasıdır. Köleci sosyo-ekonomik oluşumun en gelişmiş biçimi de Eski Yunan ve Roma toplumlarında görülür⁽¹⁰⁾.

Sovyet historyografyasında yukarda belirttiğimiz tezler hakim durumda olmakla beraber, zaman zaman farklı görüşler de öne sürülüyordu. Mesela S. İyüşkov 11. yüzyıl öncesi Kiev devleti, Cengiz Han tarafından birleştirilmeden önceki Moğol devletleri, 9. yüzyıl öncesi Anglo-sakson krallıkları gibi pre-feodal [feodalizm öncesi] «barbar devletler»in varlığından söz ediyor ve şüphesiz eski Doğu devletlerini de bu kategoriye sokuyordu⁽¹¹⁾. İyüşkov'a göre bu devletlerde ilkel komünist, köleci ve feodal olmak üzere üç ayrı ekonomik düzen bulunuyor ve bu düzenler birbirleriyle mücadele ediyorlardı, ancak içlerinde ağır basanı feodal düzendi. 1930 yıllarında eski Doğu toplumlarının köleci oldukları görüşüne şiddetle karşı çıkarak onları feodal olarak niteleyen İ. M. Luriye daha sonraları hakim görüşe katılmıştır. Buna rağmen, eski Doğu toplumlarının «başlangıç devresindeki köleci» olmalarına karşılık Eski Yunan -Roma toplumlarının

(9) Aynı eser, 1963, no: 1 (Eski Doğu'daki klan komünleri ve toprak komünleri sorunu üzerine tartışma).

(10) Eski Doğu toplumlarının köleci bir nitelik taşıdığı, 1930 tartışmalarında bu fikre karşı çıkmış olanlar tarafından da sonradan kabul edilmişti (A. İ. Tioumenev, İ. M. Luriye, İ. M. Nikolski gibi).

(11) Bk. Voprossy İstorii, 1946, no: 7'deki makalesi.

«gelişmiş köleci» oldukları şeklindeki bir mukayeseyi kabullenmiyor, bu iki toplum grubunun [eski Doğu ve Roma-Yunan] köleci toplumun birbirini izleyen safhaları değil, birbirlerinden farklı iki tipi şeklinde alınmalarını öneriyordu⁽¹²⁾. A. İ. Tioumenev'e göre de «Doğu ve klasik Roma-Yunan köleci toplumlarının sosyal yapıları ve tarihi gelişmeleri arasında görülen farkın sebebi bu toplumların değişik evrim safhalarında bulunmalarından ibaret değildir, bu farkın esas sebebi, herşeyden önce, adı geçen toplumların değişik evrim doğrularını izlemeleridir»⁽¹³⁾. Tioumenev bir yandan Mezopotamya ve Mısır, öte yandan Yunanistan tarihlerinden edindiği ciddi kanıtlara dayanarak eski Doğu'nun baş özelliğinin temel üretici halkın köle sahipleri tarafından sömürülmesi olduğunu ispatlıyordu. Şüphesiz, diye ekliyordu Tioumenev, Doğu'daki bu «genelleştirilmiş kölelik» (Marx'ın deyişi) harp esirlerinin emeğinin kullanılmasına engel olmuyordu. Ancak, toplumun bütün üretici güçleri yönetici sınıfın elinde bulunduğu için savaş esirlerinin emeği tamamlayıcı, ikincil [tali] bir rol oynuyordu. Borç dolayısıyla kölelik de fazla önemli bir yer işgal etmiyordu. Dolayısıyla, Tioumenev'e göre, V. V. Struve'nin halk yığınlarının köleci bir şekilde sömürülmesinde borç dolayısıyla köleliğe belirleyici bir önem vermeğe çalışması da anlamsızdır. Tioumenev'in söyledikleri mantıklı açıdan da reddedilemez: eski Doğu toplumlarının köleciliklerinden, ancak bu toplumlarda gerçekten köleci sömürüye uygun bir durum varsa sözedilebilir. Bu toplumlarda da köleci sömürünün varlığı oldukça şüphe götürür. Nihayet, İ. M. Diyakonov gibi bazı araştırmacılar ise eski Doğu topluluklarının [komünötelilerinin] mensuplarının köle addedilmelerini reddetmek-

(12) Bk. *Vestnik drevnei İstorii*'de 1952 ve 1953'de yayınlanan makaleleri.

(13) *Voprossy İstorii*, 1957, no: 6, s. 51.

le kalmıyorlar, bu topluluk [komünote] mensuplarının hiç sömürülmediklerini iddia ediyorlardı⁽¹⁴⁾. Bütün bu yukarıda saydığımız tezlerle, o zamanlar, hakettikleri şekilde ilgilenilmedi ve muhtevalarından pek az kişi haberdar oldu. Sovyetler Birliği'nde bu sorunla [Asya tipi üretim tarzı ve eski Doğu toplumları] ilgili tartışmalar yeniden başlayalı çok olmamıştır. Buna karşılık yabancı marksistlerin yaptığı çalışmalarda dünya tarihinin devirlere ayrılması, İlk çağ toplumlarının tipolojisi [karmaşık gerçeği daha kolay tahlil edip sınıflayabilmek için çeşitli tipleri özümle-nir hale sokan bilim - Ç.], Asya tipi üretim tarzı gibi sorunlar bol bol tartışılmışlardır.

Zengin tecrübesi, elindeki çeşitli somut verileri, tarihçilerinin atılgan ve yaratıcı tutumu sayesinde bugünkü Sovyet doğu-bilimciliği eski Doğu toplumlarının sınıf yapısını ve genel olarak, en eski sınıflı toplumların sınıf yapısını gayet elverişli koşullar altında inceleyebilir. Özellikle, eski Doğu'daki sosyal üretimde, köle emeğiyle, topluluklardaki [komünotelere] özgür emeğin özgül ağırlıklarını ve çeşitli sömürü şekilleri arasındaki oranı 1930'lardakinden daha açık bir şekilde değerlendirebiliriz. V. V. Struve krala ait latifundia'larda bütün yıl boyunca büyük sayıda emekçinin çalışması gibi olgulara dayanarak (III. Ur sülalesiyle ilgili belgeler), mahalli ahalinin geniş tabakalarının zararına bir sömürünün evrensel nitelikte olabileceğini öne sürüyordu. Oysa daha sonra yapılan araştırmalarda bu köleci latifundia'ların Babilonya'da bile bir istisna teşkil ettikleri ve III. Ur sülalesinin düşüşüyle ortadan kalktıkları görülmüştür. Bu latifundia'ların toprakları da parçalar halinde savaşçılara, memurlara ve kral arazisinin küçük kiracılarına ürünün bir kısmı kar-

(14) Vestnik drevnei İstorii, 1963 no. 1.

sılığında dağıtılmışlardır. Öte yandan, yapılan diğer araştırmalar da, Doğu ülkelerinde köle emeğinin gayet kısıtlı bir şekilde kullanıldığını göstermektedir. Ana üretim kesimi olan köy ekonomisinde özgür emek, genel ve şüphe götürmez bir şekilde, hakimdir. Köle emeği zanaatlerde ve kamu hizmetlerinde önemli bir yer tutar; buna rağmen sulamada da geniş ölçüde özgür emeğin kullanıldığı söylenebilir. Kölelere ise uşak ve hizmetçiler arasında, bazen de orduda (Doğu'da askeri kölelik bilindiği gibi Orta Çağa kadar yaygın durumdaydı), çok sayıda rastlanır. Mısır'da kölelik, bazı özel çevrelerin dışında, önemli bir yer tutmamıştır. Aynı şekilde, İlk Çağda Mısır'da yaşayan Yunanlılar da kölelerden fazla yararlanmamışlardır⁽¹⁵⁾. Kölelik Çin'de de yaygın değildir⁽¹⁶⁾, daha çok hizmetçilerin ve özellikle kadınların köle olduğu görülür. Köylerde köle emeği hemen hiç yoktur; kölelerin en bol olduğu dönemlerde bile köle emeği esas olarak asil sınıfın hizmetinde harcanmıştır. Eski Hindistan'da da kölelik sosyal üretimin temelini meydana getirmiyordu⁽¹⁷⁾; zanaatkarların çoğunluğu özgür kişilerdi, köy ekonomisinde de ağırlık *şüdra*'lar kategorisindeydi. *Şüdra*'lar kastlar hiyerarşisinin en alt sırasında bulunuyorlardı, ancak, bazı araştırmacıların zannettiği gibi, köle değillerdi; toplumun üst tabakaları tarafından sömürülen mahalli ahalii meydana getiriyorlardı. Hindistan'da genellikle, köleler (*desa*) kastların (*vari*) dışında kalırlar, çok zengin kişilere aittirler ve bu zenginlerin hizmetinde çalışırlar. Böyle bir köleliğe Yukarı Orta Çağ Hindistan'ında da (8.-12. yüzyıllar) rastlanır. Eski Hindistan'da işledikleri bir suç-

(15) Tioumenev: *Voprossy İstorii*, 1957, no: 9, s. 39-48.

(16) E. Erkes: *Das Problem des Sklaverei in China*, Berlin, 1954, Yine bu konuyla ilgili olarak bk. T. Pokora'nın makalesi, *Archiv Orientalny*, 1963, cilt 31, no: 3.

(17) Bk. *Vestnik drevnei İstarii*'deki eski Hindistan üzerine çeşitli makaleler, 1950, no: 2, 1951, no: 1; 1959 no: 3.

tan dolayı köleliğe mahkum edilenler de maden ocaklarında çalıştırılırlardı. Kraliyet ordularında ise nadiren köleyle rastlanırdı. Bu durum da Eski Hindistan'da köleliğin çok az yayılmış olduğunu gösterir. Nitekim meşhur Megasthenos da [M. Ö. 3. yüzyılda Hindistan'a yollanıp oradaki izlenimlerini yazan bir Yunan elçisi - Ç.] Hindistan'da hiç köle bulunmadığını belirtiyordu.

Şüphesiz, kazanılan savaşlar sonunda çeşitli Doğu ülkelerine de önemli sayıda esir geliyordu. Ama bu esirlerin büyük bir kısmı ne üretimde kullanılıyor, ne de tipik köleci bir sömürüye maruz kalıyordu. Köle sayısında ilgi çekici artışlar olsa da, bu hiçbir zaman onların bir köle olarak üretimde kullanılmaları sonucuna varmıyordu. Kölelerin büyük kırsal işletmelerde kullanılması karmaşık ve fazla kâr sağlamıyan bir iş olduğu için köle sahipleri küçük işletme biçimlerine geçmeyi tercih ediyorlar, böylece de köleler toprak kölelerine [serflere] dönüşmeğe başlıyorlardı.

Mesela Asur'luların son zamanlarında esirlerin toprağa yerleştirilmeleri sık görülen bir olaydı; böylece iktisaden bağımsız, kaldırdıkları ürünün bir kısmını efendilerine veya devlete ödeyen devlet köleleri meydana geliyordu. Aynı şeyi daha eski bir devirde Eti kralları da yapıyorlardı⁽¹⁸⁾. Mısır'da, 19. ve 20. sülaleler zamanında, fethedilen ülkelerden getirilen ahali çoğu zaman toprağa yerleştiriliyordu⁽¹⁹⁾. Asur'lularda ve Urartu'larda esirler orduya dahil ediliyor, esirlerden kurulu askeri topluluklar meydana getiriliyordu, ilh...⁽²⁰⁾. Babilonya'nın son zamanlarında kırsal işletmelerdeki, zanaattaki, ticaretteki kölelerin bir haraç karşılığında azad edilmeleri sık görülen bir olaydı. Böylece, eski Doğu ülkelerinde köleler bağımsız

(18) *Vestnik drevnej İstorii*, 1952, no: 1.

(19) Aynı dergi, 1965, no: 1.

(20) Aynı dergi, 1958, no: 2.

olarak kullanılan, efendilerine karşı belirli ödevleri olan (kaldırılan ürünün, alınan ücretin bir kısmını vermek, vb. gibi) emekçiler haline dönüşüyorlardı. Yani maruz kaldıkları sömürü şekli feodal sömürüye oldukça yaklaşıyordu.

Doğu ülkelerinde geniş halk tabakaları bu tip («feodal») bir sömürüye daha gözle görülür bir şekilde maruz kalıyorlardı. Eski Mısır ve eski Çin'in tarihinden, özellikle mahalli ahalinin sömürülmesiyle ilgili zengin veriler sağlanmaktadır.

Mısır'da, çeşitli devirlerde, krala, büyük mevki sahiplerine ve dinsel kurumlara ait geniş arazilerde mahalli emekçilerden meydana gelmiş bir ordu kullanılmıştır. Ayrıca çeşitli kamu hizmetlerinde de çalıştırılan bu emekçiler ağır vergiler ödüyorlardı ve toplumun üst tabakaları ile iyice dallanıp budaklanmış bürokratik bir devlet aygıtı tarafından insafsızca sömürülüyorlardı. Mısırlı hükümdarların son zamanlarında ve Yunan çağında da başlıca üreticiler köleler değil, *laoi basilikoi* adı verilen mahalli halk olmuştur. Yunanlıların devrinde, kısmen mülk sahibi olanların durumu devletin mülkiyetinden alınan topraklarla güçlendirilmiş; krallara, dinsel kuruluşlara, güçlülere ve şehirlere (ve de askeri topluluklara) ait olan topraklar üzerinde yaşayan komünlerdeki tarımcılar (*laoi*'ler) toprak kölesi [serf] haline getirilmişlerdir.

Çin'de, şeflerin süratle ortak toprakların idarecisi haline dönüştükleri görülür. Özel toprak parçalarının yanında, komün üyeleri tarafından ortaklaşa olarak işlenen tarlalar da göze çarpar; ancak buralardan elde edilen ürün de idareciye aittir. Bu konuda, krala veya hükümete ait toprakların bürokratik cihazı temsil eden özel gruplara dağıtıldığını ve adı geçen bürokratların mahalli ahaliyi insafsızca sömürdüklerini gösteren değerli deliller vardır. Bu deliller bir çok araştırmacının eski Çin'i feodal olarak

değerlendirmelerine veya Çin feodalizminin başlangıç tarihini çok eski zamanlara indirmelerine (M.Ö. 7.-5. yüzyıl) sebep olmuştur.

Eski Hindistan'da esas üretim görevini mahalli ahalinin aşağı tabakalarının yerine getirdiğinden daha önce de bahsetmiştik. Bu ülkede yalnız tarımda değil, devletin kamu hizmetlerinde de kullanılan başlıca emek kırsal topluluk [komünote] mensuplarınıninkiydi. Hindistan'daki yönetici sınıf esas gücünü ev kölelerinden değil, kömün üyelerinin ilkel feodal bir şekilde sömürülmesinden (haraç, devlete ödenen vergiler, kamu hizmetleri) alıyordu. Aynı şekilde, Mezopotamya'da, (Sümer'ler, Babilonya), belirli zamanlarda uygulanan köle sömürüsünün yanı sıra, feodalizme yakın sömürü şekilleri de görülüyordu⁽²¹⁾. Mesela Sümer'lerde, eskiçağlarda, krallara veya dinsel kuruluşlara ait arazilerin zilyedi olan kömün üyeleri yılda dört ay bu araziler üzerinde çalışıyorlar, vergi ve diğer görevler gibi ağır yükümlülükleri yerine getiriyorlardı. Eti krallığında da yönetici grup mensuplarının kralın verdiği toprakları parçalara ayırarak özgür köylülere işlettirdikleri sık görülen bir durumdu.

Bir toplumun köleci olup olmadığını anlamak için üretimdeki köle emeğinin özgül ağırlığından başka bir kriter bulunabileceği şüphelidir. Oysa, bu tek kritere dayanılarak eski Doğu toplumlarındaki üretim faaliyetlerinde köleci sosyo-ekonomik ilişkilerin ağır bastığı sonucuna varılamaz. Bütün üretim güçleri yönetici sınıfların elinde bulunduğundan, harp esirlerinin emeği ikincil, yardımcı ve tamamlayıcı bir rol oynamaktan öteye gidemez, nitekim gerçekte de böyle olmuştur. Öte yandan, Tioumenev'in de haklı olarak belirttiği gibi, eski Doğu toplumlarında borç dolayısıyla köleliğin önemli bir yer işgal ettiğini san-

(21) E. A. Menabde: **Eti toplumu**, Tiflis, 1965, s. 60 ve devamı.

mak doğru olmaz⁽²²⁾. Çünkü yoksul bir borçlunun köle haline getirilmesi olayına nisbeten nadir olarak rastlanmaktadır, dolayısıyla böyle bir olay köleliğin mühim bir yer tutmasına sebep olamaz. Her şeyden önce, borç dolayısıyla köleliğe geniş halk tabakaları, şüphesiz, karşı çıkmışlardır. Ayrıca, halkın büyük kısmının borçları dolayısıyla köle haline getirilmesi devletin yabancı istilalara karşı direnme gücünü azaltır ki, bu da hem yönetici sınıf için, hem de söz konusu toplum için hiç de hoş olmayan neticelere yolaçar. Bu nedenlerden dolayı, borç karşılığı köleliği devletin kendisi sınırlamak zorunda kalmıştır. (Hammurabi kanunları, yahudi kralı Josias'ın yasaları, vb.).

Ne savaş esirlerinin köleliğinin, ne de borç dolayısıyla köleliğin eski Doğu toplumlarını köleci toplum haline getiremediklerini gören Tioumenev eski Doğu toplumlarının, mahalli ahali ve geniş kırsal toplulukları [komünote-leri] meydana getiren tabakalar yönetici sınıf tarafından sömürüldüğü oranda, köleci olduklarını belirtmiştir (özellikle Mısır'da ve Babilonya'da olduğu gibi)⁽²³⁾. Nitekim Marx da Doğu ülkelerindeki durumu «genelleştirilmiş kölelik» olarak nitelemiştir. Ancak, Marx bu deyim, şüphesiz, esas anlamında değil, mecazi manada kullanmıştır. Çünkü Doğuda özgür kişinin gerek iktisadi, gerekse hukuki açıdan durumu bir köleninkinden iyi olmamakla birlikte, özgür kişi - köle ayırımı hiçbir zaman ortadan kalkmamıştır. Eski Doğu, ve genellikle bütün İlk Çağ toplumlarında bu ayırım her zaman açıkça yapılmıştır. Köle, toplumun, insanların hukuki topluluğunun ve genel olarak yasaların dışında tutulmuştur. Köle, efendisinin hiçbir ceza görmeksizin öldürebileceği, sakat bırakabileceği, cezalandırabileceği, satabileceği, vb... bir yaratıktır. Komünlerin özgür üyeleri için ise böyle şeyler söz konusu değil-

(22) A. İ. Tioumenev: **Eski Doğu ve İlk çağ**, s. 54.

(23) Aynı eser, s. 53-54.

dir. Özgür bir komün mensubu, kölelerin aksine, hiçbir zaman başkasının malı addedilemez ve üretim araçlarına sahip olma hakkından tamamen yoksun bırakılamaz. Kölelerle özgür kişiler arasındaki bu farklar, geniş halk tabakalarının toplumun [Doğu toplumunun] üst tabakası tarafından sömürülmesi olayının köleci bir sömürü olarak nitelendirilmesini engeller. Öte yandan, yukarıda da kaydettiğimiz gibi, yabancı kölelerin sömürülmesi de, çoğu zaman, feodal bir sömürü halini almak eğilimindedir. Toprağa yerleştirilen yabancı köleler bağımsız olarak tarım işletmelerinde çalışırlar, devlete veya senyöre vergi öderler, çoğu zaman bir aileleri vardır ve kesin olarak yasalar tarafından korunurlar.

Basit komün üyelerinden meydana gelen geniş tabakaların devlet ve askeri - bürokratik aygıt tarafından sömürülmeleri, bu sömürünün cinsi gereği, kölelikten ziyade başlangıç devresindeki feodal (veya protofeodal) toprak köleliğine benzemektedir. Batı Avrupa ülkelerinde bile feodalizm özgür komün üyelerinin devlet tarafından vergi yoluyla sömürülen kişiler haline dönüşmeleri ve daha sonra da, çeşitli şekillerde, toprağa veya şahıslara bağımlı kılınmalarıyla kurulmuştur. Ancak feodal rejimin özü, yönetici sınıfın, vergi veya toprak rantı vasıtasıyla, dolaysız üreticinin emeğiyle yarattığı artık - ürüne el koymasında bulunmaktadır. Bu yönetici sınıf giderek toprağın ve üreticilerin hukuki kişiliklerinin sahibi haline gelir. Özgür komün üyelerinin (köylülerin) emekleriyle yarattıkları artık - ürüne vergi ve diğer görevler vasıtasıyla devlet tarafından el konması ile, toprak mülkiyeti hakkını ve şahsi hürriyetini kaybetmiş olan mahalli ahaliye rant ödettirilmesi arasında, özleri itibariyle bir fark yoktur. Feodal ilişkilerin böyle bir süreç içersinde olgunlaşmasına bazı batı Avrupa ülkelerinde de rastlanmaktadır. Ancak, bu süreç Asya ve Afrika'da feodal ilişkilerin oluşması sırasında

daha açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Doğu'da, çoğu zaman ve özellikle Yukarı Orta Çağda toprağın ve suyun mülkiyetinin sahibi devlettir; devlete ait toprak parçalarının tasarruf hakkına sahip olan köylüler devlet aygıtı vasıtasıyla sömürülürler.

Eski çağdaki Doğu ülkelerinde kölelerin sömürülmelerinden, geniş mahalli ahali tabakalarının protofeodal bir biçimde sömürülmelerinden başka, ücretli emeğin de, bazen hatırı sayılır bir oranda, sömürüldüğü görülür. Yani eski Doğu toplumlarında farklı sömürü biçimleri bir arada bulunurlar. Ancak, bu sömürü biçimlerinin hepsi de, genel kural olarak, nispeten az gelişmişlerdir ve kendilerine tekabül eden sosyo - ekonomik rejimin özelliklerini gösterirler. Eski Doğu ülkelerinde gelişmemiş sömürü şekillerinin ağır basmasının sebebi bu ülkelerde sosyal gelişme seviyesinin ilkel komüne henüz çok yakın olmasıdır. Toprağın ortak mülkiyeti ve özgür kişilerin çoğunlukta bulunması ilkel komünden kalma unsurlardır. İkel komüne olan bu yakınlık, geniş bir ölçüde, toplumun yönetici tabakalarının niteliğini de belirlemektedir. Bu yönetici tabakalar, en azından görünüşte, ekonomik veya askeri faaliyetlerdeki veya kültürel alandaki şeflik, düzenleyicilik ve yöneticilik fonksiyonlarını yerine getirmeğe devam etmektedirler. İmtiyazlı durumlarını da bu fonksiyonları vasıtasıyla edinmişlerdir. İkel komünden kalma adetlere devlet örgütü, siyasal örgüt, vb. konularda da rastlanır.

Böylece, Doğu toplumlarının temel belirleyici niteliğinin değişik sömürü şekillerinin ve sosyo - ekonomik rejimlerin bir arada bulunması olduğunu, öte yandan da bu toplumlarda geniş halk tabakalarının ekonomik bağımsızlıklarını ve kişisel özgürlüklerini muhafaza ettikleri, hatırı sayılır ilkel komünist yapıların varlıklarını sürdürdükleri ortaya çıkmaktadır. Bütün bunlarsa, genel olarak, geçiş toplumlarını belirleyen niteliklerdir. Benzeri niteliklere

Roma köleciliğinden feodalizme veya feodalizmden kapitalizme geçiş sırasında da rastlanır. İncelediğimiz Doğu toplumlarının geçiş toplumları oldukları açıktır. Ancak, Doğu toplumlarını diğer geçiş toplumlarından ayırdeden husus, burada, sınıf çatışmaları bulunan bir oluşumdan diğerine değil, sınıfsız bir yapıdan, ilkel komünizmden, şu veya bu gelişmiş sınıflı toplum şekline geçişin söz konusu olmasıdır. Dolayısıyla Doğu toplumlarında daha derin, daha öze değgin bir değişme görülmektedir.

Başlangıç safhasındaki sınıflı toplumların insanlığın tarihi ve sosyal gelişmesi süreci içerisinde yeri nedir? Bu toplumlar insanlığın tarihi ve sosyal gelişmesinin belirli bir aşamasını mı meydana getirmektedirler? Sosyal gelişmenin tarihi, evrensel diyalektik gelişmenin tezahürlerinden birisidir. İnsan toplumu (yani toplumlar) başlangıçta birlik halindedir. Daha sonraki aşamalarında ise, egemen bir «zirve» ile, egemenlik altına alınmış, boyun eğmiş, sömürülen kitlelerden meydana gelmiş, birbirine karşıt sınıflara ayrılır. Toplumun bundan sonraki bütün gelişmesini bu sosyal güçler arasındaki kavga belirler. Sınıfların mücadelesinde diyalektiğin temel yasası olan birlik ve zıdların mücadelesi geçerlidir. Sınıfların mücadelesi giderek daha yeni daha yüksek bir birliği, gelişmiş sınıfsız toplumu yaratır. Böylece, toplumsal gelişmenin temel aşamaları ilkel sınıfsız toplum, sınıflı toplum ve gelişmiş sınıfsız toplum şeklinde belirlenirler. Toplumsal gelişme doğrudan doğruya toplumun maddi güçlerinin gelişmesine bağlıdır; bu maddi güçler de toplumun doğayla olan ilişkilerinin bir sonucudurlar. İkel sınıfsız toplumda üretim güçleri son derece düşük bir seviyededirler, emeğin üretkenliği son derece sınırlıdır; bu nedenlerden dolayı da insanoğlu varlığını sürdürmek için zorunlu olan miktardan

fazlasını üretemez. Daha sonraları, üretim güçlerinin gelişmesiyle birlikte, bir artık - ürün üretme ve buna bağlı olarak bazılarının diğerlerinin emeğine elkoyması için objektif koşullar, yani insanın insan tarafından sömürülmesi imkanı (sınıflı toplumlar dönemi) ortaya çıkar. Nihayet, üretim güçlerinin gelişmesi başkasında bulunmayan bir şeye sahip olma olanağını yok edecek seviyeye ulaştığı vakit, insanın insan tarafından sömürülmesinin varoluş sebebi ve imkanları da ortadan kalkar.

Toplumlardaki sınıf çatışması bu üç aşamadan hangisinde başlar? Toplumların evriminin devrelere ayrılmasının temelinde toplumun birbirleriyle çatışan sınıflara ayrılma [farklılaşma] derecesi yatar. Toplumların evriminin üç temel aşaması olan, başlangıç devresindeki sınıflı veya gelişmemiş sınıflı toplum, gelişmiş sınıflı toplum ve son devresindeki sınıflı veya gelişmiş sınıfsız toplum aşamasına geçiş toplumu çatışan sınıflara ayrılma derecesine göre tanımlanırlar. Tarihte bir çok toplum tipi vardır, ancak bu toplum tiplerinin hepsi de, muhakkak, adı geçen bu üç aşamadan birisinde yer alırlar. Temel kıstası [kriter] olarak bir toplumun birbirleriyle çatışan sınıflara bölünme derecesi alınır, gelişmemiş sınıflı toplum evresinde böyle bir bölünmenin ilerlememiş olduğu görülür; nüfusun büyük bir kısmı ekonomik ve kişisel özgürlüğünü henüz muhafaza etmektedir. Hakim grupların durumu, kendi ülkelerinin ahalisinin büyük bir kısmını kişisel ve ekonomik bağlarla kendilerine bağımlı kılabilen kadar sağlam değildir. Bu gruplar imtiyazlı durumlarını ilkel komünist yapının kalıntıları olan başkanlık, düzenleyicilik, yöneticilik görevlerinden almaktadırlar. Bu görevler insanın doğayla, dinle, diğer toplumlarla ilişkilerini veya bir toplumdaki insanlar arasındaki münasebetleri, yani o toplumun iktisadi, kültürel, askeri faaliyetlerini ve bütün dahili yaşamını içermektedirler. Görmüş olduğumuz gibi, çoğu zaman,

eski Doğu toplumlarında, yani dünyanın en eski sınıflı toplumlarında, genel olarak, gelişmemiş sınıflı toplum aşamasına tekabül eden koşullar vardır. F. Engels'e göre, «efendi ile ona tabi olan ilişkisi» iki yoldan ortaya çıkar; bu yollardan birincisinde düzenleyicilik görevi giderek yönetici sınıfı oluşturur. Engels bu konuda örnek olarak eski Doğu'daki sınıflı toplumlarla, diğer başlangıç devresinde bulunan sınıflı toplumları (Yunan, Kelt toplumları) göstermekteydi. İkinci yol ise, Roma ve köleci Yunanistan'da olduğu gibi, kölelik esası üzerine kurulmuş toplumları meydana getirir⁽²⁴⁾.

Bir toplumun sınıflara bölünmesinin temelinde, bulunduğu gibi, sosyal işbölümü vardır. Düzenleyici veya yönetici kurumların da temelinde şiddet değil, toplumsal hayatın zorunluluklarının bir sonucu olan sosyal işbölümü vardır. Bizatihi toplumların yönetiminde de herhangi bir egemenlik veya sömürü söz konusu değildir. Toplumların yönetiminde egemenlik ve sömürü, düzenleme ve yönetme görevleri vasıtasıyla imtiyazlar edinilmeğe, bu imtiyazları koruyup, pekiştirip toplumun diğer üyelerini ezmeğe, soymağa ve kendine bağımlı kılmaya başlanılmasıyla ortaya çıkar. Böyle bir eğilim de çok erkenden itibaren görülmüştür. Mesela, Herodotos (I, 96-101)⁽²⁵⁾ Med kral - hükümdarı Dioses [Dayakku]'in nasıl halkın hizmetinde çalışırken daha sonra halkın hükümdarı ve efendisi haline geldiğini gayet güzel açıklamaktadır. Yönetici grupların henüz bütün üretim araçlarıyla, halkın büyük bir kısmının mülkiyetini ellerinde bulundurmadıkları ve henüz sosyal, iktisadi, askeri, kültürel faaliyetlerdeki başkanlık görevleri dolayısıyla imtiyazlı bir duruma sahip oldukları toplumlarda özgül sömürü şekilleri görülür. Bu özgül sömürü biçimleri,

(24) **Anti Dühring**, a.g.e. s. 212-213.

(25) Herodotos: M. Ö. 5. yüzyılda yaşamış Yunan tarihçisi, özellikle «barbar» ülkelerini Yunan uygarlığıyla karşılaştırmasıyla tanınmıştır. (Ç. N.).

devlete ödenen vergiler; kamu hizmetlerine iştirak (ki bu hizmetlerden yönetici tabakaların imtiyazlı durumunun muhafazasına, sağlamaştırılmasına ve yaygınlaştırılmasına yararlar); krala, en yüksek mevkilerdeki kişilere, dinsel kurumlara ait toprakları, devlet veya toplum yapısının getirdiği bir mecburiyet olarak işleme; ganimet ve ele geçirilen esirlerin eşit olmayan bir şekilde dağıtıldığı askeri seferlere katılma şeklinde belirirler. Yukarda sıraladığımız sömürü şekilleriyle ekonomik bir üstünlük sağlamış olan yönetici tabaka daha sonra ekonomik baskılarla sömürüsünü artırır. Bu amaçla toplumun az toprağı olan veya hiç toprağı olmayan mensuplarına kirayla (veya başka koşullarla) toprak verilir, hiç üretim aracı olmayan veya az üretim aracına sahip olanların emekleri para veya yiyecek karşılığında kiralanır. Bu çeşit sömürüden yalnız askeri ve önemli görevleri elinde bulunduran bir aristokrasi değil, ticaret ve tefecilik yoluyla ekonomik alanda ön plana geçen bir tabaka da yararlanır.

Tabiatıyla, egemen (yönetici) tabakanın gücü artıp etki alanı genişledikçe geniş halk kitlelerini sömürmesi de kolaylaşır. Dolayısıyla, bu tabakaların egemenliği, doğrudan doğruya, «sosyal meseleler»in önem ve yoğunluk derecesine bağlıdır. Bu durum, o zamanlar Marx'ın bilhassa dikkatini çekmiş olan, sulamanın uygulandığı geniş Doğu toplumlarında açıkça görülür. Doğu toplumlarında özel doğa koşulları geniş bir sahanın, bazen bütün ülkenin ekonomisinin tek elden yönetilmesini zorunlu kılar. Bu toplumlarda bütün ülke üretimin topluca [kollektif] yapıldığı geniş bir alan haline gelmiştir. Bütün bu nedenler, bir yandan komünal (devletçi) niteliklerini muhafaza eden mülkiyet şekilleri ve iktisadi yönetme yöntemlerinin; öte yandan da devlet aygıtının elinde toplanmış bulunan muazzam bir despotik otoritenin bir araya gelmesine sebep olurlar. Marx'ın «Asya üretim tarzı» olarak adlandırdığı bu

durum başlangıç devresindeki sınıflı toplumun, yani gelişmemiş sınıflı toplumun çeşitlerinden, aldığı değişik şekillerden birisidir. Bu tip toplumlardaki üretim biçimlerinden birisi olan savaş İlk ve Orta Çağlarda görülen «askeri-asalak devletler» veya «barbar devletler»in meydana gelmesine sebep olur. Yine savaş, bu toplumlardaki yönetici tabakaların durumlarını sağlamlaştırılmalarını ve geniş halk tabakalarını daha iyi sömürmelerini sağlamakta çok önemli bir rol oynar, Ekonomik faaliyetlerin yönetiminin din görevlilerinin eline geçmesiyle de, İlk Çağda çok rastlanan teokratik veya dinsel kurumlar tarafından yönetilen (birleştirilmiş) toplumlar meydana gelir. Nihayet, koşulların yoğun bir ülkelerarası ticarete el verdiği bir çok eski toplumda tüccar - tefeci bir asiller sınıfının belirlediği orijinal sosyal ilişkiler oluşur. Bu toplumların belirgin özelliği farklılaşmanın daha açık bir şekilde servete ve iktisada dayanmasıdır.

Genel bir kural olarak, başlangıç devresindeki sınıflı toplumlar savaş veya karşılıksız ticaret vasıtasıyla diğer toplumları da sömürüyorlardı. Eğer sömüren toplum az farklılaşmış veya hiç farklılaşmamışsa sömürüden bütün toplum (yani komün, klan veya kabile) yararlanıyordu (Isparta'da olduğu gibi). Buna mukabil, sömürüyü gerçekleştiren toplumda farklılaşma ilerlemişse bu toplumun yönetici sınıfının iktidarı daha da sağlamlaşıyor - sömüren toplumun asil olmıyan mensuplarının durumu da, kendi içersinde bir miktar düzelse de-, ve bu yönetici sınıf sömürülen toplumlardan alınan haraçlar, ganimetler ve esirlere el koyarak arslan payına sahip çıkıyordu.

Bütün yukardaki izahata dayanarak, başlangıç devresindeki bir sınıflı toplumun uzun vadede hangi yollardan gelişebileceğini söyleyebiliriz? Görüldüğü gibi, çeşitli

olabilen bu yollar, toplumun içersindeki güçlerin dağılımı ve aralarındaki mücadele de dahil olmak üzere, iç ve dış koşulların tümüne bağlıdır. Öte yandan, yönetici üst tabaka geniş mahalli ahali tabakalarını siyasi ve iktisadi alanda uzun bir süre için kendine tabi kılarak durumunu sağlamlaştırmanın yollarını arar. Ancak, bu süreç halk tabakalarının direnişi ve diğer faktörler tarafından frenlenebilir. Çoğu zaman komutan, yargıç ve idareci miras yoluyla toprak sahibi olan senyörler haline gelemeler; bu yönde bir gelişmenin olmadığı bir toplum da «Doğu feodalizmi» yolunu seçer. Batı Avrupa tipi bir feodalizm ise ancak bütün mahalli ahalinin toprak kölesi haline geldiği durumlarda oluşabilir. Genellikle her zaman ve özellikle toplumun aşağı tabakalarının direndiği durumlarda yönetici tabaka sömürünün ağırlık merkezini yabancı toplumlara çevirmeğe çalışır. Dış ülkelerin sömürülmesine bilhassa elverişli olan durumlarda bu çaba kölecî bir yapının oluşmasına başlangıç devresindeki sınıflı toplumun gelişmiş bir kölecî toplum haline gelmesine yolaçar.

Böyle olmakla beraber, başlangıç devresindeki sınıflı toplumun ilkel bir kölecilik, kölecî rejimin aşağı bir derecesi olarak kabul edilebilemeyeceği kanısındayız. Başlangıç devresindeki sınıflı bir toplum yalnız gelişmiş köleciliğe değil, gelişmiş feodalizme doğru da bir geçiş aşaması olarak alınabilir. Nitekim başlangıç devresindeki sınıflı toplumların büyük çoğunluğunun gelişmiş kölecilik değil de feodalizm yönünde ilerlemiş olmaları bir tesadüf eseri değildir. Nispeten az görülen gelişmiş köleciliğin ortaya çıkması istisnai bir durumun, özgül iç ve dış sebeplerin varlığına bağlıdır. İlk çağda bu istisnai durumu, bir yandan ekonominin ferdileştirilmesi, ticaretin (para ile yapılan mübadelenin çoğalmasına bağlı olarak), zanaatın ve deniz yoluyla ulaşımın ilerlemesi, özel mülkiyet müessesesinin gelişmesi, komünal ilişkilerin çözülümünün hız-

lanması, özgür ahalinin büyük bir kısmının fakirleşmesi, vb. gibi köle emeğinin üretimde kullanılması için zorunlu iç koşulların oluşması; öte yandan da en gelişmiş toplumun çevresindeki ülkelerin çok geri kalmış olmaları, böylece bu ülkelerden pek çok değerli mal ve bol sayıda kölenin kolayca elde edilebilmesi olanakları hazırlamışlardır. Başlangıç devresindeki bir sınıflı toplumun, çevresindeki diğer toplumlardan daha fazla ilerlemiş olması gelişmiş köleci toplumun ortaya çıkmasının zorunlu şartıdır. Ancak, böyle bir duruma İlk çağda nisbeten az rastlanır, mesela, Fenike'de, Yunanistan'da, Roma'da olduğu gibi, Köle kitleleri ancak belirli koşullar altında oluşabilirler. Görüldüğü gibi, çevrelerindeki toplumlardan daha fazla ilerlemiş başlangıç devresindeki sınıflı toplumların gelişerek köleci olmaları bir zorunluluk değil, bir istisnadır. Dolayısıyla, başlangıç devresindeki sınıflı toplumları köleci topluma yönelik bir gelişmeden daha evvelki bir aşama olarak mütalaa etmek gerekir.

Genellikle, başlangıç devresindeki bir sınıflı toplum, köleci unsurlar ağır basmağa başladıkları takdirde ilkel köleci, feodal sömürü biçimleri ağır bastıkları takdirde ise feodal bir toplum haline gelir. Bununla beraber, bu iki biçimden başka, Asya tipi üretim tarzı biçiminin açıkça ağır bastığı toplumlara da rastlanabilir ve nitekim rastlanmıştır da. Asya tipi üretim tarzının ağır bastığı toplumlarda, köleci veya feodal toplumlara özel bir geçiş eğilimi görülmemektedir, iki sömürü biçimi ve iki sosyo - ekonomik rejimin [köleci ve feodal] bir arada buldukları görülür⁽²⁶⁾.

Sosyal gelişmenin ana çizgisi, toplumun, bir iç sosyo - ekonomik farklılaşma dolayısıyla, birbiriyle çatışan sınıflara ayrılmasında bulunmaktadır. Tabiatıyla, tarihte

(26) Bk. L. S. Vasiliev ve İ. A. Stoutchevski: *Voprossy İstorii*, 1966, no: 5.

herhangi bir toplumun içerisinde vuku bulan basit bir sosyo - ekonomik farklılaşmanın köleci bir toplumun oluşmasına sebep olduğu görülmemiştir. Geniş mahalli ahali tabakalarının ilkel komünist yapıdan kalma haklarını kaybedip köle haline gelmeleri son derece karmaşık bir olaydır ve toplumun maddi üretim güçlerinin korunup geliştirilmesi için mutlaka zorunlu değildir -bilindiği gibi maddi üretim güçleri bir toplumun gelişmesinde son sözü söylerler. Bundan dolayı, ilk çağ koşullarında gerçekten sağlam yapılmış köleci toplumlar ancak istisnai durumlarda, kendi içlerinde belirli bir toplumsal iç birleşmeyi (*polis*'i, yani köleci komün - devleti) meydana getirerek ve sömürünün ağırlık noktasını dış ülkelere, yabancı toplumlara yönelterek ortaya çıkabilmişlerdir. Bu durumda da, köleci komün - devlet ile sömürdüğü yabancı ülkeler arasındaki ilişkinin değişikliğe uğraması köleci toplumun sonu demektir. Gelişmiş köleci toplumların ana çelişkisi de burada yatmaktadır. Dolayısıyla İlk Çağ köleciliğinin yıkılmasında, köle emeğinin az üretken olması gibi köleci üretim tarzının işleyişiyle ilgili iç güçlüklerden başka, çevredeki barbar kavimlerin köleciliğin kalesi olan eski Roma'ya yaptıkları baskının da etkili olduğu rahatlıkla söylenebilir. İlk çağ köleciliğinin böylece sona ermesinden sonra toplum ana gelişme çizgisine, yani feodalleşme sürecine dönmüştür. Feodal sömürde ise toprak kölesi haline gelmiş bulunan köylülerden oluşan üretici kitlesi yalnız İlk çağ toplumundaki kölelerin mirasçısı değil, aynı zamanda, başlangıç devresindeki sınıflı toplumların çeşitli bağımlılık ve sömürü biçimlerinin ağına düşmüş olan özgür mensuplarının da doğrudan doğruya halefidir. Yani başlangıç devresindeki sınıflı toplumun özgür kişilerden oluşan tabakası daha sonraki gelişme aşamasında toprak kölesi haline gelmektedir.

Bütün bu izahatımızdan sonra, çatışmalar içeren bir

oluşum olan feodalizmin niçin bu kadar yaygın, bu kadar evrensel olduğu daha iyi anlaşılmaktadır. Feodal toplum kapitalizm - öncesi gelişmiş sınıflı toplumun gerçekten varolabilecek en yüksek biçimidir. Bu sebepten dolayı da yeni bir oluşumun, toplumsal gelişmenin daha da yüksek bir aşamasının, yani burjuva ve kapitalist toplumun temeli olmuştur. Teorik olarak, çatışan sınıfların gelişmesi açısından toplumsal gelişmedeki daha sonraki aşama toprak kölelerinin köle haline gelmesi olabilirdi. Ancak, böyle bir evrim gelişen üretim güçlerinin ihtiyaçlarına karşı geleceği için gerçekleşemediği gibi, aksine, halkın sömürülen kısmının, üretim güçlerinin kudretli itisiyle birleşen, ihtilalci kavgası yüzyıllardır süren ekonomik ve hukuki eşitsizliğin zincirini kırarak zafere ulaşmış ve ilk önce, şekli olmakla birlikte, kanunlar önünde eşitliği (kapitalizmi), ve daha sonra da insanlar arasındaki gerçek ekonomik eşitliği (sosyalizmi) kurmuştur.

İlk ve Orta çağlarda toplumsal gelişmenin yukarıda söz konusu olan bütün aşamaları, yani ilkel sınıflı toplum (ilkel sınıflı toplum çeşitli sosyo-ekonomik rejimlerin bir arada bulunmasıyla veya Asya tipi üretim tarzı, başlangıç devresindeki köleci toplum, yada başlangıç devresindeki feodalist toplumdaki birisinin ağır basmasıyla meydana gelebilir) ve gelişmiş kölecilik veya gelişmiş feodalizm görülmüşlerdir. Ancak bundan, yukarıda sıralanan toplumsal gelişme derecelerinin her birinin çalışmada kullanılan avadanlıkların gelişme seviyesine kesin bir şekilde bağlı oldukları sonucu çıkarılamaz. Maddi üretimin gelişmesiyle feodal veya köleci ilişkilerin ağır basması arasında direkt bir ilinti olduğunu sanmak yada feodal sosyo-ekonomik ilişkilerin, doğal olarak, daha gelişmiş bir maddi üretime tekabül ettiği kanısında olmak şüphesiz hatalıdır. Bilindiği gibi batı Avrupa'da kölecilikten feodalizme geçiş sırasında üretimde bir ilerleme değil, bilakis bir ge-

rileme görülmüştür⁽²⁷⁾. Şu veya bu çeşit sosyo - ekonomik ilişkilerin üstünlüğü mekanik bir şekilde, her zaman, iş aletlerinin ve üretim tekniklerinin vardığı gelişme seviyesine bağımlı değildir. Aynı çalışma aleti köleci yapının olduğu gibi feodal yapının da temelini teşkil edebilir. Günümüzde de aynı teknik bazı durumlarda kapitalizmin, bazı durumlarda ise sosyalizmin dayanağı olabilmektedir. Bütün İlk ve Orta çağlar boyunca üretim güçlerinde, belirli bir sosyal sömürü şeklinin kesin üstünlüğünü sağlayacak bir atılım olmuş olabileceği şüphelidir. Dolayısıyla, İlk çağda başlangıç devresindeki sınıflı toplumun (bu en çok rastlanan toplum şeklidir) yanı sıra, belirli durumlarda, nisbeten gelişmiş köleci ve feodal toplumların da bulunabileceği ihtimalini önsel (*a priori*) bir şekilde reddedemeyiz. Bu köleci ve feodal toplumların nerede, ne zaman ve hangi değişik şekillerde var olduklarını ancak her örneği dakik bir şekilde, somut tarihi verilere dayanarak incelemek suretiyle anlayabiliriz.

Öte yandan, yukarıda bahsettiğimiz toplumsal gelişme aşamalarıyla, sosyo - ekonomik oluşumları birbirinden kesinlikle ayırt etmek gerekir. Sosyo - ekonomik oluşumlar daha ziyade özel toplum tiplerini, toplum biçimlerini temsil ederler. Bu oluşumlar toplumun belirli bir zamandaki sosyo - ekonomik yapısını, üretim güçlerinin muayyen bir seviyesine bağlı olan karmaşık bir üretim ilişkileri sisteminin bütününe gösterirler. Bir toplumun tanımlanmasında ve hangi sosyo - ekonomik oluşum şekline dahil olduğunun belirlenmesinde kullanılan ana kıstas, üretim ilişkileri, yani üretim süreci sırasında insanlar arasında meydana gelen ilişkilerdir. Nihayet, bu sosyo - ekonomik oluşumlar herhangi bir kişinin üretim teknolojisindeki yerini değil, «üretim koşullarının sahipleriyle dolaysız üreticiler

(27) Bk. A. R. Korsounsky: *Voprossy İstorii*, 1964, no: 5.

arasındaki ilişkileri»⁽²⁸⁾ belirtirler. Tabiatıyla, belirli bir üretim aracı sahibi -üretici ilişkisine, insanın insan tarafından sömürülmesinin, ve dolayısıyla, sınıflı toplumların ve sosyo - ekonomik oluşumların temel biçimlerinden biri tekabül eder; sosyo - ekonomik oluşumlar toplumda çok önemli bir yer işgal eden anlamlı ilişkilerin şeklini de tayin ederler.

K. Marx dört temel sınıflı toplum tipi üzerine kurulu dört temel üretim tarzının birbirinin zıddı dört sosyo - ekonomik oluşum meydana getirdiklerini göstermiştir. Köleci (antik), feodal ve kapitalist üretim tarzlarının yanı sıra Asya tipi üretim tarzı da sosyo - ekonomik bir oluşum olarak alınabilmektedir. Çünkü özgül bir sosyo - ekonomik yapıya, kendine özgü sosyal ilişkilere, devletsel bir rejime, ilh... sahiptir. Şüphesiz, bilinen üç «egemenlik ve bağımlılık» şeklinin, üç sömürü biçiminin yanında, feodalizmden ve protofeodalizmden veya kölecilikten az farklı olmasına rağmen, bir dördüncüsü açıklıkla tanımlanabilir. Birbiriyle zıddiyet gösteren üç sosyo - ekonomik oluşumda (köleci, feodal ve kapitalist) üretim koşullarının sahipleri üretim araçlarının sahibi durumundadırlar; tamamen kendi malları (köle), veya kısmen kendi malları olan (toprak kölesi), yada kendilerine hiçbir kişisel bağımlılığı olmayan (ücretli emek) insanoğlunu sömürürler. Bununla birlikte, daha yukarda da belirtmiş olduğumuz gibi, sınıflı toplumun başlangıç aşamasında özel mülkiyet müessesesinin pek az gelişmiş olduğu sıralarda, insanın insan tarafından sömürülmesi esası üzerine kurulu başka bir toplum tipi daha meydana gelir. Marx bu toplum tipinin belirleyici özelliklerini, bilhassa Doğu toplumları özel durumunda, mükemmelen tespit etmiştir. Bu belirleyici özellikler devlette, devlet cihazında ve devlete bağlı, toplumun birliğini sağlamakla görevli kişiler şeklinde cisimleşen bir hakim

(28) K. Marx: *Le Capital*, I. kitap, cilt 3, s. 154-155.

tabakanın ortaya çıkması; toplumu ve toplumun üretim faaliyetini (savaş da dahil olmak üzere) yöneten bir devletin görülmesi; üretim araçlarının ve ülkenin işgücünün tümünün müşterek [kollektif] bir sahibinin ve aynı zamanda idarecisinin bulunmasıdır. Geniş halk tabakaları bu unsurlar vasıtasıyla çok amansız bir şekilde ve özgül biçimlerde sömürülür. Aynı zamanda, yüksek bir merkezileşmeyle belirlenen özgül bir siyasal örgüt de gelişir. Marx'ın Asya tarihiyle ilgili malzemeye dayanarak ortaya koyduğu ve *Kapitalizm öncesi ekonomi şekilleri* adlı eserinde daha teferuatlı bir şekilde betimlediği [tasvir ettiği], bu toplum tipinin, günümüzde, sadece Asya'ya uygulanabileceği söylenemez; dolayısıyla bu toplum tipine başka bir isim vermek gerekir.

Başlangıç devresindeki sınıflı toplumlarda bir geçiş döneminin nitelikleri görülür, ilkel komünist rejime yakındırlar ve bu rejimin bir çok geneleklerini sürdürürler, özel mülkiyet az gelişmiştir, üretim güçleri henüz düşük bir seviyededir. Ancak bu, bütün başlangıç devresindeki sınıflı toplumlarda Asya tipi sömürü biçimlerinin hakim durumda bulunduğu, bütün başlangıç devresindeki sınıflı toplumların, özellikle eski Doğu toplumlarının, Asya tipi bir sosyo - ekonomik oluşuma sahip olduğu anlamına gelmez. Asya tipi sosyo - ekonomik oluşumlardan, ancak, Asya tipi eğilimler ve «üretim koşullarının sahipleriyle dolaysız üreticiler» arasında Asya tipi ilişkiler hakim duruma gelip söz konusu toplumun fizyonomisini belirledikleri zaman bahsedilebilir. Sömürü biçimleri yalnız sosyo-ekonomik oluşumları değil, aynı zamanda rejimleri de meydana getirdikleri oranda çeşitli sosyo - ekonomik rejimlerin bir arada bulunduğu, ancak hiçbirisinin üstün duruma geçmediği sınıflı toplumlardan rahatlıkla bahsedilebilir ve tarih boyunca şüphesiz bu çeşit toplumlara rastlanmıştır. Tarihsel koşullar çok farklılıklar

gösterirler, dolayısıyla sonsuza kadar varabilecek toplum çeşitleri ortaya çıkabilir.

Marx'ın dediği gibi, «Birbirinden son derece farklı ampirik durumları, tabiat şartlarını, ırklar arası ilişkileri, dışarıdan gelen tarihi etkileri vb.ni içeren genel koşullar ancak ve yalnız ekonomik temele dayanılarak incelendiği takdirde sonsuza kadar varan değişmeler ve derecelenmeler bulunabilir. Bu değişme ve derecelenmeler de ancak adı geçen durumların ampirik bir şekilde (gözleme ve deneye dayanılarak) tahlil edilmesi suretiyle anlamlılaştırılabilirler»⁽²⁹⁾.

«Asya tipi» rejim, «Asya tipi» sömürü biçimi, yukarıda da gördüğümüz gibi, belirli koşullar altında toplumun feodalizm yönünde gelişmesini hazırladıkları ölçüde, «protofeodal» [feodalizmin başlangıcına ait] olarak kabul edilebilirler. Ancak, «Asya tipi» rejimi ve «Asya tipi» oluşumu feodal rejim ve oluşumun bir çeşidi olarak görmemek gerekir. «Asya tipi» rejim ve oluşumlar, üretim koşullarının sahipleriyle dolaysız üreticiler arasındaki ilişkilerde köklü bir değişme meydana geldiği vakit, yani devlet otoritesini temsil eden ilk yöneticiler, ilk yol göstericiler üretim araçlarının ve üreticilerin kendilerinin de gerçek sahibi olmağa başladıkları zaman protofeodal ilişkiler haline gelirler. Eski Doğu'da bütün kapitalizm öncesi temel toplum biçimlerinin, yani başlangıç devresindeki sınıflı toplum (özgül değişik şekilleri olan «Asya tipi», proto-kölecî, protofeodal toplumlar ve farklı rejimlerin bir arada bulunduğu toplum çeşidi de dahil olmak üzere), gelişmiş kölecilik (Fenike örneğinde olduğu gibi) ve gelişmiş feodalizmin (Çin'in bu konuda örnek olarak gösterilip gösterilemeyeceği tartışma konusudur) gerçekleşmiş olabilecekleri rahatlıkla söylenebilir. Çeşitli somut toplum tiplerini ve sosyo - ekonomik oluşumları tanımlayabilmek,

(29) Aynı eser.

bu toplumların ve sosyo - ekonomik oluşumların gelişmelerinin aşamalarını ve çeşitliliklerini belirleyebilmek için toplumun ekonomik yapısını, üretim ilişkileri karmaşık siteminin tümünü, siyasal ve devletsel rejimi, ideoloji biçimlerini derinlemesine incelemek ve bütün bu incelemeler sırasında üretim güçlerinin durumunu da gözönünde bulundurmak gerekir. Böyle bir somut inceleme yeni tarihi araştırma alanları açabilir; bizde uzun zamandan beri görülen, birbirinden tamamen farklı toplumları aynı sosyo - ekonomik oluşum kategorisinde toplama eğiliminin hatalarını ortaya koyar. Bu eğilim, özellikle Batı Roma İmparatorluğu'nun 4. yüzyılda çökmesinden önce sadece köleciliğin bulunduğu, İmparatorluğun çökmesinden sonra ise her yerde feodalizmin meydana çıktığının sanılmasına yolaçmaktadır .

Kanımızca, bütün en eski sınıflı toplumları köleciler olarak almanın imkansızlığı bu tartışmayla daha açıkça ortaya çıkmıştır. Göze batıcı orijinallığıyle, zamanlarında marksizmin kurucularının da dikkatini çekmiş olan Asya tipi toplumun toplumsal gelişme süreci içerisindeki yerini de sarik bir şekilde tanımlamak gerekir. Biz en eski sınıflı toplumlarda çeşitli sömürü biçimlerinin bir bileşmesinin bulunduğunu öne süren yazarla aynı kanıdayız. Batı Avrupa'da görülen gelişme çizgisinin evrenselliğini bir çok araştırmacının şüphesiz karşılaması normaldir. Çünkü, bizce, bu gelişme çizgisinin oluşmasında farklı evrim derecelerinde bulunan toplumların birbirlerini karşılıklı etkilemelerinin önemli payı vardır; toplumların farklı derecelerde inkişaf etmiş olmaları gelişmiş Yunan ve Roma köleciliğinin, batı Avrupa feodalizminin ve daha sonra da kapitalist toplumun meydana gelip ilerlemelerinde büyük bir rol oynamıştır. Batı Avrupa çizgisinin orijinallığının ve gelişme ritminin hızlılığının sebebi, bizce, bu bölgede sınıf ilişkilerinin uzun bir süre boyunca varlık gösterip yoğunlaş-

malarında ve sınıflar arasında kutuplaşmalar dolayısıyla ileri bir sınıf ayırımı bulunmasında aranmalıdır.

Unutmayalım ki, karşımıza çıkan sorunların çözümlenmesi için ilk adımları atmaktayız. Belirli toplumları somut bir şekilde ve derinlemesine tetkik edebilmek; belirli yapılar halinde bulunan, öğeleri karşılıklı olarak birbirlerine bağlı, karşılıklı olarak birbirlerini etkilemekte olan toplumların işleyiş ve gelişme sürecini inceleyebilmek için daha çok şey yapılması gerekmektedir. Marksizm - leninizmin kurucuları böyle bir incelemenin ilkelerini başarılı bir şekilde ortaya koymuşlardır.

Tartışma

9

Bir "Üretim Tarzı," Nasıl Tanımlanır?

G.A. Melekechvili'nin okumuş olduğumuz makalesi, pek çok şekilli ve çok karmaşık olan evren tarihini bir düzene sokmağa çalışan marksist tarihçilerin tarihi maddeciliğin şemalarının kullanılmasında karşılaştıkları sorunları açık yürekle ve çekinmeden ele aldığı için değerli bir katkıdır. Bize düşen görev, bir yandan şimdiki ve geçmişteki toplumların somut biçimlerinin sonsuz bir çeşitlilik içerisinde bulunduğunu göz önünde tutarken, öte yandan da bu çeşitliliğin içerisinde, ne zaman ve nerde olursa olsun, insanların gelişmesindeki birliği sağlayan unsuru bulup çıkarmaktır. Yazar bu ikili zarureti karşılayabilmek için alışlagelmiş şemalarda aşırı değişiklikler yapmak zorunda kalmıştır.

Bay Melekechvili bir yandan, hiç olmazsa başlangıçta, Avrupa kıtasının gelişmesi sırasında birbirini izleyen üretim tarzlarından önce, ve bu üretim tarzları ortaya çıktıktan sonra da, varolan «Asya tipi» bir üretim tarzının varlığını açıkça kabul ederken; öte yandan da birbirini izleyen bu üretim tarzlarını veya sosyo - ekonomik olu-

şumları *özel* toplum tipleri, toplumun görüntüleri olarak olarak tarihi önemlerini ve geçerliliklerini kısıtlıyor. Üretim tarzlarını veya sosyo - ekonomik oluşumları, bütün insanlık tarihine *şamil* olan sosyal gelişmenin temel aşamalarından ayrı tutuyor. Bay Melekechvili'ye göre sosyal gelişmenin temel aşamaları ilkel sınıfsız toplum, sınıflı toplum ve gelişmiş sınıfsız toplumdur; sınıflı toplum da kendi içerisinde üç bölüme ayrılır: gelişmemiş sınıflı toplum, gelişmiş sınıflı toplum, gelişmiş sınıfsız topluma geçiş toplumu. Bu sistem iddialı gözükabilir. Ancak, görünüşte, [kendi içerisinde] uyusum gösterdiği için avantajlı durumdadır. Ve esas olarak, diyalektiğin temel yasasının sınıfların mücadelesinde müşahade edildiği tezine dayanmaktadır. Sınıfların mücadelesinin önemini kim inkar edebilir? *Komünist Manifesto*'su da «Toplumların bugüne kadar olan bütün tarihleri sınıf mücadelelerinin tarihidir» diye başlamaktadır.

Buna rağmen, bizce, bu husus, yöneltilen eleştirilere merkez teşkil edebilir; ve bu eleştirilerde getirilen tekliflerle, dergimizde Asya tipi üretim tarzı üzerine açılmış bulunan tartışmanın derinleştirilmesine yarıyacak, geniş bir münakaşa başlatılabilir. Asya tipi üretim tarzı üzerine olan bu tartışma ancak daha geniş kapsamlı bir sorunun incelenmesine başlangıç olarak telakki edildiği takdirde bir anlam taşır. Bu sorun hakkında hiçbir fikrimiz olmamış olsaydı, G.A. Melekechvili'nin yazısının bizi bu konuda uyarmış olduğunu söyleyebilirdik; ancak yine de katkısıyla, tam sırasında, tartışmayı bir an önce genişletmemizin gerekliliğini hatırlattığını itiraf edelim.

Melekechvili'nin sisteminin zayıf yanı, tarihin akışı içerisinde temel bir unsur olan üretim güçlerinin gelişmesine gereken önemi vermemesidir. Burada söz konusu olan, aynı istikamete yönelik veya aynı yönde gelişen faktörler değil, tarihin organik dokusu içerisinde birbirlerinden ay-

rılmaz hale gelmiş iki faktör arasındaki diyalektik bağıdır. Yazar üretim güçlerindeki ilerlemeyle artık -ürünün üretilmesi imkanının yaratıldığını, böylece de sınıfsız toplumdansınıflı topluma geçilebildiğini belirtmektedir. Ancak, daha sonra, toplumsal gelişmenin Asya tipi üretim tarzı, köleci toplum ve feodalizm şeklinde derece derece ilerlemesinin belirli bir gelişme düzeyinde bulunan iş aletlerine mecburen bağlı olduğunu şüphıyla karşılamaktadır. Bu teorik şüpheyi de gerçekliğinin ispatlandığını addettiği bir olguyla doğrulamaktadır:

«Bütün İlk ve Orta Çağlar boyunca üretim güçlerinde belirli bir sosyal sömürü şeklinin kesin üstünlüğünü sağlayacak bir atılım olmuş olabileceği şüphelidir.»

Şüphesiz İlk ve Orta çağlar boyunca cilalı taş devrindeki [neolitik] gibi, hem sınıflı toplumun doğmasına, hem de devletin ortaya çıkmasına yolaçan güçlü bir atılım meydana gelmemiştir. Ancak, daha az güçlü atılımlar İlk çağın büyük köleci işletmelerinden Avrupa feodalizminin ufak çaptaki üretimine geçilmesini zorunlu kılmışlar ve bütün Orta çağ boyunca, kapitalizmin temelini meydana getiren üretim güçlerini olgunlaştırmışlardır. Bütün bu süreç boyunca her üretim tarzından bir diğerine geçişte tarihin ritmi hızlanmıştır. Görüldüğü kadarıyla, Melekeçvili sınıf mücadelelerinin bütün sınıflı toplumlar dönemi boyunca ortaya çıkan büyük tarihi değişimleri meydana getirmeye yeterli bir devindirici [muharrik] güç olduğuna hakikaten inanmıştır. Gerçekten de, doğru olarak, batı Avrupa tarihinin gelişme çizgisi olarak adlandırdığı şeyin orijinalliğine dikkati çekmekte ve bu orijinal gelişme çizgisi içerisindeki «gelişmiş» köleciliğin istisnai niteliğini belirtmektedir. Fakat batı Avrupa gelişme çizgisinde müşahade edilen bu hızlı gelişme ritmini ancak,

«Bu bölgede sınıf ilişkilerinin uzun bir süre bo-

yunca varlık gösterip yoğunlaşmaları ve sınıflar arasındaki kutuplaşma dolayısıyla ileri bir sınıf ayırımı bulunmaması» ile açıklayabilmektedir.

Bu görüşün diğer bir vechesi de kapitalizmden önceki sınıflı toplumların, genellikle, protofeodalizmden gelişmiş feodalizme kadar uzanan bir feodalizme doğru geliştikleri iddiasıdır. Bu iddiaya göre, başlangıç devresindeki sınıflı toplumların büyük çoğunluğu feodalizme yönelik bir gelişme göstermişlerdir; Avrupa'nın batısında ise, tarihsel açıdan katıyken zorunlu olmayan köleciliğin yaygınlaştığı sınırlı bir ara devreden sonra toplum ana gelişme çizgisine, yani feodalleşme çizgisine dönmüştür. Böyle bir tezi, yani panfeodalizm tezini savunabilmek için feodalizmin özünün yönetici sınıfın dolaysız üreticilerin emekleriyle meydana getirdikleri artık - ürüne vergiler ve rant vasıtasıyla elkoyup toprağın ve üreticilerin kendilerinin sahibi haline gelmelerinde bulunduğunu belirtmekle yetinmek gerekir. Ancak, feodalizmin özünün sadece bundan ibaret olduğunu söylemek feodalizmin temelden yoksun, şekli bir görüntüsünü vermek olur. Oysa feodalizmin temelini belirli bir gelişme seviyesindeki üretim güçleri meydana getirir.

Yazarın, kapitalizmin başlangıcına kadarki evren tarihinin ana hatlarını içermekte olan sisteminin önemli noktalarını ve özellikle temel görüşlerinin getirdiği sonuçları, bütün teferruatıyla incelemek gerekmektedir. Benim görebildiğim kadarıyla yazar, görüşleriyle, şu sonuçlara ulaşmaktadır: Doğu toplumlarında ve daha genel olarak geçiş toplumlarında (Roma köleciliğinden feodalizme veya feodalizmden kapitalizme geçişte olduğu gibi) toprak köleliği, ücretle çalışma, kölelik ve ilkel komünist yapıdan kalma çeşitli sömürü biçimlerinin bir arada bulduklarını belirtmekte ve bu durumu çeşitli *sosyo - ekonomik rejimlerin* bir arada bulunması olarak nitelemektedir. Oysa bu bir

arada bulunanlar hakikaten sistemleşmiş sosyo - ekonomik rejimlerin çekirdek veya kalıntı hâlindeki basit *öğeleridir*. Üretim tarzlarını toplumun özel ve bir manada ikincil yanları olarak alan ve tartışma götürülen görüş, böyle bir değişiklik yapılmasını [sosyo - ekonomik rejimlerin öğeleri yerine sosyo - ekonomik rejimlerin kullanılmasını] daha da kolaylaştırmıştır.

Fikirleriyle ne kadar uyuşmasak da, G.A. Melekechvili'nin katkısı Asya tipi üretim tarzıyla ilgili tartışmalara daha bir açıklık ve yöntem getirdiği için şüphesiz yararlı olmuştur. Zira temel kavramları aydınlatmadan ve konuyu genişletmeden tartışmayı yararlı bir şekilde sürdürmek imkansız hale gelmiştir. Aydınlatılması gereken ilk temel kavramlar da üretim tarzı ve üretim tarzlarının evrenselliğidir. Marx, Asya tipi, antik, feodal ve çağdaş burjuva üretim tarzlarının sosyo - ekonomik oluşumun *ilerleyen* devreleri olduklarını belirtmiştir. Üretim tarzlarını nisbeten şekli olarak tanımlıyarak, yukarda adı geçen üretim tarzları serisinin bütün insan toplumlarının tarihine uygulanması suni bir şekilde kolaylaştırılabilir. Böylece, herhangi bir kölelik biçimini içeren toplumlar köleci, herhangi bir toprak köleliği biçimi veya derebeylik rejiminin üstün durumda olduğu bütün toplumlar da feodal olarak nitelenebilir. Ancak, gerçekten *ilerleyen* devrelerden söz edilebilmesi için İlk çağdaki köleci aşamanın daha sonraki aşama olan feodalizmin tohumlarını, feodalizmin de kendisinden sonraki kapitalist aşamanın tohumlarını ihtiva etmeleri gerekir. Hakiki bir feodalizmden, ancak, bu gelişme devresinde temel alan olan tarım alanında İlk çağ köleciliğinden edinilen başlıca teknikler, ve dolaysız üreticilerin sömürülme koşulları daha geniş çaplı bir üretime el verdikleri, yani kapitalizmin kurulması için zorunlu olan yeni üretim güçleri olgunlaştıkları takdirde söz edilebilir. Feodal olarak adlandırılan bir işletmenin, çeşitli sebepler-

den ötürü, mültezime elinde bulundurduğu üretim araçlarının üretkenliğini ve dolayısıyla, sosyal üretimini hiçbir artırma imkanı tanımadığı bir durumda, feodalizmden ilerleyen bir devre olarak söz etmek mümkün değildir. Yazarımız [Melekechvili], Asya tipi üretim tarzı kavramını kullandığı için, köleci üretim tarzı olarak adlandırılan şeyi keyfi bir şekilde yaygınlaştırma tehlikesinden kısmen kurtulmuştur. Buna karşılık, sisteminde, üretim tarzları serisinin bütün insan toplumlarının tarihine uygulanmasını, yukarıda bahsedildiği şekilde kolaylaştırdığı, yani üretim güçlerinin gelişme seviyesini yeteri kadar hesaba katmadığı için, Marx'ın ilerleyen devreler dizisini reddetmek, yani tamamen mantıksız bir tarih yapmak ve feodalizm kavramını çok daha keyfi bir şekilde kötüye kullanmak durumunda kalmıştır.

Ne zaman, belirli bir üretim tarzının şeklen değil de gerçekten varolduğundan bahsetmek doğru olur? Bir üretim tarzının gerçekten varolduğunun söylenebilmesi için, ele alınan toplumda, üretim güçlerinin ve sosyal üretimin geniş ölçüde gelişmelerine imkan veren bir ortaklaşa çalışma [kooperasyon] veya insanın insan tarafından sömürülmesi biçiminin uygulanması; öte yandan, toplumda bu imkanlardan yararlanma eğiliminin kesin bir şekilde bulunması; nihayet, yine sözkonusu toplumun, üretim güçlerindeki gelişmenin sürekli olarak tevlit ettiği değişmelere intibak edecek yetenekte olması gerekmez mi? (Eğer toplum üretim güçlerindeki gelişmelere mutlak bir şekilde intibak edebilseydi bir üretim tarzından diğerine devrimsiz bir şekilde geçilebilir miydi?). Çok acele hazırlanmış, hepsi de muvakkat olan bu formülasyonlar ancak, toplumları işleten ve geliştiren dinamiklerin modellerinin meydana getirilip deneye tabi tutulmaları suretiyle yakından incelenip düzeltileceklerdir. Üretim tarzlarının evrenselliği konusunda ise, bir üretim tarzının evrensel hale getirile-

miyeceği, zaten tabiatı icabı evrensel olduğu söylenemez mi? Bir üretim tarzı ilerleme safhasındayken evrenseldir; çünkü belirli bir gelişme seviyesindeki üretim güçlerine dayanarak insanlığın köklü isteklerine, tarihi ihtiyaçlarına, bütün insan toplumlarının tabi oldukları hiç olmazsa azıcık ilerleme zorunluluğuna cevap vermektedir. Bu istekler, bu ihtiyaçlar ve bu zorunluluklar da evrensel değilse, hâlâ insan neslinin birliğinden bahsedilebilir mi?

Tarihin, tarihteki değişik toplumların dramı (aynı toplumdaki değişik ailelerin veya aynı ailedeki değişik fertlerin dramında olduğu gibi), bireyler gibi, toplumların da eşit derecede gelişmemeleri, tarihin akışı içersinde bütün toplumların tekamüle ve birbirini izleyen atılımlara aynı miktarda elverişli bir durum veya koşullar bulamamış olmalarıdır. Toplumların gelişme seviyelerinde görülen bu farklılığın sebepleri, doğal çevreye bağımlılık, dış tarihi koşullar, veya Marx'ın ırki ilişkiler diye adlandırdığı, her etnik grubun geçmiş tarafından belirlenmiş psişik [ruhsal] oluşum özellikleridir. *Ekonomi politığın eleştirilmesine katkı*'da Marx, Yunan mitologya ve sanatının nasıl kuşaklar boyunca, pek uzun bir süre, etkililiğini kaybetmediğini açıklamakta ve bir istiarenden de öteye giden şu benzetmeyi yapmaktadır: Yunanlılar normal çocuklardı, eski ulusların pek çoğu ise kötü yetişmiş veya vaktinden önce yaşlanmış çocuklardı. Ancak, toplumların çocukluğu onların geleceklerini, sınıflı toplumdaki bir ferdin çocukluğunun o ferdin geleceğini etkilediği kadar etkilememektedir. Çağın en çok ilerlemiş üretim tarzının etkili bir şekilde işlemesi sayesinde, en ileri toplumlar geri kalmış olan toplumlara, kısmen de olsa, hem gelişme örnekleri sunmakta, hem de bu toplumların gelişmelerine teknik, fikir ve sanat alanındaki yeni buluşlarla katkıda bulunmaktadırlar. Bu durum [yardımlar] geri kalmış ülkelere bazı aşamaları atlama imkanı vermektedir. Geri kalmış ülkele-

rin bazı aşamaları atladıkları, evren tarihinde bir kereden fazla görülmüştür. Tarihçiler, genellikle, şimdiye kadar, gelişmiş toplumların geri kalmış toplumları etkileyip, bu sonuncularının bir aşama atlaması yapmaları sürecini ampirik bir şekilde gözetmekle yetindiler. Şimdi ise üzerlerine düşen görev, benzeri süreçleri teorik açıdan tahlil etmek, aralarındaki bağdaşımın ve her birinin değer ve önemini sınırlarını belirlemektir.

10

İlk Çağ Doğu Felsefesi Açısından "Asya Tipi", Sosyal Oluşum⁽¹⁾

Bizim şimdilik «toplucu haraç ödenen» (tributaire)⁽²⁾ olarak adlandırmayı tercih ettiğimiz «Asya tipi» üretim tarzı üzerine sürdürülmekte olan geniş kapsamlı tartışmalarda, düşünsel ilişkiler konusuna pek az değinilmiştir. Bu konuyu da tartışmaya katmak bize «toplucu haraç ödenen» toplum tipini daha iyi tanımak ve zımnen, bu toplumu diğer toplum tiplerinden ayırdeden nitelikleri daha iyi belirlemek imkanını verecektir.

İncelediğimiz olgular Doğu felsefesi tarihiyle ilgilidirler. Bu olguları tetkik edip ilkel komün - kölecilik - feodalite geleneksel şemasının doğu toplumlarının yapısını, ve özellikle Doğu'da ilk Çağda görülen felsefi eğilimleri hazırlayan koşulları ve bu eğilimlerin sosyal hayattaki fonksiyonlarını açıklamaya yeterli olamayacağını anladıktan sonra yeniden ortaya çıkan «toplucu haraç ödenen üretim tarzı» konusunu incelemeğe mecbur kaldık.

(1) Bu makalenin Romencesi **Revista de filozofie**, Bükreş, 1966, no: 3, dergisinde yayınlanmıştır.

(2) İ. Banu: Sur la formation sociale «asiatique», a.g.m. (Makalenin yazarı İon Banu Bükreş Üniversitesinde İlkçağ felsefesi tarihi profesörüdür).

Şüphesiz, burada, ekonomiyi ideolojinin meydana getirdiğini söylemek istemiyoruz. Her türlü sosyal araştırmada ilk sözü sosyo - ekonomik ilişkilerin ve sosyo - ekonomik yapının tanımlaması söyler. Ancak, sosyo - ekonomik ilişkiler ve yapı üzerine olan bir tartışmada «toplucu haraç ödenen» bir rejimin varlığından söz edilebileceği ortaya çıkıyorsa, biz de, ihtisasımız dahilinde kalmak şartıyla, İlk Çağ Doğu felsefesinin başlıca önemli tezahürlerinin, bu tezahürlerin mensup oldukları toplumların «toplucu haraç ödenen» bir düzene sahip olduklarını kabul ettiğimiz takdirde, daha tatmin edici bir şekilde açıklanabileceklerini gösterebiliriz. Dolaylı yoldan da olsa böyle bir istidlalin etkisinin görüleceği kanısındayız.

Konumuzla ilgili olarak Doğu halklarının düşüncesinin bazı özelliklerini belirtmekle, aynı zamanda, eski Yunan ve Roma ile eski Doğu arasındaki düşünsel farkların, kölecilikle «toplucu haraç ödenen» toplum arasındaki sosyal ve ekonomik farklardan daha mutlak olmadığına dikkati çekmiş oluyoruz. Böylece, oldukça karmaşık ve sınıflaması epeyce güç olan fikir dünyasına el atıyor ve «toplucu haraç ödenen» toplum tipinde hakim durumda bulunan bir zihniyetin sınırlarını belirlemeğe, bu zihniyeti Yunan ve Roma kölecilik oluşumlarında görülen zihniyetten ayırdeden hususları göstermeğe çalışıyoruz. Ancak, bunu yaparken Roma - Yunan ve eski Doğu toplumlarının doğuştan ortak bazı özellikleri bulunduğunu, bu iki çevrenin birbirlerini etkilediklerini ve nihayet bazı düşünürlerin tikel, kendilerine özgü fikirler yaratmış olduklarını hesaba katmak zorundayız. Dolayısıyla, incelememiz sırasında hakim fikirlerle çelişen görüşlere rastlamamız mümkündür, ancak bu çelişmeler bütün türü içermezler, alta sıralıdır- lar.

Sosyal yapıyla felsefe anlayışı arasındaki ilişkileri göstermekte kullandığımız deliller şüphesiz bir fizik de-

neyinden elde edilenler kadar sarıh ve sonuca götürücü değildirler. Dolayısıyla, *varılan bütün sonuçlarda bir yaklaşıklık ve kesin olmama payı bırakmak gerekir*. Sosyal yapıyla felsefe anlayışı arasındaki ilişkileri meydana çıkarma çabamız sırasında, çoğu azman, *belirli bir düşünce biçimini başka bir üretim tarzıyla değil de belirli bir üretim tarzıyla açıklamanın daha akla uygun olduğunu göstermekle yetineceğiz*, ve daha ileri gidemeyeceğiz.

Felsefeyi «sosyolojinin bir dalı haline getirme» iddiasında olmadığımızı da belirtelim. Düşünsel olaylarla belirli sosyal durumlar arasında katı, mutlak, şematik ilişkiler kurma eğilimleri başarısızlığa uğramağa mahkumdurlar. Fikir alanında görülen her yeni ve farklı önerinin doğrudan doğruya sosyal sınıf belirlemelerine bağlanabileceği kanısında değiliz. Zaten aynı sosyal amaca bağlı düşünürlerin felsefi görüşleri arasında da farklılıklar vardır. Öte yandan, geçirdiği bütün sosyal oluşum şekilleri sırasında bir toplumun düşüncesinde belirli bir «süreklilik» de görülür. Yine aynı şekilde, her toplumda, sosyal sınıflar halinde katmanlaşmadan bağımsız olarak, müşterek ve bir arada bulunan fikirlere rastlanır. Nihayet, sosyal psikolojinin inceleme alanına giren «gruplar»ın zihniyeti kıstası [kriteri] da burada rol oynamaktadır. Dolayısıyla, yazımızı okurken bütün bu hususları göz önünde tutmak gerekir.

Bu yazımızda, «toplucu haraç ödenen» bir ekonomiye sahip oldukları anlaşılan ilk çağ uygarlıklarından Mısır, Mezopotamya ve Çin'i örnek olarak alacağız. «Topluca haraç ödenen» düzenle köleci toplum arasındaki zihniyet farklarını ortaya koymak için de Yunanistan'a başvuracağız. Ancak, Yunanistan'daki Homeros-Hesiodos çağının bazı veçheleri «toplucu haraç ödenen» ekonomi ve ideoloji tiplerini andırdıklarından, bu devreyi karşılaştırmaların dışında bırakacağız. Büyük İskender'in fetihle-

rinden sonra Doğu ile Yunan-Roma dünyası arasındaki karşılıklı etkiler hissedilir surette arttığından, helenistik⁽³⁾ aşamanın Doğu'yla benzeşen yanlarını bırakıp sadece farklılık gösteren yanlarını incelemekle yetineceğiz.

■ *Despotik ve merkezci devletin sosyal ve acunsal [kozmetik] alandaki anlamları*

«Topluca haraç ödenen» toplum tipinin özgül yanı, devletin ekonomik fonksiyonlarının meydana getirdiği *devlet-topluluk [komünote] birliği* ile aristokrasi - köylü sosyal *çatışması* arasındaki diyalektik bağdır. Bu toplum tipinin ideolojisinde, adı geçen diyalektik bağın iki ögesi kendi aralarında da çatışan kavramlar ve açıklamalardan meydana gelmiş yoğun bir *bütün* halinde yansılar. Mafih biz, tahlilimiz sırasında, konuya daha açıklık getirmek için, kendi aralarında çatışan bu unsurları birbirlerinden ayırıp teker teker ele alacağız. Ancak, bir doğulun zihninde böyle bir ayırım şüphesiz hiç bir zaman meydana gelmemiştir.

Her biri «diğerlerinden ayrı küçük bir alem»⁽⁴⁾ meydana getiren bir topluluğun [komünotenin], veya topluluklardan [komünotelere] kurulu bir toplumun mensubu olması doğulunun zihninde birlik fikrinin oluşmasına yolaçar. Merkezci bir varlık olan topluluğun [komünotenin] ötesinde «toparlayıcı birlik» (Marx), yani bir tek sahibi, despota bağımlı olan ülkenin birliği görülür. Ülke tek merkezli bir etki alanına benzemektedir. Topluluk [komünote] ile ülkenin bütünü arasında da tek merkezli ara etki alanları vardır. Bu ara etki alanları Mısır'da yö-

(3) Helenistik aşama: Büyük İskender'in ölümünden Roma'lıların fetihlerine kadar süren devre (Ç. N.)

(4) Marx'ın Engels'e 14 haziran 1853 tarihli mektubu.

netim bölgelerinden, Mezopotamya'da sitelerden, Çin'de ise prensliklerden meydana gelmişlerdir. İnsanın düşüncesi ilerliyerek sosyal hayattan acunsal [kozmetik] seviyelere yükselir. Sosyal pratiğin kendisine sağladığı görüş açısı sayesinde, merkezci bir evren olan acun [kozmos] imgesinin nasıl kurulabileceğini anlar. Ancak, böylece meydana gelen merkezcilik fikri edindiği yapı ve dinamikle, giderek «topluca haraç ödenen»⁽⁵⁾ toplum tipindeki hayatın belirgin özelliklerini yeniden ortaya koyar. Buradan itibaren de dikkatimizi özgül bir olguya hasredeceğiz.

Marx ve Engels'in, hidroteknik yapılara -sulama kanalları ve bentler gibi- olan ihtiyacın «topluca haraç ödenen» üretim tarzının meydana gelmesinde büyük önemi olduğunu belirttiklerini biliyoruz. Adı geçen üretim tarzının kökeni meselesi karmaşık ve tartışma götürür bir konudur. Ancak, muhakkak olan bir şey varsa, o da, hidroteknik yapıların Doğu'nun İlkçağdaki etnografik görüntüsünün belirleyici unsurlarından biri olduğudur. Ele alacağımız metinlerde de insan faaliyetiyle bu faaliyetin nesnesinin hidroteknik çalışmalarda ne kadar ilginç bir şekilde uyuştuklarını ve sübjektif alanda sosyal şuurun öğelerinden birisini meydana getirdiğini göreceğiz. Çalışma çabasının çevrenin doğal görüntüsünü değiştiren bir eserde nesnelleştirilmesi bilinçle doğa arasında bir ilişki yolu açmaktadır. Böylece meydana gelen bilinç-doğa bileşkesi -yapılan eserlerin hayati önemi haiz olmaları da hesaba katılırsa- daha da incelmış yeni bir bilinç ürünü halinde aynı yoldan geri dönerek, doğa ve toplum anlayışına insan tarafından değiştirilen doğa fikrini katmaktadır. Devlet-topluluk [komünote] ilişkilerinin merkezci bir nitelik taşıdığı koşullar altında bu sonuç bütün sınıfların sosyal bilinçlerinin ortak bir ürünüymüş gibi gözükür:

(5) J. Chesneaux «Asya tipi» üretim tarzı deyiminin «bozulmaz bir dünya düzeni» anlamını verdiği kanısındadır.

birbirine karşı düşünceler bu bilinç ürünün dışında değil, ortak ve genel alanı üzerinde yeşerirler.

Mezopotamya'lı kral Urukagina, insanları mutlu kılmak için tanrılar tarafından görevlendirildiğini söyler; sulama kanalı ve su deposu inşaatlarını da tanrılarla kendisi arasındaki ilişkilerin varlığına bir delil olarak gösterir⁽⁶⁾. Böylece despot teknik görevinden tanrılarla arasındaki dostluğu ispatlamak ve kendi otoritesini artırmak için yararlanmış olmaktadır. Yine Mezopotamya'lı bir halk sihirbazı da büyüyle hasta iyileştirmek için «hayvanları, ...sulama kanallarını, kuyuları..., güneşin doğuş ve batışını sorguya çekmektedir»⁽⁷⁾. Burada da, herkesin önünde, doğanın canlı güçlerinden iyiliklerini insanlardan esirgememeleri istenmektedir. Bu canlı güçler arasında sulama kanallarının da, doğanın diğer güçleri gibi, bir vazifeleri olduğu görülmektedir. Sulama kanalları konusu Mısır'lıların da zihninde çok önemli bir yer tutmaktadır. Meselâ, en çok inandıkları dinsel yazılarında *-Ölülerin Kitabı-*ölünün, Osiris'in⁽⁸⁾ ölüm sonrası dünyasında, «kanalları (sulama kanallarını) suyla doldurmak»⁽⁹⁾ için gerekli personeli «satın alması»nı sağlayacak sözler bulunmaktadır. Bu belge hükümdarın zihniyetini ifade etmektedir. Hükümdarın rüyası «bu» dünyaya çok benzeyen «öbür» dünyada da ürünleri kaldıracak köleleşmiş bir iş gücüne sahip olmaktır: Mısırlıların, *Ölülerin Kitabı*'na dahil olan, *Ödevler* adlı eskatologya [son erekler] yasalarında, sulama ve bentleme çalışmalarına zarar vermek

(6) «Les C6nes B-C d'urukagina» (Y. Rosentgarten'in çevirisi), *Revue d'histoire des religions*, T. CLVI, Paris, no: 2, 1959, koleksiyon II ve XII.

(7) M. İ. Lagrange, G. Contenau'nun *La Divination chez les Assyriens et les Babyloniens*, Payot, Paris, 1940, adlı eserinin 106-107, sayfalarında.

(8) Osiris: eski Mısır'da ölülerin koruyucusu olan tanrı (Ç. N.)

(9) *Livre des Morts*, bölüm CLI, A, satır 6.

tıpkı adam öldürmek, eşine ihanet etmek, cinsi sapıklıkta bulunmak gibi *ahlaki bir yasaktır*⁽¹⁰⁾ Çin'lilerin İlk çağdan kalma kitabı *Şu Jing*'de de efsanevi hükümdar Şun'un ahlaki meziyetleri sayılırken, iyi kanunlar yapmasıyla, «suları akaçlamak için kanallar düzenlettirmiş olması» bir tutulmaktadır⁽¹¹⁾.

Görüldüğü gibi, özgül bir sosyal düzenin temelini teşkil eden tekniko-ekonomik konular Doğu'da tanrılarla hükümdar arasındaki iyi ilişkilerin bir ölçüsü, doğanın iyi niyetliliğinin bir belirtisi ve bir ahlaki değer kıstasıdır.

Öte yandan, tamamen biyolojik açıdan bakıldığı zaman, belirli koşullar altında, maddi bolluğun sadece doğal faktörlere bağlı olmadığı görülmektedir. Maddi bolluğun sağlanmasında insani ve sosyal bir faktör de rol oynamaktadır, bu faktör de hükümdarın hidroteknik çalışmalar aracılığıyla müdahalede bulunmasıdır (ancak, maddi bolluğun sağlanmasında rol oynayan yegane sosyal faktör bu değildir, bunun gibi, devletin ihtiyati besin yığınakları meydana getirmesi de sayılabilir). Teknik faktör doğal ve insani olmak üzere iki değişik şekilde görülmekte, bir yandan doğal çevreyi değiştirirken öte yandan da devletin bir görevini meydana getirmektedir. Tekniğin aracılığıyla acuna ait [kozmetik] bazı özellikler siyasal iktidara geçirilirken, insana ait bazı nitelikler de acunsal alana nakledilmektedir.

Ancak, bütün bunlar «toplucu haraç ödenen» devlet tipi anlayışında *sosyal* anlamlarla *acunsal* [kozmetik] anlamların bir araya geldiklerini gösteren ideolojiye bir girişten ibarettirler. Bu devlet tipinin görevleri arasında Marx, «dış yağma» ve «halkın kendisinin yağma edilmesi» (maliye bakanlığı)'nden başka, amacı sulama kanal-

(10) Papyrus Nu, Livre les Morts, bölüm CXXIV, satır 42-43.

(11) Şu Jing, birinci kısım, bölüm 2.

ları ve bentler inşa ettirmek olan «kamu hizmetleri düzenlemekle ilgili... ekonomik görev»i de sayıyordu⁽¹²⁾ Ancak, kamu hizmetleri düzenlemekle ilgili bu ekonomik görev en yüksek siyasal forum olan devletin özüyle toprağın verimliliğini ve alanını daha da genişleterek, evreni yaratan gücü biraraya getiriyordu. Yani, «topluca haraç ödenen» üretim tarzının ekonomisinden kalkınarak karmaşık bir kavramlar sistemine varılmakta, bu kavramlar sistemi de birbirine karşıt ideolojilere ayrılmaktadır. Bizce bunlar «topluca haraç ödenen» toplumda görülen zihniyetin en belirgin özellikleridir ve benzeri bir duruma Hesiodos-sonrası Yunan felsefesinde rastlamak mümkün değildir. Bu fikir gereğince, a) *tanrılar*, b) *despot*, c) *kural koyucu ve bastırıcı «topluca haraç ödenen» devlet örgütünün siyasal ve hukuki görevleri*, d) *acunun [kozmosun] düzenli işleyişi*, e) *tarlaların verimliliği* arasında bir birlik vardır.

M. Ö. 19. yüzyılda yaşamış bir Akad kralı olan *Lipi - Ishtar'ın kanunları'nın sonuç kısmında* bu yasaların tanrıların yol göstermesi sayesinde meydana getirildiği, dolayısıyla gelecek nesiller bunlara riayet etmediği takdirde «ülkenin yıkılacağı» belirtilmektedir⁽¹³⁾. Kral iktidarının ve kralın ihdas ettiği kanunların tanrısal bir kökeni olduğu görüşüne⁽¹⁴⁾ Babil'li Hammurabi'nin *kanunlarında* da (M. Ö. 18. yüzyıl) rastlanmaktadır. Hammurabi kanunlarının «Giriş kısmı»nda, yasaları koymak fikrinin tanrılardan geldiği⁽¹⁵⁾; «Sonuç kısmı»ndaysa bu kanunlara karşı

(12) K. Marx: «Die britische Herrschaft in Indien»; K. Marx-F. Engels: *Werke*, Dietz Verlag, Berlin, 1960, Band 9. s. 129.

(13) «Le Code de Lipit - Ishtar», *Revue d'Assyriologie et d'Archéologie orientale*, Paris, cilt LI, no: 2, 1957, s. 57.

(14) Bu konuda bk. E. Szlechter: «Le Code de Lipit — Ishtar», *Revue d'Assyriologie...* cilt 51, no: 4, 1957, s. 177.

(15) «Hammurabi kanunları» (L. A. Lipin'in çevirisi), *Khrestomatika po istorii drevnego Vostoka*, Moskova, İbd. Vost. lit., 1963, s. 197-198.

gelenlerin, tabiatıyla tanrılar tarafından, «az yaşama, yıllarca aç ve karanlıkta kalma»⁽¹⁶⁾ cezalarına çarptırılacakları ve «en kötü hastalığa»⁽¹⁷⁾ tutulacakları belirtilmektedir. Böylece hukuki düzeni, ışığın ve karanlıkların kozmik hareketlerini, tarlaların verimliliğini kendinde toplayan varlığa bir de dirimsel [hayati], insani, sağlık ve uzun hayat kaynağı bir faktör eklenmektedir. Hammurabi kanunları'nda, evrende aynı yaşatıcı gücün, krallık aracılığıyla, toprağın olduğu kadar insan türünün de verimliliğini sağladığı belirtilmek istenmektedir⁽¹⁸⁾. Sümer'lilere ait bir

(16) Aynı eser, s. 216.

(17) Aynı eser, s. 217.

(18) Doğu'ya özgü açıklamalara canlı evren-organizma imgesi de katılabilir. Bu imgenin, kırsal topluluğun (komünötenin) işleyişini canlı bir organizmanın çalışması gibi gösteren bir özellikler serisinin kozmik alana bir nevi yansımaları olduğu söylenebilir. Bilindiği gibi, ilkel düşünce andırışmalarından (anolojilerden) çok etkilenir ve olmadığı zaman bile andırışmalar kaç etmeye hazırdır. Büyü de bunun bir delilidir. Komünötenin yapısı da örgenci (evrenin ve toplumun bir organizma gibi çalıştığını öne süren görüşe göre, organiciste, Ç.) bir görüşle açıklanmak istenmiştir: topluluk (komünöte) komünöter niteliğinden dolayı merkezidir, kapalı ekonomisi dolayısıyla varlığını tek başına sürdürebilir, içine kapanıklığı dolayısıyla özerktir, kesin bir görev bölümü yapılmış olduğu için belirli bir yapıya sahiptir; bir ana gibi yavrularını organik bir düzene göre besler, bu besleme işi de tarımsal hayatın ritminin verdiği zorunlu değişmezliğe, devamlılığa bağlı bir şekilde yapılır.

Canlı evren-organizma imgesine Mezopotamya'lıların Emma Elish (Dünyanın yaratılışı) efsanesinde, ve Bérose'da (Kalde'li tarihçi, din adamı ve astronom, M. Ö. 4. yüzyıl) rastlıyoruz. Anlatılan efsaneye göre Tiamat kozmojenetik suyu canlı bir vücudu içermektedir, bu vücut parçalarına ayrıldığı vakit yeri ve gökyüzünü meydana getirir. Mısır'da Ennead grubu da evreni bir beden veya cinsel bir ilişki şeklinde birbirlerine kenetlenmiş tanrı bedenleri kümesi olarak tasvir eder. Diğer Mısır mit'lerinde de evrenin düzenini sağlayan ve yaşatıcı gücünü veren Maat görülür. Maat Ra'nın vücuduyla özdeşleşmiştir. Mesela bir evren — beden olarak addedilen Orisis'e ithaf olunan bir ilahide Orisis'in Maat sayesinde «yaşadığı», çünkü Maat'ın tanrının eti, eli, ayağı, kalbinin atışı, yediği, içtiği ve burnundan aldığı nefes olduğu söylenmektedir. (bk. A. Moret: *Le Nil et la civilisation égyptienne*. A. Michel, Paris, 1937, s. 457).

ilahide de tanrı haline gelen kral⁽¹⁹⁾ kendini şöyle tanıtmaktadır: «Ben (Sümer ülkesinde) bol yetişen tahılları hasad eden tarımcıyım, koyunların yağının ve sütünün artmasını sağlayan çobanım..., kanallarda (sulama kanallarında) bol su bulunmasını sağladım»⁽²⁰⁾. Bu metni yorumlayan K. H. Bernhard «insanın sosyal varlığı ve biyolojik temellerinin kralın birer meziyetiymiş gibi alındıklarını»⁽²¹⁾ belirtmektedir. *Gilgameş* destanından da kralların, tarlaları verimlilik tanrıçası İşhtar'ın nişanlısı olarak addedildikleri anlaşılmaktadır.

Mısır'da devletin biyolojik görevi, yukarda sözü edilen birliği en somut bir şekilde ifade etmektedir. *Şetebibre*'nin *Emirleri*'nde (Eski İmparatorluk) kralın «ülkeyi, Nil'in sularının en bol olduğu zamankinden daha iyi yestirttiği»⁽²²⁾ söylenmektedir. Sicilyalı Diodorus⁽²³⁾ «kralların yaşamak için gerekli olan herşeyi icad ettikleri»⁽²⁴⁾ şeklinde bir görüşün eski Mısır'da yerleşmiş olduğunu iddia etmektedir. İleride göreceğimiz gibi, bu iddia bazı tepkilere yolaçmıştır. Mamafih, şimdilik, Diodorus'un Mısırlıların diniyle ilgili olarak verdiği diğer bir malumatı nakletmekle yetinelim: Diodorus'un belirttiğine göre, İsis [tıp, evlilik ve buğday tanrıçası, Osiris'in karısı ve kardeşi,

Çin'de de evren bazen bir kaplumbağaya, bazen ise bir yumurtaya benzetilmektedir. Yumurta-evren fikrine Doğu'da çok rastlanır; nitekim bu fikir daha sonra Avrupa'ya da geçmiştir.

(19) Bu, Mezopotamya'da kralın tanrılaştırıldığı nadir durumlardan birisidir (bk. H. Frankfort: *La Royauté et les dieux*, Payot, Paris, 1951, s. 300 ve devamı):

(20) K. H. Bernhardt: *Das Altertum*, cilt 5, 1959, no: 2, «Kult und König im Altertum des Vorderen Orients», s. 77.

(21) Aynı eser.

(22) A. Erman: *Die Literatur der Aegypter*, I. C. Hinrich'sche Buchhandlung, Leipzig, 1923, «Şetebibre'nin emirleri» s. 120.

(23) Sicilyalı Diodorus: M. Ö. I. yüzyılda yaşamış yunan tarihçisi (Ç. N.)

(24) Diodore: *Bibliothèque historique* (E. Hoefler'in çevirisi), A. Delhays, 1851, I. 43.

Sit - Ç.] Mısır'lılara tarımı ve aynı zamanda da yasaları vermiştir⁽²⁵⁾, yani diğer bir deyişle, tanrıça, firavunlar devletinde maddi hayatı ve siyasal faaliyeti sürdürmeğe yarıyacak aletleri ihsan etmiştir⁽²⁶⁾.

Çin'lilerin, daha önce de adı geçen kitabı *Şu Jing*'de efsanevi hükümdar Yao tanrılara olan inancı dolayısıyla övülmektedir, Çünkü takvimi meydana getirmiş, «halkın mevsimleri ve havanın nasıl olacağını öğrenmesini sağlamış» ve böylece gezegenlerin hareketleriyle mevsimler ve yeryüzündeki hayvanların yaşayışı arasındaki ilişkileri ortaya koymuştur⁽²⁷⁾. Yine aynı kitapta, hükümdar Yu'nun, halkın «varlığı için zorunlu olan şeyleri» yani, su, maden, toprak, ormanlık, ve benzerini sağlamak amacıyla «gök-yüzündeki tanrılar»dan ülkeyi yönetmek üzere vekalet aldığı yazılıdır⁽²⁸⁾. Yu, devlet reisinin görevlerinin, gezegenlerin takvimde, yani tarımı düzenlemek için hazırlanmış bir alette, yazılı olan muntazam hareketleriyle belirlendiği kanısındadır⁽²⁹⁾.

Kanımızca, Mezopotamya'lı tanrı Ea'ya atfolunan nitelikler de, «toplucu haraç ödenen» toplum tipindeki hükümdarın dinsel niteliklerine benzemektedirler. Béro-

(25) Aynı eser, I, 14.

(26) Bazı çağdaş Afrika halklarında benzeri fikir karmaşalarına rastlanmaktadır. Tarlaların verimliliğini sağlamak için yapılan ayinin anlamını tahlil eden Luc de Heusche göre bu ayinin yapılmasının temelinde acunsal (kozmetik) bir gücün yöneticinin kişiliğinde temsil edildiği fikri yatmaktadır. Bu acunsal güç sosyal düzeni ve dünyanın gidliğini düzenlemekte, genel olarak bolluğu, doğurganlığı sağlamaktadır. Nkole'de ve Ruanda'da kralın kişiliğinde her şeyden önce ülke temsil edilmektedir (*Le Pouvoir et le Sacré*, Özgür Üniversite, Brüksel, 1962, «Pour une dialectique de la sacralité du pouvoir» s. 20). *La Pensée* dergisinin okurları J. Suret - Canale, P. Boiteau, ve Y. Benot'unun makalelerinde Afrika'da günümüzdeki «toplucu haraç ödenen» üretim tarzının bazı öğelerine rastlandığına dair kanıtlar sunduklarını bilirler.

(27) *Şu Jing*, 1. kısım, bölüm 1.

(28) Aynı eser, 1. kısım, bölüm 3.

(29) Aynı eser, 1. kısım, bölüm 3.

se'un açıklamasına göre *Ea* insanlara *gezegenlerle ilgili bilgileri*, genel olarak *bilimi, tarımı, yazıyı, şehirler ve tapınaklar inşa etme sanatını, kanunları* ihsan eylemiştir. Hatalı düşüncelerden gerçek nesnelere geçerek despotun niteliklerini şöyle sıralayabiliriz: despot, ifa ettiği kamu hizmetleriyle topluluklarda [komünotelerde] tarımsal bolluğu sağlamaktadır; bunu yapabilmek için tarım çalışmalarının *tarihlerini*, dolayısıyla mevsimlerin düzenini bilmek zorundadır; mevsimlerin düzenini bilebilmek için de gezegenlerin devirlerini öğrenip *takvimi* meydana getirmelidir; gezegenleri inceleyip takvimi meydana getirebilmek için *tapınaklarda* yapılan *astronomik* gözlemlere ve bu gözlemlerin sonuçlarının kaydedilip başkalarına bildirilmesi için de *yazıya* ihtiyacı vardır; astronomik gözlemlerin yapılabilmesi için *şehir mimarisini* geliştirip tapınak ve rasathaneler inşa etmek⁽³⁰⁾, ve -Marx'ın belirttiği gibi «toplucu haraç ödenen» toplum tiplerinde hemen hemen tamamen idari bir görevleri olan⁽³¹⁾, *şehirler* kurmak lazımdır; nihayet, *kanunlar* yapmak, yani merkezileşmiş devletin hukuki temelini ortaya koymak da hükümdarın görevleri arasındadır. Bütün bu görevlerin yerine getirilmesine sebep olan tanrısal varlık, *krallıkla ve yeryüzüyle ilgili* bu işlerin düzenli bir şekilde gerçekleştirilmeleri için ulaştırılacaktır. İktisadi, teknik ve bilimsel görevlerin gerektiği gibi yerine getirilmeleri herkesi ilgilendirmektedir. Ancak, bahsettiğimiz bütün metinlerde ve ileride göreceğimiz başka parçalarda, tarımsal ekonomi ve hidroteknik inşaat uğraşlarıyla, devlet yasalarına uyma ve despotik rejimin koruyucuları olan tanrılara tapma emrini yerine getirme kaygısı birleştirilmişlerdir. Adı geçen metinler, yazıcıların ifadeleri, despotik - aristokratik zihniyetin sınırlarını görmemizi, bu zihniyetin sınırları içerisinde «baştakiler»in

(30) Bk. René Berthelot: *La Pensée de l'Asie et l'astrobiologie*, Payot, Paris, 1938, s. 68.

(31) Marx'ın Engels'e 2 Haziran 1853 tarihli mektubu.

yararlandıkları imtiyazların ve politik dengeyin niçin acunsal [kozmetik] olduklarını anlamamızı sağlamaktadırlar. Böyle metinlerin siyasal fonksiyonlarından daha önce bahsetmiştik. İşin yeni, ve konumuz açısından anlam taşıyan yanı, bahsedilen ikili birleşmenin -devlet içerisinde sulhü sağlayan tarımsal - ekonomik faktörle, resmen tapılan tanrılar arasındaki birleşme- biyolojik - ekonomik aracın politik doktrine olduğu kadar dinsel doktrine de nüfuz etmiş olduğunu göstermesidir. Köleci ve feodal devletlerin aksine, ekonomik fonksiyonları (tarımsal teknik yapılar, ihtiyat için besin yığınakları meydana getirme) olan «toplucu haraç ödenen» devlet tipinin bu özgül niteliği göz önüne alınırsa, yukarda adı geçen anlamlı özelliğin [din-ekonomi birleşimi] «toplucu haraç ödenen» oluşum kavramıyla daha kolay açıklanabileceği anlaşılır.

Böylece, hem dinsel hem de siyasal bir nitelik taşıyan, tanrıların halk ayaklamalarını bastıran despotların yardım ettiklerinden bahseden metinler daha geniş bir anlam kazanırlar⁽³²⁾.

Ancak, daha özellikle, yukarda sözü edilen unsurlar da göz önüne alındıkları zaman, «toplucu haraç ödenen» devlet tipinin tarım biyolojisiyle ilgili ekonomik fonksiyonlarının niçin halk ayaklanmalarına karşı ideolojik bir baskı aracı olarak kullanıldıkları daha iyi anlaşılmalıdır. Mısır'da, M. Ö. 2. bindeki halk ayaklanmalarını anlatan Neferohu (Neferti) kullandığı fiillerin zamanlarını maharetli bir şekilde değiştirmekte ve gelecek zamanda aldığı fiillerle aslında yakın geçmişi kasederek, egemen tabaka iktidardan tamamen uzaklaştırıldığı vakit «güne-

(32) M. E. Matié: *Drevnéegipetskie mify*, Bilim Akademisi yayınları, Moskova-Leningrad, 1956, «Kanatlı güneş, Behdet'li Horus'un hikâyesi» s. 120 ve 126; aynı kitapta, «Horus'un zaferi»nde tanrının firavuna şu sözleri söylediğini görüyoruz: «Baş kaldıranlar olduğu takdirde sana yardım edeceğim» s. 129. Aynı fikre bir sonraki sayfada da rastlanmaktadır, s. 129.

şin parlamıyacağını... Mısır'da bütün ırmaklar kuruyacaklarından yaşanamıyacağını...»⁽³³⁾ yazmaktadır. Mısır'lı kronikör İpuser de ayaklanmayı kısaca anlattıktan sonra, acı bir dille, siyasal düzen ve bu düzenin yasaları yıkıldıkları vakit «kadınların gebe kalamadıklarını ve *Hnum* (insanları yaratan tanrı)'un hiç kimsenin doğumuna sebep olamadığını⁽³⁴⁾ ve gücünü yitirdiğini farkedince üzgün bir şekilde kalakaldığını»⁽³⁵⁾ yazmaktadır. *Hammurabi Kanunları*'nda olduğu gibi İpuser'de de, kralın tarımın biyolojisinde güçlü olduğu fikri insanın biyolojisine kadar uzanmaktadır.

III. Ramses'in saltanatına son veren sosyal karışıklıklardan sonra tahta IV. Ramses geçer. Kutsallaştırma ayini politik, antropobiyolojik ve agrobiolojik [tarımın biyolojisine değgin] bir mahiyette olur: yeni hükümdar ülkede toplumsal huzuru yeniden kurarak Nil'in tarlaları basmasını ve kadınların çocuk doğurmalarını sağladığı için övülür⁽³⁶⁾.

Doğanın, tarlaların, insan türünün verimsizliği despotun devrilmesiyle izah ediliyordu, *çünkü sosyal şuurda, doğanın, tarlaların, -ve giderek- insanoğlunun verimliliğinin despotun özünde bulunan bir nitelik olduğu sanılıyordu.*

«Delikanlıların erkekliğini... ve Mısırlıların hayatlarını sürdürmelerini sağladığı» için övülen Mısır kralı III. Sesostris'in şerefine hazırlanmış bir ilahiyi yorumlayan Philippe Derchain ancak «genelleştirilmiş erkekler»in

(33) G. Lefebvre: *Romans et contes égyptiens de l'époque pharaonique*, A. Masion-neuve, Paris, 1949, «Le récit de Néferohou», 25-29. satırlar.

(34) *Hrestomatia...* a.g.e., «Le Récit d'İpuser», paragraf II, s. 64-65.

(35) Aynı eser, paragraf IV, s. 66.

(36) G. Maspéro: *Recueil de travaux*, 2, 114-116; P. Derchain: *Le Pouvoir et le Sacré*, «Le Rôle du roi» s. 68.

böyle şeyler yaptıklarının söylendiğini, oysa sadece ülkeyi yöneten kişinin genelleştirilmiş erkek addedilebileceğini, yönetimin tanrısallığının da hükümdarın genelleştirilmiş erkek sayılmasının bir ifadesi olduğunu belirtmektedir⁽³⁷⁾. P. Derchain yorumunda genelleştirmenin nasıl bir zihniyet içersinde yapıldığını da ele almakta ve bunun, yöneticinin siyasal gücüyle antropobiolojik ve agrobiolojik [tarımın biolojisine değgin] fonksiyonlarını birleştiren bir zihniyet olduğunu belirtmektedir. Oysa, benzeri fikirlerin birleştirildiklerine de, bilhassa «toplucu haraç ödenen» toplum tipinin sosyal ve ideolojik ortamında rastlanmaktadır.

Tarlaların verimliliğiyle yöneticiler arasında bir ilişki bulunduğu dair, «toplucu haraç ödenen» toplum tiplerinde görülen kanaatin Çinli filozof Konfüçyüs (M. Ö. 6-5. yüzyıl) ve Mençiyus (M. Ö. 4. yüzyıl)'un görüşlerinde de dile geldiği görülmektedir. Ancak bu defaki görüşler, adı geçen ilişkilerin iktisadi alanda yer aldıklarını bilen, şimdiye kadarki metinlerde zımni olarak belirtilen hususları açıkça ortaya koyan, iyice işlenmiş birer felsefi tezdirlir. Konfüçyüs «Eğer bir devlet aklın ilkelerine göre yönetiliyorsa, orada fakirlik ve sefaletin bulunması bir utanç konusudur»⁽³⁸⁾ demektedir. Konfüçyüs halkın «tabiatı icabı» altta bulunduğunu, dolayısıyla görevinin ege men sınıfın yerinde kalması için gerekeni yapmak olduğunu sanan bir aristokrasi taraftarıydı. Yöneticileri, halkın rahatını sağlamalarının kendi çıkarlarına olduğuna, aksi takdirde halkın başkaldıracağına ikna etmeğe çalışıyordu⁽³⁹⁾. Konfüçyüs'un talebesi Mençiyus da, genellikle, aynı tutum içersindeydi. İnsanlar açlıktan ölürlerken despotun

(37) Philippe Derchain: *Le Pouvoir et le Sacré*, a.g.e. s. 69.

(38) Confucius: *Lun - yu* (M. G. Pauthier'nin çevirisi), Garnier, Paris, VIII, 13.

(39) Aynı eser, XVI, 1.

«bu benim kabahatim değil, toprak verimsizdi»⁽⁴⁰⁾ demeye hakkı olmadığını açıklıyor, ve despotu uyarıyordu: «suçu hiçbir zaman kötü giden havaların üzerine atmayınız»⁽⁴¹⁾. Marx «Asya devletlerinde... kaldırılan ürünün, Avrupa'da havanın iyi veya kötü gitmesine bağlı olduğu gibi, yönetimin iyi veya kötü olmasına bağlı olduğunu»⁽⁴²⁾ belirtmektedir. Hesiodos-sonrası Yunanistan'ında tamamen *biyolojik* açıdan incelenen, tarlaların verimliliği gibi bir sorun «toplucu haraç ödenen» toplumda ise *sosyolojik* açıdan incelenmektedir. Bu konuda, ekonomik ilişkilerin, özgül, «toplucu haraç ödenen» ilişkiler oldukları gözönünde tutulursa yöneticinin ekonomik ve tarımsal alandaki fonksiyonunun etkisi daha iyi anlaşılır. «Topluca haraç ödenen» toplumda tarlaların verimliliği sorunu *ideolojik* spekülasyonlara da konu olmaktadır: eğer tarlalar verimli olurlarsa bu hükümdarın bir zaferi olmakta, aksi halde ise iktidarı ellerinde tutanlara karşı bir kin uyanmakta, ve bu kin giderek bir başkaldırma hareketine bile yol açabilmektedir.

Ülkenin tek sahibi olan despotun sosyo-ekonomik durumu, bir görevler karmaşasının kendisinde toparlanmasına yolaçan ideolojinin meydana gelmesinde rol oynayan faktörlerden birisi olabilir. Bir mülkün tek sahibi o mülkün getireceği kazançlardan da yararlanmağa hakkı olan tek kişidir; mülkünü korumak veya verimini arttırmak için istediği gibi tedbir alabilir; o eşyanın «tanrı»sı, yasa koyucusudur, onu «besler», savunur, onarır, ve düzenli bir şekilde çalışmasına dikkat eder. Bütün bu belirttiğimiz hususlar büyütülüp bir devlet ölçüsünde alınırlar-

(40) Meng-tseu: kendi ismini taşıyan kitabı (M. G. Pauthier'nin çevirisi), Garnier, Paris, I, 1,3.

(41) Aynı eser.

(42) K. Marx: «Die britische Herrschaft in Indien». K. Marx-F.Engels: Werke, Dietz Verlag, Berlin, 1960, cilt 9, s. 130.

sa, genişlemeğe devam ederek, acunsal [kozmetik] boyutlara kadar varırlar, zira ilk çağ insanının yaşadığı dar çevre içerisinde, *kendi* coğrafyasıyla kozmografya birbirlerine karışmaktadırlar. Tanrı-kral birliği bir yandan «yüce faktöre» (tanrı) *politik bir nitelik verip* onu toplumsal düzenin koruyucusu haline getirirken; öte yandan da *politik faktörü* (kral) *yüceltip* kutsal bir hayat ve verimlilik deposu durumuna sokmaktadır.

Başka bir fikir alanında ise, Çinlilerin *wu-wei* («bir şey yapmama») ve devletin iktisadi düzene *müdahalesi* kavramlarının da ilk kökenlerinin «topluca haraç ödenen» toplum tipinde bulduklarını farkediyoruz. Halbuki ilk bakışta, bu iki kavram birbirinin zıddıymış gibi görünmektedirler. Taoistlerde görülen *birşey yapmama* kavramına taoizmin⁽⁴³⁾ kurucusu Lao-zi'nin düşüncelerini bir araya getirdiği eser olan *Tao Te Jing*'de⁽⁴⁴⁾ rastlanır. *Tao Te Jing*'de filozof sosyal ve politik davranışlarda *bir şey yapmamak* gerektiği kuralını savunur. Bir şey yapmama ilkesine göre «hükümdar ve aristokrasi» huzuru, dengeyi, hiç değişmeyen geleneksel sosyal düzeni muhafaza etmek⁽⁴⁵⁾, fakirler kitlesine karşı şiddet uygulamaktan⁽⁴⁶⁾ ve lüzumundan fazla yemekten çekinmek⁽⁴⁷⁾ zorundadırlar. Bu ilkeyle, tarım topluluğunun [komünötesinin] aşırı miktarda artık-ürüne el konmasına karşı çıktığı da söylenebilir⁽⁴⁸⁾.

Birşey yapmama, acunsal düzeni *tao*'nun kurduğu

(43) Taoizm: İlk çağda Çin'de gelişen iki ana felsefe akımından birisi. Diğer Konfüçyüsçüktür. (Ç.)

(44) Bu kavrama *Tao Te Jing* ve Lao-zi'den de önce, meselâ *Şu Jing*'de (1. kısım, bölüm 3) rastlanır.

(45) «*Dao De Jing*», V, XXX, (Yang Hing-Shun'un çevirisi), *Drevnekitaiskii filosof Lao Tsy i ego outchenia*, Bilim Akademisi yayınları, Moskova-Leningrad, 1950.

(46) Aynı eser, XLIII.

(47) Aynı eser, IX.

(48) Aynı eser, LXXV.

şeklindeki ontolojik ilkenin sosyolojik alanda ifadesidir⁽⁴⁹⁾; bununla birlikte topluluğun [komünötenin] birliğini ve kendi iç kurallarını korumaya da yaramaktadır. Topluluğun [komünötenin] hemen hemen içine kapanık, kendi kendine yeterli ve nisbeten oturmuş düzeni zaten kendiliğinden işlemektedir; ancak, *dışardan gelen her türlü etki, üzerinde yıkıcı bir rol oynamaktadır*. Dolayısıyla, ekonomik kaygılar ne kadar dolaylı bir şekilde ortaya çıkarlarsa çıksınlar, topluluğun [komünötenin] bütünlüğünü muhafaza etme eğiliminin ağır basmasının altında, bilinçsiz de olsa, tamamen ekonomik menfaatler bulunduğu anlaşılmaktadır.

Ancak, Çin felsefesinde, birşey yapmama ilkesinin tam zıddı olan *müdahale* ilkesine de rastlanır. Bu ilke *Xun-zi*, *Guan-zi* ve benzerleri gibi, özellikle yasacılar okuluna mensup olanların yapıtlarından önemli bir yer tutar. *Guan-zi*'ye ait olduğu söylenen, M. Ö. 4-2. yüzyıllar arasında meydana getirilen eserin «Küçük Plan» başlığını taşıyan bölümünde, yöneticiden, ekonomik refahı sağlamak amacıyla, el zanaatlerinin terkedilmesini önlemek, çeşitli bitkilerin orantılı bir şekilde ekilmesini temin etmek, tarımsal üretimi artırmak, kaldırılan ürünün yetersiz olduğunu önceden haber verebilmek için «çalışmayı düzenleyici»⁽⁵⁰⁾ tedbirler alması istenmektedir⁽⁵¹⁾. M. Ö. 3. yüzyılda yaşamış olan filozof Xun-zi'nin de aynı fikri ciddi olarak ele aldığı görülmektedir. Xun-zi de, *Guan-zi* gibi, devlete hakim olan felsefenin, yani sosyal eşitsizlik ilkesi üzerine kurulu bir düşüncenin temsilcisidir. Ancak, sosyal dengenin sağlanabilmesi için, kitlelerin kötü beslenmelerine karşı mücadele edilmesi gerektiğini belirtir. Bu kaygıyla da, o zamanlar için ütöpik olan politik bir sistem

(49) Aynı eser, XXXVII.

(50) *Guan-zi*; bk. *Guan-tzi* (V.M.Stein'in çevirisi), Izd. vost. Lit., Moskova, 1959, bölüm 20, s. 260.

(51) Aynı eser, bölüm 20, 48, 73, vb..

hayal eder. Bu sisteme göre, tebanın ekonomik ihtiyaçları tespit edilmeli, üretimi artırabilmek için, ne kadar üretim yapıldığı sayısal olarak tahmin edilmeli, kişiler ihtiyaçlara göre çeşitli üretim kesimlerinde görevlendirilmelidirler. «Bir devlet adamı olabilmek için, kişileri ekonomik alanda farklılaştıran mekanizmayı bilmek gerekir»⁽⁵²⁾ diyordu *Xun-zi*.

Böylece, ilk önce müdahale etmeyen, sonra da müdahaleci zihniyeti görmüş olduk. Köleci veya feodal devlet gibi, çok sayıda özel mülkiyet esası üzerine kurulmuş devletlerde fikir olarak bile ekonomik müdahaleye rastlanmaz⁽⁵³⁾. Bu iki görüş de ancak «topluca haraç ödenen» oluşumlar yoluyla açıklanabilirler. Çünkü «topluca haraç ödenen» devlette, köleci veya feodal devletin aksine, başkan bütün ülkenin tek sahibidir ve iktidar tarımsal bir ekonomide aktif olmağa mecburdur. Dolayısıyla, «topluca haraç ödenen» bir devlette, devletin iktisada müdahale etmesi veya etmemesi, yada bu müdahalenin sınırları sorunu üzerine bir tartışma açılması sadece mümkün değil, *zorunludur* da.

Bu iki görüş [müdahale etmeyen ve müdahaleci görüşler] arasında benzerlikler olduğu gibi karşıtlıklar da bulunmaktadır. Bu görüşlerden, bir yandan, «topluca haraç ödenen» devlet tipinin görevlerinin *genel* çıkarları korumak olduğu anlaşılmakta -ki bu da çelişkili bir durumdur-; öte yandan da bu görüşlerin birbirine zıd sosyal konumlarca değişik şekillerde yorumlandığı görülmektedir. Mesela, tarımsal topluluklardaki [komünöte-lerdeki] köylülerin ideolojisini temsil etmekte olan taoistlerin öne sürdükleri birşey yapmama ilkesi topluluğu

(52) *Xun-zi*: bk. *Gouan-ty*, a.g.e., «Ülkenin zenginleşmesi» bölümü, s. 336.

(53) Araştırma konusu: «Topluca haraç ödenen» üretim tarzında görülen müdahale fikri açısından, Mısır'daki sosyal sistemin platoncu ekonomik görüşü üzerindeki etkileri.

özyeterliğini ve dengesini azaltacak etkilere, vergi-rantların aşırı derecede artırılmasına karşı korumaktadır. Bununla birlikte toplulukların, yine de, devletin faaliyet göstererek kamu hizmetlerini yerine getirmesine ve merkezi besin yığınakları kurmasına ihtiyaçları vardır. Dolayısıyla, bu konuda artık birşey yapmama söz konusu değildir. Nitekim birşey yapmamanın öncüleri de *Tao Te Jing*'de, bu mevzuda, devlete engel olmamakta, bilakis halkın besinini temin etmesi için devletten *birşey yapmasını* istemektedirler⁽⁵⁴⁾. *Guan-zi* ile *Xun-zi* ise devlete hakim olan sınıfın ideolojisinin temsilcileri olarak konuşmakta ve «toplucu haraç ödenen» devlete özgü müdahaleci görevi mutlaklaştırmaktadırlar. Bu ideolojik görüşün görünürdeki amacı üretimi artırmaktır, ancak, bu amacın arkasında, bilinçli veya bilinçsiz de olsa, artık-ürünü arttırma gayesi, yani sınıf çıkarları vardır. Yalnız, devletin müdahalesini mutlaklaştıran bu görüş giderek, dünya gerçekleriyle ilgisini kaybetmiş, ayakları yerden kesik, fazla manevileştirilmiş, ütöpik olmuş bir teorik sistem haline gelmektedir.

Bu iki okul [taoistler ve yasacılar] birbirine karşı fikirler öne sürerler, bu fikirlerin her birisinde, temsil ettiği sosyal mevkiin etkisiyle, «toplucu haraç ödenen» örgüt tipinin birbirine zıd olan iki yanından *birisinin* ağır bastığı görülür. Taoistlerde «toplucu haraç ödeyen» örgütün *kendine yeterliliği*, içine kapanıklığı, köy topluluğunun [komünotesinin] muhafaza edilmesi, yani bu topluluğun mensuplarının nisbi ekonomik refahlarını ve politik-ahlaki özgürlüklerini (birşey yapmama) temin eden yanı ağır basmaktadır. *Xun-zi* gibi filozoflarda ise tarımsal topluluğun [komünotenin] despotik devlete *bağımlılığı*, ve bunun mukabilinde, çelişmeli bir şekilde, devletin topluluklara karşı olan görevleri ve artık-ürünü arttırmaktaki çıkarı belirtilir.

(54) *Dao De Jing*, a.g.m., XII, XXXV.

■ Sınıfların Baskıya Karşı Gelişlerinin Özgül Yanlarıyla İlgili İdeolojik Özellikler

Daha önce, «toplucu haraç ödenen» toplumlarda halk ile yöneticiler arasındaki ilişkilerin, bu ilişkilerin uyumlu yanıyla çatışan yanı arasındaki çelişmeye bağlı olduğunu belirtmiştik. Şimdiye kadar incelemiş olduğumuz *bütün* ve *birlik* fikirleri, kabataslak (*grosso modo*), toplumun uyumlu yanında yığılan ideolojileri temsil etmekteydiler. Şimdi de, toplumun çatışan yanındaki ideolojik ifadeleri ele alalım.

«Topluca haraç ödenen» toplumlarda, köleler olduğu kadar tarımsal topluluklardaki [komünotelerdeki] köylüler de ezilmişlerdir. Şüphesiz ihtilal hareketleri ve ideolojik karşıgelmelere bu zümrelerden birisi katılırken diğeri ilgisiz kalmamıştır. Ancak, burada sorun karşı geliş hareketlerine ve yazılarına, başlıca sosyal çatışmalarda bu zirvelerden hangisinin *ağırlığını* ne ölçüde hissettirdiği, bu çatışmalarda hangi sınıfların *ana gücü* olduğunu anlamaktır.

Elimizdeki protesto metinlerinde kölelerin sesi pek az duyulduğuna göre, kölelerin, bu bakımdan, sosyal bir baskı yaptıkları söylenemez. Bilinen sebebler dolayısıyla, kölecilik devrinde bile -Yunanistan'da olsun, Roma'da olsun- ideolojik açıdan köleler seslerini nadiren duyurabilmişler ve bu da pek fazla birşey ifade etmemiştir. Bu durumda da, olumsuz deliller yöntemine başvurmayacağı-mızı belirtelim.

Sorun başka bir şekilde meydana çıkmaktadır. «Topluca haraç ödenen» toplumsal oluşumda, ana sosyal çelişkiyle felsefe alanındaki ana ideolojik çelişki *arasındaki ilişki köleci rejimde olduğundan farklı bir biçimde* ortaya çıkmamaktadır. Köleci rejimde düşünürler özgür vatandaşlardan meydana gelen sosyal çevreye dahildirler; genel-

likle, egemen sınıfın düşüncelerine felsefi muhalefette bulunulamaz. Böylece, farklı sosyal çevreler tarafından desteklendiği takdirde en sivrilmiş felsefi çelişki haline gelen materyalizm-idealizm çelişkisi bile, bu rejimde aynı sosyal sınıf -köle sahibi olan veya olabilenler sınıfı- içersindeki çeşitli gruplar tarafından keskinleştirilir. Demokrasiyle aristokrasi, patrisyen'lerle pleb'ler arasındaki, bilinen, ideolojik karşıtlıklar da aynı sosyal kategori içersindeki zıdlıklardır. Esas sosyal çelişki ise sınıflar *arasında*, yani özgür vatandaşlarla köleler arasındadır. Esas sosyal çelişki birbiriyle çatışan sosyal grupları içermekteyken, birbirine en zıd fikirler bile, çatışan değil, sadece birbirine muhalefet eden gruplar tarafından öne sürülmektedirler. Görüldüğü gibi, bu iki çelişkili ilişki arasında gerek *tabiatları*, gerekse *sosyal fonksiyonları* açısından, bir *uyarlık eksikliği* vardır. Roma'daki veya Yunanistan'daki en ateşli felsefi münakaşaların bile, toplumdaki sosyal çelişkinin düğümlendiği noktaya ulaşamamış olmaları bu durumla izah edilebilir; genellikle bu felsefi *eserlerde*, *insanın insan tarafından ezilmesine herhangi bir şekilde karşı gelindiğine rastlanmamaktadır*. Nitekim, biraz düşünürsek, Parmenides'in rakibi Herakleitos kadar ve Platon'un hasmı Aristoteles kadar kölecilik taraftarı olduklarını görürüz; Demokritos burada tedadıfi bir istisna meydana getirmektedir. Hesiodos-sonrası Yunan felsefesinde, bazı nadir ve güçsüz istisnalar dışında, temel sömürü biçimine yöneltilmiş itirazlara rastlanmamaktadır. Yukarıda kaydedilen uyarlık eksikliği dolayısıyla, temel sosyal sömürünün kurbanlarının felsefede söz sahibi olmadıkları, söz sahibi olabilenlerin ise her hangi bir sömürüye maruz kalmadıkları müşahede edilmektedir. Bu duruma diğer bir örnek: Helenistik devirde, köleciliğin yıkılış buhranının başlayıp egemen sınıfın *bütün* tabakalarını sardığı sıralarda, aralarındaki düşmanlığa rağmen bü-

tün bu tabakaların ideolojik temsilcilerinin *birbirine benzer* tepkilerde buldukları görülmektedir. Mesela, mistisizmin güçlenip *genellesmesi*yle birlikte Epiküros'un ateizmi de, düşüncelerini tarihin başka bir aşamasında açıklamış olan selevi Demokritos'unkinden daha az zorlu bir hal almaktadır. Yine aynı şekilde bireycilik, hasımları stoacılar da olduğu kadar, materyalist Epiküros'da da görülmektedir; şüphecilğe [septisizm] yalnız Pyrrhon'un başlattığı akımda değil, bazı materyalist tabiblerin felsefi düşüncelerinde de rastlanmaktadır.

Buna karşılık, «toplucu haraç ödenen» toplum tipinde başlıca sömürülen halk kitlesini köylüler meydana getirmektedirler, oysa bilindiği gibi, köylülerin çevresi bazı felsefi tutumların meydana çıkmasına yol açabilmektedir. Nitekim, despot-aristokrat hakimiyetine karşı ideolojik alanda yapılan en belirgin çıkışın öncüleri sosyal sınıflar arasında kurulmuş olan barikatın öte yanında bulunmaktadırlar. Böylece, *esas* sınıf çelişkisi -despot-aristokrat grubuyla topluluklardaki [komünöterlerdeki] köylüler arasındaki çelişki- *felsefi* (veya felsefe öncesi) *alanda ifade edilebilmektedir*. Burada, hem temel sosyal çelişki, hem de temel felsefi karşıtlık çatışan bir nitelik taşımaktadırlar; dolayısıyla *esas* sosyal çelişkiyle sınıf mücadelesinin en zıdlaşmış biçimi arasında bir *uyarlık* vardır. Karşı gelen sosyal düşüncenin başlıca öncüsü olan sınıf aynı zamanda sömürülen sınıftır ve kölelerin aksine, nisbeten özgürdür. Menkul veya gayri menkul bir malı elinde bulduran (objektif alanda) ve bu tasarrufu (kollektif de olsa) savunmak için yeterli bir hukuki ve ahlaki kişiliğe sahip olan (sübjektif alanda) bir kimse, objektif ve sübjektif alanlarda bazı sosyal ve psikolojik koşullara uymak zorundadır. Bu sosyal ve psikolojik koşullar kişinin ideolojik alanda karşı gelmesini sağlayabilirler. Ana sömürülen sınıfın karşı gelişinin gücü bu sınıfın sosyal ağırlığıyla,

savunduğu şeyin maddiliğiyle ve savunup protestoda bulunan kişinin yetenekleriyle doğru orantılıdır. *İnsanın insan tarafından ezilmesine sosyal alanda karşı gelindiğine Doğu'da ait metinlerde oldukça sık rastlanmaktadır.*

Yunan ve Roma tarihlerinde köle ayaklanmaları, bulunmasına mukabil, Doğu'da da köylüler ayaklanmaktadırlar.. Belgeler, binlerce yıl süren helenizm-öncesi Mısır tarihi boyunca, yöneticilerin köylüde görülen isyan havasından korktuklarını ispatlamaktadırlar. Vezir Ptahhotep (Eski İmparatorluk) aşırı derecede istismar edilen, tabiatıyla köle olmıyan, «açlar»ın ayaklanabileceklerinden korkmaktadır⁽⁵⁵⁾. III. Kheti'nin (Orta İmparatorluktan az önce) oğluna verdiği öğütlerde de aynı korkuya rastlanmaktadır⁽⁵⁶⁾. İpuser tarafından anlatılan, Orta İmparatorluk döneminin başlangıcında meydana gelen ayaklanma da nisbeten özgür olanların, yani rençberlerin yaptığı bir harekettir. Rençberlerin buradaki esas amaçları yöneticilerin elindeki «vergi belgeleri»ni almak ve «hasattan elde edilen gelir»in yazıldığı listeleri imha etmektir⁽⁵⁷⁾. *Fellah'ın dertleri*⁽⁵⁸⁾ adlı halk masalında adı geçen -M. Ö. 2. bin yıl başlangıcı-Natrun vahası'ndaki itirazcının da, köle değil bir köylü olduğu açıkça bellidir. Mezopotamya'da, «baştaki»lerin doymazlığını ortaya koyan *Bir ezilmişin yakınmaları'nın*⁽⁵⁹⁾ yazarı da, yargılanabilir bir kimse olduğuna göre, köle değildir. Aynı şey *Halkının azabı*⁽⁶⁰⁾

(55) *Les Maximes de Ptahhotép*, 481-488. satırlar.

(56) *Der alte Orient*, a.g.e., «Herakleopolis kralının oğlu Merikara'ya verdiği öğütler», s. 60-61.

(57) *Le Récit d'Ipuser*, a.g.e., bölüm VI.

(58) G. Maspéro: *Les Contes populaires de l'Égypte ancienne*, E. Guilmoto, 4. baskı, Paris, «Les Plaintes du fellah» s. 48 ve devamı.

(59) *Berliner Beiträge zur Keilschriftforschung*, I. s. I, 14,232 ve devamı, B. Meissner: *Babylonien und Assyrien*, C. Winter, Heidelberg, 1925, s. 432.

(60) P. Dhorme: *Choix de textes religieux assyriens-babyloniens*, V. Lecoffre, Paris, 1907, 15-22, satırlar..

adlı metinde de görülmektedir. Çin'de ise, Çin uzmanı Edouard Erkes'in belirttiğine göre, bütün tarih boyunca «hiçbir köle ayaklanmasına rastlanmamış»⁽⁶¹⁾, buna mukabil muharrik unsuru «köylü isyanları»⁽⁶²⁾ teşkil etmişlerdir.

Sıraladığımız bütün bu olayları kölelerin birinci planda oldukları, sömürülen köylünün pek fazla önem taşımadığı bir sosyal şemaya sığdırmak güçtür. Buna mukabil, «topluca haraç ödenen» sosyal oluşum ve sözünü ettiğimiz *uyarlık* gözönüne alınarak incelendikleri takdirde, bu olaylar sosyolojik açıdan daha tatmin edici bir şekilde açıklanabilmektedirler.

Çin'de bütün ilk çağ felsefesi boyunca sosyal adaletsizliklerin eleştirildiği görülmektedir; eleştirilen de, köle olmıyan köylü kitlelerine eziyet edilmesidir. Bu düşünce akımları arasında, topluluk [komünote] köylülerinin düşüncelerinin dolaylı veya dolaysız yoldan bir ifadesi olan taoizm, veya kölelerle ilgili meselelerle uğraşmıyan, buna mukabil *demokratik* fikirleriyle aristokrasiye hücum eden Mo-zi sayılabilir. Marksist olsun veya olmasın, Çin felsefesiyle meşgul olan bütün tarihçiler bu ülkenin düşünce tarihinde sosyo-politik uğraşların, siyasal konular üzerindeki tartışmaların Yunanistan'da olduğundan çok daha önemli bir yer tuttuğunu müşahade etmişlerdir. Çin felsefesinde bir «tarihin anlamı» kavramının ortaya çıktığı ve bu kavramın daha çok erken çağlarda, basit (naif) bir şekilde de olsa, sosyal hayatın filozofların düşünceleri üzerinde belirleyici bir etkide bulunduğu kabulüne yol açtığı görülmektedir⁽⁶³⁾.

Kojiro Yoshikawa Çinlilerde «tarihin anlamı» kav-

(61) E. Erkes: *Das Problem der Sklaverei in China* Akademie, Verlag, Berlin 1952, s. 29.

(62) Aynı eser, s. 27.

(63) Bk. Fong Yeou-Lan: *Précis d'histoire de la philosophie chinoise*, V. Lecoffre, Paris, 1907, s. 51-53.

ramından bahsederken, bu ülke sakinlerinin, «insanın bir aynası»⁽⁶⁴⁾ olarak kabul ettikleri tarihe «birinci planda» bir önem verdiklerini belirtmektedir. Nitekim, *Yi Jing*'de, Çin düşüncesinin daha başlangıcından itibaren sosyal hayatın diyalektiğiyle ve özellikle çelişkili yapısıyla ilişki kurmuş olduğunu söyleyebiliriz. Ancak, hepsi bu kadar da değildir; en eski Çin düşüncesinde bütün doğaya «sosyal», insani ve siyasal bir mahiyet kazandırıldığı anlaşılmaktadır. Daha sonraları, çekirdek halindeki bu diyalektik görüş yayılarak bütün ontolojik düşünceyi kapsamıştır. Çin felsefesinde, diyalektiğin «temel»i (Lenin) olan çelişme ve zıdların birliği fikirlerine çok belirli bir şekilde rastlanmaktadır. Bu fikirler Yunanistan'da ancak Herakleitos ile, felsefenin başlamasının üzerinden bir asırdan fazla bir zaman geçtikten sonra ortaya çıkmışken, Çin'de felsefeyle birlikte belirmişlerdir. Bu konuda örnek olarak yine, bütünüyle, *evrene ve devlete* hakim olan zıdlar çifti yin-yang doğrultusuna bağımlı olan *Yi Jing*'i alabiliriz. Çinli marksist Yen Zi-Yu, Çin'de, marksist düşüncenin çok eskiden beri var olduğunu müşahade etmekte ve buna toplum içersindeki çatışmanın Çinli düşünürleri diyalektiği daha erken farketmeye sevketmesinin sebep olduğunu söylemektedir⁽⁶⁵⁾. Çinli yazar bu durumu, son tahlilde, şimdiye kadar tarihte bir eşi görülmemiş olarak nitelediği, Çin'deki geniş köylü hareketleriyle açıklamaktadır. Bizce, bu durumu açıklamak için alınan sebeplerin alanını genişletmek, bu paragrafta açıklığa kavuşturulan özelliklerin ve ezilen köylülerin ideolojik temsilcilerinin söylediklerinin hepsi arasında bir ilişki kurmak gereklidir. *Sosyal çelişkilerle ideolojik çelişkiler arasında bir uyarlığın bulunduğu durumlarda, düşüncelerini*

(64) K. Yoshikawa: «L'Homme et l'épopée en Chine et dans le monde occidental» *Diogenes*, 1963, no: 42, s. 17.

(65) Yen Zi-Yu: «O nekotoryh problemaxh istorii kitaiskoi filosofii» *Voprossi filosofii*, Moskova, 1957, no: 4, s. 139.

felsefi alanda ifade edebilecek bir sınıfın uzun süre sosyal baskıya maruz kalması, bu sınıfın tarih ve tarihin objektif diyalektiğiyle ilgili konularda teorik bir güç kazanmasına yol açabilir.

Doğu'dan kalma metinlerde anlatılan sosyal karşı gelişlerin *mahiyeti* incelendiği takdirde de anlamlı sonuçlara ulaşılmaktadır. Toplumsal eleştiri, isyan halini aldığı zamanlarda bile, karşı gelenlerle zulmedenler arasındaki sosyal ilişkileri hedef olarak almamakta, daha çok «baş-takiler»in, *mevcud ilişkiler* dolayısıyla, halka karşı yapmakla yükümlü oldukları görevleri yerine getiriş şekillerine tevcih edilmektedir. Mesela *Şu Jing*'de hükümdar hoyrat, soyguncu davranışları dolayısıyla kınanmakta, yerine daha insanca davranan başka bir hükümdarın getirilmesiyle tehdit edilmektedir⁽⁶⁶⁾. «Topluca haraç ödenen» oluşumların mensupları -köylüler- tarafından başlatılan sosyal karşı gelişler hakkında bildiklerimiz dikkatimizi ilginç bir noktaya çekmektedir: mevcut sosyal düzeni muhafaza etmek hiçbir zaman başkaldıran kölenin değil, sadece, sosyal durumu topluluk [komünote] köylüsü olanların *çıkarımadır*. Topluluk köylüsü topluluğun durumunun ve devletin topluluklara karşı olan yükümlerinin devamını istemektedir.

Köleyi efendisine karşı koruyacak yasal haklar yoktur, köle hukuki bir kişilik sahibi olamaz. Dolayısıyla, başkaldırdığı vakit amacı *haklardan yoksun insan durumunu ortadan kaldırmaktır*, çoğu zaman hayali bir köle efendisi olmaktır. Elimizdeki Doğu'dan kalma itiraz metinlerinde karşımıza hep, *haklara sahip olan* (yargılanma hakkı da buna dahildir), *haklarının ihlal edildiğinden* yankınan (Hesiodos gibi!), halbuki bir dava açmağa yetkisi olan, ancak yargıçların adil olmayan kararlar vereceğini

(66) *Shu Jing*, a.g.e., bölüm 3, II, bölüm 1, 6; 10.

bilen bir adam çıkmaktadır. Bir köle başkaldırarak içinde bulunduğu hukuki durumun *ortadan kaldırılmasını* ister, oysa, bizim metinlerde rastladığımız özgür (veya yarı özgür) kişi hukuki durumunun *daha iyi bir hale getirilmesini* arzu etmektedir.

İnsanla ilgili Roma-Yunan düşüncesinde, efendiyle kölesi arasında nitelik farkı olduğu görüşü üstün gelmekteyken; Doğu düşüncesinde -hipotetik bir şekilde de olsa- bütün insanların maddi ve manevi servetlerden eşit derecede faydalanmaya hakları olduğu görüşü ağır basmaktadır. Öte yandan, kölecilikte temel sosyal ilişki köle-efendi ilişkisiyken, «toplucu haraç ödenen» oluşumlardaki temel sosyal ilişki hükmedenle hemen hemen özgür olan köylü arasındadır.

Bir de şu husus var: Mezopotamya ve Mısır'dan kalma belgelerde, despotik devlete karşı olan nefretle anti-teist⁽⁶⁷⁾ nefretin çoğu zaman birleştikleri görülmektedir; bu iki yönlü nefret, kölelerin değil, sömürülen yarı-özgür köylülerin sosyal psikolojisine uymaktadır. Mezopotamya edebiyat ve düşüncesinin başarılı bir eseri olan *Gilgamış* destanında antiteizm tanrıların gücünü hor görücü tavırlar, hakaretler ve insanın gücüne, sebatına olan güveni belirten hareketler şeklinde ortaya çıkar. Ancak, tanrıları hor gören tavır da, insanlar arasındaki eşitsizliğin ve efendilerin istismarının bir sonucu olarak ortaya çıkar, yeryüzünde «mutluluk veren hiçbir şey olmadığı» görüşüyle birlikte müşahade edilir⁽⁶⁸⁾; yakınan kişi de *bu konuda daha önceden sorulmuş olan fikirlerini açıklayan bir*

(67) **Antiteizm**, antimitolojik düşüncenin gelişme aşamalarından birisidir. Bu aşamada tanrılar, ateist aşamada olduğu gibi **inkâr edilmezler**, ama kınanırlar, eleştirilirler, yerilirler ve geleneksel dinsel niteliklerinden kısmen veya tamamen mahrum bırakılırlar.

(68) *L'Épopée de Gilgamesh*, (G. Conteneau'nun çevirisi), X, 4, 16-20; 5-27, 6, 26—39, *L'Artisan du livre*, Paris, 1939.

topluluğun [komünötenin] üyesidir⁽⁶⁹⁾. *Bir ezilmişin yakınmaları* adlı metinde despotik devletin politik ve hukuki kurumları sarsılmakta, ve buna, «zenginleri tuttıkları, onlardan yana oldukları ve tıpkı bir yağmacı gibi güçsüzlere kötü muamele ettikleri»⁽⁷⁰⁾ için, tanrılara hakaret eden sözler eklenmektedir. Tanınmış bir *Söyleşi*'de hem despotun hoyratlığından, despota karşı olan isyandan, hem de tanrılar için verilen kurbanların ve edilen duaların faydasızlığından söz edilmektedir⁽⁷¹⁾. Yazarı bilinmeyen *Haklının azabı*'nda da, içinde yaşanan toplumda «kötülüğün hüküm sürdüğü» ve «adaleti bulmanın imkansızlığı» belirtildikten sonra, -örtülü bir şekilde, bu durumun bir sonucu olarak- insanların «tanrıyı terkettikleri», bunun da şaşılacak birşey olmadığı, zira tanrının zulüm görenlere «yardım etmek istemediği» söylenmektedir⁽⁷²⁾,

Mısır edebiyatında da despotik devletin eleştirisiyle tanrıların kınanmasının aynı şekilde bir araya geldikleri görülmektedir. *Bir umutsuzun ruhuyla söyleşisi* (Eski İmparatorluk) insanların zenginler tarafından «soyuldukları» ve «yargıçların tarafgirliğiyle» karşı karşıya kaldıkları oir toplumdan sözedilmekte ve fakirlerin tanrıları yarınlarına çağırma larının da faydasız olduğu, zira tanrıların sadece «zenginlerle»⁽⁷³⁾ ilgilendikleri belirtilmektedir. *İpuser*'in yukarda adı geçen metninde de «aç» köylü kitlelerinin isyan edip «baştaki» yağmacılara kin besledikleri, kanun tomarlarına, haraç listelerine, tapınaklardaki kutsal eşyalara ve «tanrısal Enneades'in kurumları»na «tanrının ne-

(69) Aynı eser, III, s. 6, 20-30; XII, s. 19-30.

(70) B. Meissner: *Babylonien und Assyrien...* a.g.e., «Bir ezilmişin yakınmaları», s. 432.

(71) *Khrestomatia*, a.g.e., «Efendiyle uşağın söyleşisi», paragraf 1, 5, 8, s. 277-278.

(72) P. Dhorme: *Choix de textes...*, a.g.e., «Haklının azabı», 15-22., 1-4., 34-36. 15-18. satırlar.

(73) E. Erman: *Die Literatur der Aegypter*, a.g.e., s. 123, 127-128.

rede olduğunu bilmiyoruz» diyerek saldırdıkları ve onları hırpaladıkları anlatılmaktadır⁽⁷⁴⁾. İğneleyici bir hiciv olan *Horus ile Set'in macerası'nın* (Orta İmparatorluk) konusu da zulmedici devletteki adalet ve bütün tanrılardır⁽⁷⁵⁾. *Hakikat ve yalan* adlı eserin de aynı amaçla yazıldığı anlaşılmaktadır: o çağın toplumunda elinden herşeyi alınan kişi, boş yere yargıçlardan, despottan, tanrılardan gelmesini bekliyeceğine, adaleti kendisi sağlamalıdır⁽⁷⁶⁾.

Sosyal karşı geliş fikriyle antiteist karşı geliş fikrinin birleşmelerinin sonucu yukarıda yapılan tahlilde ortaya çıkmaktadır -bu, tanrılarla despotun birliğidir. «Topluca haraç ödenen toplum» tipinin iki özelliği despot-tanrı birleşmesine yol açmışlardır: a) despotun bütün mülklerin sahibi olması. Bu özellik despota acunsal [kozmetik] boyutlar sağlamış ve bunun gerekli sonucu olarak da acunun [kozmosun] tanrısal esrarını vermiştir; b) Avrupa'da kaldırılan ürünün az veya çok olmasının atmosfer koşullarına göre değişmesine mukabil -Marx'ın söylediğini hatırlayalım- Doğu'da bu hususun yönetimin yeteneklerine bağlı olması. Mahsulün bolluğunu sağlamakla görevli olması dolayısıyla despot tanrılarla işbirliği yapan bir kişi gibi görülmekte, hükümdarın «tanrısal»lığına inanılmaktadır. Bu durumda [despot-tanrı birliği] despotun politik alanda reddi tanrının da dinsel alanda inkarına yol açmaktadır. Başka bir deyişle, despotla tanrıyı birleştiren ideoloji, isyancıların zihninde *her ikisinin de reddini birleştiren* bir ideoloji haline geliyordu. Yücenin [transcendant'ın] politikleştirilmesinin sonucu olarak, politik karşı gelme de «yüceleştiriliyor»du. Sorun bu şekilde açıklandığı zaman, Doğu antiteizmiyle pre-klasik aşamasındaki

(74) *Le Récit d'Ipouser*, a.g.e., bölüm VI, IV, V, VII.

(75) Bk. G. Lefebvre: *Romans et contes...*, a.g.e., «L'Aventure de Horus et de Set».

(76) Bk. Aynı eser, «Vérité et mensonge».

Yunan antiteizmi -Thales'den Ampedokles'e kadar- arasındaki fark da gayet açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır: Yunanistan'da tanrıların ontolojik özellikleri yoktur, böylece sosyal olaylara dolaylı yoldan karışmaktadırlar. Yukarıda adı geçen, Doğu'dan kalma metinlerde ise tanrının yerilmesinin sebebi maddenin kendi kendisini yaratmış olması (*causa sui*) değil, tanrının kendisinin kaprisli, iktidarsız görülmesi ve halka karşı kötü davranmasıdır. Doğu'da ontolojik anlamlar, dolaylı bir yoldan da olsa, işe karışmaktadırlar.

Böylece, Doğu toplumlarında sosyal bilinç olgunlaşmaktadır. Tanrılarla hükümdarlar, bu ikisiyle yönetim ve adalet mekanizması arasındaki ilişkilerin farkına varmağa başlayan insanoglunun zihninde kendiliğinden, çekirdek halinde bir sezgi oluşmaktadır. Bu sezgi daha sonra devletin, politikanın, hukukun ve dinin sınıfsal karakterinin anlaşılmasına yarıyacaktır.

İlk çağ düşüncesini inceleyen marksist araştırmacılar -bu araştırmacıların arasında okuduğunuz denemenin yazarı da vardır- Yunan ve Roma toplumlarıyla Doğu toplumlarının felsefelerini etkileyen koşullar ve sosyal fonksiyonlar sorununu, ve bu toplumlardaki genel düşünüş tarzını uzun zaman, bir tek sosyal düzen, köleci rejim olduğu kanısından kalkınarak tetkik ettiler. Dolayısıyla çalışmalarına hipotez olarak bu iki sosyal çevre [Yunan-Roma ve Doğu] arasındaki andırışmaların [anolojilerin] çoğunlukta olacağı fikrini almış oldular. Ancak, görüldüğü gibi, gerçekler bu hipotezi doğrulamamaktadırlar. Bu sonuç, bizi, çıkış hipotezini yeniden gözden geçirmeğe zorladı. Felsefe tarihi alanındaki gerçekler -evrensel ve birlik halindeki insan aklı ortak zemini üzerinde- bize bu iki sosyal çevre arasında andırışmalar değil farklar olduğunu gösterdiler ve bizi «Asya tipi üretim tarzı» kavramını

incelemeğe yönelttiler. Sorunu bu açıdan alınca farklar daha da önem kazandı. Biz de, elinde somutun -yani bu özel durumda felsefe tarihine ait verilerin- özünü daha derinlemesine ortaya koyacak bir soyutlama yöntemi bulunan her araştırmacı gibi, tatmin olmuş bir şekilde «Asya tipi üretim tarzı» kavramını kabul ettik.

Bibliyografya

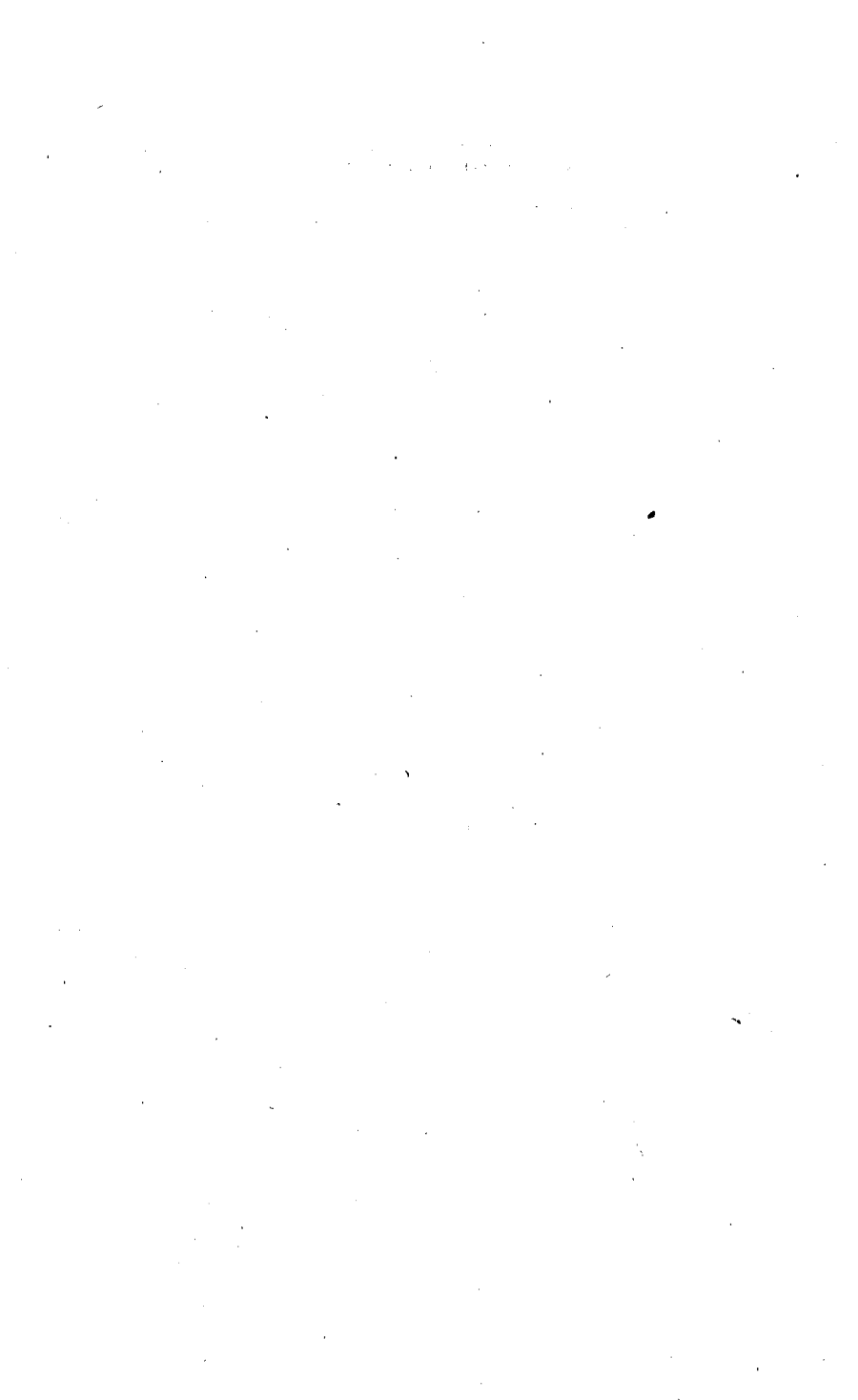
Son yıllarda yayınlanan, Asya tipi üretim tarzıyla ilgili eserler:

- O. AFANASSEV: «Obsoujdenie v Institute Istori S.S.S.R. problemy Aziatski sposob proizvodstva» (S.S.C.B. Bilimler Akademisi Tarih Enstitü'sünde «Asya tipi üretim tarzı» sorunuyla ilgili olarak yapılan tartışma), *Sovetskaia Etnografia*, 1965, 6.
«Asiaticus, Una questione di teorica a resaminare: il modo di prodizione asiatico», *Rinascita*, Roma, 5 Ekim 1963.
- R. BARTRA: «La Teoria de la Sociedad hidraulica», *Teoria y praxis*, no: 1, ekim-aralık 1967.
- A. CASANOVA: *La Naissance des Dieux*, Paris, 1965.
- J. CHESNEAUX: «Le Mode de production asiatique», *Eirene*, III, Prag, 1964.
- S. DİVİTÇİOĞLU: «Essai de modèles économiques à partir du mode de production asiatique», (Fransızca çevirisi), *Recherches internationales*, no: 57-58, s. 277-293.
Asya üretim tarzı ve Osmanlı toplumu, İstanbul, 1967.
- G. DHOCQOÏS: «Le mode de production asiatique», *Temps Modernes*, mayıs 1965.
- L. I. GREKOV: «Discussia po vajnoi probleme» (Büyük bir sorun üzerine tartışma) *Voprossy Filosofii*, 1965, no: 12, s. 149-161.

- R. GÜNTHER ve G. SCHROT: «Bemrkungen zur Gestzmäs-
sigkeit in der auf Sklaverei bedurenden Gesellschaftsord-
nung» (Kölelik üzerine kurulu sosyal düzenin hukuki
temeli üzerine incelemeler), *Wissenschftliche Zeitschrift
der Karl-Marx Universität, Leipzig*, 1963, defter O.
- J. HAUBELT: «K problemmatice asijského výrobního zpuso-
bu» (Asya tipi üretim tarzı sorunu üzerine), (*Dejepis a
semepis ve skole* 8, Prag, 1965-1966, 7.
- G. F. KIM ve V. N. NIFIKOROV: *Obshtchee i osobennoe v
istoricheskom razvitii stran vostoka*, Moskova, 1966.
- G. LEWIN: «Von der'asiatisches Produktionweise' zur
'hydraulic society'; der Werdegang eines Renegaten»,
Jahrbuch für Witschftgeschichte, Berlin, 1967, IV, s.
205-258.
- G. LICHTHEIM: «Marx and the asiatic mode of production»,
St Anthony's Papers, 1963, 14.
- G. MELEKECHVİLİ: «Esclavage, féodalisme, et mode de
production asiatique dans l'Orient ancien», *La Pensée*,
no: 114, nisan 1967.
- M. OLMEDA: *El desarrollo de la sociedad mexicana. I: la fase
prehispanica, proyeccion americana del modo de produc-
cion asiatico*, Meksiko, 1960.
- J. PECIRKA: «Von der asiatischen Produktionsweise zu einer
marxistischer Analyse der frühen Klassengesellschaften
(Randbemerkungen zur gegenwertigen Diskussion in der
U.D.S.S.R.)».
- M. RODINSON: *Islam et capitalisme*, Paris, 1966, s. 73-83.
- I. SACHS: «Nowa faza dyskusj o formacjach» (Sosyal biçim-
ler üzerine tartışmada yeni bir dönem), *Nowe Drogi*,
mart 1966, 95-106.
- G. SAFRI: «Sul 'modo di produzione asiatico' appunti per la
storia di una controversia», *Critica Storica*, kasım 1966,
s. 704-810.
- L. SOCHOR: «Karl August Wittfogel, osud jednoho intelek-
tu», *Literarni Noviny*, 12 kasım 1966, s. 62-67.
- J. SURET-CANALE: «Sur la notion marxiste du 'mode de
production asiatique'» (Asya tipi üretim tarzı marksist
kavramı üzerine), *Cahiers du communisme*, mart 1966,
s. 62-67.
- N. TER-AKOPIAN: «Razvitie vzgliadov K. Marxa i F. En-
gelsa na aziatski sposob proizvodstva i zemledeltches-
kouiou obchtchinou (Marx ve Engel'in Asya üretim tar-
zı ve tarım kömünü üzerine olan düşüncelerinin gelişme-
si), *Narody Azii i Afriki*, 1965, 2 ve 3.

- D. THORNER: «Marx on India and the Asian mode of production», **Contribution to Indian Sociology**, IX, aralık 1966.
- F. TÖKEİ: «Die Formen der chinesischen patriarchalischen Sklaverei in der Chou-Zeit» (Çu'lar devrinde Çin'de ataerkil kölelik biçimleri), **Opuscula Ethnologica Memoriae Ludovici Biro Sacra**, Budapeşte, 1959.
— Les Conditions de la propriété foncière dans la Chine de l'époque Tcheou, (Çu'lar devrinde Çin'de toprak mülkiyeti koşulları), **Acta Antiqua**, Budapeşte, 1958, VI, s. 245-299.
— **Naissance de l'élégie chinoise**, Paris, 1967.
- L. S. VASILIEV: «Obchtchee i osobennoe v'istoritcheskom razvitii stran vostoka» (Doğu ülkelerinin tarihi gelişiminde genel ve tikel) **Nadody Azii i Afriki**, 1965, no: 6, s. 83-92.
- L. S. VASILIEV ve I. STUTCHEVSKİ: «Tri modeli vozniknovenia i evoliutsii dokapitalitsheskikh obchtchestv» (Kapitalizm öncesi toplumların kökeni ve evriminin üç modeli), **Voprossy Istorii**, (Tarih sorunları), 1966, no: 5.
- P. VIDAL-NAQUET: «La Russie et le mode de production asiatique» (Rusya ve Asya tipi üretim tarzı), **Annales**, 1966, no: 2, s. 378-380.
- M. VITKINE ve N. TER-AKOPIAN: «Po stranitsam 'La Pensée'» (La Pensée'den seçmeler), **Voprossy Filosofii**, 1965, 3.
- K. WITTFOGEL: **Le Despotisme oriental**, Editions de Minuit, Paris, 1964. P. Vidal-Naquet'nin önsözüyle.
— **L'Homme et la Société**, Anthropos Yayınları, Paris, no: 2, ekim-kasım 1966, (Formen'in çevirisi).

İçindekiler

Sunuş	5
Asya Tipi Üretim Tarzı ve Türkiye Sosyalist Hareketi (Selâhattin Hilâv)	9
1. Asya Tipi Üretim Tarzının Açtığı Yeni Araştırma Alanları (Jean Chesneaux)	23
2. Asya Tipi Üretim Tarzı (E. Varga)	69
3. Marx ve «Asya Tipi Üretim Tarzı» (George Lich- teim)	93
4. «Asya Tipi Üretim Tarzı ve Marksist Şemalara Göre Toplumların Evrimi»ne Önsöz (Maurice Godelier)	133
5. Tropikal Afrika'da Geleneksel Toplumlar ve Asya Tipi Üretim Tarzı Kavramı (Jean Suret-Canale)	145
6. Akdeniz Bölgesinde Ön - Tarih Devirleri ve Asya Tipi Üretim Tarzı (Charles Parain)	191
7. Bizans ve Asya Tipi Üretim Tarzı (Hélène Antø- niadis - Bibicou)	227
8. Eski Doğu Toplumlarında Kölelik, Feodalizm ve Asya Tipi Üretim Tarzı (G. A. Melekechvili)	273
TARTIŞMA	303
9. Bir «Üretim Tarzı» Nasıl Tanımlanır? (Charles Parain)	305
10. İlk Çağ Doğu Felsefesi Açısından «Asya Tipi» Sosyal Oluşum (İon Banu)	313
Bibliyografya	345

ANT'IN BELGESEL KİTAPLARI

- **FİLİSTİN'DE HALK SAVAŞI VE ORTADOĞU**, Nayif Havatme, 310 sayfa, 10 Lira.
- **DOĞU'DA ULUSAL KURTULUŞ HAREKETLERİ V. İ.** Lenin, 416 sayfa, 15 Lira.
- **27 MAYIS VE YÖN HAREKETİNİN SINIFSALELEŞTİRİSİ**, Dr. Hikmet Kıvılcımlı, 12,5 Lira
- **DEVİRİM AÇISINDAN KÖY ENSTİTÜLERİ VE TONGUÇ**, Engin Tonguç, 20 Lira
- **KEMALİST DEVİRİM İDEOLOJİSİ**, Emin Türk Eliçin, 15 Lira.
- **SOSYAL DEVRİMLER, ULUSAL SAVAŞLAR**, Nehru'dan Indra Gandhi'ye hapisane mektupları, 15 Lira.
- **OSMANLILARIN YARI SÖMÜRGE OLUŞU**, Tefrik Çavdar, 7,5 Lira.
- **GİZLİ BELGELERLE BARİŞ GÖNÜLLÜLERİ**, Müslim Özbalkan, 10 Lira.
- **PENTAGONİZM**, Juan Bosch, 5 Lira.
- **GERİ BIRAKTIRILMIŞ TÜRKİYE**, Dr. Sedat Özkol 5 Lira.
- **HİLAFET VE ÜMMETÇİLİK SORUNU**, Mehmet Emin Bozarıslan, 12,5 Lira.
- **OSMANLI TOPLUM YAPISI**, Dr. Muzaffer Sencer, 10 Lira.
- **ZAPATA**, Robert P. Millon, 5 Lira.

- **MAVİ GÖZLÜ DEV** (Nazım Hikmet ve sanatı) Zekeriya Sertel, 10 Lira. (Tükendi)
- **DİNLE YANKEE**, Wright Mills, 10 Lira.
- **TÜRKİYE'DE İLERİCİ AKIMLAR** Yıldız Sertel, 15 Lira
- **ÇİZGİLİ DÜNYA** Ferruh Doğan, 5 Lira.
- **MİLLİ KURTULUŞ CEPHESİ**, Douglas Bravo, 5 Lira.
- **DÜZENİN YABANCILAŞMASI**, İdris Küçükömer, 7,5 Lira, (Tükendi)
- **ANARŞİZM** Duclos — Cohn Bendit 7,5 Lira.
- **ROMAN GİBİ** Sabiha Sertel, 15 Lira.
- **SIYAH İKTİDAR** Stokely Carmichael 7,5 Lira.
- **YAŞANTIM** Yevtuçenko, 5 Lira.
- **NAZIM HİKMETİN POLEMİKLERİ** Kemal Sülker, 7,5 Lira.
- **SABAHATTİN ALİ DOSYASI** Kemal Sülker, 7,5 Lira.
- **GERİLLA NEDİR** Alberto Bayo, 5 Lira.
- **SAVAŞ ANILARI** (3. Baskı) Che Guevara, 10 Lira
- **LİDERLER DİYOR Kİ**, Abdi İpekçi, 10 Lira.
- **MARKSİZMİN TEMEL KİTABI** Emile Burns, (Toplatıldı)
- **GERİLLA GÜNLÜĞÜ** Che Guevara 10 Lira (Toplatıldı)

Genel Dağıtım: ANT YAYINLARI - P.K. 701 - İSTANBUL

Eski Anadolu toplum yapısının ne olduğu, bugün kü Türkiye toplum yapısının hangi üretim biçimi kalıntılarını bünyesinde taşıdığı, Türkiye sosyalist hareketinde en çok tartışılan konulardan biridir. Bir kısım araştırmacılar, "Asya Tipi Üretim Tarzı" kavramını, Anadolu toplumlarının bazı özelliklerini ve genel olarak azgeleşmişliğini açıklamada yararlı bir varsayımka bul etmektedirler. Asya Tipi Üretim Tarzı kavramına açıklık kazandırmak ve tanınmış marksist bilim adamları arasında bu konudan süregelen tartışmaları Türkiye devrimcilerine iletmek üzere hazırladığımız bu kitap, Marksist Araştırmalar ve İncelemeler Merkezi'nce 1962'den beri düzenlenen kollektif çalışmaların ürünlerinden seçmeler yapılarak meydana getirilmiş ve İrvem Keskinoglu tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Chesneaux, Varga, Lichteim, Godelier, Suret-Canale, Parain, Bibicou, Melekechvili, Banu'nun Asya Tipi Üretim Tarzı ile ilgili görüşlerini, bu kavramı 1965'de Türkiye 'ye ilk defa tanıtmış bulunan Selâhattin Hilâv'ın önsözüyle okurlarımıza sunuyoruz.